

अगस्त्य

(पौराणिक कादंबरी)

अनिल सहस्रबुद्धे

पद्मगंधा प्रकाशन

Agastya

Anil Sahasrabuddhe

प्रकाशक :

अरुण जाखडे

पद्मगंधा प्रकाशन

३६/११, धन्वंतरी सह. गृह. संस्था,

पांडुरंग कॉलनी, एरंडवन,

पुणे - ४११०३८

मो. : ७३५०८३९१७६

p.padmagandha@gmail.com

www.padmagandha.com

सर्व हक्क स्वाधीन : सौ. उषा अनिल सहस्रबुद्धे

‘आई’, समर्थनगर, श्रीरामचौक,

पाईपलाईन रोड, अहमदनगर ४१४००३

दूरध्वनी : (0241) 2424167

M. 9881500942

Web- www.anilsahasrabuddhe.in

Email- usahasrabuddhe@gmail.com

मुखपृष्ठ : रविमुकुल

प्रथम आवृत्ती : २८ फेब्रुवारी २०१०

पुनर्मुद्रण : २५ ऑगस्ट २०१७

मुद्रक : अभिषेक प्रिंटर्स

कर्जेनगर, पुणे ४११०५२

टाईपसेटिंग

कुलकर्णी टाईपसेटर्स, अहमदनगर

मो. ९८५०२३२८९०

मूल्य : ३३० रुपये

भगवान महर्षी अगस्त्यांचा
पर्यावरण, पर्जन्य आणि सृष्टी यांचे
संतुलन राखण्याचा आटोकाट
प्रयत्न करीत; मानवकल्याणार्थ
अविरत निष्काम कर्म करणाऱ्या
अगस्त्यभक्तांना...

पौराणिक कादंबरी – एक महाप्रकल्प

‘अगस्त्य’ ह्या प्राचार्य डॉ. अनिल सहस्रबुद्धे यांच्या पौराणिक कादंबरीला प्रस्तावना लिहिण्याची संधी मिळाली ही माझ्या दृष्टीने भाग्याची गोष्ट असली तरी ज्या एका अतिविशाल स्तरावर आणि अनादि-अनंत स्वरूपाच्या दिक्काल-पटलावर त्यांनी ही कलाकृती उत्स्फूर्तपणे मनःपटलावर तल्लख सावधानतेने पाहिली आणि साक्षेपाने, नेटकेपणाने व रंजकतेने शब्दबद्ध केली, हे सर्व ध्यानात घेता अगस्त्यमहर्षींचे समुद्रप्राशन किंवा विंध्यदमन सोपे वाटावे इतके प्रस्तावना लिहिणे मला अवघड वाटते. पण त्याचबरोबर एक कृतार्थतेची भावनासुद्धा मनाला सुखावून जाते. कारण माझ्या विद्यावाचस्पती-पदवी-परीक्षेचा ‘अगस्त्यविषयक आख्यायिकांचा ऐतिहासिक व सांस्कृतिक अभ्यास’ हाच विषय होता आणि त्यामधील संदर्भांच्या आधारे ही पौराणिक कादंबरी साकार होत आहे व तिच्याद्वारे अगस्त्यांच्या विभूतिमत्त्वाचा परिचय सर्वदूर मराठी-भाषकांपर्यंत कलात्मक शैलीत पोहोचणार आहे, याचे मला मनोमन समाधान वाटत आहे व तीच माझी अनपेक्षितपणे प्राप्त झालेली अपूर्व कमाई आहे.

संशोधनपर प्रबंध व पौराणिक कादंबरी

संशोधनाच्या ६ वर्षांच्या कालावधीत मी केलेला अभ्यास एका ठराविक चौकटीतला होता. मिळतील तेथून अगस्त्यविषयक संदर्भ गोळा करणे, त्यांचे पृथक्करण, वर्गीकरण आणि संश्लेषण करून अतिशय सावधपणे निष्कर्ष काढणे, अन्वयार्थ लावणे आणि या सामग्रीच्या साहाय्याने – अगस्त्यांचे विभूतिमत्त्व

प्रकट करण्याचा प्रयत्न करणे, असे माझ्या कामाचे स्वरूप होते. मिळालेले संदर्भ पडताळून पाहून, त्यांचे प्रामाण्य ध्यानात घेऊन सावध स्वरूपात संभाव्य स्वरूपाची विधाने करावी लागली. सुदैवाने वैदिक कालापासून अर्वाचीन कालापर्यंत अगस्त्यांचा उल्लेख किंवा त्यांचे साहित्य, त्यांच्याविषयीच्या आख्यायिका नाहीत असा एकही ग्रंथ मला आढळला नाही. शिवाय, दक्षिण भारतातील तमिळ साहित्य परंपरा, एवढेच नव्हे तर आग्नेय आशियामधील जावा-सुमात्रा इत्यादी देश व इराणमधील अवेस्ता परंपरा, या सर्वांची पडलेली भर अगस्त्यांचे सर्वव्यापित्व दर्शविणारी आहे. त्याखेरीज चार वेद, रामायण, महाभारत, अठरा पुराणे, अभिजात संस्कृत साहित्य इ. ग्रंथांमध्ये अगस्त्यांची सूक्ते, निवेदने व आख्यायिकांची रेलचेल आहे व त्यांचा अन्वयार्थ लावण्यामध्ये प्राचीन सायणाचार्य, आधुनिक वेलणकर-दांडेकर प्रभृती, भारतीय प्राच्यविद्यापंडित आणि मुख्यतः जर्मनदेशीय ओल्डेनबर्ग, झिग, हिलेब्रांट इत्यादी आधुनिक संशोधकांचा महत्त्वाचा वाटा असून हे सर्व विचारात घेऊन संशोधनकार्य करावे लागते. एकूणच संशोधन प्रक्रिया वस्तुनिष्ठ, काटेकोर, संक्षेप-साक्षेपयुक्त असल्याने हे संशोधन केवळ अभ्यास पद्धती (मेटड) शिकविणारी असते. याप्रकारचे प्रबंध सर्वसामान्यांसाठी रंजक असण्याचा संभवच नसतो. त्यामुळे ते बहुधा संदर्भ ग्रंथालयांचे वैभव वाढविणारे ठरतात.

याउलट पौराणिक कादंबरी कथानकाला आणि नायकाला सर्वसामान्यांपर्यंत नेणारी असते. पौराणिक संदर्भांचा आधार घेऊनच कलात्मक, कल्पनारम्य आणि रंजकतेच्या पातळीवर कथाविषयाचे व नायकाच्या व्यक्तिमत्त्वाचे सादरीकरण करण्यात आल्याने ग्रंथालयात बद्ध होऊन पडलेल्या प्रबंधाला मोकळ्या हवेत येता येते आणि वाचकांचे रंजन आणि उद्बोधन होऊ शकते. इतिहास – पुराणाला धक्का न लावता, सत्याचा अपलाप न होऊ देता, तपशिलात कल्पनेचे रंग भरण्याचे आणि लालित्यपूर्ण वर्णनशैलीने वाचकांना आनंद देण्याचे कार्य पौराणिक कादंबरी करित असते. उदाहरणच द्यायचे तर प्राचीन साहित्यात अगस्त्य-लोपामुद्रा विवाहाचा निर्देशमात्र आला आहे. पण डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी विवाह-सोहळ्याचे रसभरीत वर्णन केले, एवढेच नव्हे तर ‘आकाशानं दानं दिलं । धरणीनं झेललं । माझ्या लोपामुद्रेचं लगीन । ब्रह्मदेवानं पाह्यलं ॥’ हे वैदर्भीय स्त्रियांनी गायिलेलं (स्वरचित) लोकगीतही पेश केलं. मूळ संदर्भांची आलंकारिक वर्णनपर सजावट ठायी ठायी या पौराणिक कादंबरीत

अवतरली आहे. प्राचीन संदर्भांनी जे सूचित केले, ते सर्व कादंबरीकाराने पूर्वापार अन्वयार्थाने व चित्रदर्शी वर्णनांनी सुस्पष्ट केले आहे. सामान्य वाचकांना नेमके हेच हवे असते.

पौराणिक कादंबरी

या ग्रंथाचे पौराणिक स्वरूप पाहायचे तर पुराणविषयक परंपरागत माहिती ध्यानात घ्यायला हवी. पुराणांची दृष्टी 'लोके वेदे च' लोक व वेद अशी उभयत्र आहे. वेदविहित धर्माचे सरलसुबोध प्रतिपादन करून त्यातील तत्त्वे जनतेच्या अंतःकरणात रुजविण्याचे कार्य पुराणांनी केले.

या दृष्टीने विचार करता वैदिक व लोकसाहित्याचा डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी विवेकपूर्ण उपयोग करून घेतल्याचे स्पष्टच आहे. विश्वोत्पत्ती, ऋषीचे मूळ, विश्वाच्या संगोपनाबद्दलचे त्यांचे कार्य हा विषयही त्यांनी साक्षेपाने हाताळला असून तो पुराणांच्या पाच लक्षणांना धरूनच आहे. (सर्गः प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्जलक्षणम् ॥) याप्रकारे या पौराणिक कादंबरीतील 'पौराणिकता' सहज ध्यानात यावी.

आता कादंबरी या साहित्यप्रकाराविषयी थोडेसे

कादंबरी ह्या साहित्यप्रकाराविषयी समीक्षकांची मते अशी आहेत. (१) कादंबरीतील कथानक, व्यक्तिचित्रण, स्थलकालाने निर्माण केलेले वातावरण, निवेदनपद्धती, प्रतीके व प्रतिमाने या सर्वांच्या एकमेळातून कादंबरीचा घाट तयार होतो. कादंबरीचे घटक किंवा त्यांची बेरीज म्हणजे घाट नव्हे. (२) बहुरंगी अनुभवसृष्टी, तिचे आंतरिक वास्तव आणि बाह्य परिसर यांची विविधता व अनेकार्थता कादंबरीतून जास्तीतजास्त प्रमाणात व्यक्त होऊ शकते. जीवनाचे सामग्र्याने व साकल्याने चित्रण करण्याचे सामर्थ्य असलेला हा धीमा साहित्यप्रकार आहे (डॉ. र. बा. मंचरकर, दु. का. संत गौरवग्रंथ).

भालचंद्र नेमाडे म्हणतात - (३) कादंबरी म्हणजे प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असलेली, आशयसूत्रांचे अनेक पदर असलेली, अनेक पात्रे, प्रसंग-अपूर्णतेपेक्षा संपूर्णतेकडे झुकलेले आहेत, अशी साहित्यकृती असते. 'स्वामी' कादंबरीविषयी ते म्हणतात - इतिहासाचा आभास निर्माण करता करता ही कादंबरी वास्तवाशीही परावर्तित पद्धतीने नाते सांगते (मराठी साहित्य प्रेरणा

आणि स्वरूप) पुढे ते म्हणतात - कादंबरीला नैतिकतेचा व कृतिप्रधानतेचा रंजनापेक्षा जास्त आधार लागतो, कारण कादंबरीकाराला सांस्कृतिक मूल्यांचे जतन, संवर्धन आणि प्रसार करण्याची सांस्कृतिक भूमिकाही कलावंत या नात्यानेच अपरिहार्यपणे करायची असते.

कादंबरी - साहित्यप्रकाराशी ही सर्व वैशिष्ट्ये या पौराणिक कादंबरीत शंभर टक्के उतरली आहेत, अशी माझी धारणा आहे.

सारांश, पौराणिक आशय व कादंबरी साहित्य प्रकाराची शैली या दोन्हीही दृष्टींनी ही 'पौराणिक कादंबरी' यथार्थ आणि परिपूर्ण झाली आहे हे स्पष्ट आहे. माझ्या माहितीप्रमाणे मराठी साहित्यातील ही आद्य 'पौराणिक कादंबरी' ठरावी.

ह्या पौराणिक कादंबरीचे स्वरूप

अगदी ओझरत्या स्वरूपात या रचनेची वैशिष्ट्ये याप्रमाणे आहेत.

१. विशाल व्याप्ती : कादंबरीचा विषय युगायुगांना स्पर्शून जाणारा आहे. वेदांपासून अभिजात संस्कृत साहित्य आणि आधुनिक साहित्यातही अगस्त्यकथा आल्या आहेत. स्थल-कालाची मर्यादा अगस्त्य-तत्त्वाने केव्हाच पार केली आहे. असंख्य कथा, असंख्य प्रकारची कार्ये, सर्वकालीन साहित्यात नमूद असून संबंध जागतिक साहित्यात एवढेच नव्हे तर अंतरिक्षातही अगस्त्य पोहोचले आहेत. अशा अतिविशाल स्थल-काल-पटलावर अगस्त्य हे नाव अजरामर स्वरूपात कोरले गेले आहे. या सर्वांचा सावध व तल्लख बुद्धीने धांडोळा घेण्याचे ऐतिहासिक कार्य या कादंबरीच्या माध्यमातून डॉ. सहस्रबुद्धे यांनी केले आहे.

२. अगस्त्य ही एक प्रवृत्ती : अगस्त्य महर्षींच्या जीवनावरील म्हणजे कोणा एका ऐतिहासिक व्यक्तीचे हे चित्रण नव्हे. अगस्त्य ही एक अतिप्राचीन ऐतिहासिक व्यक्ती होती हे निःसंशय. पण अगस्त्य ही केवळ व्यक्ती नसून एक दैवी, अलौकिक विभूती होती. व्यक्तीचे स्वभावचित्रण असा या कलाकृतीचा संकुचित आवाका नसून एका वैश्विक, देवयोनीतील विभूतीच्या शाश्वत गुणसंपदेचे गुणगान करून ते जनसामान्यांपर्यंत रंजक पद्धतीने पोहोचविणे इतक्या व्यापक उद्देशाने या पौराणिक कादंबरीचे लेखन झाले आहे, अगदी सहजपणाने. जणू

अगस्त्यांनी सांगितले व ते लेखकाने शब्दबद्ध केले! अगस्त्य-प्रवृत्ती, अगस्त्य-विद्या, अगस्त्य-तत्त्वज्ञान हाच या कादंबरीचा विषय असून लोककल्याणार्थ, दुष्टनिर्दालनार्थ, शांतताप्रस्थापनार्थ ह्या देवतातुल्य महर्षीने युगानुयुगे मध्यस्थ, समन्वयक व शांतिदूत या नात्याने केले. ईश्वरीकार्य हाच केंद्रबिंदू मानून याप्रकारच्या विधायक विचारप्रणालीचे लेखक मोठ्या निष्ठेने व श्रद्धेने गुणगान करून, आजच्या काळात ही प्रवृत्ती कशी सार्वत्रिक व्हावी हे सुचवित आहे.

३. आख्यायिकांची मांदियाळी : अगस्त्य नावाभोवती अगणित आख्यायिका किंवा मिथके जमा झालेली दिसतात. काळाच्या ओघात एखाद्या ऐतिहासिक व्यक्तीच्या संदर्भात अनेकदा अतिशयोक्त स्वरूपात 'पराचा कावळा' केला जातो. घटनाच इतकी अपूर्व असते की कौतुक-आदरापोटी म्हणा, चमत्काराने दिपून गेल्यामुळे म्हणा, त्या अपूर्व घटनेचे वर्णन कल्पनातीत स्वरूपात आख्यायिकेच्या स्वरूपात केले जाते. म्हणूनच अगस्त्याने विंध्य ओलांडला, म्हणजे विंध्य त्याच्यापुढे कायमचा नमला, अगस्त्याने समुद्र ओलांडला म्हणजे त्याने समुद्र प्राशन केले अशा आख्यायिका जन्मास येतात. अशा असंख्य आख्यायिकांचे सुसंगत एकसूत्रीकरण करून, प्रत्येक आख्यायिकेमागील तर्कसुसंगत घटनेचा शोध घेण्याचा व आधुनिक काळाच्या संदर्भात तिचा अन्वयार्थ लावून अगस्त्य-महिमा उजळून टाकण्याचा यशस्वी प्रयत्न लेखकाने केला आहे. मूळ ग्रंथातूनच हे सर्व पाहायला हवे. आख्यायिकांपैकी काही केवळ वैदिक साहित्यात आल्या आहेत. उदा. अगस्त्याने वसिष्ठाला सामाजिक प्रतिष्ठा मिळवून देणे, मरुद् आणि इंद्र यांच्यामध्ये सलोखा घडवून आणणे इत्यादी. उलट काही आख्यायिका वेदात न येता फक्त महाकाव्ये व पुराणात आल्या आहेत जसे - समुद्रमंथन, विंध्यदमन इत्यादी. मात्र अगस्त्यांचा कुंभातून जन्म, त्यांचा लोपामुद्रेशी विवाह यासारख्या आख्यायिका सर्व साहित्यात आल्या असून काही तपशिलाचा फरक त्यामध्ये जरूर आहे. कादंबरीकाराने मात्र त्यातील समानसूत्र ध्यानात घेऊन त्यांच्यामधील समन्वयाने एक परिपूर्ण आणि एकजिनसी व्यक्तिमत्त्व किंवा खरे तर विभूतिमत्त्व साकारले आहे.

४. समान धागा व वर्तमानाशी नाते : अगणित आख्यायिकांतून लेखकाला भावलेले अगस्त्यांचे व्यक्तिमत्त्व संक्षेपाने असे आहे. एक उग्र तपस्वी तरीही

समाजमान्य, अवकाशाला गवसणी घालण्याचे सामर्थ्य असलेला सामर्थ्यशाली ऋषी, वैदिक सूक्तकर्ता, धनुर्विद्या, आयुर्वेद व कृषिविद्येत पारंगत, जीवसृष्टी जलस्रोतांचा व्यवस्थापक, सोमयागातून शक्तीचे संयोजन करणारा, याज्ञिक, शांतिप्रिय मध्यस्थ, आद्यवसाहतकर, समाजसेवक, जगप्रवासी, अवकाशयात्री, पाप, अहंकार व विषनाशक, शापनिवारक, दानवनिर्दालक, अथर्वण, स्वतंत्र विद्या व गुरुकुले निर्माण करणारा व अशा शतपैलू व्यक्तिमत्त्वामुळे अंतरिक्षात तारकापद प्राप्त झालेला महात्मा या सर्व दृष्टींनी अगस्त्य प्रातःस्मरणीय ठरतात. लोककल्याणकर्ता, दैत्यनिवारक, शांतिप्रिय मध्यस्थ आणि विश्वाचे व मानवसमाजाचे व्यवस्थापन करणारा व संतुलन राखणारा अशीच विभूती प्रत्येक आख्यायिकेने उभी केली असून, प्रत्येक आख्यायिकेतील काहीशा गूढ, अतिशयोक्त वाटणाऱ्या वर्णनाचा अन्वयार्थ लावून त्याचा वैज्ञानिक अर्थ व आजच्या काळाशी असलेला संबंध (रेलेव्हन्स) कादंबरीकाराने साक्षेपाने मांडला आहे - उदा. अगस्त्य स्वनिर्मित लोपामुद्रेशी विवाह करतो हे सामान्यतः पटण्यासारखे नसले तरी यासंदर्भात कादंबरीकाराने केलेले स्पष्टीकरण मुळातूनच पाहण्याजोगे आहे. समुद्रप्राशन, कावेरीची निर्मिती व तिचा विवाह या आख्यायिकांमागील जल-व्यवस्थापनाबाबतची वैज्ञानिक पार्श्वभूमीसुद्धा पाहण्यासारखी आहे. भूतकाळात रमणारा कादंबरीकार वर्तमानाशी इमान राखून आहे हेच खरे.

कादंबरीचा आशय

लौकिक अर्थाने सलग कथानक या कलाकृतीत नाही. दैवी स्वरूपाचा जन्म, अलौकिक तपश्चर्या आणि अभूतपूर्व वैश्विक कार्य आणि दिव्य स्वरूपाच्या योगदानातून विश्वाचे व जलाशयाचे व्यवस्थापन आणि लोककल्याण करून समाधिस्थ होऊनही चिरंजीव मानल्या गेलेल्या अगस्त्यांचे तारकापदावर आरोहण एवढेच या कादंबरीचे कथानक आहे. दिक्कालातीत असा त्यांचा संचार होता. त्यामुळे असंख्य व्यक्ती, त्यात देव, मानव आणि दानवांचाही समावेश आहे. त्यांच्या संपर्कात आल्या. अगदी वैदिक सप्तर्षींपासून, पांडव, राम-रावण, परशुराम, शिव-पार्वती, नारद, जटायू, हनुमंत, यांच्यापासून थेट शिवाजीमहाराज, अहिल्याबाई होळकर, जहाल क्रांतिकारकांपर्यंत अगस्त्यांचा प्रभाव दिसून येतो. प्रत्येक ठिकाणी जनकल्याण व दुर्जनसंहार हेच समानसूत्र आहे. माणसे,

नद्या, प्रदेश, सामाजिक गट-तट यांना जोडणारा (अनार्यांना आर्य करणारा), हा एक सेतू ठरावा. कथानकात वेळोवेळी आलेली निवेदने, ऐतिहासिक महत्त्वाची तत्त्वचिंतनपर आणि अगस्त्य विद्येचा प्रसार करणारी आहेत. हे सर्व घटनांच्या ओघात आल्याने रूक्ष किंवा जड वाटत नाहीत.

तत्त्वचिंतनपर कितीतरी उतारे या कादंबरीत आले आहेत. श्रीरामाच्या आश्रमातील आश्रमकन्यांच्या मुखातून जनलोकांचा सामवेद प्रकट होतो तो असा -

अगस्त्याच्या पुण्याईनं । माणसाचा देव झाला ।

अगस्त्या अगस्त्या । तुझी माणसावर माया ।।

कैवल्याच्या वनातून । मायाबाजार मांडला ।

मायेच्या बाजारात । जडजीव जन्मा आला ।।

शिवशक्तीच्या उपासनेचे स्वरूप व फलित अतिशय विस्ताराने व प्रासादिक शैलीत आले आहे. तत्त्वचिंतनाची अशीच सात्त्विक व प्रसन्न हिरवळ जागोजागी विखुरली आहे.

अगस्त्यांच्या अलौकिक कर्तृत्वाची वर्णने तर ठिकठिकाणी वेगवेगळ्या व्यक्तींच्या मुखातून व वेगवेगळ्या घटनांच्या संदर्भात आलेली आहेत. तसेच मूळ ऐतिहासिक किंवा पौराणिक घटनांचा बीजस्वरूपात आधार घेऊन ती घटना अधिक रंगतदार होण्यासाठी कादंबरीकाराने अतिशय रंजक पद्धतीने तपशिलाचे अर्थातच कल्पनारम्य रंग भरले आहेत. उदा. अगस्त्य-जन्मकथा, अगस्त्य-लोपामुद्रा विवाह सोहळा, अगस्त्यांची समाधी वगैरे. अगस्त्य-विद्येचा प्रसार, गौरव करण्याचे मूळ सूत्र मात्र कोठेही, कधीही नजरेआड झालेले नाही.

कादंबरीचा आशय खूपच व्यापक आणि सखोल स्वरूपाचा आहे. स्थल-कालाची व्याप्तीही अनादि-अनंत आहे. एका विश्वात्मक व्यक्तीचे वैश्विक योगदान मोजक्या पृष्ठांच्या आवाक्यात शब्दबद्ध करणे आणि तेही रंजक आणि चित्रदर्शी पद्धतीने, यासाठी लेखकाची विषयाशी तन्मयता आणि समरसता असणे गरजेचे आहे. नेमके संदर्भ घेणे, त्यांची तर्कसुसंगत पद्धतीने जुळवाजुळव करणे, रंजकतेसाठी कधी निवेदनांचा, संवादांचा आणि लोकगीतांचा उपयोग करून घेणे आवश्यक असते व हे सर्व कादंबरीकाराने समर्थपणे पेलले आहे. या कादंबरीची सादरीकरणाची शैली थोडक्यात अशी आहे. -

१. सुरुवातच मुळी फ्लॅश बॅक पद्धतीने. स्वतः लेखक, त्यांचा एक मित्र योगेश्वर आणि आदिवासी भागातील एक सेवक यांच्या संवादाने झाले आहे व त्यातून लेखकाची भूमिका स्पष्ट झाली आहे. लेखक सांगतो व मित्र ऐकतो, अवकाशतज्ज्ञ मित्रही भारावून जातो. कादंबरीच्या अखेरीस असाच तृप्तीचा संवाद आला असता तर बरे झाले असते, असे वाटते.
२. लेखकाची नायकाशी इतकी समरसता आहे की काही ठिकाणी निवेदन प्रथमपुरुषी आहे की नायकाचे आहे असा संभ्रम पडावा.
३. अगस्त्य-माहात्म्याबद्दलची अनेक देवदेवतांची, ऋषिमुनींची आणि नारदांची निवेदने, कथेतून कथा उत्क्रांत होणे, हा सर्व शैलीप्रकार खास व पौराणिक आहे.
४. पौराणिक कथांना मिळालेली लोककथांची जोड, अधून-मधून येणारा आधुनिक वैज्ञानिक आधार हे सर्वच वाचकांना बहुश्रुत करणारे आहे.
५. अगस्त्य-जन्म, अगस्त्य-लोपामुद्रा विवाह अशाप्रसंगी सादर झालेली आदिवासी स्त्रियांची गीते निश्चितच रुचिपालट करणारी आहेत.
६. विशेषकरून अगस्त्यपुरी (अकोला)चे निसर्गवर्णन चित्रदर्शी आणि आल्हादकारक आहे.
७. अगस्त्यांचा समाधि-प्रसंगही ज्ञानदेवांच्या संजीवन समाधी सोहळ्याची आठवण जागविणारा आहे.

अशा कलाकृतीला ऐतिहासिकतेचे निकष लावणे योग्य होणार नाही. परंतु आजसुद्धा ज्या अगस्त्य-प्रवृत्ती-विद्या आणि ऊर्जाशक्तीची गरज आहे, तिचे अत्यंत प्रभावशाली दर्शन तज्ज्ञांना व सामान्यांना कलात्मकरीतीने घडविणारी ही पौराणिक कादंबरी मराठी साहित्याच्या इतिहासात एक क्रांतिकारक पाऊल ठरावी अशीच आहे.

प्राचार्य डॉ. मधुसूदन बोपडीकर

एम.ए., पीएच.डी.

(‘अगस्त्यविषयक आख्यायिकांचा ऐतिहासिक व सांस्कृतिक अभ्यास’ या विषयावर संस्कृतमध्ये पीएच.डी. केलेले महाराष्ट्रातील एकमेव अभ्यासक

पोथियील पर्वतातील अगस्त्येर फॉल्स आश्रम, कन्याकुमारी, तमीलनाडू

दक्षिणेत अगस्त्यांचे महनीय कार्य असल्याचे सर्वच मान्य करतात. ‘भगवान अगस्त्य’, ‘सिद्धाणाम्सिद्ध’, असे त्यांचे महत्त्व सांगितले जाते. तमीळ भाषेत महर्षी अगस्त्यांवर अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

अगस्त्यांचा आश्रम पोथियील पर्वतावर अगस्त्येर फॉल्स अगस्त्य प्रपात सान्निध्यात आहे. कन्याकुमारीपासून सुमारे चाळीस-पन्नास किलोमीटर एवढ्या अंतरावर हे स्थान आहे. येथूनच ‘ताम्रपर्णी’ या रामायणातील प्रसिद्ध नदीचा उगम झाला. ही नदी महर्षी अगस्त्यांनी उत्पन्न केल्याचे सांगितले जाते, नदीचा उगम याच पर्वतात अनेक ठिकाणी दाखविला जातो. सर्वत्र अगस्त्यांचे स्थान सांगितले जाते. मात्र ‘अगस्त्यप्रपात’ येथे अतिरम्य निसर्गसान्निध्यात अगस्त्यांचा

आश्रम आहे. अगस्त्य आश्रमातील मंदिरातील मूर्तीचे छायाचित्र ट्रस्टने प्रसिद्ध केले आहे. ते दुर्मिळ छायाचित्र दक्षिणेतील अगस्त्यप्रतिमा स्पष्ट करणारे आहे.

कन्याकुमारीपासून सात किलोमीटरवर ‘अगस्त्येश्वरम’ परिसर व मंदिर आहे. तेथे अगस्त्यऋषी-स्थापित ‘शिवपंचायतन’ अर्थात ‘अगस्त्यपंचायतन’ आहे. यात शिव, शक्ती, विनायक, विष्णू आणि कार्तिकेय असतात. बाहेर अगस्त्यवृक्षाखाली अगस्त्यांची पद्यासनातील मूर्ती आहे. दक्षिणेतील सर्व शिवमंदिरे या तऱ्हेनेच बेतलेली दिसतात. महर्षी अगस्त्यांचे ते विशिष्ट शिवतंत्र/यंत्र असावे, असे म्हणता येते.

त्रिचनापल्ली येथील कावेरी तीरावरील गणेश मंदिराजवळील भव्य शिवमंदिरातील पुरोहितांनी महत्त्वाची गोष्ट निदर्शनास आणली. शिवमंदिरात शिवगणांच्या, शिवसिद्धांच्या मूर्ती हारीने बसविलेल्या पाहावयास मिळतात. त्यांतील द्वितीय क्रमांकाची मूर्ती ही भगवान अगस्त्यांची असते. एवढे शिवपरंपरेत महर्षी अगस्त्यांचे महत्त्व असून महर्षी अगस्त्यांना शिवस्वरूपच मानण्यात येते.

दक्षिणेत महर्षी अगस्त्यांची अनेक स्थाने आहेत, त्यातील सर्वात महत्त्वाचे स्थान ‘अगस्त्य आश्रम’ होय.

अकोले (जि. अहमदनगर) येथील अगस्ती आश्रमातील महर्षी अगस्त्यांची प्रतिमा. येथील समोर दिसणारा तांदळा अतिप्राचीन आहे. मूर्ती अलीकडे बसविली आहे.

श्रीक्षेत्र उज्जयनी येथे श्री महर्षी अगस्त्य यांनी पापक्षालनार्थ घोर तपश्चर्या केली. येथेही महर्षी अगस्त्य लिंग स्वरूपात आहेत. भव्य मंदिर आहे. मात्र उज्जयनीमधील अन्य क्षेत्रांच्या मानाने हे स्थान फारसे प्रसिद्ध नाही.

महाराष्ट्रातील जनतेला ज्ञात असलेले अगस्त्यांचे प्रसिद्ध स्थान म्हणजे 'अनकाई' हे होय. अहमदनगर-मनमाड रोडवर धुळ्याकडे जाताना 'अनकाई' गावाजवळ 'अगस्त्यदुर्ग' आहे. येथे अगस्त्यांचा आश्रम होता. अगस्त्यांनी येथे हजारो वर्षे तपश्चर्या केली असेही सांगण्यात येते. येथील गुंफेत अगस्त्यांची भव्य मूर्ती पाहावयास मिळते.

बदामीच्या अगस्त्य तीर्थावरील गुंफेतील भगवान अगस्त्यांचे प्राचीन शिल्प.

महर्षी अगस्त्य बाराव्या शतकातील मूर्ती

स्वयंभू शिवलिंगस्वरूप महर्षी अगस्त्य आणि मागे लोपामुद्रा आहेत.

महर्षी अगस्त्यांचे निवासस्थान श्रीक्षेत्र काशी येथे होते, असे सर्वत्र उल्लेखित आहे.

अगस्त्यकुंड असा मोठा परिसर वाराणसीमध्ये आहे. डी-३६/११, अगस्त्यकुंड, अगस्त्येश्वर मंदिर गोडोलिया वाराणसी, या पोस्टल अँड्रेसवर महर्षी अगस्त्य यांचे भव्य प्राचीन मंदिर आहे. या स्थानी महर्षी अगस्त्य, अगस्त्यपत्नी लोपामुद्रा यांच्यासाठी स्वयंभूलिंग स्वरूपात प्रकटले.

या स्वयंभूलिंगस्थानाचे छायाचित्र तेथील पिढ्यान्पिढ्या पुजारी असलेले श्री. संजय कृष्णराव रोहे (महाराष्ट्रीय) यांनी प्रसादरूपात दिले.

गोधेगाव (ता. नेवासा, जि. अहमदनगर - देवगडजवळ) प्रवरासंगमचे बँकवॉटर पार करून पलीकडे होडीने गेले की, अगस्त्यओढ्याच्या टेकडीवर हे मंदिर आहे. त्यातील महर्षी अगस्त्यांची मूर्ती.

रुद्रप्रयाग जिल्ह्यातील मंदाकिनी (गंगानदी) नदीच्या तीरावर वसलेले अगस्तीमुनी गाव आणि मंदिर. अगस्ती मुनी मठ. 'अगस्तीमुनी' हे ग्राम नाम आहे. महर्षी अगस्त्य आश्रम असून बेंजवाल घराण्यातील व्यक्ती पिढ्यान्पिढ्या पौरोहित्य करतात. येथे अगस्तीमुनींची अक्षय तपश्चर्या सुरू आहे असे सांगितले जाते. अगस्त्य ऋषी यांचे हेच स्थान मूळ आणि मुख्य असल्याचा दावा येथील लोक करतात. अगस्त्य ऋषी यांनी एकदाच दक्षिणेकडे प्रवास केला असे नाही. त्यांचा नित्यप्रवास असे.

तालकावेरी नदी (कावेरी नदी), कर्नाटक.

स्फटिक विमल गंगाजलात प्रभू रामचंद्रांनी स्नान केले. भूमीपुत्री, गौरांगी, पुलकित सीतेला गंगामातेने न्हाऊ घातले. लक्ष्मणाने उत्साहपूर्ण जलक्रीडा केली. गंगेत स्नान मिसळून गेल्याचा अनुभव गंगाजलौघाने घेतला. विमलालाही विमलता प्राप्त झाल्याचा तेजस्वी अनुभव काल, अवकाश आणि कैवल्याला येत होता. राम जानकी आणि लक्ष्मणाने गंगाद्वारासन्मुख होऊन गंगाजलाचे गंगाजलाला अर्घ्य दिले. गंगाद्वारातून शब्द स्फुरले, ‘ॐ अगस्त्यै नमः । कृण्वंतो विश्वम् आर्यम् ।’

“हे सूर्यप्रकाशी रामा, अगस्त्यांच्या मार्गाने अवघे विश्व सूर्यतेजस्वी आणि ज्ञानसमृद्ध, जीवनसमृद्ध कर!” हिमाच्छादित शिखरांनी, घनदाट अरण्यांनी, प्रशस्त जलौघांनी, तपःसामर्थ्य संपादणाऱ्या गुहागुहांमधून प्रतिध्वनी उमटत राहिले, “ॐ अगस्त्यै नमः । कृण्वंतो विश्वम् आर्यम् ।” अवघे अवकाश भरून आणि भारून गेले. सीतामाता मंत्रमुग्ध होऊन रोमांचित होत होत्या, लक्ष्मण नेत्र विस्फारून प्रतिध्वनींना आपल्यात सामावून जणू विश्वालाच आपल्यात सामावून घेत होते. प्रभू रामचंद्र विश्वव्यापक विराट रूपात अवघ्या सृष्टीला दर्शन देत होते. नारदमुनी कुतूहलाने हे दिव्य दर्शन जाणून घेण्याचा प्रयत्न करीत होते. मात्र प्रत्यही ते अस्वस्थ होत होते.

पूर्णचैतन्यमयी, शक्तिस्वामी प्रभू रामचंद्रांनी साम्राज्ञी सीता आणि लक्ष्मणासह तीर्थाचे आणि शिवांचे दर्शन घेतले. गंगाद्वारी महानवृक्षाच्या छायेखाली थोडे विश्रांत झाले. प्रभूंच्या मुद्रेकडे सीतामातांचे लक्ष होते. “स्वामी, विचारमग्न झालात? आपणास एक प्रश्न विचारला तर आवडेल?” सीतादेवींनी विचारले.

“तेजस्विनी, तुझ्या मनात सुरू असलेले प्रश्नांचे वादळच माझ्याही मनात घोंगावते आहे! तरी तू निःशंकपणे पृच्छा कर!”

“हे अगस्त्य कोण? त्यांचा मार्ग कोणता?” सीतादेवींनी विचारले.

“भार्ये, अगस्त्य हे सृष्टिसमर्पित महर्षी आहेत. हजारो वर्षे तपःश्रुत्या करून त्यांनी काल आणि अवकाशातील शक्तींनाही संप्रमित करून मानवी हिताकरिता विनियोग करण्यासाठी, शक्तींना पाचारण केले. परंतु ही माहिती मला व लक्ष्मणाला वसिष्ठांनी दिली आहे. यापलीकडे मलाही याविषयी अधिक माहिती नाही!”

“मग त्यांच्या मार्गाने जाणार?” सीतादेवींनी साशंकतेने विचारले.

“होय, तो मार्ग उत्तरदक्षिण, पूर्वपश्चिम, जंबुद्वीपाला ज्ञानमय सेतूंनी जोडणारा आहे, मग त्या मार्गाने जाण्यास काही प्रतिबंध नसावा!”

“आपण सर्वसाक्षी आहात. मी आणि लक्ष्मण अगस्त्यांविषयी ऐकायला सर्वार्थाने उत्सुक झालो आहो, होय ना लक्ष्मणा!”

“होय माते, कदाचित अगस्त्यांच्या मार्गाने जाण्याची वेळ समीप आली आहे. आपण आमचे समाधान करावे.” लक्ष्मणाने रामांना विनविले.

“येथूनच, जवळ असलेल्या अगस्त्यमुनिग्रामात आपण जाऊ. तेथे काही काळ व्यतीत करू. तेथेच आपल्याला सारे काही उमजेल.” रामचंद्रांनी उत्तर दिले.

सीतादेवी आणि लक्ष्मण दोघांचेही समाधान झाले नव्हते. परंतु प्रभू रामचंद्रांच्या पुढे त्यांना अधिक काही बोलता येईना.

महान वृक्षाच्या तळवटी दिवसभर परोपरीने चर्चा होत राहिली. सायंकाळच्या प्रशांतसमयी प्रभू रामचंद्र लक्ष्मणांना म्हणाले,

“आपण उदइकच स्नानोत्तर अगस्त्यमुनिग्रामाकडे प्रयाण करू!” रामांचा निग्रह पाहून दोघेही विचारमग्न झाले. लक्ष्मणांनी फलाहाराची तयारी केली. फलाहार समयीही कोणी काहीच बोलले नाही. अगस्त्यमुनिग्राम श्रीरामचंद्रांची वाट पाहण्यात गढून गेले होते.

कर्पूरगौर हिमभूमीवरील कैलास क्षेत्रात नारदमुनींची पावले स्थिरावली तेव्हा नारदांच्या मनातील एका कुतूहलाला दुसऱ्या कुतूहलाची जोड मिळाली. ‘ॐ अगस्त्यै नमः । कृण्वंतो विश्वम् आर्यम् ।’ असा आदेश श्रीरामचंद्रांना देण्याचे कारण तरी कोणते? राक्षस आणि दानव संहाराचे कार्य तर श्रीरामचंद्रांनी

यापूर्वी वसिष्ठ आणि विश्वामित्रांच्या आज्ञेने पार पाडले आहेच. मग हे सारे आहे तरी काय? प्रश्नांचे काहूर नारदांच्या मनात होते. कैलासावर पाहतात तो श्रीगणेश, नंदीकेश्वर कार्तिकेय, उमा-महेश आणि कैलास आश्रित शिवगण नर्तन, वादन, गायनात दंग होते. गंगोद्यतर अतीव आनंदाने उसळून वाहात होता. कैलासावर आनंदाची दिवाळी होत होती. ती पाहताना नारदमुनी काही वेळ भान हरपले. लय-ताल-सुरावटीत तेही दंग झाले. वीणा आणि चिपळ्यांनी साथ दिली आणि शिवसंगीतात नारदांना श्रीरामप्रभूंचा विसर पडला.

शिवसखी उमेचे लक्ष नारदांकडे गेले. नृत्यमोहित पार्वतीला त्याही अवस्थेत हसू आले. सुहास्य वदनावर मिशकीलपणाची छटा पसरली. सखीचे नृत्यातील लक्ष काहीसे विचलित झाले हे शिवांच्या ध्यानी आले.

“प्रिये, नृत्यमग्नतेपेक्षाही काही विस्मयकारक घडले आहे?” शिवांच्या अचानक उमटलेल्या प्रश्नाने उमा आणखीच खळखळून हसू लागली. तिचा पदन्यास थांबला आणि तिने समोर नारदांकडे अंगुलीनिर्देश केला.

त्रिकालज्ञ, जगतपित्या शिवानेही, नृत्य विसरून सोत्सुक विस्मयाने समोर पाहिले. नारदांची स्वारी श्रीगणेश, नंदी आणि कार्तिकेयांसमवेत नृत्योत्सवात अगदी रंगून गेली होती. नारदांच्या सहवासात शिवगण अधिक उत्साहाने या तिघांभोवती फेऱ्यात नृत्य करीत होते. नर्तन, वादन, गायनातून होणाऱ्या शिवनिनादाने अवघे कैलास आनंदोत्सवात बेभान होत असतानाच कार्तिकेयांनी शंखध्वनी केला. कोणा अभ्यागताच्या आगमनाची सूचना शंखध्वनीतून प्रकटली होती. क्षणात नर्तन, वादन, गायन थांबले. सर्वांचे डोळे शंखध्वनीनंतरही रंगून नाचत राहिलेल्या नारदांवर खिळले. मग मात्र कार्तिकेय, श्रीगणेश आणि नंदिकेश्वर लगबगीने पुढे आले. शिवपार्वती सकौतुक आपल्या स्थानी विराजमान झाले.

“क्षमस्व, ब्रह्मर्षी नारदमुने, आमचे अभिवादन स्वीकारावे.” श्रीगणेशांचे वचन नारदांच्या कानावर आले आणि नारद भानावर आले.

“नारायण नारायण!” स्वतःशीच संकोचत नारदांनी अभिवादन स्वीकारले. “त्रिकालज्ञ, विश्वसंचारी, ब्रह्मर्षी नारदांचा विजय असो!” नंदिकेश्वरांनी घोषणा दिली आणि कैलासावर नारदांच्या विजयाची घोषणा सर्वमुखातून निनादली.

“आपले स्वागत असो! आपण आल्याची वार्ता आम्ही भगवान शिवपार्वतीकडे पोहोचविली आहे. ते आपली वाट पाहात आहेत.” श्रीगणेश,

कार्तिकेय आणि नंदिकेश्वर नारदमुनींना आदरपूर्वक घेऊन श्रीउमामहेशांकडे पोहोचले.

“नारायण नारायण!” नारदांनी महादेवांना त्रिवार दंडवत घातले.

“या या नारदमुने, आपण आसनापन्न व्हा! आपल्या आगमनाने कैलासाला विलक्षण आनंद झाला आहे.” शिवाने श्रीनारदांना अभिवादन केले.

“नारायण नारायण! हे शिवप्रभो, कैलासावर हे नर्तन, वादन, गायन कोणत्या कारणाने घडत होते? असा कोणता उत्सव आज घडतो आहे?” नारदाने पृच्छा केली.

“सखीपार्वती अंबिकेच्या आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठीचा संकल्प होतो आहे!” शिवांनी नारदांना सांगितले.

“मी समजलो नाही!” नारदाने पुन्हा शंकितमनाने विचारले.

“नारदमुने, आपण गंगाद्वारी श्रीरामचंद्रांना झालेली आज्ञा ऐकली ना? त्याविषयी विचारण्यासाठीच तुमचे कैलासावर येणे घडले, होय ना? आणि तरी समजलं नाही म्हणता? नारदमुने, आपण त्रिकालज्ञ, सर्वसाक्षी आहात, विधात्याचे लिखित आपण जाणता, तरी शंका का बरे?”

“नारायण नारायण, शिवप्रभो, आपली खुबी मी जाणतो, आपल्याला अपेक्षित ते माझ्यामुखे वदवून घ्यावयाचे हा आपला स्वभावच आहे. परंतु यावेळी मला आपणच काय ते सांगितले पाहिजे.” नारदांनी हट्ट केला.

“उमा, पुरवा या तुमच्या पुत्राचा हट्ट!” शिवशंकरांनी पार्वतीमातेला आज्ञा केली.

“नारदमुने, आपण सर्व जाणता. देव, मानव, सारेच त्रिदेवांचे पुत्रपौत्र. माझ्यातून उत्पन्न झालेली त्रिगुणात्मक – सत्त्व, रज, तम, गुणांनी युक्त त्यातून ब्रह्मदेवांनी प्रकृतीला संस्कृतीचे रूप देण्याचे ठरविले; परंतु तमोगुणांमुळे आर्यांचेही अनार्य झाले! अशा विश्वातील अनार्यांना पुन्हा आर्य करण्यासाठी आदिस्वामी भगवान शिवशंकरांनी श्रीगणेशांना जन्म दिला आणि अवघे ब्रह्म त्यांच्या रूपात विष्णुमय होऊन विघ्ननाशकतेने विश्व ज्ञानमय करू लागले. परंतु श्रीगणेश दैवी कोटीतच कार्य करीत राहिले. त्यामुळे वर्तनपरिवर्तनापेक्षा आशीर्वचन आणि कार्यसिद्धी याकडे अधिक सूक्ष्मपणे पाहणे घडले. अमानवी पंचमहाभूतांतून शक्ती निर्माण करण्याच्या योजनेतून भगवान शिवशंकरांनी, आपल्या कालरूप तेजासह, मित्र आणि वरुणाच्या साहाय्याने अयोनीसंभव

पुत्राला जन्म दिला. ते हे अगस्त्यमुनी! अगस्त्यांनी जेथे जेथे शिव आणि शिवगणांचा संचार आहे, तेथून तमोगुणाचा नाश करून सात्त्विकतेने आणि तेजस्वितेने शिवगणांना आर्य बनविण्याची जबाबदारी त्यांच्यावर टाकली. काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर या षड्रिपूंच्या प्रादुर्भावाने निर्माण होणाऱ्या अनार्यांचा, अज्ञान अंधःकारात तडफडणाऱ्या जीवांचा उद्धार करण्याचे कार्य हाती घेतले. त्यांनी असुरांचा नाश करण्यासाठी अथक परिश्रम केले. तरी सुद्धा महर्षीरूप अवस्थेत कार्य करताना मर्यादा येत राहिल्या आणि आधिदैविक स्वरूपाचे कार्य झाले. तमोगुणाचा नायनाट झाला नाही. तमोगुणांचा नाश करण्याचे हे कार्य युगे करावे लागणार आहे. त्यासाठी मानवी स्वरूपातील श्रीरामचंद्रांवर ही कामगिरी टाकण्यात आली आहे. अगस्त्य शिवशक्तिमान तर होतेच. त्यांचे मन वरुणासारखे कृपावंत आणि सूर्याप्रमाणे तेजस्वी होते. त्यांनी जंबुद्वीपात आणि विश्वभर सर्वत्र संचार केला आणि सभ्यता, ज्ञानमयता, श्रमप्रतिष्ठा आणि वीर्य यांची स्थापना केली. श्रीलंकेपासून विंध्याद्रीपर्यंत आणि अनेक द्वीपकल्पांवर आपल्या ज्ञानमय व तेजोमय अवस्थेने प्रेरणा दिली. तरी सुद्धा तमोगुणातून पुन्हा पुन्हा निरआर्य, तमोगुणी किंवा दानव, साक्षर, दैत्य उत्पन्न होत राहिले. मानव, देव आणि दानव, सर्वांसाठी अपार करुणेने कार्यमग्न असणारे अगस्त्य अमानवी – मानवी कोटीतील आहेत. अगस्त्यांना तारकांमध्ये अढळपद प्राप्त झाले. आपले अमानवी तेज ताऱ्यात चिरंतनासाठी साठवून त्यांनी मानवी रूपात आश्रमवास पत्करला. गुरुकुलात, गृहस्थाश्रमाबरोबर वेदपठण व मार्गदर्शनाचा परिपाठ ठेवला. अगस्त्यांना आपल्या तेजाचा उपयोग प्रभू रामचंद्रांच्या साहाय्याने करता येईल आणि तमोगुणांचा नाश होऊन कैलासासारखे स्फटिक विमल जीवन जंबुद्वीपात फुलण्याचा योग येईल. मला ही अवनी, सृष्टी सात्त्विक आणि पवित्र करावयाची आहे. त्या माझ्या आकांक्षा तृप्त करण्यासाठी प्रभू रामचंद्राने व्रत स्वीकृत केले.” उमा कौतुकाने शिवशंकरांच्या तेजातून निर्माण झालेल्या मित्रावरुणी अगस्त्यांची कथा ब्रह्मर्षी नारदाला सांगत होत्या. तेव्हा अवघे कैलास अगस्त्य मुनिग्रामावर आणि कोदंडधारी प्रभू रामचंद्रांवर पुष्पवृष्टी करीत होते. ब्रह्मर्षी नारद, ब्रह्मचैतन्यमयी होऊन भूत-वर्तमान-भविष्यासह अवकाश पृथ्वीवरील घटितात गढून गेले होते. त्यांना जंबुद्वीपाचे आर्यावर्त होताना दिसत होते. श्रीप्रभू रामचंद्रांना भेटण्यासाठी आतुर होऊन त्यांनी भगवान शिवशंकरांना प्रणाम केला आणि ‘नारायण’

नामाचा गजर करीत ते निघालेसुद्धा.

सखी पार्वती अंबिका, नारदांचे कौतुक पाहात मोहरून शिवमय झाल्या. शिव प्रसन्न झाले. कार्तिकेयांनी शंखध्वनीसह विजयनाद केला. चतुरानन कौतुकभरल्या नजरेने गहिवरून चैतन्याचे प्रचलन अनुभवत होते. अगस्त्यमुनिग्रामाकडे आकाशस्थ देवदेवतांची, लक्षावधी तारकांची, काल, अवकाश आणि कैवल्याची दृष्टी स्थिरावली होती. सूर्यवंशी, विष्णुतेजस्वी, प्रभू रामचंद्र अगस्त्यांना जाणून घेण्यास उत्सुक होते. सीतामाता, लक्ष्मणजी यांसह अवघे विश्व अगस्त्यांची विजयगाथा ऐकण्यास उत्सुक होते.

अगस्त्यांच्या आश्रमासन्मुख काही अंतरावर दाशरथींचे आगमन होताच अगस्त्य आश्रमातील काही शिष्य पुष्पमाला, जलकुंभ घेऊन श्रीरामांच्या स्वागताला आले. त्यांना पाहून प्रभू रामचंद्रांना आश्चर्य वाटले.

“आपण अगस्त्य शिष्यगण आहात?” श्रीरामांनी विचारले.

“होय प्रभुवर!”

“दशरथपुत्र राम, माझी भार्या सीता आणि भ्राता लक्ष्मण आपणास वंदन करतो आहेत. स्वीकार करावा.” तिघेही वंदन करू लागताच शिष्यगण म्हणाले,

“प्रभू, आम्ही आपणांकडून वंदन स्वीकारण्यास अधिकारी नाही. आम्हास क्षमा करा. आपण साक्षात लोकबंध विष्णूंचा मानवी अवतार आहात, हे आम्ही जाणतो. आपल्या स्वागतासाठीच आम्हास अगस्त्यांनी पाठविले आहे. आपण त्याचा स्वीकार करावा.” शिष्यगणांनी प्रभू रामचंद्रांच्या चरणकमलावर गंगाजलाचे सिंचन केले. कमलपुष्पमाला अर्पण करून चरणांना स्पर्श केला. पाठोपाठ सीतामाता आणि लक्ष्मण यांचे स्वागत करून शिष्यांनी तिघांना आश्रमात वास करण्याविषयी विनंती केली. प्रभू रामचंद्रांनी विनंतीचा स्वीकार केला आणि तिघेही शिष्यगणासमवेत आश्रमात निघाले.

अगस्त्य मुनिग्राम बाजूला पर्वताच्या कुशीत आणि वृक्षांच्या दाट छायेत वसलेले. शेजारी मंदाकिनीच्या जलौघासन्निध अगस्त्यमुनींचा विस्तीर्ण आश्रम. पुष्पसुगंधाने आश्रमाचा परिसर येणाऱ्या अतिथींना आकर्षून घेत होता.

“अगस्त्यमुनिवर आश्रमातच आहेत?” श्रीरामांनी विचारले.

“होय, मुनिवर गोत्रज अगस्त्यमुनी, या आश्रमाचे अधिष्ठाता आश्रमातच आहेत.” शिष्यांनी उत्तर दिले.

“आम्ही मान्दार्थ अगस्त्यांना भेटण्यासाठी अत्यंत आतुर आहोत!” प्रभू म्हणाले. “क्षमा करा प्रभू, पूजनीय मान्दार्थ अगस्त्य दक्षिणपथात दिग्विजय करण्यासाठी जाऊन युगे लोटली आहेत. जंबूद्वीपाच्या मध्यावर अमृतवाहिनीच्या तीरी त्यांचे उत्तरकालीन वास्तव्य असल्याचे बोलले जाते!”

प्रभू रामचंद्र अंतर्मुख झाले. पुढे आणखी काही न विचारता ते आश्रमात निघाले.

अगस्त्यमुनिग्रामीसमीपच अगस्त्य आश्रम असूनही घनदाट वृक्षवेलींनी आश्रम वेष्टिला होता. पार्श्वभूमीवर उंच उंच पसरत गेलेल्या हिमालयाच्या रांगांतील शिखरे आपल्या शुभ्रशीर्षांना उंचावून उंचावून डोकावून प्रभूंचे दर्शन घेण्याचा प्रयत्न करीत होती. शुकसारिकांसह असंख्य प्रकारचे पक्षी, वृक्षवल्ली वरून आनंदोत्साहाने उड्या मारून, गिरक्या घेऊन, श्रीरामांना अभिवादन करताना आपल्या विविध मंजूळ ध्वनींनी आसमंत दुमदुमून टाकीत होते. रंगीबेरंगी विविध फुलांची विलोभनीय तोरणे वृक्षवेलींच्या आश्रयाने, लक्ष्मीनारायणांचे स्वागत करण्यासाठी जणू मांडव सजवत होते. धवलमोरांनी पिसारा फुलवून नृत्य आरंभिले होते. अस्वले, ससे, वानरे यांना आनंदाचे उधाण आले होते. आश्रमाच्या प्रवेशद्वारातच अगस्त्य-शिष्यांनी विविधरंगी पुष्पांच्या सुशोभित पायघड्या घातल्या होत्या. गोत्रवान, पीठासीन मुनी श्रीरामांच्या स्वागतासाठी प्रवेशद्वारापर्यंत आले होते. त्यांचे प्रवेशद्वारापर्यंतचे आगमन हा शिष्यवर्गात कुतूहलाचा विषय झाला होता.

सुहास्य वदनाने प्रभू रामचंद्रांनी अर्धांगी सीता आणि सावलीप्रमाणे साथ करणाऱ्या लक्ष्मणांसह पीठाधीश अगस्त्यांच्या पदकमलांना स्पर्श करून दंडवत घातला. अगस्त्यांनी प्रसन्नवदनाने आशीर्वाद दिला. ‘यशोमान भव!’ हे होत असतानाच अवघ्या आश्रमात आणि आसमंतात शब्द स्फुरला, ‘ॐ अगस्त्यै नमः । कृपंतो विश्वम् आर्यम् ।’ कितीतरी वेळा घोषणांचे प्रतिध्वनी पशुपक्षांच्या आरवांमधून प्रतिध्वनित होत राहिले. अगस्त्य प्रसन्न झाले. प्रभू राम, सीता आणि लक्ष्मण गंभीर होऊन विचारमग्न झाले.

एका विशाल कुटीमध्ये रामचंद्रांच्या निवासाची व्यवस्था केली होती. शिष्यांना विशेषत्वाने त्यांच्या सेवेसाठी नेमले होते. प्रभू रामचंद्रांनी ही शिष्यसेवा नाकारली. अगस्त्यांनीही त्यांच्या या भावना मान्य केल्या. रात्री आश्रमाच्या पाकशाळेतील रुचकर भोजनाचा आस्वाद तिघांनी घेतला. गोशाळेतील शुभ्र गोमातांचे दुध प्राशन करून प्रभू प्रसन्न झाले. शेजसमयापूर्वीच्या प्रार्थनांना प्रभू विशेष अतिथी म्हणून उपस्थित राहिले. अगस्त्यांनी शिष्यगणाला, रामलक्ष्मणांनी, वसिष्ठ, विश्वामित्र यांना साहाय्य करून राक्षसी वृत्तीचे निर्दालन कसे केले याचे गौरवपूर्ण वर्णन केले. सर्वांची आज्ञा घेऊन प्रभू, लक्ष्मण-सीतेसह आपल्या कुटीमध्ये विश्रांतीसाठी परतले. वननिवासाची कठोर व्रतस्थता रामचंद्रांच्या सर्व वर्तनात स्पष्ट जाणवत होती.

प्रभू रामचंद्रांसह सीतामातेचा निरोप घेऊन लक्ष्मणांनी बाहेरच्या प्रशस्त दालनात आपल्यासाठी दर्भासन अंथरले. दिवसभरातील अद्भुत आणि प्रसन्न घटनांनी शेषमहाराज लक्ष्मण खूपच समाधानी होते. अवघा आश्रम निशेच्या अंधारकुशीत निद्रिस्त झाला. आकाशस्थ ग्रहतारे, नक्षत्र भविष्याचा वेध घेत होते. एकांतात सीतामातेने प्रश्न केला.

“स्वामी, आपण आश्रमात किती काळ निवास करणार? मला येथे काहीसे दडपल्यासारखे झाले आहे?”

“का बरे?”

“प्रभू, आपणावर सातत्याने अगस्त्यमार्गाने जीवनप्रवास करण्याचा आग्रह होतो आहे!”

“होय प्रिये आणि तेच माझे जीवनकार्य आहे. त्याकरिता तुझे मला साहाय्य हवे आहे.”

“नाथ, मी तर आपणासच समर्पित आहे.”

“नाही प्रिये, समर्पित भार्या एवढेच तुझे रूप मला अभिप्रेत नाही!”

“मग?”

“चराचराची तू माता आहेस. त्यांच्या कल्याणासाठी तुला गिरिकंदरे, वने, नगरे शोधित कल्याणपद व्रते करावयाची आहेत. गतावतारातील कार्यांच्या परिपूर्तीसाठी आपला उभयतांचा शेषासह जन्म आहे. अवघ्या मानवाचे कल्याण, अवघ्या मानवाला सात्त्विकतेच्या शिरोबिंदूवर नेऊन आर्यावस्था प्राप्त करून देण्याचे कार्य करण्यासाठी आपला अवतार आहे. अनेक दिव्यांतून तुला जावे

लागणार आहे. मानवी अस्तित्वाला खूप मर्यादा आहेत; परंतु मर्त्यतेच्या वाटेने या अवस्थेतून कैवल्याप्रत जाता येते. देवांनाही जे शक्य नाही ते मानवाला शक्य असते. मानव पंचभूतात्मक आहे. त्यांच्या एकत्रित सात्त्विकतेतूनच कैवल्याची अवस्था प्राप्त होते. अनार्यपण, राक्षसपण, दानवपण, पिशाचपण ह्या केवळ मानवाच्या तमोगुणांच्या अवस्था आहेत. त्या विक्राळ बनल्या की कैवल्याच्या, काळाच्या आणि अवकाशाच्या अस्तित्वालाही संकट येते. हा प्रलय नसतो. हीच भयाण अंधःकाराची अवस्था असते. त्यावर मात करावयाची असेल तर आपल्याला मानवातील तेजस्विता पराकोटीची वाढविली पाहिजे. तू शक्तिरूपिणी तर आहेसच, परंतु तू विश्वाची धात्री आहेस. या शक्तीसह तुझे साहाय्य मला हवे आहे.” रामचंद्रांनी मोठ्या अपेक्षेने सीतामातेकडे पाहिले.

“नाथ, ते तर आपल्याच स्वाधीन आहे. परंतु मानवाच्या कल्याणासाठी दिव्य करावयाचे ते कसे? त्यासाठी अगस्त्यांचा मार्ग म्हणजे काय ते आपण मला सांगावे.”

मध्यरात्रीपर्यंत कैवल्याचा शक्तिरूपिणीशी संवाद होत होता. विश्वकल्याणाचा अगस्त्यांचा विचारच जणू राममुखाने श्रवत होता. रात्रीच्या गर्भात विश्वकल्याणाचा गर्भ विकसित होत होता.

रात्र सरली. उजळू लागले. आश्रम जागा झाला. शिष्या कुंभ भरून जलौघाकडून आश्रमाकडे येत होत्या. पक्ष्यांच्या सुस्वरांनी आश्रम भरून गेला. रामकुटीलाही जाग आली. लक्ष्मण केव्हाच फलशोधनासाठी बाहेर पडले होते. गोशाळेत गोदोहनाचे चुरचूर आवाज येत होते. वासरांच्या लुचण्याने माता पान्हावत होत्या. माथ्यावरल्या भरल्या जलकुंभासह येणाऱ्या आश्रम-महिला, शिष्या जणू वेदघोष करित होत्या. त्यांच्याच पदन्यासाची लय त्यांना प्राप्त होत होती. जनलोकांचा सामवेद त्यांच्या मुखातून प्रकटत होता.

अगस्त्याच्या पुण्याईनं । माणसाचा देव झाला ।

अगस्त्या अगस्त्या । तुझी माणसावर माया ॥

अंधाराच्या उदरात । नव्हत्याचं होतं झालं ।

कैवल्याचं चैतन्य । तवा काळानं देखलं ॥
 चैतन्य मोहरलं । अवघ्या आकाशी सांडलं ।
 कोटी कोटी तारकांनी । असं आभाळ दाटलं ॥
 असं कैवल्य हासलं । बाई सपनात रंगलं ।
 सूर्या तेजी प्रसवलं । नवग्रह चंद्रासवं ॥
 कैवल्याच्या सपनी बाई । पाचभूतं निपजली ।
 सृष्टीसतीच कवतीक । शक्ती मातानं पाह्यली ॥
 पाचा मुखीचं कैवल्य । मांडी गारुडाचा खेळ ।
 चराचराच्या गाठीला । बाई जन्ममृत्यूचं ग फेरं ॥
 कैवल्याच्या वनातून । मायाबाजार मांडला ।
 मायेच्या बाजारात । जडजीव जन्मा आला ॥
 मायेच्या मुलखात बाई गोंदणं नांदण ।
 चारी सांभाळीता । बाई साहीचं भांडण ॥
 अहंकारी भांडताना । दानवाचा जन्म झाला ।
 अहंकार फेडायला मान कुंभातून आला ॥
 मानाचं कर्तुक बाई । अगस्त्याचा जन्म झाला ।
 सांगे अगस्त्यांचा तारा । माणुसपण सांभाळावा ॥

पहाटेच्या शीतल प्रसन्नतेला भरले कुंभ वाहून नेणाऱ्या गृहिणींच्या
 मुखातून चिरंतनाच्या पुण्यमयी वेदघोषाने साद घालून अगस्त्यमुनिग्रामाचा
 आसमंत कानांना पावन करीत, मनामनाला चेतवीत होता. सांगत होता,
 ‘उत्तीष्ठत, जाग्रत, प्राप्यव्रतान् निबोधत’ चराचराला चैतन्यमय करण्याची शक्ती
 या सामवेदात होती. प्रभू रामचंद्र आणि सीतामाईचे कान अगस्त्यकथा भारून
 टाकत होती. प्रभू रामचंद्रांना या अपौरुषेय वाङ्मयातून श्रवणाऱ्या अगस्त्य
 जन्मकथेचे कौतुक वाटले. विश्वोत्पत्तीच्या वर्णनाने प्रभू अंतर्मुख झाले.

“जानकी, अवकाश, कैवल्य आणि काल या अवस्थांची माहिती या
 सामान्य माणसांपर्यंत कशी पोहोचली असेल. मौखिक परंपरेतून किती सहजतेने
 सृष्टिरहस्य या गृहिणींच्या ओठांवर येतंय?”

“नाथ, मायाबाजाराचे व्यवस्थापन करण्याचे कारण तरी कोणते? माया
 मिथ्या आहे असे जर खरे असेल तर मायेतील खोट्या अस्तित्वाला मानवी

गुणात्मकतेने सावरून सांभाळण्यासाठी प्रत्यक्ष परमेश्वराचा आटापिटा कशाला?”
 सीतेने पृच्छा केली.

“हे अर्धांगी, जीव मिथ्या आहे की, आत्मा मिथ्या आहे, या प्रश्नासारखाच
 तुझा प्रश्न आहे. मर्त्यलोकात जीव मर्त्य आहे. जन्मापूर्वी तो कोठे होता आणि
 मृत्यूनंतर तो पंचत्वात का मिसळला? जन्म आणि मृत्यूमधील अस्तित्व
 कोणत्या गोष्टीमुळे जाणवले? आत्मतत्त्वामुळे! परंतु आत्मतत्त्वांचे अस्तित्व
 जीवाशिवाय अनुभवता येईल का? म्हणूनच जीवाचे संगोपन हीच आत्म्याची
 पूजा असते. तसेच मायेचे संगोपन ही कैवल्याची पूजा आहे. माया सांभाळणे
 क्रमप्राप्त आहे. या मायेचा सांभाळ करून विश्वक्रीडा अनुभवावी लागते. तरच
 अवकाश, कैवल्य आणि काल यांचं अस्तित्व अनुभवता येतं. मायेतील
 जडजीवांचे अंतिम उद्दिष्ट कैवल्यमय होणे हेच असते. परंतु जडजीवांना सावध
 करणे, त्यांच्या त्रिगुणांचा समतोल करून सात्त्विक ज्ञानमय जीवन जगण्यास
 प्रवृत्त करणे हेच तर जडजीवांसाठी सेवाकार्य असते. ऋषी, मुनी, तपस्वी,
 कलावंत यांची निर्मिती याच कारणासाठी आहे. ते एक प्रकारे कैवल्याचेच
 कार्य करीत असतात.”

प्रभू रामचंद्रांचे हे व्याख्यान सीतामाई लक्षपूर्वक ऐकत होत्या. त्याचवेळी
 आश्रमातील वृक्षवेली, पक्षी, पशू सर्वांचे कान टवकारले होते. प्रभुमुखीच्या
 शब्दांनी सारे मंत्रमुग्ध झाले होते.

“नाथ, हे अगस्त्यमुनिग्रामवासी किती भक्तिभावाने अगस्त्यांचं नामस्मरण
 करतात. अगस्त्यांच्या जन्माचे रहस्य ऐकण्यास मी उत्सुक झाले आहे!”

रामजानकीचे संवाद सुरू असतानाच लक्ष्मण फलशोधन करून आले
 होते. त्यांनी रसरशीत, मधुर आणि अगदी ताजी फळे श्रीरामचंद्रांच्या पुढ्यात
 ठेवली. अगस्त्य आश्रमाचा व्यवस्थापकीय मुख्य शिष्य मोठ्या तत्परतेने
 उपस्थित झाला. त्याने प्रभूंची विचारपूस केली. अगस्त्यांनी यज्ञकर्मप्रसंगी
 आपणास यजमान म्हणून निमंत्रित केले आहे हेही त्याने प्रभूंना सांगितले.

“मुनिश्वर, आम्ही आश्रमवासीही नाही आणि गृहस्थही नाही किंवा
 राजसिंहासनाधिष्ठितही नाही. मग आम्ही यजमानपद कसे भूषविणार? आमची
 असमर्थता पूज्य अगस्त्यांना कथन करा.” प्रभूंनी सांगितले.

अगस्त्यशिष्य अगस्त्यांकडे गेले. त्यांनी प्रभूंचे म्हणणे अगस्त्यांना
 सांगितले. अगस्त्यांनी पुन्हा निरोप पाठविला. नित्यकर्मातील यज्ञ हा

हेतूपूर्तीसाठीचा नसतो. त्यामुळे प्रभूंनी यजमानपद स्वीकारण्यात गैर नाही हेही कळविले. प्रभूंनी अगस्त्यांची आज्ञा मानून उपस्थित राहण्यास अनुमती दिली. यथावकाश अगस्त्यशिष्यांसमवेत प्रभू रामचंद्र सीतामाता, लक्ष्मणासह अगस्त्यांच्या यज्ञशाळेत उपस्थित झाले. अगस्त्यांनी त्यांचे यथोचित स्वागत करून यज्ञकर्माचा संकल्प सोडला आणि यज्ञाच्या ज्वाला नृत्य करू लागल्या. अगस्त्यांच्या गुरुकुलात यज्ञकर्मात सहभागी होण्याचा मान प्रभूंना मिळाला. यज्ञाची पूर्णाहुती होताना अग्नीमहाराज विशेष प्रसन्न झाले. यज्ञकर्म संपवून आशीर्वचन होत असतानाच घोष निनादला.

“नारायण नारायण!” नारदमुनी अगस्त्य आश्रमात येऊन दाखल झाले. अगस्त्यांना आणि प्रभू रामचंद्रांना भेटण्याची त्यांना केवढी उत्सुकता होती.

नारदमुनींना पाहताच प्रभू रामचंद्र, सीतामाता आणि लक्ष्मणजींनी पुढे होऊन नारदमुनींना वंदन केले. श्रीरामांना आशीर्वचनपूर्वक आलिंगन देताना नारदमुनींचे डोळे आनंदाने पाणावले होते. नारदांनी अगस्त्यांनाही अभिवादन केले. नारदांच्या चरणप्रक्षालनोत्तर अगस्त्यांनी नारदांना आगमनाचे कारण विचारले.

“नारायण नारायण, भगवान शिवपार्वतीची आज्ञा प्रभू रामचंद्रांना सांगण्यासाठीच येथे उपस्थित झालो आहे.” नारदांनी सांगितले.

“भगवान शिवांची आज्ञा आम्हाला शिरसाबंध आहे. आपण स्वतः ही आज्ञा आमच्यापर्यंत पोहोचविण्यासाठी आलात, आम्ही धन्य झालो. भगवन्, काय आज्ञा आहे ते आम्हाला सांगावे. आम्ही आज्ञेचे काटेकोर पालन करू.” प्रभू रामचंद्रांनी नारदांना आश्वासित केले.

“प्रभुवर, अगस्त्यांच्या जन्मस्थळी आपणास येण्याची बुद्धी शिवप्रभूंच्या योजनेनुसार झाली. प्रकृतीच्या संतुलनाची आकांक्षा पार्वतीमातेच्या मनात आहे. संपूर्ण विश्व आर्यमय व्हावे ही साक्षात परब्रह्माची मनीषा मातेच्या मनात अनंत काळ वास करून आहे. शिवतेजस्वी अगस्त्यांची प्रेरणा त्यासाठीच शिवांनी केली. मानवाच्या कल्याणाचे आणि मानवाला तेजोमयी अर्थात ज्ञानयुक्त, सत्त्वगुणी करण्याचे कार्य अगस्त्यांनी केले. ते कार्य दशाननाचा निःपात करून करण्याची जबाबदारी शिवांनी आपणावर सोपविली आहे.”

“परंतु सर्वसाक्षी, मुने, दशानन तर महानज्ञानी, शिवभक्त, सूर्यतेजस्वी, आर्यच आहेत. संपूर्ण विश्वाला आर्यमय करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्यात आहे.”

“होय, ते खरे आहे म्हणूनच उमामहेश, भगवान विष्णू आणि प्रत्यक्ष सृष्टी रचयिता ब्रह्मा दशानन रावणावर प्रसन्न आहेत. परंतु भगवन्, दशानन रावणांना अतीव अहंकार झाला आहे. याचा अनुभव आपण सीतामातांच्या विवाहप्रसंगी घेतला आहे. अहंकार निर्माण होताच आर्यवृत्ती नाहीशी होते आणि अनार्यरूप प्रकटते. मानवाचा दानव होतो हेही आपण जाणता. पार्वती मातेला शिवगणांमध्ये निर्माण झालेला अहंकार दूर करावयाचा आहे. दैत्य, दानव, राक्षस यांच्यातील अहंकार नाहीसा झाला की ते सर्व त्यांच्या मूळरूपात अर्थातच आर्यरूपात येतील आणि हे कार्य आपण करावे अशी पार्वती मातेची इच्छा आहे. भगवान अगस्त्य, परशुराम यांनी हे कार्य करण्याचा प्रयत्न केला आहेच; तथापि हे कार्य युगायुगात परंपरेने करावयाचे आहे हेही आपण जाणता. यासाठीच आपली अवतार प्रेरणा आहे.”

“श्रीमान नारायणरूप नारदमुने, शिवांची आज्ञा आम्ही सर्व शिरोधार्य मानतो आहोत. परंतु हे कार्य आम्ही केव्हा व कसे करावे? आम्ही तर वनवासी व व्रतस्थ आहोत!”

“होय प्रभू, या कारणास्तव आपणाला अगस्त्यांच्या मार्गाने जाण्याची आज्ञा आहे. यासाठी आपणास अगस्त्यांचे अलौकिक कार्य जाणून घ्यावे लागेल. प्रत्यक्ष अगस्त्यांचे मार्गदर्शन आणि साहाय्यही आपणास लाभेल. म्हणूनच आपला प्रवास दक्षिणेकडे क्षीरसागरापर्यंत होऊन लंकाधिश्रवांच्या सुवर्ण लंकेपर्यंत जाऊन दिग्विजय संपादन करावा लागेल!”

“श्रीमान् ब्रह्मांडज्ञानी नारदमुने, क्षमस्व, हा अगस्त्य, मनात उपजलेली शंका आपणापुढे सादर करण्याची परवानगी मागतो आहे.”

“बोला, बोला अगस्त्यमुने, आपल्याच मार्गाने प्रभूंना प्रवास करावयाचा आहे!”

“नाही नाही मुनिवर, आम्ही केवळ अगस्त्यगोत्र गुरुकुलातील पीठासीन उत्तराधिकारी अगस्त्य आहोत. आम्हीही केवळ अगस्त्य महिमा ऐकला आहे. अपौरुषेय वाङ्मयातील त्यांच्या वचनांची परंपरा आम्ही गुरुकुलात चालवतो तेव्हा आपणच आपल्या मुखाने अगस्त्यांचा महिना कथन करावा.”

“अगस्त्यमुने, अगस्त्य महिमा अपरंपार आहे. त्रिकालाबाधित आहे म्हणूनच तो लोकवचनातून परंपरेने वाहतो आहे. तथापि अगस्त्य महिमा जाणून घेण्यासाठी अंतर्ज्ञान जागृत करावे लागेल. त्यासाठी मन, आत्मा आणि

शरीर यांनी तपःश्रया केली पाहिजे. प्रभूंनाही तेच करावे लागेल.”

“मुनिवर, अगस्त्यमुनी अमानवी, शक्तिरूप आणि पंचमहाभूतांचे शक्तिमान प्रतिनिधी होते असे परंपरेने सांगितले जाते. आपण ती कथा आम्हास सांगावी.”
आश्रमकुलपती अगस्त्यांनी नारदांना विनंती केली.

“मुनिवर, आपण आम्हा सर्वांवर ही कृपा करावी. अगस्त्यांची पावन कथा ऐकून आम्हाला बळ प्राप्त करावयाचे आहे. आज सुप्रभाती मुनिग्रामातील गृहिणींच्या मुखातून आम्ही अगस्त्य जन्मकथा ऐकली आणि आमचे कुतूहल खूपच वाढले आहे. कथा निवेदनाने आम्हास अगस्त्यांचे ज्ञान घडवावे.”

“आपणा सर्वांना अगस्त्य जन्मकथा ऐकण्याची तीव्र इच्छा आहे हे जाणून मी ती आपणास कथन करतो. त्यासाठी चित्ताची एकाग्रता आणि गांभीर्य आवश्यक आहे. आपली उर्वरित कर्मे पूर्ण करून भोजन व विश्रांतीनंतर आपण एकत्र येऊन अगस्त्य जन्मकथा ऐकूया.” नारदांनी सर्वांना आश्वासित केले.

ब्रह्मा, विष्णू, महेश मेरुमांदारावर एकत्र विचारमग्न होते.

देव, दानव, मानव, पशू, पक्षी, जलचर, वनस्पती आदी प्रकारच्या योनी निर्माण करण्यात प्रजापिता ब्रह्मांना यश मिळाले होते. ब्रह्मदेवांनी सनक, सनन्द, सनातन, सनत्कुमारांसारखे ब्रह्मचारी ऋषी निर्माण करून सृष्टिरहस्य उलगडले. तथापि दुःख, पीडा, संघर्ष यांचे प्राबल्य सर्व प्रकारच्या कोटींमध्ये होते. नारदांकडून त्रिदेवांना सर्व लोकांतील वृत्त कळत असे. मानवीप्रजेची राज्ये निर्माण झाली होती. अनेक कुळे राजकुले म्हणूनही मान्य झाली होती. ब्रह्मदेवांनी निर्माण केलेल्या ऋषींनी राजकुलांचे पौरोहित्य सुरू करून मानवी प्रजेला तत्त्वज्ञान, यज्ञसंस्था, देवता यांचे ज्ञानही देणे सुरू होते. देव, दानव, मानव यांमध्ये इंद्रपदासाठी सदैव स्पर्धा सुरू झाली. ब्रह्मदेवांनी सुरुवातीला अविद्या निर्माण केल्याचे ते फलित होते. त्रिदेवांमध्ये याविषयी परामर्श सुरू होता. तोच नारदमुनी मेरुमांदारावर प्रकट झाले.

“नारायण नारायण, त्रिदेवांना माझे वंदन असो,” नारदांनी घाईघाईने येऊन वंदन केले.

“देवेंद्र, भयभीत होऊन आपणाकडे येत आहेत.”

“देवेंद्रांना भयभीत होण्याचे कारण?”

“देवेंद्रांनी दानवांचा नाश करण्यासाठी पाठविलेले अग्निदेव आणि मरुद्गणदेव परत आले आहेत. तारकासुर आणि लाक्षासुरांनी सागरात आश्रय घेतला असून, तेथून ते देव, ऋषी आणि मानवांना त्रास देत आहेत. तारकासुरांनी तर देवेंद्रांना आव्हान दिले आहे.”

“अग्निदेव आणि मरुत यांनी सोपविलेले कार्य का नाकारले?” शिवांनी प्रश्न विचारला.

“हे महादेव, अग्नी आणि मरुतांनी तारकासुर आणि लाक्षासुरांना मारण्यासाठी युद्धप्रकोप केला तर असंख्य जलचरांचे प्राण गमवावे लागतील आणि त्यामुळे देवांचे देवत्व नाहीसे होईल.” नारदांनी सांगितले.

“उभयदेवतांचे म्हणणे सार्थ आहे. त्यावर अन्य उपाययोजना पाहिजे.” शिव म्हणाले.

“परंतु हे त्रिदेव...”

“बोला नारद.”

“देवेंद्रांनी त्यांना मर्त्यलोकात ऋषिरूप व्हाव असा शाप दिला.”

“हे अगदीच उत्तम झाले!” शिव म्हणाले.

“नारायण नारायण, म्हणजे देवा आपण...”

तेवढ्यात देवेंद्रांची स्वारी मेरुमांदारावर आलीच.

“त्रिदेवांना देवेंद्रांचा त्रिवार प्रणाम! त्रिदेवांचा विजय असो.” देवेंद्रांनी अभिवादन केले.

“या या, देवेंद्र मेरुमांदारावर आपले स्वागत आहे.” भगवान शिव म्हणाले.

“देवेंद्रा, आपण का येणे केले?” ब्रह्मदेवांनी विचारले.

देवेंद्रांनी सर्व वृत्तान्त सांगितला आणि त्यासाठी त्रिदेवांनी साहाय्य करावे, अशी विनंती केली.

“हे देवेंद्रा, अग्नी आणि मरुतांना आपण दिलेला शाप वरदान ठरेल. त्यातच सर्व देव, ऋषी आणि मानव यांचे कल्याण आहे. मी स्वतः मांदार स्वरूप अंशात्मकतेने मांदारावरील मानस सरोवरातून मित्रावरुणी म्हणून प्रकट होईन आणि दानवांचा प्रलय करीन.” शिवांनी शून्याचा वेध घेत सांगितले.

“हे महादेवा, आपल्या कृपेने मी निर्भय झालो आहे. तथापि एक शंका

माझ्या मनात आहे. मी अग्नी आणि मरुतांना शाप दिला आहे.” देवेंद्र म्हणाले.

“हे देवेंद्रा, वरुण हे मरुतांतून उत्पन्न झालेले अंतरिक्ष देवता आहेत. तर मित्र ही तेजोमय आणि अग्निस्वरूप भू-देवता आहे. त्यामुळे निष्पन्न होणारा अवतार दैवी आणि मानवी अंतरिक्ष आणि भूलोकी संचार करू शकेल.” विष्णुभगवंतांनी स्पष्ट करून सांगितले.

“हे, महादेवा, भगवन् विष्णो, त्यासाठी मला कोणती आज्ञा आहे?” देवेंद्रांनी नम्रपणे विचारले.

“हे देवेंद्रा, उत्पत्ती हा ब्रह्मदेवांचा विषय आहे. त्यांच्याच आज्ञेने मी पुरुषरूपाने आणि पार्वती प्रकृतिरूपाने सृष्टी उत्पन्न करतो. तेव्हा त्यांचा सल्ला घेणे उचित.” शिवांनी सांगितले.

“हे ब्रह्मदेवा, आपल्याच आज्ञेने देव, ऋषी, दानव, मानव व सृष्टी निर्माण झाली आहे. तेव्हा या ईप्सित कार्यात सिद्धीसाठी मला कोणती आज्ञा आहे ते कृपया सांगावे.” देवेंद्रांनी विचारणा केली.

“हे देवेंद्रा, मी स्वतःच्या संकटमोचनार्थ प्रदीर्घ सोमयाग व यज्ञसत्रे कश्यप ऋषींच्या साहाय्याने अवलंबिणार आहे. त्याचे यजमानपद मरिचीपुत्र कश्यप ऋषी करणार असून, माझे मानसपुत्र ऋषी त्याचे पौरोहित्य करणार आहेत. सर्व देवांच्या शक्ती प्रकटाव्यात यासाठी सर्वांना आहुती देणार आहे. प्रत्यक्ष अग्निमुखानेच या आहुती जाणार आहेत. त्यावेळी मित्र, वरुण या देवतांना उपस्थित राहण्यास सांगावे आणि त्या सत्रांच्या प्रसंगी मित्रावरुणांचे लक्ष वेधण्यासाठी उर्वशींची योजना करावी.” ब्रह्मदेवांनी सर्वांच्या साक्षीने योजना सांगितली.

ब्रह्मदेवांच्या या आश्वासनाने देवेंद्र संतुष्ट झाले. मरिची ऋषींच्या मार्गदर्शनाखाली मानस सरोवरासमीप मांदारपर्वतावर प्रदीर्घ सोमयागपूर्वक यज्ञसत्रे करण्यासाठी तयारी सुरू केली. यज्ञभूमी अभिमंत्रून खोदून सिद्ध केली. मृत्तिकेचे विशाल यज्ञकुंड तयार झाले. सोमयागसत्रार्थ शुभारंभ कलश म्हणून प्रत्यक्ष मानस सरोवराची विधिवत् पूजा स्थापना केली. प्रतीकरूप पुष्करावर कुंभ अभिमंत्रून स्थापिले. ब्रह्मा, विष्णू, महेश या त्रिदेवांना आणि मरिचींसह सर्व ऋषींना बरोबर घेऊन महर्षी कश्यपांनी आवाहन सुरू केले. क्रमाक्रमाने देव, ऋषी, लोकपाल, दिशा, तीर्थे यांना आवाहित करून वालुकाश्रमांनी प्रतीकरूप

स्थापित केले. पृथ्वी, आप, तेज, वायू, आकाश या पंचतत्त्वांना आवाहित करून सोम सिद्ध केला. सोमरसाच्या नैवेद्याने सर्व देवतत्त्वे संतुष्ट झाली.

ब्रह्मदेवांनी शिवविष्णुरूप अग्नींना स्वतः पौरोहित्य करून निमंत्रित केले. मरुद्गणांनी अग्निनारायणास अधिक प्रज्वलित केले. समस्त ऋषिगण पौरोहित्यास सिद्ध झाले. कश्यपांनी ब्रह्मा, विष्णू, महेश, ऋषी, देवता या सर्वांना वंदन करून अग्नींचे पूजन केले आणि अग्नीमध्ये सूक्तपूर्वक आहुती देण्यास सुरुवात झाली. महातेजस्वी अग्निस्तंभ प्रकट झाला. प्रत्यक्ष महारुद्र आपला महातेजस्वी तृतीय नेत्र अग्निस्तंभ रूपाने प्रकट करून संपूर्ण विश्वाला आपल्या दिव्यतेजाने प्रकाशित करीत होते. समस्त देव, ऋषी, देवेंद्र, शिवगण, या महातेजस्वी अग्निस्तंभासह यज्ञवेदीचे शिवआत्मलिंग स्वरूपात दर्शन घेत होते. प्रसन्न अग्निनारायणाच्या सोमयागसत्रात उपस्थित सर्वांचे रंजन करण्यासाठी देवेंद्रांनी उर्वशीला खास निमंत्रित केले.

प्रदीर्घ सोमयागाची सत्रे सुरू होती. सोमदेवता सिद्ध होऊन प्रसन्न व्हावी म्हणून अनेक प्रकारे सूत्रे उच्चारिली जात होती. हे सोमराजास आवाहन होत होते. आपल्या मदकारक धारांनी तू स्रवू लाग. महात्विजाच्या यज्ञदिनी तुझे ग्रहण अतिमहत्त्वाचे असते. सोमरूपी अमृत इंद्राला अतिप्रिय आहे. सोममदाने शत्रूंचा निःपात करता येतो. द्यावापृथ्वीची निर्मिती करून परिवर्धन व सामर्थ्यसंपन्न करण्याचे कार्य सोमदेवता करते. देवांचे यज्ञस्थान जाणणारा सोम अतिश्रेष्ठ आहे. सर्वरक्षक आणि नेतृत्वकुशल सोम सूर्योत्पन्न घृतदुग्ध आणि यज्ञीय उदक पृथ्वीलोकी आणतो. धेनुवृषभ, अश्वरथ, सुवर्ण, स्वर्ग, उदक आदी सहस्रावधी संपत्तीतेजा, देवोत्पन्न, मदकारक आणि आरक्तवर्णीय सोम सिद्ध होत आहे.” अशाच प्रकारची परोपरीची स्तुती सोमदेवतेची होत होती.

सोमदेवता प्रसन्न होत होती. इंद्रासह देवगण सोमयात्रेमध्ये सहभागी होण्यासाठी आणि सोमप्राशनाने बलवान होण्यासाठी सोमयात्राप्रसंगी आल्या होत्या. स्वर्गीय, आकाशस्थ सर्व देवांना उत्तेजित करून सृष्टिकार्य करण्याच्या मिषाने देवगण, यज्ञकर्म करणारे देवमहर्षी सोम सिद्ध करण्याची प्रक्रिया करीत होते.

सोमरस सिद्ध करताना अनेक प्रकारच्या प्रक्रिया संपन्न कराव्या लागतात. अनेक उत्तेजक धातुद्रव्ये मिसळून उत्तम प्रकारच्या अतिसूक्ष्मछिद्रान्वित गाळणीने गाळून सोमरस घटात, द्रोणात भरून देण्याचे कार्य करावे लागते. सोमातील

शक्तींचा श्रद्धेने सूक्तरूप उच्चार करून, प्रसादस्वरूप सोमप्राशन करण्याचे कार्य सुरू होते. सोमवल्लीपासून रुचिमधुर, सुवासिक, मदकारक आणि दर्शनीय असा सोमरस सर्वानाच प्रिय असल्यामुळे सर्वच देवतांची उपस्थिती अपेक्षित होती. देवाधिदेव इंद्राने परब्रह्माच्या आशीर्वादाने स्वर्गीय वातावरण सदैव उत्तेजक, मदयुक्त, चिरतरुण ठेवण्यासाठी सोमवल्लीची योजना केली होती. अवकाशातील सर्व शक्ती सोमवल्लीत सूक्ष्मरूपाने समाविष्ट झालेल्या असल्याचा अनुभव देवदेवतांना होता. सोमयाग सुरू झाला की अनेक सत्रांच्या प्रसंगी स्वर्गीय अप्सरा आवर्जून उपस्थित असत. इंद्रादिदेवतांना उत्साह आणि उत्तेजक सोमरस देण्याचे काम करीत. देवाधिदेवांच्या आज्ञेने त्या हे कार्य सर्वांसाठी करीत असत. मदकारक सोम आणि उत्तेजक अप्सरांचा सहवास सर्वानाच हवाहवासा वाटे. काही वेळा देवता अप्सरांकडे आकर्षित होत.

प्रदीर्घ सोमयागातील 'वासतीवर' नावाचे सत्र सुरू होणार आहे. त्यासाठी ताजी सोमवल्ली मोठ्या प्रमाणावर आणण्यात आली होती. या वासतीवर सत्रासाठी प्रामुख्याने सूर्यप्रकाशरूप मित्र आणि आकाशस्थ जलदेवतारूप वरुण उपस्थित होते. या दोन्ही देवता मुळातच मोठ्या उत्साहवर्धक, प्रकाशमान आणि तेजस्वी, त्यात दोघांचे अतीव सख्य. दोन्ही देवतांच्या एकत्रित परिणामाने अवकाशात सप्तरंगाची उधळण होते. एवढेच काय दोहोंच्या अस्तित्वाने अवघी सृष्टी उत्तेजित होते. मित्रावरुणांची ही जोडी अवकाशात तेजस्वितेसाठी प्रसिद्ध आहे हे मित्रावरुण ऋषी होत. त्यात सोमयाग प्रसंगी उपस्थित असल्याने सोमप्राशन अभिलाषाही त्यांच्या ठिकाणी होती. त्यांच्या उपस्थितीत सोम सिद्ध होत होता. सोमवल्ली सुकू नये म्हणून तीवर मधूनच सिंचन करीत होते. बैलाच्या कातड्याने आच्छादिलेल्या अभिषवण संज्ञक दोन फळ्यांवर कुटण्यासाठी टाकीत होते. ग्रावन नामक चार दगडी बत्यांच्या साहाय्याने ती कुटताना मंत्रोच्चारपूर्वक जलसिंचनही होत होते. कुटलेली सोमवल्ली आधवनीय नावाच्या मातीच्या किंवा धातूच्या पात्रात घालून पाण्यामध्ये कुस्करीत होते. पाण्यात मिसळल्यानंतर चोथा बाहेर काढून 'दशा पवित्र' नावाच्या कापडी किंवा लोकरीच्या गाळण्यातून सोमपात्रात गाळीत होते. सिद्ध सोमाच्या विविध देवतांना यज्ञद्वारा आहुती द्यायच्या होत्या. मानस पुष्करकुंभ साक्षात द्यावापृथ्वी अर्थात शिवपार्वती, प्रकृतिपुरुषाच्या तेजाने भारीत होते. या शिवकलशासमीप मित्रावरुण सोमयागाच्या या सत्रानिमित्ताने उपस्थित होते.

वासतीवर सत्र मदउत्तेजनेच्या दृष्टीने अतिमहत्वाचे असल्याने देवेंद्रांच्या दरबारातील सर्वांत सुंदर कामिनी अप्सरा उर्वशीची योजना केली होती. चिरयौवन, विशालनेत्रा, कमनीय नितंबा, पुष्ट गोपुराकार उरोजा, सिंहकटी सहिता, मृगचंचला उर्वशीची लगबग यागस्थळी व्रतस्थांचेही लक्ष भुलवित होती. तिच्या कामोत्सुक नेत्रकटाक्षांनी प्रत्यक्ष मित्रावरुण घायाळ झाले होते. वेडावले होते. ते सोमोत्तेजक मदयुक्त होऊन अनिमिष नेत्रांनी उर्वशीबरोबर संभोगस्वप्न पाहू लागले. क्षणाक्षणाला उर्वशी त्यांची संभोगेच्छा बलवान करीत होती. इंद्राने मुळातच ब्रह्मा, विष्णू आणि शिवाच्या आज्ञेने मित्रावरुणाला मोहित करण्याचे कार्य उर्वशीवर सोपविले होते. खरेतर उर्वशी स्वतःही प्रकाशमान मित्रावर भाळली होती. त्यामुळे त्याला मोहित करताना तिच्या अंतरऊर्मिसकट ती मित्रांना सामोरी जाताना कामचेष्टा करीत होती. वरुणांवरही ती तशीच मोहित झाली होती. या सत्राच्या प्रसंगी जोडदैवत म्हणून मित्रावरुण एकत्र उपस्थित होते. उर्वशीच्या दृष्टीने अप्सरावंशातला हा पर्वकाल होता. वास्तविक पाहता अप्सरास्वरूप जिणे तिला नकोसे वाटे. देवेंद्रांच्या आज्ञेप्रमाणे कोणत्याही महान शक्तीला त्याची पौरुषशक्ती पतित करून शबल करणे तिला आवडत नव्हते. आताही याच तऱ्हेचे काम तिच्यावर आले होते, तथापि या कार्याचे फलित मात्र अगदी भिन्न कल्याणकारी होते. शिवशक्तीचा या कार्याला आशीर्वाद लाभला होता आणि या कार्यातून सूर्यतेजस्वी, वरुणकरुणामय आणि शिवास्पद असे व्यक्तिमत्त्व निर्माण होणे अपेक्षित होते. मर्त्यविश्वाचे उर्वशीला नेहमीच आकर्षण वाटले होते. मित्रावरुणाच्या रूपाने मर्त्यतेच्या विश्वात, तिच्या निमित्ताने एक क्रांतिकारक पर्व जन्माला येणार होते, याचे ज्ञान तिला झाले होते. त्यामुळेच ती आपले अप्सरापण पणाला लावून आपल्या कामचेष्टांनी मित्रावरुणांना चेतवीत होती.

पंचमहाभूतात्म देवतांपैकी मित्रावरुण भूतरूप असल्याने वासनामय होते. त्यांची कामवासना वाढत गेली. उर्वशीशी दिवास्वप्नसंग सुरू झाला. त्यांची गात्रे अधिकाधिक तेजस्वी आणि मदोन्मत्त झाली. संभोगऊर्मि दाटून आल्या. उर्वशीच्या कामोत्तेजक देहावर ते स्वार झाले. उरोज, नितंबाच्या घुसळणात त्यांचे रोमरोम पेटून उठले. अवघा आसमंत कामक्रीडेत गढून गेला. याग स्तब्ध झाला. सोमदेवता त्यांना आशीर्वाद देत होती, ते आणखीच उत्तेजित होत होते. त्यांचा शृंगध्वज उत्तानपणे उन्नत होत होता. अंतरोर्मि उसळू लागल्या

आणि संभोगाच्या परमावधी समाधीअवस्थेस त्यांचे कामध्वज पोहोचले. सहस्रअश्वशक्तीनिशी त्यांचे वीर्य घुसळून ऊर्ध्वमार्गे शरवेगाने उसळले. वीर्य स्खलनाची अशी परमावधी क्वचितच अवकाशाने, सूर्यचंद्राने आणि इंद्रादीदेवांनीही पाहिली असेल. परंतु हा संभोग दिवास्वप्नाच्या स्वरूपाचा होता. दोन महान अशा पंचभूतात्मक शक्तींची ती स्वप्नावस्था होती. ज्या दर्भासनावर मित्रावरुण विराजमान झाले होते, त्या दर्भासनावर त्यांचे प्रकाशमान तेजस्वी आणि सुवासिक आणि अत्यंत शक्तिमान वीर्य स्रवले होते. दोहोंनाही काय घडले ते क्षणात ध्यानी आले. क्षणभरच त्यांना अपराध्यासारखे वाटले; परंतु यात काल, कैवल्य आणि अवकाशाचा काही निश्चित हेतू असला पाहिजे, असा विचार करून आश्चर्यकारकतेने कामसमाधीतून स्वर्गीय सुखात्मकतेने स्रवलेले ते वीर्य त्यांनी आपापल्या ओंजळीत घेतले. अग्नी, सूर्य, विष्णू, ब्रह्म आणि शिव यांचे स्मरण करून त्यांनी लोककल्याणासाठी या वीर्याचा चिरंतन उपयोग होवो, अशी प्रार्थना करून आपले वीर्य पुष्कर कमलासारख्या दिसणाऱ्या यागसत्रासाठी स्थापित पुण्यपावन मान्य शिवकलशात ते मनोभावे विसर्जित करून कलश मानसात विसर्जित केला. मनोमनी कलशाला वंदन केले. सोमदेवतेला वंदन करून सत्रप्रसंगीच्या सिद्ध सोमरसाचे प्राशन करून प्रायश्चित्त घेतले. तो कार्य आश्चर्य! तो पवित्र शिवकलश आपल्यातील वीर्यासह घुसळण करू लागला. कलशाच्या या घुसळणाने मानसरोवर, यमुनौघ, सिंधुजल, पुष्करतीर्थ यात प्रचंड नगप्राय लाटा उमटल्या. अवकाशात वायूने थैमान घातले. हिमगिरी सुस्नात होऊ लागला. अवकाश अधिक प्रकाशमान झाले. प्रत्यक्ष परब्रह्म, भगवान विष्णुलक्ष्मी, शिवपार्वती मान्य शिवकुंभाचे हे अलौकिक नृत्य पाहून प्रमुदित झाले. अवकाशात देवदेवतांनी पुष्पवृष्टी सुरू केली. स्वागत शंखध्वनींनी अवघे विश्व कोंदले. हळूहळू मान्य शिवकुंभाचे घुसळण थांबले आणि कुंभाच्या मध्यातून अतितेजस्वी, शिवस्वरूपी, गंभीर, सूर्यप्रकाशी, पर्जन्यरूप दयार्द्र, ब्रह्मतेजस्वी जटाधारी, बलदंड, ऋषी आकृती प्रकट झाली. त्या आकृतीने क्षणात आपली निर्गुण आणि सगुण रूपे दाखविली. याप्रसंगी घडलेल्या चमत्काराचे साक्षी अवघे देवगण एकमुखाने घोषित करीत होते. “मान्य मान मान्दार्थ तुझा विजय असो!” मानपुत्राने गंभीरपणे पुढे येऊन मित्रावरुणांना अतीव भक्तिभावाने प्रणाम केला. “हे पित्यांनो, मला आशीर्वाद द्या. ज्याप्रमाणे आपला प्रकाश अवघ्या अवनीवर प्रकाशतो व आपले जल

अवनीवर वर्षाव करते तसे मला अवनीतलावर ज्ञान आणि समृद्धी निर्माण करण्यासाठी आशीर्वाद द्या.”

“तथास्तु.” मित्रावरुणांनी घोष केला. पुन्हा विजयोन्मादक शंख स्फुरले. मान्दार्थाने मग ब्रह्मा, विष्णू, महेश आणि मातापार्वतीकडे येऊन आशीर्वाद घेतला. प्रसन्नमुद्रेने आशीर्वादांचा वर्षाव करीत पार्वतीने मानाला हृदयाशी कवटाळले. पंचमहाभूत शक्तींनी मान्याचा जयजयकार केला. देवेंद्रांनी स्वतः पुढे होऊन सोमयाग सिद्ध, पवित्र व उत्तेजक अमृतमय सोमरस मानऋषींना दिला, तोच अवशिष्ट कुंभातून पुन्हा आवाज घुमला आणि तेवढाच तेजस्वी ज्ञानगभस्ती ऋषी प्रकटला. वसिष्ठ! त्यांचे मानवी रूप पाहून निर्गुणातून उदित झालेल्या सगुण आविष्काराचे सर्वांनी स्वागत केले. वसिष्ठांनीही पुढे होऊन सर्वांना वंदन करून आशीर्वाद घेतला. इंद्रादी देवता, मित्रावरुण, ब्रह्मा, विष्णू, महेश, स्वर्ग, कैलास आणि आसमंत आनंदाने भरून गेला. सर्वांच्या मुखातून जन्मवर्णन स्फुरले.

‘सत्रे हे जातविंषिता नमौभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् ।
ततौ ह मान उदियाय मध्यात ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥’

एका प्रदीर्घ सोमयागप्रसंगी, प्रार्थनांनी उत्तेजित होऊन, दोघांनी (मित्र वरुण) एका कुंभामध्ये एकाच वेळी वीर्य टाकले. त्या कुंभाच्या आतील भागातून मान हा वर आला, तेथून कुंभाच्या बाहेरून वसिष्ठ जन्मले. नारदमुनींनी अद्भुत अशी मान मान्य मान्दार्थ अगस्त्य आणि वसिष्ठ जन्मकथा ऐकवून प्रभू रामचंद्रांना आणि अगस्त्य आश्रमवासीयांना दिव्य अनुभूती घडविली.

जन्माला येताच परिपक्व दशा प्राप्त असलेल्या या ऋषीद्वयांनी स्वयंप्रेरणेने तपश्चर्येला, अभ्यासाला सुरुवात केली. दोन्ही ऋषींना आपल्या जन्माचे रहस्य ज्ञात होते आणि त्यांच्यावर परब्रह्माने भूलोकाकारिता सोपविलेले कामही ज्ञात होते. मान हा मुळातच मान्य किंवा मान्दार्थ होता. त्याच्या दृष्टीने भूलोकीच्या जीवनात प्रतिष्ठा मिळवून कार्य करणे अगदी सोपे होते. एक तर मान हा तेजस्वी शक्तीच्या स्वरूपात मान्य होता. त्याचा जन्म होताच आकाश प्रफुल्लित, स्वच्छ व प्रकाशमान झाले. भूलोकावर हवा स्वच्छ, शीतल झाली. पर्जन्यकालीन कुंदपणा नाहीसा झाला. मित्रावरुणांचे संयुग स्वरूपातले तेज मान्य ऋषींच्या ठायी पुरेपूर होते. त्या संयुगातून तेज आणि आप या पंचमहाभूतात्मक उपावस्था

निर्माण झाली. तेजोकर्षण आणि जलाकर्षण अशी द्विविध सामर्थ्ये मानांना उपजतच प्राप्त होती. मात्र पंचमहाभूतात्मक देवतांची शक्ती तपसामर्थ्याने प्राप्त झाली पाहिजे. तसेच भूतवर्तमान भविष्यविषयक अंतर्ज्ञान प्राप्त झाले पाहिजे, अवकाशकाल आणि कैवल्य ह्या अवस्थांचे ज्ञान होऊन भूलोकीच्या मानवी समाजाचा अभ्यास झाला पाहिजे, असे त्यांनी मनाशी ठरविले. पंचमहाभूतांचा अर्थातच अमानवी शक्तींचा समतोल राखायचा आणि मानवी मर्त्य जीवनाचाही समतोल राखावयाचा असे दुहेरी कार्य त्यांना विश्वकल्याणासाठी करण्याचा आदेश होता. त्यासाठी मान ऋषींनी तपश्चर्या करावयाचे ठरविले. त्यांच्या समवेत वसिष्ठमुनींनाही मानवी समाजात मानाचे स्थान देऊन कार्यरत करण्याचा त्यांनी निर्णय घेतला. मान पंचमहाभूतात्मक अमानवी अवस्था आणि मानवी अवस्था या दोन्हींचे अधिकारी होते तर वसिष्ठ केवळ मानवी अवस्था प्राप्त असलेले ज्ञानी मुनी होते. मात्र त्यांचाही जन्म अयोनीसंभव अमानवी पद्धतीनेच झाला असल्याने आपल्या या भ्रात्याला सुप्रतिष्ठित करण्यासाठी मानमुनींना पुढे व्हावे लागले. अर्थातच वसिष्ठांचा दुसरा जन्म घडविणे क्रमप्राप्त होते. सामाजिक प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठी गुरुकुल, गोत्र यांची आवश्यकता असते हे ध्यानात घेऊन मान्यमुनींनी वसिष्ठांसाठी तृत्सूंचा समूह निवडला. तृत्सूंच्या समूहाला पुरोहितांची आवश्यकता होती. यज्ञयाग, गुरुकुल उभारण्याच्या दृष्टीने ब्रह्मज्ञानप्राप्त अशा अधिकारी कुलगुरूंच्या व पुरोहितांच्या शोधात असलेल्या तृत्सूंकडे मान्यांचे लक्ष गेले. वास्तविक वसिष्ठ हे परिपूर्ण अमानवी आणि दैवी स्वरूपाचा व गूढ होता. मात्र मान्यांनी वसिष्ठ परिपूर्ण मानवी आहेत व त्यांच्यात दैवी सामर्थ्यही एकवटले आहे, त्यामुळे त्यांना पौरोहित्य करणे व गुरुकुलाचे कुलगुरूपद भूषविणे तृत्सूंच्या दृष्टीने उपकारक होईल, असे तृत्सूंना पटवून दिले. वसिष्ठांच्या अंगी होत, उन्दात व अध्वर्यु या तीनही पुरोहितांची गुणवत्ता एकवटली असल्याचे मानांनी सांगितले. तृत्सूंनी वसिष्ठांचा पुरोहित, कुलगुरू म्हणून स्वीकार केला आणि वसिष्ठांचे स्वतंत्र गुरुकुल, एवढेच नव्हे तर गोत्र स्थापन झाले. मानांच्या मध्यस्थीमुळे वसिष्ठांना हा दुसरा जन्म प्राप्त झाला. त्यामुळे वसिष्ठांची मित्रावरुणी शिवतेजा अशी प्रतिमा होती ती वृद्ध झाली, त्यात मान्यमुनींची प्रतिष्ठा त्यांना लाभली.

मानाने जन्माला आल्यानंतर, त्रिदेवांनी अपेक्षिलेले पहिले कार्य यशस्वीपणे पार पडले. दैवी व मानवी जन्मांची सांगड घातली. देव आणि मानव यांच्यातील

समन्वयक म्हणून मानमुनींना पहिला मान मिळाला. देवांना मानवी जीवन जगण्याचा मार्ग सापडला तर मानवाला ज्ञानसाधनेतून देवत्व प्राप्त करून घेण्याचा मार्ग सापडला. यशस्वी मध्यस्थ म्हणून त्यांची ही कामगिरी देव आणि मानवांनी वाखाणली. अवकाशस्थ त्रिदेवांनी मांडलेल्या माया-प्रपंचाचा पसारा सुव्यवस्थापित करण्याचे कार्य सुकर झाले.

मानाची मध्यस्थी मान्य करताना तृत्सूंना अनेक प्रश्न भेडसावीत होते. मान दैवी आहेत, त्यांची मध्यस्थी कशी मान्य करावयाची? अमरत्व असलेले देव मर्त्य मानवाच्या संबंधात कसे व्यवस्थापन करणार? मानांच्या प्रखर तेजाने तृत्सू दीपून गेले. सूर्य प्रकाशल्यावर तारका उगाच प्रकाश देण्याचा औद्धत्याचा प्रयत्न करीत नाहीत. त्याप्रमाणे मानांना कोणत्याही मान्यतेची गरज नाही हे तृत्सूंना पटले आणि मान मानवी विश्वातही मान्यवर आणि सुप्रतिष्ठित झाले. वसिष्ठांसारखा त्यांना वेगळा खटाटोप करावा लागला नाही. ज्येष्ठ भ्राता, गुरुपिता आणि समाजधुरीण म्हणून त्यांची ख्याती झाली.

ज्येष्ठ भ्राता या भूमिकेतून वसिष्ठांच्या सुप्रतिष्ठेची कामगिरी बजावून मानमान्य मान्दार्थांनी आपला आश्रम उभारून तपश्चर्येला आरंभ करावयाचे ठरविले. शिवपार्वतींना आणि ब्रह्मदेवांना आपला मनोदय कथन करण्यासाठी ते कैलासावर गेले.

■

“मित्रावरुण शिवतेजस मान मान्य मान्दार्थ आपणास सविनय प्रणाम करीत आहेत.” मानांनी शिवपार्वतीला वंदन केले.

“मान्दार्था, तुझे स्वागत आहे.”

“मान्दार्था, कोणत्या अपेक्षेने कैलासावर येणे घडले आहे? काही संकट तर नाही ना?” पार्वतीमातेने विचारले.

“माते, तुझ्या पुत्राला समस्त देवतांचे आशीर्वाद व बळ प्राप्त असल्याने संकटांवर मात करण्याची क्षमता उपजतच लाभली आहे. तथापि....”

“तथापि... काय? आपले मन्तव्य मोकळेपणाने कथन करावे.” शिवांनी सांगितले.

“भगवन्, आपल्या अपेक्षांच्या परिपूर्तीसाठी मी तपश्चर्या करून विशेष शक्ती संपादन करू इच्छितो, आपली आज्ञा हवी.”

“तथास्तु!”

“भगवन्, मी कोणत्या प्रकारे तपश्चर्या करावी, याविषयी मला मार्गदर्शन करावे.” मानांनी शिवांना सांगितले.

“हे मान्दर्या, तू प्रथमतः पंचतत्त्वांच्या शक्ती संपादन कराव्यात व त्यांच्या उपयोजनासाठी शक्तिमातेची तपश्चर्या करावी. पुढे तुला महत्त्वाची कार्ये भूलोकात करावयाची आहेत. त्यासाठी अवकाश, काल आणि कैवल्यरूप उक्कारची शक्ती प्राप्त करून ब्रह्मचैतन्यमय गायत्रीची शक्तीही प्राप्त करावी.” शिवांनी सांगितले.

“आपल्या कृपाप्रसादाने मी धन्य झालो. माझ्या जन्मकारणाचे ईप्सित मला समजले आहे. आपल्या आज्ञेनुसार मी आवश्यक ती तपश्चर्या करीन.”

मानाने पुन्हा एकदा वंदन केले आणि ते गंगाद्वाराकडे निघाले. तेवढ्यात सखीपार्वतीने मानांना थांबावयास सांगितले.

“हे वत्स, तुझ्यावर खूप मोठी जबाबदारी आहे. माझ्या कार्याच्या परिपूर्तीसाठी तुझी प्रेरणा आहे. तेव्हा तू कोणत्याही मोहिमेवर जाताना अथवा सामोरे जाताना माझे स्मरण कर. मी माझे शक्तिरूप आयुध तुला अवश्य देईन. तू कोणत्याही युद्धात अपयशी होणार नाहीस, असा तुला माझा आशीर्वाद आहे.” पार्वतीमाता गहिवरून बोलल्या.

■

मान्दर्यांनी गंगाद्वाराकडे प्रयाण केले. गंगाद्वारासमीप आपल्या आश्रमाची विधिवत् स्थापना केली आणि तपश्चर्येला सुरुवात करण्यापूर्वी ते ब्रह्मदेवतेकडे गेले. शिवसंवादाचे निरूपण करून त्यांनी ब्रह्मदेवाकडे आज्ञा मागितली.

“वत्सा, शिवभगवानांनी आज्ञा केल्याप्रमाणे तपश्चर्येला आरंभ कर, तथापि माझ्या रचलेपणाला बाधा येण्याच्या प्रसंगी तुझे स्मरण करताच तू उपस्थित व्हावेस, अशी माझी इच्छा आहे!”

“परंतु, माझी तपश्चर्या?” मानांनी शंका विचारली.

“तुझ्या तपश्चर्येत कोणतीही बाधा येणार नाही किंवा खंड पडणार नाही असा मी तुला वर देतो!”

“देवाधिदेवा सृष्टिरचयित्या परब्रह्मा, मी धन्य झालो, आपल्या आशीर्वादाने माझे बळ अनेकपटींनी वाढले आहे.”

मानांनी ब्रह्मदेवांचा निरोप घेतला आणि त्यांची तपश्चर्या सुरू झाली.

■

ब्रह्मर्षी नारदांनी वैदेही, श्रीराम आणि लक्ष्मण यांच्यासह अगस्त्यांना अगस्तिमुनिग्रामातील अगस्त्य आश्रमात मान्दर्यांची जन्मकथा सांगितली.

“हे प्रभो, आपण मानमान्य मान्दर्यारूप अगस्त्य कसे प्रगट झाले याची हकिकत सांगितली. आम्ही धन्य झालो परंतु आमच्या मनात एक शंका आहे.” श्रीराम म्हणाले.

“कोणती?”

“हे ब्रह्मर्षी, आपण या ब्रह्मांडाची उत्पत्ती, स्थिती आणि गती जाणता. उषःकाली अगस्त्य मुनिग्रामांतील ललना -

‘अहंकारी भांडताना । दानवांचा जन्म झाला ॥

अहंकार फेडायला । मान कुंभातून आला ॥’

असे मोठ्या श्रद्धेने म्हणत होत्या. मानाच्या जन्माची कथा त्यांच्या लोकांगेतून श्रवत असताना विश्वाच्या उत्पत्तीचा उल्लेख झाला. मान अगस्त्य आजही दक्षिणेत आहेत. तथापि त्यांना दक्षिणेत जाऊन युगे लोटली असे अगस्त्यांनी सांगितले. यातील स्थितिगतिकाळाचे गूढ आपण आम्हास उलगडून सांगावे.”

“हे श्रीरामचंद्रा, अवकाशाच्या उदरातून कैवल्य आणि काल यांचा जन्म झाला. कैवल्य आणि काल यांचा सृष्टिमान आणि गतिमान राहण्याचा स्वभावच आहे. कैवल्यातून अवकाशात विश्वनिर्मिती झाली. या विश्वात अनेक अस्तित्वे वास करतात; परंतु त्यातील सूर्यमालेतील भूलोकीचे अस्तित्व हे साक्षात कैवल्याचे स्वप्न आहे. भूलोकी प्रत्यक्ष कैवल्याने मायेच्या रूपाने अस्तित्व भासमान करून त्यात पंचमहाभूते निर्माण करण्यासाठी परब्रह्माकैवल्याने सृष्टिकर्त्या ब्रह्माला प्रेरणा दिली. ब्रह्माने दिशा, काल, भूते, सूर्यचंद्र असे ब्रह्मांड निर्माण केले. या पंचमहाभूतांचे अस्तित्व अबाधित राखून जीवसृष्टी निर्माण करण्याचा प्रयत्न अब्जावधी वर्षे होत आहे. अविरत सृष्टी हा ब्रह्मांडाचा स्वभाव आहे. एक प्रकारे कैवल्यच अनेक रूपे भासमान करून नाहीशी करते. परंतु भासमान भूते चिरंतनाचा अमरत्वाचा ध्यास घेतात. कैवल्याने त्यांना स्वभावतःच मर्त्य बनविले आहे. असे असूनही अवकाश, कैवल्य आणि काल यांची संवेदना त्यांच्या अस्तित्वाला स्पर्शित असल्यामुळे त्यातून उत्पन्न

अमरत्वाचा स्वभाव असलेल्या केवलरूपावर मात करून ते त्यांची अवस्था प्राप्त करण्याचा प्रयत्न करतात. या समग्र जीवसृष्टीमध्ये मानव हा साक्षात कैवल्याचे परिपूर्ण परंतु भासमान रूप आहे. हे रूप त्रिगुणात्मक आहे. सत्त्व हा कैवल्याचा मूल्यरूप गुण तर रज हा कैवल्याचा प्रकट गुण आणि तम हा कैवल्याचा क्षयकारक गुण आहे. रजगुणात मानवी जीवन व्यतीत होत असताना पंचभूतात्मक वासना देहाला कैवल्याचा विसर पाडण्याचे काम मानवातील तमोगुण करतो. यातून या माणसांना स्वतःतच सर्व शक्ती असल्याची भ्रामक समजूत होते. हे श्रीरामा, माणसात सर्व शक्ती वास करतात, तथापि त्या सत्त्वाश्रयी असतात. सत्त्वापासून म्हणजे निरवासनिक जिवंतपणापासून किंवा आत्म्यापासून दूर असलेल्या वासनादेहाला हे लक्षात येत नाही आणि अहंकारस्वरूप तमोगुण निर्माण होऊन तो स्वसामर्थ्याचा बलप्रयोग उद्दामपणे करू लागतो. या अवस्थेला अनार्य, राक्षस, दानव असे संबोधिले जाते. त्यांचा निःपात करून कैवल्याचे सुंदर स्वप्न असलेल्या मानवाच्या सत्त्वरजयुक्त कल्याणकारी शांततामय जगण्यासाठी कैवल्याने देवांना प्रेरित करून अवतारकार्य स्वरूपात मानवी विश्वात पाठविले. सामर्थ्यसंपन्न दैवीगुणांनी युक्त असे दैवीशक्तीचे पुत्र ऋषींच्या स्वरूपात प्रकटविले. परंतु मानवांच्या सत्त्वगुणाला आवाहन करून हे कार्य साधण्यासाठी दैवी आणि मानवी किंवा मानवी आणि अमानवी अवस्थेतील तेजस्वी स्वयंप्रकाशी अस्तित्वे ब्रह्मदेवांनी शिवाच्या आज्ञेवरून कैवल्यरूपाला आवाहन करून निर्माण केली व त्यांना मानवी जीवनात प्रेरित केले. देवांनाही त्रासदायक झालेल्या मानवी अवस्थेतील दानवांना, राक्षसांना किंवा तमोगुणी अनार्यांना पराभूत करण्याचे कार्य या महर्षींनी मानवी शक्तींच्या साहाय्याने व यज्ञसंस्थेद्वारे सात्त्विकतेला प्रकटवून केले. हे ऋषी चिरंतनपणाने स्वयंप्रकाशी ताऱ्याच्या स्वरूपात मानवी जीवनाला मार्गदर्शन करतात. मानवी जीवनात दानवी वृत्तीचा अतिरेक होतो, तेव्हा तेव्हा मानवांचे नेतृत्व करणाऱ्यांच्या साहाय्याने दानवी वृत्तीचा नायनाट करण्यासाठी महर्षी किंवा अवतार प्रेरित होतात.” नारद सांगत होते.

“मान अगस्त्यांचा अवतार हा याच प्रयत्नांचा भाग आहे. मान अगस्त्यांचा जन्म होऊन युगे लोटली आहेत. प्रभू, युगारंभापासूनची ही परंपरा आहे. आपण आत्ममग्नतेने, अंतर्मुखपणे चिंतन केलेत तर आपणास सृष्टी, कालगतीचे ज्ञान होईल. मान अगस्त्यांचा हा अमानवी, अयोनी, अर्थात दैवी

जन्म लाखो वर्षांपूर्वीच झाला आहे. मान्दार्थ आणि वसिष्ठ एवढेच काय परंतु गोत्र प्रस्थापित करणारे अनेक ऋषी हजारो वर्षे कार्यरत आहेत. म्हणूनच त्यांना स्वयंप्रकाशी ताऱ्यांच्या रूपाने अढळपद प्राप्त झाले आहे. मान अगस्त्य या परंपरेतील अतिशय महत्त्वाचे ऋषी होते.” नारद पुढे म्हणाले.

“परंतु प्रभू, आपण स्वतः भगवान विष्णूंचे अर्थात प्रत्यक्ष कैवल्याचे मानवी अवतार आहात, मग मी आपणास आणखी काय सांगावे?” नारदांनी नम्रपणे सांगितले.

“हे ब्रह्मर्षे, पूर्ण मानवी अवस्थेतील अवतार धारण केल्यामुळे आपणासारख्या ब्रह्मर्षींकडून आम्हास ही माहिती मिळविणे अभिप्रेत आहे. मानवाचा स्वभाव ज्ञानार्जनाच्या मार्गाने जाण्याचा आहे, हे आपण जाणता.” श्रीराम म्हणाले.

“प्रभो, आपण आता अगस्त्यांच्या मार्गाने जाण्यास सिद्ध झालेले आहात.”

“हे ब्रह्मर्षे, आम्हाला अगस्त्यांच्या कार्याचा सूक्ष्म अभ्यास घडावा, अशी आमची इच्छा आहे. अगस्त्य कार्यकथा आपणच आम्हाला सांगू शकाल.”

“हे प्रभो, आपणास यासाठी वसिष्ठ, विंध्य, वाल्मिकी यांचा उपयोग होईल. आपण निश्चितपणाने दक्षिण दिशेच्या मार्गाने निघा.”

“जशी आज्ञा!” प्रभू रामचंद्रांनी नारदमुनींना अभिवादन करून शुभाशीर्वाद घेतले. नारदमुनींनी अगस्त्यांचा निरोप घेऊन श्रीरामांना आपली वारंवार भेट होईल, असे आश्वासित करून प्रयाण केले.

प्रभू रामचंद्रांनी सीता-लक्ष्मणासह अगस्त्यमुनिग्रामस्थित आश्रमात वनवासाची चतुर्दशदिन यात्रा संपन्न केली. मान्दार्थाच्या मूल आश्रमात गायत्रीचे पुरश्चरण हा प्रमुख अभ्यास असे. अगस्त्य ऋचांचे मौखिक परंपरेतील पठण हा अभ्यासाचा विशेष महत्त्वाचा भाग प्रभू रामचंद्र यांना हे सारे वसिष्ठांच्या आश्रमात शिकायला मिळाले होते. पीठासीन अगस्त्यांनी प्रभू रामांना गया, वाराणसी, प्रयाग, बंग येथील आश्रमांची माहिती सांगितली. सिंधू, पुष्कर, उज्जैन, प्रभास आणि हक्केश्वर, विस्तरणा नदी या पूर्व पश्चिमोत्तर पसरलेल्या अगस्त्य किंवा मान्दार्थांच्या आश्रमांची माहिती सांगितली. या सर्व तीर्थक्षेत्रांचा प्रवास प्रभू रामचंद्रांनी करावा. पूर्व, उत्तर व पश्चिमोत्तर प्रदेशातील अगस्त्यांचा

साद्यंत इतिहास, हिमालय व विंध्यास ज्ञात असल्याचेही सांगितले. प्रभू रामचंद्रांची उत्सुकता शिगेला पोहोचली. हा सगळा इतिहास आपल्याला ज्ञात झाला पाहिजे, असे त्यांना वाटत राहिले, म्हणूनच त्यांनी साक्षात हिमालयाला आणि कैलासपतींना याविषयी पृच्छा करण्याचे ठरविले. प्रभू रामचंद्रांची शोधतपश्चर्या सुरू झाली. ते हिमालय आणि कैलासाच्या दिशेने निघाले.

प्रभू रामचंद्रांच्या दर्शनाने हिमालय कृतार्थ झाले. रामचंद्रांचे स्वागत करून प्रभू रामचंद्रांना वृद्ध हिमालयाने विचारले.

“प्रभो, मी आपली काय सेवा करू?”

“मला अगस्त्यांच्या कार्याविषयी आपण सांगावे!”

“प्रभो, देव आणि पंचमहाभूतादी देव यांच्यात समेट घडविण्याचे कार्य मान अगस्त्यांनी केले. अगस्त्यांचा जन्म याच परिसरात मित्रावरुणांच्या कृपेने झाला. परंतु त्यांनी इंद्रादी देवांचे मरुतादींशी समेट घडवून आणण्याचे कार्य शिवाशीर्वादने केले. त्या कार्याची महती प्रत्यक्ष शिवांकडूनच ऐकणे श्रेयस्कर होय.” हिमालयाने सांगितले.

“अगस्त्यांना मान मान्दार्थ मान्य ही नावे पुष्कर कमलकुंभामुळे प्राप्त झाली, याचा इतिहास नारदांनी सांगितला. तो ऐकून आम्हा तिघांचेही कुतूहल शिगेला पोहोचले आहे! त्याच कारणाने आम्ही प्रवास करीत आहोत.” श्रीराम म्हणाले.

“प्रभो, पुष्कर कमलकुंभ म्हणून ज्या कुंभाचा उल्लेख नारदांनी केला, तो लाक्षणिक होय. माझ्या उदरात मानस व मान अशी सरोवरे असून, त्यात राजहंसपक्षी, पुष्कर कमळेही आहेत. मित्रावरुणांचे स्खलित वीर्य या दोन्ही सरोवरांत पडले. त्यातून मान्दार्थ आणि वसिष्ठ निर्माण झाले. दोन्ही सरोवरे भूगर्भातर्गत जोडलेली आहेत. प्रत्यक्ष क्षीरसागरातून माझ्या बरोबरच ती पुनीत होऊन पृथ्वीवर आली आहेत. त्यातून गंगाजल निपजले. तसेच मान्दार्थ आणि वसिष्ठ निपजले, म्हणून सृष्टीचलनामध्ये हस्तक्षेप करून समतोल राखण्याचे कार्य या ऋषींवर सोपविण्यात आले.” हिमालयाने सांगितले. प्रभू रामचंद्र भान हरपून ऐकत होते.

“हे प्रभो, आपण साक्षात कैलासनाथांना मान्दार्थांच्या दिव्य कार्याविषयी

विचारावे. मी त्यांच्या कार्याचा साक्षी असलो तरी कारण शिव आहेत.”

प्रभू रामचंद्र हिमालयाचा निरोप घेऊन कैलासाकडे निघाले. कैलास समीप येताच प्रभू रामचंद्रांनी पद्मासनस्थ होऊन शिवस्तुतीला प्रारंभ केला. वैदेही आणि लक्ष्मणही त्यांच्या समवेत ध्यानमग्न झाले. ‘ॐ नमः शिवाय’ मंत्राने अवघे आकाश दुमदुमून गेले. प्रकृतिस्वरूपिणी पार्वतीने ही गोष्ट शिवांच्या ध्यानी आणून दिली. तेव्हा त्यांनी उदात्त स्मितहास्य केले.

“हे साक्षात प्रकृतिरूपिणी, तुला शिवभक्त विष्णूंचा महिमा काय बरे कथन करू? प्रत्यक्ष कैवल्यरूप श्रीराम माझा धावा करीत आहेत. मी त्यांचेच ध्यान करीत असताना त्यांचा साक्षात्कार मला का बरे होऊ नये?”

“नाथ, मी नाही समजले.”

“कांते, अवकाश, काल आणि कैवल्य ह्या तीन अवस्था परब्रह्माच्याच आहेत. परब्रह्म, ब्रह्मरूपात सृष्टिरचनेचे कार्य करीत आहेत, तर कैवल्य विष्णुरूपात लोकधारणेचे, सृष्टिव्यवस्थापनेचे कार्य करीत आहेत. कालस्वरूप मी भैरवनाथाच्या, शंकराच्या किंवा महादेवाच्या स्वरूपात कालरूप सर्वसाक्षी आणि सर्वप्रभावी तसेच सर्वप्रलयंकाराचे कार्य करीत आहे. या कार्यात काळाचे द्वावारूप किंवा पुरुषरूप कैवल्याचेच दातृत्व आहे आणि प्रकृतीही त्यातूनच प्रकटली आहे. तथापि कालरूपांतूनच कैवल्य प्रकटले आहे. त्यामुळे परस्पर गुरुशिष्यभाव, पितृभाव, आम्हा त्रिदेवांत आहे. तसेच आमचेच शक्तिरूप म्हणून प्रकृतिरूप आणि अवस्थारूप आमच्याच अर्धांगातून निष्पन्न झाले आहे. परब्रह्म हे या अवस्थांचे कारण आहे. आम्ही त्रिदेव व त्रिशक्तिरूप अवस्था त्याचीच लीला आहे. यात कैवल्य चैतन्यमय असल्याने प्रत्यक्ष आत्मचलनाची क्रीडा कैवल्याला करावी लागते. अवकाशाच्या परमात्मस्वरूपातील कैवल्य हे सर्वश्रेष्ठ अस्तित्व आहे. परंतु अवकाशातूनच ते स्वयंप्रेरित झाले असूनही सृष्टिरचयिता विधिरूप ब्रह्म आणि कालरूप शिव यांच्या साहाय्याने आत्मतत्त्व क्रीडा करीत आहे. हा ब्रह्मज्ञानाचा सारांश कैवल्याच्या चिंतनाचाच एक भाग आहे. कैवल्य विष्णुरूप आहे तर प्रभू राम हे साक्षात विष्णूंचे मर्त्यलोकात मानवी अवतार आहेत. म्हणून मी त्यांचे चिंतन करीत होतो. ते स्वतः लक्ष्मीशक्तीसह शेषावतार लक्ष्मणासह वर्तमान आपणाकडेच येत आहेत. विष्णूंच्या अवतारकार्यातील शिवभेटीची प्रक्रिया ही अतिआवश्यक व महत्त्वाची प्रक्रिया आहे. कारण हे कांते, त्याशिवाय

अवतारातील शक्ती प्रकट होत नाही.

“हे प्रिये, हे केवळ निमित्त आहे. साक्षात प्रकृतिमातेच्या आकांक्षा पूर्ण करण्यासाठी तुझे दर्शनही आवश्यक आहे आणि शिवदर्शनही. म्हणूनच हे सखी, आपणच त्यांना ध्यानमग्न अवस्थेत सामोरे जाऊन त्यांचे दर्शन घेऊ.”

प्रभू रामचंद्रांचा मुखसूर्य स्वयंप्रकाशाने अधिकच उजळून निघाला होता. त्यांना शिवदर्शनाची चाहूल लागली होती.

प्रभू रामचंद्रांच्या तेजाने सृष्टी प्रफुल्लित झाली. जडजीव प्रभावित होऊन प्रकट होऊ लागले. शिवतत्त्व आणि विष्णुतत्त्वाची ही अलौकिक भेट पाहण्याचा महान योग हिमालयाला येत होता आणि त्या शक्तींच्या प्रभावाने हिमालयाला दिव्यशक्तीही प्राप्त होत होत्या.

“श्रीरामचंद्रा, सीतामाता, शेषभगवंता, उमामहेशाचा आपणास प्रणाम असो!” शिवाने वंदना केली. परंतु प्रभू रामचंद्र लक्ष्मण आणि सीतेसह मोठ्या विनम्र आणि प्रसन्न भावाने लगबगीने शिवचरणावर समर्पित झाले.

“हे प्रभो, आशीर्वाद देण्यास आपण व माता अधिकारी आहात. आमचे वंदन स्वीकारून आम्हाला शक्तिमान करावे.” प्रभू रामचंद्रांनी अतीव विनम्रतेने भाषण केले. परस्पर अनिर्वचनीय उत्कट प्रेमाने ओतप्रोत अशा या महान मूळस्वरूप शक्तींनी परस्परांना दृढालिंगन दिले. अवकाशातून पुष्पवृष्टी होत होती. भारावलेपणाचा गहिवर सावरून शिवांनी लौकिक स्वरूपात प्रश्न केला.

“हे श्रीरामचंद्रा, कैलासावर आपले येणे का घडले आहे? आम्ही उभयता आपणास कोणते साहाय्य करावे?”

“हे शिवप्रभो महादेवा, प्रकृतिमाते, आपण आम्हाला शक्ती प्रदान केली आहे. तेव्हा प्राप्त कार्यार्थ आपल्या आशीर्वादासाठी आम्ही सिद्ध झालो आहोत, तथापि मला आपणच महर्षी अगस्त्यांच्या मार्गाने जाण्याची आज्ञा केली आहे. तेव्हा त्यांचे कार्यस्वरूप व कार्यमहिमा आपणच आम्हास कथन करावा, अशी आमची प्रार्थना आहे.”

“तुमची इच्छा जरूर पूर्ण होईल!” सानंदपणे आश्वासन देऊन शिव बोलू लागले.

“हे श्रीरामा, पंचभूतात्मक सृष्टिनिर्मितीनंतर, सृष्टिव्यवस्थापन, नियंत्रण ही आवश्यक गोष्ट होऊन बसली आहे. अन्यथा अवकाशाच्या उदरात

पंचभूतात्मक शक्ती, सृष्टिनिर्मिती, स्थापना, संगोपन हे कार्य सोडून सैरभैरपणे वावरू लागल्या असत्या. त्यासाठीच ब्रह्मदेवांनी विविध दैवीशक्तींचा उपयोग मानवी मनाच्या आत्मचलनात्मक व कल्पनाचमत्कृती शक्तिस्वरूपाचा उपयोग करून ऋषिवरांना उत्पन्न केले. सृष्टीतील पंचभूतात्मक शक्ती, जडजीव यांचे व्यवस्थापन करून मर्त्यभूमीवरील जडजीवांना कैवल्याच्या मात्रेतून प्रेरित झालेल्या रूपांचा उपभोग घेऊन मोक्षपदाला जाण्याचा मार्गही दाखविण्याचे काम सोपविले. हे रामा, ही सृष्टी त्रिदेवांच्या प्रेरणेने मायास्वरूपात त्रिगुणात्मकतेने निर्माण झाली आहे. पंचतत्त्वे आणि देवही या त्रिगुणात्मक अवस्थेपासून मुक्त नाहीत. त्यामुळेच त्यांना मार्गदर्शन आवश्यक असते. कदाचित त्यासाठी संघर्षही करावा लागतो. याचाच एक भाग म्हणून दैवीशक्तीयुक्त मित्रावरुण शक्तींनी प्रेरित व शिवतेजाने प्रस्थापित अगस्त्यऋषींचा जन्म झाला. त्यांच्याबरोबर वसिष्ठांचा जन्म झाला. वसिष्ठांना सुप्रतिष्ठित करून मानवांना दैवीशक्तीच्या साहाय्याने कसे उन्नत व ज्ञानवंत करता येते याचा मार्ग अगस्त्यांनी दाखविला. गेली लाखो वर्षे अगस्त्य हे कार्य करीत आहेत. आपल्या अवतारकार्याची योजना होताना त्यांना उत्तर सप्तऋषी मंडळात स्थान प्राप्त होऊन आता त्यांचे तेज मार्गदर्शन करणारे ठरले आहे. दैवी आणि मानवी दोन्ही अवस्था भोगणारांना, समाधी योगाने चिरस्वरूपाशी विलीन होऊन अहर्निश कार्य सुरू ठेवता येते. ती महान अवस्था ब्रह्मपित्याच्या आशीर्वादाने अगस्त्यांना प्राप्त आहे. अगस्त्यांनी महान पराक्रम करून आपले दिव्य कर्तृत्व सिद्ध केले आहे. त्यांतील साक्षात देवाधिदेव इंद्र आणि सृष्टीला चकित करणारे मरुद्गण यांच्यात मैत्री घडवून आणण्याचे महद्कार्य त्यांनी केले आहे, ते अतिमनोरंजक व स्पृहणीय आहे.”

“हे प्रभो, हे कार्य आम्हास विशद करा. आम्ही ऐकण्यास उत्सुक आहोत.” प्रभू रामचंद्र उत्तेजित होत म्हणाले.

“हे रामचंद्रा, मरुतांना प्रसन्न करण्यासाठी अगस्त्यांनी मरुद्गणांविषयी सूक्त निर्माण करून यज्ञ आरंभिला होता. मरुतांसाठी एक विशेष आहुती आपल्या शक्तिसामर्थ्याने तयार केली होती. मरुतांप्रमाणेच इंद्रालाही प्रसन्न करावे असा विचार त्यांच्या मनात होता. या दोन्ही शक्ती समतोलपणे एकत्र आल्याशिवाय पर्जन्य आणि पर्जन्यातून अन्न व त्यातून शरीरपुष्टता व प्रजोत्पादन सुफलित होणार नाही असे अगस्त्यांना वाटत होते. पृथ्वीवरील जडजीवांच्या अखंड कल्याणासाठी या शक्तींचे एकत्रितपणे प्रसन्न होणे आवश्यकच होते.

प्रभू रामचंद्रा, त्यांच्या या महनीय कार्याला हजारो वर्षे उलटून गेली, सृष्टीचा चक्रनेमीक्रम सुरू आहे. त्यांत इंद्रमरुद्गण एकत्रितपणे कार्य करीत आहेत म्हणूनच हे सारे आजवर घडत आहे. असे असले तरी दैवी आणि सृष्टी यांच्याशी निगडित असलेल्या या देवतांमधून मधूनमधून मतभेद होतच राहतात. परंतु मान्दार्थांनी केलेले हे कार्य घडणे सोपे नव्हते.”

“हे प्रभू, महादेवा, हे घडले कसे ते आम्हाला सत्वर सांगा. आम्ही उत्कंठित झालो आहोत.”

भगवान शिवशंकर पुढे सांगू लागले -

“मान्दार्थांनी स्वपित्यांना अर्थात अग्निस्वरूप मित्रांना आणि शांतिप्रिय वरुणांना पाचारण केले.

“वरुणांनी अतिशय उत्साहाने, प्रेमभराने सिंचन करून यज्ञकुंडही उभारण्यास मदत केली. आल्हाददायक वातावरण निर्माण केले. मान्दार्थांनी यज्ञ संपन्न करण्यासाठी सर्वप्रकारच्या आवश्यक त्या गोष्टींची तयारी केली. अवकाश, काल आणि कैवल्य यांच्यासह सर्व देवांना आणि ऋषींना सन्मानपूर्वक आवाहित केले. परिसर आणि मंडप, विविध वृक्षवेलीफुले निर्माण करून त्यांनी सुशोभित केला. प्रथमतः मरुद्गणाला आहुती देण्यासाठी त्यांनी सिद्धता केली. त्याचबरोबर इंद्रदेवांच्या आहुतीची जुळवाजुळव त्यांनी केली. सूर्यनारायणाच्या साक्षीने मरुद्गणांसाठी यज्ञ होणार होता तर पुढील सप्तदिन इंद्रदेवांसाठी योजिले होते.

“मान्दार्थांनी शतार्चिन ऋषींना पौरोहित्य करावयास पाचारण केले. मान्दार्थ स्वतः हा यज्ञ सिद्ध करणार होते. यज्ञसत्रांना सुरुवात करण्यासाठी नेमलेल्या जागांवर ऋषिगण पुरोहित स्थानापन्न झाले. मान्दार्थांनी सर्व देवदेवतांना विनम्र अभिवादन करून यजमान या नात्याने सर्वांना आवाहन केले. मरुद्गण आणि देवेंद्र हा संपन्न होणारा सोहळा मोठ्या आदरपूर्वक पाहात होते. मान्दार्थांना दोन्ही परमदैवतांविषयी अपार श्रद्धा होती. त्यांच्या स्वीकृत कार्यात दोन्ही दैवतांचे आशीर्वाद व सक्रिय सहभाग मान्दार्थ अगस्त्यांना अभिप्रेतच होते. यज्ञवेदी, यज्ञकुंड सुशोभित व परिपूर्ण केले. शतार्चिनांनी शरीर, आत्मा, चिन्त आणि स्थल, परिसर आणि काळमान आदी सर्व आवश्यक गोष्टींच्या शुचिर्भूततेची ग्वाही दिल्यानंतर विधिपूर्वक यज्ञकृत्य अवलंबण्यास सुरुवात केली.

“देवलकातही शक्तिमतेवरून स्पर्धा सुरू होतील. परब्रह्माच्या आज्ञेने,

इच्छेने तदरूप ब्रह्माविष्णूमहेशांनी सृष्टी निष्पन्न करून प्रजापतींच्या साहाय्याने देवलोक स्थापन केला खरा, तथापि भूलोकीच्या अस्तित्वाचे श्रेय नेमके कोणास याबद्दल स्पर्धा होती. इंद्र आणि मरुतात ही स्पर्धा मोठी होती. ऋषी पर्जन्यप्राप्तीसाठी इंद्र आणि मरुतांना प्रसन्न करण्याचा प्रयत्न करीत. परंतु अनेक यज्ञ करूनही त्यांचे प्रयत्न सफल होत नव्हते. सर्व ऋषींनी विचार करून इंद्र आणि मरुतांचा संधी घडविण्याचे काम मान्य, मान्दार्थ अगस्त्यऋषींवर सोपविण्याचे ठरविले.

“भृगु, वसिष्ठ, क्रतु, पुलह, पौलस्त्य आदी अनेक ऋषी अगस्त्यांकडे आले.” भगवान शिव कथा सांगत होते.

■

“हे अगस्त्य ऋषे, आपणास वंदन असो.”

“हे ऋषिश्रेष्ठानो, आपण सर्व ब्रह्मर्षी आहात म्हणून आपणच मला वंदनीय आहात. मी आपणास त्रिवार वंदन करतो.” अगस्त्य नम्रपणे म्हणाले.

“हे अतिप्राचीन त्रिदेवस्वरूपा मित्रावरुणा, आपण देवेंद्रांचे आणि मरुतांचेही स्नेही आहात. आपल्या यज्ञप्रसंगी मरुत आपणास यथोचित मदत करतात तर आपल्या इच्छेनुसार इंद्रही पर्जन्यवृष्टी करतात. आपण साक्षात भगवान सूर्यनारायण, अग्नी आणि विष्णूंचे अवतार आहात. शिवस्वरूप आपण इंद्रदेवांना कायमचे संरक्षण मिळावे म्हणून सागर प्राशन केलात आणि गंगामाईच्या माध्यमातून तो पुन्हा भरूनही दिलात. सागराला सर्वश्रेष्ठ तीर्थत्व केवळ आपल्यामुळे मिळाले. तेव्हा ते त्रिकालज्ञ ऋषिवरा, आपण इंद्र-मरुतांचा सुप्रतिष्ठित संधी करावा म्हणजे ऋतुचक्राची नियमित स्थापना होईल.”

“हे स्वयंप्रकाशी ब्रह्मर्षीनो, आपले विनयशील व माझी स्तुती करणारे भाषण ऐकून मी प्रसन्न झालो आहे. परंतु हे ऋषीहो, हे सर्व सामर्थ्य आपणातही आहे. अस्तु. मी आपल्या सर्वांच्या आज्ञेनुसार इंद्रमरुतांसाठी विस्तीर्ण सोमयागासह यज्ञसत्रे सुरू करतो. आपणही या सत्रांना उपस्थित राहावे. मी मरुतांसाठी प्रथमसत्र सुरू करतो आणि देवेंद्रांनाही पाचारण करतो. आपण अशा सुसंधीचा प्रयत्न करूया. पाहूया काय होते आहे ते.”

“हे अगस्त्या, आपण साक्षात ब्रह्म, नारायण, शिव, अग्नी, सूर्य आहात. ऋषिकुलांचे प्रमुख आचार्य म्हणून आपण अवश्य अशी सत्रे आरंभ करा.

आम्ही सर्व आपल्या नेतृत्वानुसार सत्रांमध्ये सर्वतोपरीने भाग घेऊ. आपण लवकरात लवकर हे करा.”

“तथास्तु, मी यज्ञसिद्धीच्या कार्यास सुरुवात करतो. त्यासाठी उत्तम तऱ्हेच्या आहुतीची योजना करतो. आपणही उपयुक्त आहुती गोळा कराव्यात.” अगस्त्यांनी सांगितले. ऋषिगण प्रसन्न होऊन गेला.

ऋषींनी अग्न्यापासना सुरू केली. आसमंतात आवाहक शब्द स्फुरले – ‘अग्नीमीळे पुरोहितं, यज्ञस्य देवमृत्विजम् ।

होतारं रत्नधातमम्’ –

अग्नीला मंत्रपूर्वक आवाहन सुरू झाले. अगस्त्यांनी स्वतः रचलेल्या अग्निसूक्ताचे उच्चार सुरू झाले – त्रिष्टुप छंदातील ऋचांभू लागल्या.

‘अग्ने नये सुपथां राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनां विद्वान् ।

युयोध्य १ स्मज्जेहुराण मेनो भूयिष्ठां ते नमं ऊर्किं विधेम

अग्ने त्वं पोरया नव्यो अस्मान् त्वस्तिभिरिति दुर्गाणि विश्वां ।’

‘- हे सर्वज्ञ अग्निदेवा, स्तुतिकर्त्या भक्तांना तू चांगल्या मार्गाने संपत्ती प्रदान कर आणि दुष्ट पापांपासून तू आमची मुक्तता कर. हे प्रशंसनीय अग्ने, सर्वप्रकारे आमचे कल्याण करून तू आम्हास संकटमुक्त कर आणि आमच्या पुत्रपौत्रांना तू विपुल सुख दे. विस्तीर्ण आणि व्यापक पृथ्वी स्वपराक्रमाने आम्हास लहानशा नगराप्रमाणे वाढू दे.

‘- हे यज्ञार्ह अग्निदेवा, भक्तकल्याणार्थ समस्त देवगणांसह तू पृथ्वीलोकी ये आणि आमचे रोग नाहीसे कर. तुझी अवकृपा झालेले लोक रोगग्रस्त होऊ देत.

‘- हे तरुण आणि बलवान अग्निदेवा, प्रज्वलित होऊन तू आमच्या यज्ञगृहात अवतीर्ण हो आणि स्तोत्रांना तू आज तसेच उद्याही निर्भय कर. तू आमचे सतत रक्षण कर. - हे बलवान अग्ने, दाताने चावणाऱ्या, जिव्हाग्राने दंश करणाऱ्या, अथवा संपूर्णपणे गिळून टाकणाऱ्या क्रूर, खादाड आणि दुष्ट शत्रूंच्या ताब्यात तू आम्हास देऊ नकोस. त्यांच्यापासून आमचे रक्षण कर - यज्ञकार्यार्थ उत्पन्न झालेल्या हे दुष्ट संहारक आणि श्रेष्ठ अशा अग्ने, शरीररक्षणासाठी मी तुझे स्तवन करीत आहे. दुष्ट लोकांपासून, तसेच निंदकांपासून तू माझे रक्षण कर.

‘- देव आणि मनुष्य या दोघांनाही सुपरिचित असणाऱ्या हे आक्रमणशील

आणि पूजनीय अग्ने, यजमानाला धर्मकृत्ये पढविणाऱ्या ऋत्विजाप्रमाणे तू प्रातःकाळी यज्ञीय भक्तांना शिक्षण दे - हे पराक्रमी अग्ने, मानपुत्राने ऋषींच्या साहाय्याने तयार केलेल्या या स्तोत्रांचा तू स्वीकार कर आणि आम्हास अन्न, बळ आणि जयशाली संपत्ती प्रदान कर.’ -

अशा तऱ्हेने अग्नीची क्रियावान स्तुतिस्तोत्रे गाण्याने अग्नी प्रसन्न झाले. घुसळणातून निष्पन्न अग्नी यज्ञकुंडास स्थिर झाला आणि त्याच्या ज्वाळा आसमंतात जाऊ लागल्या. देवदेवतांचे मुख अग्निरूप असल्याने आता देवतांना आवाहित केले गेले. देवेंद्रही अतिआनंदाने मानऋषींनी आवाहन करताच यज्ञस्थळी उपस्थित झाले. त्यांचे आणि मान्दार्थांचे मैत्रीचे संबंध होते. देवेंद्रांनी प्रसन्नतेने आहुती स्वीकारली.

“हे मान ऋषे, तुम्ही अतीव प्रेमाने यज्ञ करीत आहात. तुमचे इच्छित मनोरथ पूर्ण होईल.” मान ऋषींनी इंद्रदेवांना श्रद्धेने वंदन केले. मरुद्गणांनी इंद्रदेवांची विचारपूस केली.

“हे मान ऋषे, आपण, मी इंद्र आणि मरुतदेव यांच्यावर खूपच प्रेम करता. आमची स्तुती करण्यासाठी आपली वाणी खूपच प्रासादिक बनते, यासाठी आम्ही प्रसन्न आहोत. परंतु माझ्या एका शंकेचे निरसन आपण करावे.” इंद्रांनी कोडे टाकले.

“हे पूजनीय देवेंद्रा, आपण उत्तम जल मोठ्या प्रमाणावर सृष्टीला अर्पण करून सृष्टी सुजला करता, तेव्हा आपणावर आमचा विशेष लोभ आहे मग आपण कोणत्या शंकेचे उत्तर अपेक्षित?” मानांनी विचारले.

“आपण स्तुतिसुमनांचा वर्षाव करताना मरुतांनाच अधिक महत्त्व देता हे कसे. आताही आम्हा दोघांसाठी यज्ञयाग करताना आपण अग्रक्रम मरुतांना दिला हे कसे?”

“हे देवेंद्रा, पक्षपात करून आपणात तेढ निर्माण करण्याचे कार्य माझ्याकडून कसे संभवते? आपणा दोन्ही शक्तींवरच पृथ्वी अवलंबित आहे.”

“असे असेल तर आपल्या रचनांमध्ये, बोलण्यामध्ये मरुतांना विशेष महत्त्व दिले गेले आहे असे दिसते.”

“असे कोणतेही हेतू माझ्या मनात नाहीत. कारण मरुत आपणासमवेतच असतात. आपला प्रवासही आपण त्यांच्याच इच्छेला महत्त्व देऊन करता. मग हा प्रश्न विचारावयाचे कारण?”

“जर तुमचा हेतू खरोखरीच तसा नसेल तर मग आपण आरंभलेल्या या यज्ञासाठी विशेष आहुती म्हणून आपण सिद्ध केलेला यज्ञीय पशू आपण आम्हाला द्यावा.” इंद्राने पेच टाकला.

“परंतु देवाधिदेवा, या यज्ञीय पशू मी मरुतांसाठी सिद्ध केलेला आहे. तो आपणास दिल्यास मरुतांचा यज्ञ सफल करता येणार नाही हे आपण जाणता.”

“तर मग मी म्हणतो त्यात तथ्य आहे असेच सिद्ध होते.”

त्या उभयतांचे संभाषण मरुत ऐकत होते. त्यांनाही काहीसा क्रोध आला. ते सरसावले.

“मान्दार्या, यज्ञासाठी संकल्पित सिद्ध पशू अन्य कोणासही देता येणार नाही. तसे घडले तर माझ्यासाठी मिळवून सिद्ध केलेला पशू मला न दिल्याने यज्ञ अपूर्ण राहील.” मरुतांनी मत व्यक्त केले.

“हे देवाधिदेवा, आपणासमोरच हा सुरू असलेला संवाद आपण जाणता तेव्हा आपण असा आग्रह धरू नये. इंद्र आणि मरुत ह्या दोन्ही देवता मला तेवढ्याच महत्त्वाच्या आहेत. मानवाच्या सुखदायक जीवनासाठी त्या आवश्यक आहेत. आपला आग्रह बाजूला ठेवून या यज्ञात आपण सहभागी व्हा.” मानांनी आवाहन केले.

“तर मग ऐका, सृष्टीत निर्माण झालेल्या सर्व गोष्टी माझ्यामुळे निर्माण झाल्या आहेत. त्यामुळे त्यांच्यावर प्रथम माझा अधिकार आहे. त्यामुळे हा यज्ञीय पशू मी घेऊन जाणार आहे.” असे म्हणून इंद्रांनी जबरदस्तीने यज्ञीय पशू पळविण्याचे ठरविले आणि खरोखरीच इंद्रांनी तो पशू पळविला. ते आकाशमार्गाने निघाले देखील. मान्दार्यांनी देवेंद्रांच्या आवाहनाची तयारी केली. परंतु मरुत तर वज्र घेऊन इंद्रवधास उद्युक्त झाले.

मानांनी प्रसंगावधान राखून मरुतांचे चरण धरले. सर्व ऋषिगण भयभीत झाले.

मेघांच्या प्रलयंकारी गडगडाटाने अवनी आणि आकाशही कंपायमान झाले. तर मरुतांनी तेवढ्याच ताकदीने झंझावात सुरू केला. क्षणभर मान ऋषींना काय करावे ते सुचेना. त्यांनी विष्णू, शिव, ब्रह्मा, महादेवांकडे धाव घेतली. ब्रह्मा, विष्णू, महेश्वर आपल्या शक्तींसह अवकाशातून अगस्त्यांचे

कौतुक पाहात होते.

“हे महादेवा, पुत्र अगस्त्यांची त्रेधा होत आहे. आपण काहीतरी करावे.” पार्वतीने महादेवांना साकडे घातले.

“हे प्रकृतिस्वरूपिणी, आदिमाये, पुत्र मान्दार्य इंद्र-मरुतांचे स्नेही आहेत. ते नक्कीच त्यातून मार्ग काढतील.”

“हे विश्वेश्वरा, आपण म्हणता ते खरे असले तरी आता महर्षी अगस्त्य गोंधळलेले आहेत. ते पाहा ते आपणाकडेच येत आहेत.” ब्रह्मदेवांनी पार्वतीमातेच्या म्हणण्याला साथ दिली. तेवढ्यात महर्षी अगस्त्य शक्तींसह त्रिदेवांकडे साक्षात समस्त ऋषिगणांसह उपस्थित झाले.

“हे लोकचरयितांनो, आम्हा समस्त ऋषिसमुदायाचा आपणाला प्रणाम.”

“महर्षी, आपण प्रत्यक्ष यज्ञकार्य मध्येच सोडून येथे कसे उपस्थित झालात?” शिवांनी प्रश्न केला.

“देवाधिदेवा, मरुतांसाठी सिद्ध केलेला यज्ञीय हविश्यरूपी पशू वृषभ देवेंद्रांनी पळविला, त्यामुळे मरुत कोपले! दोघांत द्वंद्व सुरू झाले आहे. हे थांबविण्याची क्षमता केवळ आपण त्रिदेवात आहे. हे द्वंद्व ही देखील आपलीच लीला आहे!”

“हे अगस्त्या, या दोन्ही अंतरिक्ष देवता आपल्या स्नेही आहेत. तेव्हा त्यांच्यात द्वंद्व का बरे निर्माण झाले? आपणच त्यांना निमंत्रित केले ना?” विष्णुभगवंतांनी शंका विचारली.

“हे सृष्टिचयिता, सृष्टी-सिंचन, पोषण यासाठी या दोन्ही शक्ती सारख्याच महत्त्वाच्या आहेत. तथापि उभयतांत सृष्टिकार्यात कोण श्रेष्ठ यावरून अहंकारयुक्त समज बळावले आहेत. या दोघांतील द्वंद्व ही सृष्टिविनाशाची नांदी आहे. तेव्हा आपणच या बाबतीत उपाय शोधावा.”

“हे अगस्त्यऋषे, तुझ्या स्वरूपात आम्ही त्रिदेव तेथे उपस्थित असताना हे घडता कामा नये. आपणच आपल्या आत्मशक्तीचा परामर्श घ्या. आपणास अशक्य काही नाही.” शिवांनी गौरवपूर्वक सांगितले.

“ठीक आहे. आपल्या आज्ञेनुसार मी यथाशक्ती प्रयत्न करतो. आपले आशीर्वाद असावेत.”

ऋषिगणांनी अगस्त्यांसह त्रिदेवांना साष्टांग दंडवत केले. ऋषिगण पुन्हा आपल्या यज्ञभूमीकडे गेले. त्रिदेवांचे आशीर्वाद मिळताच अगस्त्यांनी मरुतांना पुन्हा पुन्हा शांततेचे आवाहन सुरू केले. मरुत काहीसे सामंजस्याने शांत होत आहेत असे दिसताच मानऋषींनी त्यांना स्वरचित सूक्तांनी अभिषिक्त केले. मानांनी इंद्रांना चर्चेचे आवाहन केले. इंद्राची सुरू असलेली घनगर्जना काहीशी शांत झाली.

“वास्तविक सर्वच यज्ञीय पशू आपणा परस्परांकडूनच निर्माण झाले आहेत. अग्निमुखाने आपणापर्यंत पोहोचविणे एवढेच आमचे कार्य आहे.” अगस्त्य म्हणाले. त्यांच्या वाक्चातुर्याने इंद्र काहीसे शांत झाले. “आपणा उभयतांत वितंड सुरू झाला तर सृष्टीच अस्तित्वात राहणार नाही. याच्याकडे लक्ष द्यावे” अशी विनंती मानांनी केली आणि मरुद्गणांसह ते इंद्राकडे निघाले. इंद्रांनी हे पाहिले आणि तेही मनाशी विचार करू लागले.

“समवयस्क, सहनिवासी आणि बलसंपन्न मरुद्गण स्वतःच्या तेजस्वी सामर्थ्याने वर्षाव करतात. माझे सामर्थ्य वृद्धिंगत करणारे हे मरुत कोणत्या हेतूने मजकडे येत आहेत हे समजले पाहिजे.” इंद्रांनी स्वतःशी विचार केला. तोपर्यंत मानांसह मरुत देवेंद्रांजवळ येऊन बसले.

“हे देवेंद्रा, आपण उभयता घनिष्ट स्नेही आहात. परस्परांच्या सहकार्याने आपण अनंतकाल सृष्टी शोभिवंत करणार आहात. आपण सामोपचाराने आमचा यज्ञ संपन्न करून आहुती स्वीकाराव्यात. अवघ्या सृष्टीच्या कल्याणासाठीच हे घडत आहे.” मानांनी समजूत घातली.

“हे तरुण मरुतांनो, कोणत्या स्तोत्राची हविर्द्रव्ये तुम्ही भक्षण करता?” श्येन पक्ष्यांप्रमाणे आकाशात भ्रमण करणाऱ्या तुम्हाला यज्ञस्थानात कोण खेचून नेतो? कोणत्या महान स्तोत्राने तुम्ही आनंदित होता?” असे परोपरीने विनविले मात्र मानांच्या विनंतीला मान देऊन मरुतांनी शांतपणे उत्तर दिले.

“हे सज्जन संरक्षक, अश्वयुक्त आणि थोर इंद्रा, तू एकाकीपणे निघून जाऊ नकोस. आम्ही तुझ्याकडे येत आहोत. तुला जे सांगावयाचे असेल ते तू मोकळ्या मनाने सांग.”

“हे मरुतांनो, यज्ञातील समस्त हविर्द्रव्ये, स्तोत्रे, तसेच मिळालेला सोमरस माझ्या एकट्याच्या मालकीचा आहे. भक्तांच्या संकटनिवारणार्थ बळकट वज्र हाती धारण करणाऱ्या माझी भक्तजन स्तोत्रांच्या साहाय्याने

प्रार्थना करतात.” इंद्रांनी आपले मोठेपण मोठ्या फुशारकीने सांगितले.

“हे इंद्रा, अश्वयुक्त असे आम्ही स्वसामर्थ्याने उग्रध्वनी करित आमचे रथाश्व सिद्ध करतो. आमच्या सामर्थ्याचा साक्षात्कार आम्ही तुलाही पटवून दिला आहे.” मरुतांनी नम्रपणे उत्तर दिले.

“उग्र, बलवान आणि महान असा मी समस्त शत्रूंना शस्त्रसामर्थ्याने नमवितो. अहीनामक असुराशी एकाकीपणे युद्ध करित असता मी दाखविलेला पराक्रम तुम्ही कधीतरी केला होतात का?” देवेंद्रांनी काहीशी दर्पोक्तीच केली.

“हे बलवान आणि बलिष्ठ इंद्रा, तू पुष्कळ पराक्रम केले असले तरी स्वसामर्थ्याने आणि कर्तृत्वाने आम्ही केलेले आणि करू घातलेले पराक्रम तुझ्यापेक्षाही सरस आहेत, कारण आम्ही मरुत आहोत.” नम्रतेने सांगूनही देवेंद्र नम्र होत नाहीत असे पाहून मरुतांनी जशास तसे उत्तर दिले.

“हे मरुतांनो, इंद्रियसामर्थ्याने आणि स्वक्रोधाने बलवान अशा मी वृत्रवधाचा महान पराक्रम केला. वज्रबाहू अशा मी आल्हाददायक आणि प्रवाही जल मनूसाठी उत्पन्न केले.” इंद्रांनी अभिमानाने सांगितले.

“हे बलवंत आणि सर्वज्ञ इंद्रदेवा, तुझे पराक्रम आम्हास ज्ञात आहेत. तुझ्या प्रेरणेनेच सारे जग चालते. जन्माला आलेल्या अथवा येऊ घातलेल्या कोणाही मनुष्यप्राण्याला तुझ्या तोडीचे पराक्रम करणे शक्य नाही.” मरुतांनीही इंद्राची स्तुती करावयास सुरुवात केल्यावर मात्र इंद्रदेव वरमले. मान ऋषींचे कौशल्य उपयोगास आले. त्यांनी मरुतांना नम्रतेने जिंकून घेतलेच तथापि त्यांच्या सामंजस्याचा उपयोग करून इंद्रांनाही आपल्याकडे वळविले. निर्माण झालेली तेढ दूर झालीच, त्याचबरोबर मानवी कल्याणासाठी दोन्ही शक्तींचा उपयोग करून घेण्यास मान्दार्यांना यश आले. मरुतांचे हे नम्र व स्तुतिपर भाषण ऐकल्यावर इंद्रदेव म्हणाले -

“हे मरुतांनो, स्वतःच्या इच्छाशक्तीने हवे ते पराक्रम करणाऱ्या तसेच उग्र पराक्रमाने समस्त वस्तूंचा स्वामी बनणाऱ्या माझे एकट्याचे सामर्थ्य वृद्धिंगत करा. हे मरुतांनो, ऐश्वर्यवान, बलवान, सुयज्ञ आणि अनेक शरीरांनी युक्त अशा मी उपरोक्त अनेक महान पराक्रम केले आहेत म्हणून भक्तांची आनंददायी स्तोत्रे मलाच प्राप्त होऊ द्या. विपुल अन्न आणि कीर्ती धारण करणाऱ्या आणि माझ्यावर प्रेम करणाऱ्या हे आल्हाददायक शरीरकांतियुक्त

मरुतांनो, तुम्ही माझी उपासना करून माझी कीर्ती वाढवा.” इंद्रदेवांचे हे बोलणे ऐकून मान्दार्यांनी अत्यंत खुबीचे भाषण करून इंद्रदेवांना खुष केलेच तथापि मरुतांचे मोठेपणही राखण्यात यश मिळविले. ते म्हणाले,

“हे आश्चर्यकारक मरुतांनो, तुम्ही माझ्या पराक्रमाचे उद्घाटक तेव्हा तुमची पूजा करणाऱ्या मित्रतुल्य भक्तांकडे तुम्ही जा आणि त्यांच्यासाठी मनोहर संपत्ती तुम्ही प्राप्त करा. हे मरुतांनो, स्तोत्रांच्या साहाय्याने स्तुती करणारी स्तोत्रांची तेजस्वी बुद्धी तुम्हा उभयतांना प्राप्त होवो. तुमच्या प्रीत्यर्थ स्तोत्रांची रचना करणाऱ्या ज्ञानवान स्तोत्रांकडे तुम्ही लवकर जा. हे आनंददायी मरुतांनो, आम्हा स्तोत्रांचे स्तोत्र आणि तेजस्वी वाणी तुम्हासाठीच आहे. माननीय स्तोत्रांची ही प्रार्थना तुम्ही ऐका आणि आमच्या शरीरपोषणार्थ आवश्यक ते अन्न, बल आणि जयशाली संपत्ती आम्हांस प्रदान करा.” मान ऋषींच्या या कौशल्ययुक्त बोलण्याने इंद्रदेव आणि मरुत प्रसन्न होऊन पुन्हा यज्ञशाळेकडे आले. त्यांचे आपसातील भांडण मिटले आणि आपल्या पराक्रमाची यशगाथा प्रतिभासंपन्न अगस्त्यांच्या मुखाने ऐकण्यात ते मग्न झाले.

मान्दार्यांनी मरुतांची परोपरीने स्तुती करून त्यांच्यातील तेज जागृत केले. तसेच इंद्राचा पराक्रम उजळून मरुतांच्याविषयी त्यांच्या मनात गाढ आदर निर्माण करण्यात यश मिळविले. इंद्रदेव आणि मरुत यांच्या परस्पर साहाय्याने घडणाऱ्या सुफलतेचे वर्णन करून मान्दार्यांनी दोघांनाही वश केले.

“हे अश्वयुक्त इंद्रदेवा, आम्हास साहाय्य करण्याचे हजारो प्रकार आपणास ज्ञात आहेत. त्या मार्गांनी आपण आम्हाला समृद्ध करावे, त्याचप्रकारे धन वाहून नेण्यात व आवश्यक तेथे पर्जन्य प्रसृत करण्यातील आपले कौशल्य इंद्रदेवांना पराक्रम करण्यास व आम्हाला सुख देण्यास साहाय्य करते. म्हणूनच आमची सर्व सूक्ते आपले स्तुती गायन करतात. आपण उभयता आम्हांस प्रसन्न व्हावे.”

मरुतांची महती गाताना मान्दार्य म्हणाले, “हे मरुतांनो, मनुष्यमात्रांच्या यज्ञामध्ये सुसंवादित्य आणण्यासाठी, यज्ञकृत्ये देवांप्रत पोहोचविण्यासाठी, तसेच द्यावापृथ्वींना प्रसन्न करण्यासाठी, सुखसमृद्धीकर, स्तोत्रांच्या साहाय्याने मी तुम्हास आवाहन करीत आहे. हे आनंददायी मरुतांनो, आम्हा स्तोत्रांचे स्तोत्र, तसेच तेजस्वी वाणी केवळ तुमच्यासाठीच आहे. माननीय स्तोत्रांची प्रार्थना तुम्ही ऐका आणि आमच्या शरीरपोषणासाठी आवश्यक ते अन्न, बल

आणि जयशाली संपत्ती आम्हास प्रदान करा.” मानांच्या या आवाहनाने मरुत प्रसन्न झाले.

मान्दार्या अगस्त्यांनी इंद्रांना तर त्याहीपेक्षा अधिक खुबीने वश करून घेतले. इंद्रांचे स्तुतिस्तोत्र गाताना ते म्हणाले, “थोर मरुतांना प्रेरणा आणि साथ देणाऱ्या हे ज्ञानवान इंद्रा, तू खरोखरच महान आहेस. मरुतांच्या क्रोधापासून आमचे रक्षण करून तू आम्हास सुखी कर. हे इंद्रा, युद्धसमयीच्या लुटीमध्ये आनंद मानणारे ज्ञानी मरुद्गण तुझ्या कृपाप्रसादानेच मनुष्यमात्रांशी स्नेहसंबंध ठेवतात आणि त्यांचे प्रीत्यर्थ पर्जन्यवृष्टी करतात. जलाने वेष्टिलेल्या बेटाप्रमाणे हविर्द्रव्यांनी व्याप्त अशा हे इंद्रा, आमच्या प्रीत्यर्थ तुझे वज्र तू मेघावर फेक म्हणजे मरुद्गण मेघातील पुरातन जल मुक्त करतील आणि त्यायोगे यज्ञकार्यासाठी अग्नी उपलब्ध होईल. अर्भकपोषणासाठी अन्नाने पुष्ट बनविलेल्या स्तनाप्रमाणे भक्तांनी स्तविलेल्या आणि समृद्ध बनविलेल्या हे इंद्रा, दक्षिणा देऊन प्रसन्न केलेल्या ऋत्विजाप्रमाणे आम्ही तुला प्रसन्न करीत आहोत. तू आम्हास धन दे. यज्ञकर्त्याला मार्गदर्शक अशी संतोषदायी संपत्ती प्रदान करणाऱ्या हे इंद्रा, यज्ञस्थानी देवांच्या अग्रभागी अवतीर्ण होणाऱ्या मरुतांची कृपादृष्टी तू आम्हास प्राप्त करून दे. हे इंद्रा, देवगणांना हवी अर्पिणाऱ्या यजमानाच्या यज्ञगृहात तू जा आणि हविर्द्रव्यांवर तुटून पड. रस्त्यात उभ्या असणाऱ्या राजसैन्याप्रमाणे मरुद्गणरूपी विशाल मेघ तुझ्या स्वागतार्थ उभे आहेत. हे इंद्रा, ऋणको व्यक्तीला बुकलून खाली पाडणाऱ्या धनकोप्रमाणे युद्धेच्छू शत्रूला खाली पाडणाऱ्या तुझ्या भयानक, चित्रविचित्र, गमनशील आणि लढाऊ मरुद्गणांचा पदरव दुरून ऐकू येत आहे. ऋत्विजाद्वारा स्तविल्या गेलेल्या हे लोकोपकारक शक्तियुक्त आणि आत्मगौरवयुक्त इंद्रा, प्रकाशाचा अवरोध करणाऱ्या जलपूर्ण मेघांचा तू भेद कर. तू आम्हाला अन्न, बल आणि जयशाली संपत्ती प्रदान कर.”

या स्तुतिस्तोत्रांनी इंद्रदेव प्रसन्न झाले खरे तरी मान्दार्यांनी इंद्रदेवाबरोबर मरुतांनाही यज्ञीय हविर्द्रव्ये अर्पण केली त्यामुळे इंद्रदेवांना अपमान वाटला. मात्र ते क्रोध विसरून शोक करू लागले. मान्दार्यांचे म्हणणे तर त्यांना पटत होते. इंद्रदेव आणि मरुत एकत्र येऊन त्यांनी जलाभरणाचे व सृष्टिपोषणाचे कार्य करणे आवश्यक आहे, याची इंद्रदेवांना खात्रीच झाली होती. आपण उगाचच दुराग्रहाने यज्ञीय पशू पळवून मान्दार्यांनाही अपमानित केले.

लोककल्याणाच्या कार्यात आपण देवेंद्र असूनही अडथळे निर्माण केले, याचा खेद त्यांना होत होता. तथापि एखाद्या सामान्य माणसाप्रमाणे अपमानाची चीड त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हती. मान अगस्त्यांनी हे मनोमनी जाणले म्हणूनच त्यांनी इंद्रदेवांचे म्हणणे ऐकून घेऊन मगच त्यातून मार्ग काढण्याचे ठरविले.

“मानवी दृष्टीला दिसणाऱ्या साऱ्याच वस्तू क्षणभराने नष्ट होऊन त्यांचा ठावठिकाणाही शिल्लक राहात नाही. विचलित होणारे भक्तांचे मन ताळ्यावर आणण्याचे सामर्थ्य माझ्या ठायी आहे. माझ्या अद्भुत शक्तीचे सामर्थ्य भक्तांना कसे पटवून द्यावे?” इंद्रांनी खंत व्यक्त केली.

“हे इंद्रा, आपण आम्हास अर्थात सृष्टीला ठार का मारता? मरुत हे आपले भ्राता आहेत. त्यांच्याशी आपण चांगल्या प्रकारे वागावे.” अगस्त्यांनी इंद्रदेवांना विनवले.

“हे बंधो मान्दार्था, तू माझा सखा असूनही माझ्याशी लबाडीने का वागतोस? माझ्या मालकीची हविर्द्रव्ये तू अन्य देवतेस का अर्पण करतोस? हे मान्दार्था, ऋत्विजांनी सालंकृत केलेल्या वेदीजवळ आणि प्रज्वलित केलेल्या अग्नीजवळ तुझा अमरत्वप्राप्तीचा यज्ञ आपण पुरा करूया.” इंद्रदेवांचे हे सामोपचाराचे आणि खजील स्वरातले बोलणे ऐकून आता इंद्रदेव आणि मरुतांना एकत्र आणण्याची ही योग्य वेळ आहे असे पाहून मान्दार्थ म्हणाले, “हे धनाधिपती आणि मित्रपती इंद्रदेवते, तू समृद्धीचा परमेश्वर आहेस. आम्हा मित्रांचा तूच आधार आहेस. मरुत हे तर तुझे बंधू व सखाही आहेत. मीही आपला सखा आहे असे आपण मानता म्हणूनच माझे म्हणणे आपण स्वीकारावे. मरुतांना आपल्याबरोबर सन्मानपूर्वक घेऊन आपण आमचा हवी भक्षण करावा.”

मान्दार्थ अगस्त्यांचे हे मध्यस्तीचे आणि सर्वांना बरोबर घेऊन कार्य करण्यास उद्युक्त करणारे भाषण इंद्रदेवांना आवडले.

“हे बंधुरूप मरुतांनो, आम्ही आमचा आग्रह सोडत आहोत तथापि आपण आमच्याबरोबर येऊन मान्दार्थ अगस्त्यांचा यज्ञीय हवीश स्वीकारावा.” इंद्राने मरुतांना आवाहन केले. मरुतांनाही खूप बरे वाटले. “हे देवाधिदेवा, आपण स्वतः आम्हास पाचारण करता यापेक्षा आमचा सन्मान कोणता? आपण जलांनी तुडुंब भरलेल्या मेघांसारखे वरून उग्र तथापि अंतरंगात उदार आणि सर्वांना जीवनदायी आहात. आम्ही अवश्य मान्दार्थाचा आग्रह स्वीकारू.” मरुतांनी इंद्रदेवांना आलिंगन देत आपला आदरभाव व्यक्त केला. दोघांचे हे

सख्य झालेले पाहून अनंतकालचे या उभयतातील द्वंद्व संपवून सृष्टिकल्याणासाठी दोघांना एकत्र आणण्यासाठी त्रिदेवांनी आज्ञा केल्याप्रमाणे मांडलेला यज्ञ सफळ होणार याची मान्दार्थांना खात्री पटली.

“हे इंद्रदेवा, आपण मला सखा म्हटले यात माझा गौरव आहे. मी आपले स्वागत करतो. हे इंद्रदेव, बंधू मरुतांनो, आपण इंद्रदेवांसह आमच्या विनंतीचा स्वीकार करून यज्ञात उपस्थित राहून यज्ञीय हविर्द्रव्य स्वीकारण्यासाठी सानंद येण्याचा संकल्प केला यामुळे आम्ही धन्य झालो. आपण उभयतांनी आमचे वंदन स्वीकारावे.” मान्दार्थ अगस्त्यांचे हे बोलणे ऐकून इंद्रमरुतांना गहिवरून आले. लोककल्याणासाठी स्वतःचे मोठेपण विसरून यज्ञकर्म करणाऱ्या मान्दार्थांच्या विषयी अपार प्रेमाने भारून उभयतांनी मान्दार्थ अगस्त्यांना गाढ आलिंगन दिले.

इंद्रमरुत विश्वैक्याचे हे दृश्य पाहण्यासाठी देवांची आणि ऋषिगणांची गर्दी झाली होती. ऋषिगणांनी आणि देवतांनी इंद्रमरुतांचा जयघोष केला. अवघे विश्व आनंदाने भरून गेले. सृष्टीला अनंतयुगांचे दुःख नाहीसे झाल्याचा अनुभव येत होता.

मान्दार्थांनी शतार्चिन ऋषींच्या साहाय्याने विशेष सोमरस सिद्ध करून इंद्रमरुतांना अर्पण केला. सोमप्राशनाने ऋषिवर्यांचा उत्साह पुन्हा शतगुणित झाला. यज्ञात हविर्भाग अर्पण करण्यासाठी मान अगस्त्यांनी इंद्रमरुतांची सूक्ते गावयास सुरुवात केली. विशिष्ट ईप्सित सिद्धीबरोबरच विश्वकल्याणोत्सवाचे स्वरूप यज्ञपरिसराला प्राप्त झाले.

“हे द्रुतगती मरुतांनो, हविर्द्रव्ये आणि स्तोत्रांच्या रूपाने तुम्हाकडे येऊन तुमच्या अनुग्रहाची प्रार्थना मी करीत आहे. प्रसन्न आणि क्रोधरहित होऊन तुम्ही आपले कृपावंत अश्व विमुक्त करा. मनःपूर्वक हविर्द्रव्ये स्वीकारणाऱ्या मरुतांनो, आम्ही मनःपूर्वक तयार केलेले हे हविर्युक्त स्तोत्र तुम्ही मनःपूर्वक स्वीकारा आणि आम्हास विपुल अन्न द्या. हे बहुस्तुत्य मरुतांनो, धनवान इंद्रांसमवेत तुम्ही आम्हाला विपुल सुख द्या. आमच्या आयुष्यातील सारे भविष्यकालीन दिवस तुम्ही समृद्धीने भरून टाका. हे मरुतांनो, बलवान इंद्रांच्या भयाने इतस्ततः धावत सुटल्यामुळे तुमची हविर्द्रव्ये मला दूर नेणे भाग पडले, परंतु आमच्यावर कृद्ध न होता तुम्ही आम्हास सुखी करा. मरुतांचे ज्येष्ठ भ्राते, इंद्रदेवा, आपण उपेच्या आगमनानंतर बलसंपन्न होऊन सूर्यतेजाने प्रकटता,

आपल्या सामर्थ्यशाली किरणांच्या साहाय्याने उग्र, बलद आणि पुरातन मरुतांसह आपण आम्हास समृद्धी प्रदान करा. हे इंद्रदेवा, ज्ञानवान मरुतांसह आम्हावर प्रसन्न होऊन आपण आमचे रक्षण करा. हे उदार, अक्षयप्रकाशयुक्त आपण ‘अश्मन’ शस्त्र आमच्या शत्रूवर आक्रमण करील असे करा. हे मरुतांनो, आम्ही पृथ्वीवरील पुत्रपौत्रांना आपण व्याधिमुक्त करून दीर्घायुष्य प्रदान करा. हे इंद्रदेवा, आपले आवडते सामगायन करून आम्ही आपली पूजा करतो. हे प्रशंसनीय इंद्रा, बहुस्तुत देवांची स्तुती करणारा होतृगण सहकुटुंब तुझे यज्ञकर्म आज करित आहे. आपण हविर्दात्या ऋत्विजाच्या यज्ञस्थानी स्वतः होऊन जावे. अग्निनारायण इंद्रदेवांच्या वतीने आमची हविर्द्रव्ये स्वीकारीत आहेत आणि अश्वाप्रमाणे खिंकाळत व वृषभाप्रमाणे गर्जना करित अग्निदेव इंद्रदेवांकडे हविर्द्रव्ये पोहोचवित आहेत. हे इंद्रदेवा, आपण अश्विनीकुमारांप्रमाणे निकोप स्वास्थ्य असलेले देखणे वीर आहात. आपणापुढे सर्व शत्रू हतबल होतील एवढे आपण श्रेष्ठ योद्धे आहात. स्वतःच्या पृथ्वीव्यापी बलसामर्थ्याने आणि माहात्म्याने त्रैलोक्यविख्यात झालेले इंद्रदेव द्यावापृथ्वीमध्ये सर्व ठिकाणी संचार करू शकतात, एवढेच नव्हे तर ते त्रैलोक्याला व्यापून टाकतात. आपण द्युलोकास धारण करू शकता. म्हणूनच आपण आमच्यासारख्या आपल्या भक्तांना अभयपूर्वक आश्रय देऊन त्यांचा सांभाळ करता. हे इंद्रदेवा, आम्ही सिद्ध केलेल्या सोमयागाने आणि स्तोत्रांनी आपण प्रसन्न व्हा. बलवान स्पर्धकांची स्पर्धा सामोपचाराने नाहीशी करणाऱ्या इंद्रदेवास आम्ही स्तुतीच्या साहाय्याने वश करतो. त्यांनी प्रसन्न व्हावे. महायुद्धांमध्ये मरुतांसमवेत विचरणाऱ्या बलवान इंद्रा, आमची हविर्द्रव्ये आणि स्तोत्रे यांचा तू स्वीकार कर. तू आम्हास टाकून जाऊ नकोस. हे इंद्रमरुतांनो, माझे हे स्तोत्र आणि वाणी केवळ तुम्हासाठीच आहे. माननीय स्तोत्रांच्या इच्छेस मान देऊन तुम्ही या आणि अवघ्या मानवजातीच्या शरीरपोषणासाठी आम्हास अन्न, बल व जयशाली संपत्तीप्रदान करा.” अगस्त्य इंद्र-मरुतांना स्तोत्रांनी आळवित होते.

अगस्त्यांच्या या परोपरीच्या मधुर स्तोत्रांनी इंद्रदेव व मरुत उभयता प्रसन्न झाले. दोघांनी अगस्त्यांनी सिद्ध केलेला सोम सोमयाग बलप्रसाद म्हणून प्राशन केला. अतीव प्रसन्न झालेले दोघेही आपले वैमनस्य टाकून निर्मल मनाने एकमेकांचे मित्र झाले. अग्निदेवतेपासून अर्थात मित्रापासून आणि वरुण देवतेपासून अर्थात इंद्रदेवांच्या अंशात्मक आविष्कारातून द्यावापृथ्वीच्या निर्मितीत

आणि सृष्टिसामर्थ्यात मूलतः सहभागी असलेल्या शिवतेजाने समृद्ध अशा मान्दार्थांच्या लोककल्याणकारी कार्यात सेवारत होण्यासाठीच्या आग्रहाने इंद्रमरुत काहीसे वरमले. उभयतांनी अगस्त्यांना अभिप्रेत असलेल्या पर्जन्य आणि वायुलहरींच्या समतोलपणाचा आग्रह मान्य केला. ते म्हणाले,

“हे मान्दार्था, आता आमच्या स्तोत्रांचे सामगायन थांबवा. आम्ही पूर्ण प्रसन्न आहोत. आम्ही उभयता आपणास दोन अभिवचने देऊ इच्छितो. हे मित्रा, तुला हवी असतील ती अभिवचने माग!”

इंद्रमरुतांचे हे प्रेमपूर्ण भाषण ऐकून मानऋषी अतीव प्रसन्न झाले. त्यांनी क्षणाचाही विलंब न करता मागणे मागितले. ते म्हणाले,

“हे सर्वव्यापी, बलवान महापराक्रमी इंद्रदेवा, हे इंद्रभ्राता विश्वसंचालका प्राणदात्या मरुता, आपण उभयता प्रसन्न झाल्याने मला विश्वात मावणार नाही एवढा आनंद झाला आहे. आपली आज्ञा सिरसावंध मानून मी आपण सांगितल्याप्रमाणे वरदान मागत आहे.

“हे इंद्रमरुतांनो, विश्वातील जडजीवांना एवढेच नव्हे तर सर्व ऋषींना व देवांनाही प्राण आणि अन्न, बळ आणि सौंदर्य, बुद्धी आणि चातुर्य आपल्या कृपेने प्राप्त होते. या सर्व गोष्टी आपल्या परस्पर सहकार्याने व मैत्र भावनेनेच शक्य होतात आणि दोघेही महान व लोककल्याण करणारे आहात. आम्ही सर्व आपल्यामुळेच सामर्थ्यवान होत आहोत. म्हणूनच मला पहिले अभिवचन हवे आहे की या क्षणापासून आपण केव्हाही परस्परांना श्रेष्ठ, कनिष्ठ, बलिष्ठ, दुर्बल किंवा परस्परांचे स्पर्धक न मानता, आपल्यामध्ये केव्हाही किंतू निर्माण न होऊ देता, परस्परांवर दृढ विश्वास, स्नेह, सामंजस्य आणि सहकार्य यासह जोडदेवतांप्रमाणे अत्यंत मैत्रीपूर्णतेने उभयतांचे मोठेपण सांभाळीत मैत्रीपूर्वक वागावे.” मान्दार्थांनी गांभीर्याने मागणीचा उच्चार केला. इंद्रमरुत खजिल झाले तथापि तेवढेच प्रसन्नही झाले. “तथास्तु!” उभयतांनी अभिवचन दिले.

हे मान्दार्था, तुम्ही अतिशय चतुर, विचारी व लोककल्याणकारी आहात. आम्हा उभयतांपेक्षाही आपण प्रगल्भ आहात याचा प्रत्यय आम्हाला आला. आपल्या तपश्चर्येने आणि लोकहितैषी भावनेने विश्व ज्ञानमय व तेजस्वी होईल यात शंका नाही. आणखी कोणते अभिवचन आमच्याकडून हवे ते आपण जरूर मागावे.”

“हे इंद्रमरुतांनो, आपण माझे पहिले मागणे मान्य करून मला उपकृत

केले आहे. आपण माझा आपल्या बरोबरीने सन्मान केला याबद्दल मी ऋणी आहे. आपल्या आज्ञेनुसार माझे दुसरे मागणे असे आहे की आपण ऋतुचक्राचे यथोचित नियोजन करून सृष्टिरचयित्याने अत्यंत प्रसन्न व सुंदर स्वरूपात रचलेल्या या सृष्टीवर पर्जन्य आणि प्राण यांचे संतुलन सतत राखून पाण्याविना, अन्नाविना, प्राणाविना या सृष्टीत बुभुक्षितपणा कधीही उत्पन्न होणार नाही याचा संकल्प करून संतुलन राहील असा आशीर्वाद द्यावा.” मान्दार्या म्हणाले.

“हे मान्दार्या, तुझ्या लोककल्याणकारी दृष्टीने आणि सृष्टीवरील प्रेमाने तू आम्हाला पूर्ण बांधून टाकले आहेस. पर्जन्य आणि प्राण यांचे संतुलन राहील याचेही अभिवचन आम्ही आपल्याला देतो. तथापि हे सर्वस्वी आमच्या हाती नाही. सृष्टीतील मानवप्राणी देवांशी, पंचमहाभूतांशीही स्पर्धा करण्याचा प्रयत्न करतो. मानवाला परब्रह्माने दिलेल्या ज्ञानाने आणि प्रतिभेने तो देव आणि पंचतत्त्वे यांनाच स्वतःच्या ताब्यात ठेवण्याचा प्रयत्न करतो. त्यासाठी तो तांत्रिक विज्ञानाचा आधार घेऊन स्वतःच संतुलन नाहीसे करतो, या बाबतीत आम्ही विश्वास कसा बाळगावा? त्यामुळे असे संतुलन राखले गेले नाही, तर आमच्या अभिवचनाचा उपयोग काय? तेव्हा आम्हाला अशा धर्मसंकटात टाकणे इष्ट होणार नाही. तथापि, हे मान्दार्या, तू वरदान मागितले आहेस तर आम्ही उभयता संतुलन राखू असे अभिवचन देतो.”

इंद्रमरुतांचे हे बोलणे ऐकून अगस्त्य गंभीर झाले. मात्र त्यांनी इंद्रमरुतांना शरण जाऊन मानवाच्या कल्याणासाठी पुन्हा विनंती केली.

“हे इंद्रमरुतांनो, मानवाकडून तमोगुणांमुळे प्रमाद घडणारच हे उघड आहे तथापि त्यांना चूक लक्षात आल्यावर पश्चात्ताप झाल्यास पापक्षालनाची संधी परब्रह्माने दिली आहे. सत्त्वगुण निष्पन्न झाला की मानव विनम्र भावाने परब्रह्माला शरण येतो. अशावेळी आपण कृपावंत होऊन त्याचे अपराध पोटात घालून सृष्टीतील पर्जन्य आणि प्राण यांचे संतुलन राखून सुखी करावे.” मान्दार्यांचे हे परोपरीचे मानवकल्याणकारी तात्त्विक बोलणे ऐकून इंद्रमरुत प्रसन्न झाले. त्यांनी मान्दार्या अगस्त्यांना आशीर्वाद दिला. “तथास्तु!”

इंद्रमरुतांचे हे उद्गार ऐकून चराचर सृष्टी, प्रत्यक्ष परब्रह्म, शक्तींच्या त्रिदेव आणि यज्ञसमयी उपस्थित सर्व देवदेवता अतीव प्रसन्न झाल्या. त्यांनी देवाधिदेव इंद्रांचा आणि त्यांचा सखा असलेल्या मरुतांचा जयजयकार केला. त्याचबरोबर मान्दार्या अगस्त्यांचाही विजयघोष केला.

“हे मान्दार्या, तुला अखंड यश प्राप्त होण्यासाठी गायत्र्यौपनिषद प्रसाद म्हणून देत आहोत. त्याची परंपरा तू पुढे सुरू ठेवावी.” इंद्रांनी अगस्त्यांना प्रसाद देत म्हटले. मान्दार्यांनी आरंभिलेल्या यज्ञाची परिपूर्ती या विलक्षण संघर्षमय आणि नंतर प्रेमपूर्ण प्रसंगांनी झाली. ब्रह्मा-विष्णू-महेश्वर यांनी प्रत्यक्ष उपस्थित होऊन मान्दार्यांना आता आणखी यज्ञ करण्याची आवश्यकता नसल्याचे सांगितले. त्या प्रसंगी इंद्रमरुतांसह सर्व देव त्यांची वाणी ऐकत होते.

“हे मान्दार्या, तू लोककल्याणकारी सद्भावनेने अहंकार, अभिमानाचाही त्याग करून, इंद्र आणि मरुतांचा परस्पराविषयीचा किंतू नाहीसा करून, त्यांच्यात सामंजस्य घडविले. त्यांच्या उदारतेला आणि सद्सद्भावनेक बुद्धीला, प्रेममयतेला आवाहन करून त्यांच्या कर्तव्यभावनेलाही कल्याणकारी कार्यासाठी बांधून घेतलेस. तुझे हे कार्य महर्षीपदाला नेणारे व स्वयंप्रकाशी आहे म्हणूनच तुझी स्वयंप्रकाशी ताऱ्यांमध्ये गणना होईल असा आशीर्वाद आम्ही तुला देत आहोत.” प्रत्यक्ष त्रिदेवांच्या या आशीर्वचनाने अवघे विश्व आनंदले. मित्रावरुणांना धन्य वाटले! इंद्रमरुत आणि मान्दार्या अगस्त्य यांच्यावर अभिनंदनाचा वर्षाव होत होता. प्रभू कैलासपतींनी रामचंद्रांना कथा निवेदित केली.

■

धर्मात्मा शिलादमुनींना पुत्र नव्हता. पुत्रपौत्र झाल्याखेरीज पितरांना मुक्ती मिळणे शक्य नाही. अधर राहण्याच्या भीतीने पितरांनी शिलादांना पुत्रप्राप्ती करण्यासाठी आज्ञा केली. पितरांच्या आज्ञेने शिलादमुनी देवेंद्रांच्या तपाला बसले. तपश्चर्येने प्रसन्न झालेल्या देवेंद्रांनी शिलादांना विचारले, “हे मुनिश्रेष्ठा, आपल्या तपश्चर्येने मी प्रसन्न झालो आहे. आपले मनोगत व्यक्त करा.”

“हे देवेंद्रा, मला अमर, सुव्रत, अयोनीसंभव असा पुत्र हवा.” शिलादांनी प्रार्थना केली.

“हे मुनिश्रेष्ठा, असा पुत्र देण्याचे सामर्थ्य माझ्यात नाही. मात्र तुझी इच्छा पूर्ण होईल असा मी तुला आशीर्वाद देतो. पुत्रप्राप्तीसाठी आपण महाशक्तिमान देवाधिदेव महादेवाची आराधना करा. आपले मनोरथ तोच पूर्ण करील.”

धर्मात्मा शिलाद महादेवाला प्रसन्न करून घेण्यासाठी पुन्हा तपाला बसले. आशुतोष शिवशंकर प्रसन्न झाले आणि शिलादासमोर प्रकट झाले.

धर्मात्मा शिलाद तपमग्न होते. शंकरांनी त्याला भानावर आणले. शिलादांनी प्रत्यक्ष शिवशंकरांना समोर पाहिले. त्यांचा आनंद ओसंडून वाहू लागला. शंकरांना साष्टांग दंडवत घालून त्यांनी शिवस्तुती केली -

‘जय देव जगन्नाथ जय शङ्कर शाश्वत ।
जय सर्वसुराध्यक्ष जय सर्वसुरार्चित ।
जय सर्वगुणातीत जय सर्ववरप्रद ।
जय नित्य निराधार जय विश्वम्भरायव्यय ॥
जय विश्वैक वेद्येश यश जयनागेन्द्रभूषण ।
जय गौरीपते शम्भो जयचन्द्रार्धशेखर ॥
जय कोट्यार्क संकाश जयानन्त गुणाश्रय ।
जय रुद्र विरुपाक्ष जयाचिन्त्य निरञ्जन ॥
जय नाथ कपासिन्धो जयभक्तार्तिभञ्जन ।
जयदुस्तरसंसार सागरोत्तारण प्रभो ।
प्रसीद मे महादेव संसारार्तस्य खिद्यतः ।
सर्व पापभय हत्वा रक्षमां परमेश्वर ॥
महादारिद्र्यमग्रस्य महापापहतस्यच ।
महाशोकविनष्टस्य महारोगातुरस्यच ॥
ऋणीरपरीतस्य दह्यमानस्य कर्मभिः ।
ग्रहैः प्रपीड्यमानस्य प्रसीद मम शङ्कर ॥’ (ब्रह्मा ७.५९.६६)

शिलादांच्या स्तुतिप्रद प्रार्थनेने, पूजनाने अधिकच संतुष्ट होऊन भगवान शंकर शिलादांना म्हणाले, “आपल्या मनींची इच्छा मला सांगा.”

“हे कैलासराणा, शिवचंद्रमौळी, मला आपल्यासारखा बळवंत, अमर व अयोनीसंभव पुत्र हवा आहे.”

“तथास्तु, हे तपोधन विप्रोत्तमा! पूर्वी ब्रह्मदेवांनी, मुनींनी आणि देवांनी मी अवतार घ्यावा म्हणून तपश्चर्येद्वारा माझी आराधना केली होती. म्हणून हे ब्राह्मण, जरी मी साऱ्या जगाचा पिता आहे, तरी मी तुझा अयोनीसंभव पुत्र होईन. त्या अवतारी माझे नाव नंदी असे असेल.” शिवांनी आशीर्वाद दिला.

“हे भगवन्, मी धन्य झालो”, शिलाद म्हणाले. शिलादांना आशीर्वाद देऊन भगवान शंकर अंतर्धान पावले. त्यानंतर शिलादमुनी आपल्या आश्रमी

परत आले. त्यांनी हा वृत्तान्त आपल्या पितरांना आणि सर्व ऋषिमुनींना ऐकवला. सर्वांना विलक्षण आनंद झाला. आता शंकराचा नंदीअवतार होणार म्हणून सर्वजण प्रतीक्षा करू लागले.

काही कालानंतर शिलादमुनी यज्ञ करण्यासाठी यज्ञक्षेत्र नगरीत असता त्यांच्या शरीरात खूप मोठी हालचाल झाली आणि त्यांच्या शरीरातून सूक्ष्म तेज प्रकटले. हे तेज पुढे बालक म्हणून प्रकटले. अग्निवत् तेजस्वी अशा या बालकाच्या जन्माने सर्व दिशा प्रसन्नतेने फुलून गेल्या. हा अलौकिक सोहळा सूर्य आणि यज्ञासाठी उपस्थित सर्व ऋषिवर पाहात होते. या बालकाला तीन डोळे, चार हात, जटामुकुट, त्रिशुलादी आयुधे होती. साक्षात शिवच प्रकटलेले आहेत याची सर्वांना जाणीव झाली आणि ‘जय शिव ॐकारा, जय शिव ॐकारा’च्या घोषणांनी अवकाश दुमदुमले.

“हे महेश्वरा, देवाधिदेवा महादेवा, नंदी नावाने मजघरी येऊन आपण माझे तप आणि जन्म सार्थकी लावला आहे. हे आनंदसागरा, माझा आपल्याला प्रणाम असो.” शिलाद अगदी वेडावून त्या बालकाला पुन्हा पुन्हा वंदन करीत होते. नंतर नंदींना घेऊन शिलाद ऋषिमुनींसह आपल्या पर्णकुटीत आले. तेथे येताच नंदींनी शिवस्वरूप टाकून सामान्य माणसाचे रूप धारण केले. पुढे प्रथेप्रमाणे शिलादमुनींनी या अयोनीसंभव पुत्रावर जातकर्मादी संस्कार करून त्यास विद्या शिकविण्यास प्रारंभ केला.

सातव्या वर्षी साक्षात शिवाज्ञेने मित्रावरुणी अगस्त्यमान्दार्य व वसिष्ठ नंदीला पाहण्यासाठी शिलादांकडे आले. ते शिलादांना म्हणाले, “तात, तुमचा पुत्र सर्वशास्त्रपारंगत आहे हे सर्व खरे, तथापि त्याचे आयुष्य फारच अल्प आहे.”

हे ऐकून शिलादांना मूर्च्छा आली. भानावर येताच ते आक्रोश करू लागले. वडिलांना रडताना पाहून नंदी शिलादांजवळ गेले.

“तात, आपण का आक्रोश करता आहात? कोणते संकट कोसळले?” नंदीनी विचारले.

“हे वत्स, या ऋषींनी तू अल्पायुषी आहेस असे सांगितले. हे दुःख मला कसे सहन होणार? शिलादांनी दुःख कथन केले. त्यावर नंदी म्हणाले,

“हे तात, आपण अजिबात शोक करू नका. भगवान विश्वनाथ आपल्या दुःखाचा परिहार करतील.”

नंदीने पित्याची समजूत घातली आणि शिलादांना प्रदक्षिणा घालून तपश्चर्या करण्यासाठी वनात निघून गेले.

एकांत पाहून नंदीच्या उत्तर दिशेकडे तपाला बसले. सदाशिवांचे ध्यान करून नंदीनी रुद्रजपाला प्रारंभ केला. तल्लीनतेने जप सुरू असलेला पाहून आपलाच अवतार असलेल्या तेजस्वी पुत्रावर सदाशिव प्रसन्न झाले. उमेसहित महेश नंदीजवळ आले आणि प्रेमपूर्वक म्हणाले, “हे शिलानन्दना, तुझ्या तपाने मी प्रसन्न झाले आहे. तुला हवा तो वर माग.”

महेश्वरांचे हे मधुर वचन ऐकून नंदींनी त्यांना साष्टांग दंडवत घातले आणि त्यांनी चंद्रमौलीची स्तुतिस्तोत्रे गायली. सर्वत्र उमामहेश्वरांनी नंदीकडे साभिप्राय पाहून नंदींशी बोलायला सुरुवात केली.

“हे नंदी, ते दोन ऋषी मीच हेतुपूर्वक शिलादांकडे पाठविले होते. तुला मृत्यूची कसलीही भीती नाही. तू तर माझाच अंशात्मक अवतार आहेस. माझ्या सारखाच अजरामर, दुःखविहीन, अक्षय व अनन्य आहेस. कोणतीही शंका घेण्याचे कारण नाही. माझ्यासारखा तू बलवंत असशील. माझी तुझ्यावर सतत कृपा असेल.” असे म्हणून महादेवांनी आपल्या गळ्यातील कमलपुष्पमाला काढून ती नंदीच्या गळ्यात घातली. ती माळ गळ्यात पडताच तो शंकराप्रमाणे त्रिलोचन व दशभुजाधारी झाला.

“सांगा, नंदी, आपणास आणखी काय हवे आहे?” शिवांनी विचारले.

“हे महेश्वरा, पृथ्वीवरील राबणाच्या आणि ऋषिकर्म करणाऱ्यांसाठी सेवा करण्याची माझी इच्छा आहे. तेव्हा पृथ्वीला पुण्यमय सिंचन होईलसे करा.” त्यावर वृषभजींनी आपल्या जटेतील गंगाजलाने पृथ्वीवर प्रोक्षण केले. त्यातून जटोदका, त्रिस्तोता, वृषध्वनी, स्वर्णोदका आणि जम्बूनदी अशा पंचपुण्यमयी नद्या निर्माण झाल्या. जो कोणी पंचनद्यांत स्नान करून शिवपूजन करील तो शिवसायुज्यता प्राप्त करील असा वर त्यातून मिळाला. त्यानंतर शिवशंकर विचारविनिमयासाठी गौरीकडे साभिप्राय पाहू लागले.

“हे गौरी, नंदीला अभिषेक करून त्याला गणाध्यक्ष करावं असं म्हणतोय!”

“हे देवपते, आपला विचार अतिशय आनंददायी आहे. नंदी मला माझ्या गजाननासारखा आहे. तो मला अतिशय प्रिय आहे.”

उमेचे बोलणे ऐकून महादेवांनी आपल्या सर्व गणनायकांना बोलावले.

“हे समस्त गणनायकांनो, मी माझा पुत्र नंदीकेश्वर गणनायकांचा अध्यक्ष म्हणून नियुक्त केला आहे. आपण सर्वांनी गणाधिपतीवर प्रेमपूर्वक अभिषेक करा. आजपासून नंदीकेश्वर हा गणांचा स्वामी झाला आहे.” महादेवांची आज्ञा स्वीकारून सर्वांनी नंदिकेश्वरांना गणाधिपती म्हणून स्वीकारले. महादेवांनी विघ्नहर्त्या गजाननास निमंत्रित केले.

“हे गणनायका, विघ्नहर्त्या गजानन, आपण नंदींना गणाध्यक्ष म्हणून अभिषेक करावा.

“तात, आपल्या इच्छेनुसारच होईल.” गणरायांनी अन्य गणनायकांसह नंदिकेश्वराला अभिषेकपूर्वक गणाध्यक्ष म्हणून आसनस्थ केले. शिवशंकरांनी शिलादांना बोलावून घेतले. शिलादांना आपला पुत्र गणाध्यक्ष म्हणून स्वीकारला आहे हे ऐकून अतिशय आनंद झाला. शिलाद मित्रावरुणी मान्दार्थ अगस्त्यांसह अनेक ऋषींना घेऊन कैलासावर आले.

मरुतकन्या सुयशेने नंदिकेश्वरांचे तप सुरू असताना वनात त्यांना पाहिले होते. देदीप्यमान दिव्यपुरुष पाहून तिच्या मनात विचार आला की असा पती तिला मिळावा. तिने तिच्या पिताश्रींना सांगितले होते. मरुतांनी गणाध्यक्षपदी नियुक्तीची योग्य वेळ साधून कन्येसह कैलासावर आगमन केले.

“हे कैलासपती, ही माझी कन्या सुयशा, हिचा विवाह गणाध्यक्ष श्रीनंदिकेश्वरांशी व्हावा अशी माझी व सुयशेची इच्छा आहे.”

“बाळ, तुला नंदिकेश्वरांशी कोणत्या कारणासाठी विवाह करावयाचा आहे? मला तुझे मनोगत सांग. नंदीकेश्वर सतत माझ्या सेवेत असणार आहेत व त्याला सायुज्यमुक्ती हवी आहे. मग विवाहाचा उपयोग काय?” शिवांनी सुयशेला विचारले.

“हे देवाधिदेवा, मलाही आपली सेवा करावयाची इच्छा आहे. आपल्या सेवेने पावन होऊन सायुज्यमुक्ती मिळविण्याची इच्छा आहे. हे भगवान, आपण पुरुष आणि प्रकृतीच्या रूपाने उत्पत्ती, स्थिती आणि लय घडवीत आहात. त्यात आपण आम्हाला सहभागी करून घ्यावे. आपण श्रीगंगामातेला, गणनायकांना, तात मरुतांना, देवेंद्रांना जसे सहभागी करून घेतले, तसे मला सहभागी करून घ्यावे म्हणूनच मी नंदिकेश्वरांशी विवाह करू इच्छिते. नंदी सदैव आपल्या सेवेने सर्वांना समाधानी करण्याचा प्रयत्न करणार आहे कारण सृष्टिरूप हे आपलेच रूप आहे. सृष्टिसेवा हीच आपली सेवा आहे, त्यात मला

सहभागी व्हायचे आहे.” सुयशाने मोकळेपणाने आपले मनोगत व्यक्त केले.

“बाळ, तुझे हे मनोरथ ऐकून मी प्रसन्न झालो आहे. तुझ्या मनासारखे घडेल.” शिवांनी आशीर्वाद दिला.

“बाळ सुयशा, तूही त्रिनेत्री होशील आणि तुझ्याकडून सर्वांच्या सर्व इच्छा पूर्ण होतील.” जगज्जननी पार्वती सुयशाला म्हणाली.

शिलादपुत्र नंदीकेश्वर आणि मरुतकन्या सुयशा यांचा विवाह कैलासावर ऋषी, मुनी, तपस्वी आणि शिवगणांच्या उपस्थितीत पार पडत असताना ब्रह्मा, विष्णू, देवेंद्र आदी देवही विवाहसोहळ्यात सहभागी झाले. सर्वांनी उभयतांना शुभाशीर्वाद दिले. त्यावेळी मित्रावरुणी मान्दार्थ अगस्त्य पुढे झाले.

“हे देवाधिदेव महादेवा, गणनायक गणेश, भगवान कार्तिकेय यांच्यासह आम्हा सर्व पुत्रांना आपण भूलोकीच्या भूतमात्रांच्या कल्याणासाठी कामे सोपविली आहेत. त्यामुळे प्रकृती आणि पुरुषांच्या उत्पत्ती, स्थिती आणि लय चक्रक्रीडेचे व्यवस्थापन आम्ही सर्व यथाशक्ती, यथामती त्रिदेवांच्या आणि देवेंद्रांच्या आज्ञेनुसार करित आहोतच. विविध देवदेवतांनी पशूंना वाहनरूप स्वीकारून त्यांचे यथोचित बहुमानासह संस्करणही केले आहे. एवढेच नव्हे तर देवभावनाही त्यांच्यात जागविली आहे. सरपटणारे प्राणी, पशू, पक्षी, वृक्षवेली यांना आपण देवत्व देऊन सन्मानित केले. मानवी सृष्टीच्या व्यवस्थापनासाठी द्रष्ट्या ऋषिमुनींची योजना केली. मानवांना मात्र या सर्व सृष्टीचा उपयोग करून घेऊन जीवन कंठण्याचा आदेश दिला. माणूस या सर्व सृष्टीचा विध्वंस करण्यात गुंतला आहे. तो सर्व सृष्टीलाच स्वतःचे अन्न व साधन समजतो. यामुळे संस्कृती प्रचलनाच्या कामात आम्हाला ऋषींना आणि राजांना खूप त्रास होतो. सृष्टिकल्याणासाठी, या लग्नप्रसंगी, शिलादपुत्र अर्थात आपलेच पुत्र व आम्हा सर्वांचे भ्राता नंदीकेश्वर आणि भ्रातापत्नी मरुतकन्या सुयशा यांना आपण आशीर्वाद दिलेत परंतु...”

“हे मान्दार्था, तुझे भाषण ऐकून भूलोकी काही विशेष अडचणी आहेत असे दिसते!”

“क्षमस्व भगवान, मानवी जीवन अतिकष्टमय आहे. ते नाहीसे करून, सृष्टीचा उपभोग घेण्यासाठी माणसाला शस्त्राधीन आणि मंत्रतंत्राधीन व्हावे लागले आहे. त्याचे जीवन स्थिर करण्यासाठी काही उपाययोजना केली पाहिजे. आपण या सृष्टीचे बीज आहात. त्या बीजाचाच विस्तार सर्व सृष्टी

आहे. त्या सृष्टीच्या आनंदमय जीवनासाठी काही उपाय आहे का?” अगस्त्यांनी गाव्हाणे मांडले.

“हे अगस्त्य, ऋषींना ऋषिकार्य अर्थात कृषिकार्य करण्याची प्रेरणा त्यासाठीच दिली आहे.”

“नारायण नारायण,” एवढा वेळ शांतपणे संवाद ऐकणारे नारद मध्येच बोलू लागले, “भगवन्, मी मध्येच संभाषणात भाग घेतला तर चालेल ना?”

“नारदा, वत्सा, तो तुझा अधिकारच आहे!” शिवांनी अनुज्ञा दिली.

“हे भगवन्, ऋषींनी शक्तिशोधन, उपयोजन करण्यासाठी गुरुकुले केली आहेत. तथापि कृषिकर्म संपूर्ण स्वहस्ते करावे लागत आहे. मानवी हत्यारांनी दोन हातांनी तो किती कष्ट करणार? म्हणूनच भूमातेकडून कष्टपूर्वक मेहनतीने अन्न मिळविण्याचे, कृषिकर्म अत्यंत कष्टप्रद आहे. या कृषिकर्माला साहाय्यभूत होईल असे काही उपाय आपण दान करावेत, अन्यथा शिकार करून अन्न मिळविण्यात माणूस मानव्य विसरून जाईल.”

“हे भगवान शिव, आपण आम्हाला सतत जवळ ठेवण्याचा आशीर्वाद दिला आहे. गणाध्यक्ष करून बहुमान केला आहे. त्यामुळे आपल्या कार्याचे रक्षण करण्याची जबाबदारी आमची आहे. तेव्हा कृषिसाहाय्यार्थ आम्हा उभयतांची योजना करावी. आपण मला दशभुज केले आहे व आम्हा उभयतांना त्रिनेत्र केले आहे. आपल्या बीजरूप स्वरूपाचे रक्षण आम्ही उभयता करू शकू, अशी कृपा आपण करा.” गणाध्यक्ष नंदींनी प्रार्थना केली.

“हे भगवन्, ब्रह्मर्षी नारदांचा परामर्श योग्यच आहे आणि श्रीनंदिकेश्वरांची इच्छाही उत्तम आहे. पशुहत्या अकारण होणार नाही. ज्या पशूंचा उपयोग माणसाला कृषिकर्मासाठी करून घेता येईल, त्यांचा उपयोग होऊ लागला तर आपोआपच शिकार आणि हत्या बंद होईल.”

“हे ऋषिमुनींनो, सृष्टीची चराचर सर्व रूपे ही प्रकृती आणि पुरुषाचीच पुत्रपौत्र रूपे आहेत, त्या सर्वांनाच भूलोकी कष्ट करणे आणि परस्परवलंबित्वाने जगणे क्रमप्राप्त आहे. कारण ही सर्वच मायारूप रूपे आहेत. नश्वर आहेत. केवळ भासमान आहेत. मग मानवाचा एवढा विचार आपण का करावा?” शिवांनी परीक्षा पाहण्यासाठी छद्मी प्रश्न केला.

“हे भगवन्, आपण शिवविद्येचा सारांश अद्वैततत्त्वरूपाने सांगितलात हे खरे तथापि ही सर्व कैवल्यक्रीडा आहे. ती आनंदरूप अर्थात नंदरूप झाली

पाहिजे. सुखदुःखाच्या फेऱ्यात अडकेलल्या भूतमात्रांचे दुःख कमी करणे क्रमप्राप्त आहे. परस्परावलंबित्वाने जगताना उत्पत्ती, स्थिती आणि लय चक्र फिरत राहून मायारूपांची आनंददायक क्रीडा घडली पाहिजे हाच ब्रह्मदेवांचा हेतू आहे. त्यासाठी आपण आमची प्रेरणा केली आहे. खरे ना? हे भगवान, वृषभासारख्या बलवान पशूच्याकरिता इंद्र आणि मरुत यांच्यातही युद्ध झाले होते. त्यांचा संधी करता करता माझी त्रेधातिरपीट उडाली. वास्तविक आपण वृषभरूप बळवंत गणाला आपले वाहन स्वीकारले आहे. आता देवेंद्र आणि मरुत ही दोन्हीही तत्त्वे या ठिकाणी उपस्थित आहेत.”

“हे मित्रावरुणी अगस्त्या, मान्दार्या, तू खरोखरीच साक्षात सूर्य, अग्नी, विष्णुस्वरूप तेजस्वी, अर्थात ज्ञानी आहेस. हिमालयवत् आर्य आहेस तू. तुझे नाव सार्थकी लावलेस. मी प्रसन्न झालो आहे. माझाच अंश असलेल्या शिलादपुत्राला माझ्यापर्यंत घेऊन येण्याचे कार्यही तूच केले आहेस. तेव्हा तुझी लोककल्याणाची तळमळ पाहून मी सर्वांना साहाय्यभूत आणि अपेक्षित असाच आशीर्वाद देतो.”

“बलशाली पशूंचा अधिपती वृषभ हा नंदीमय असून माझाच अंशावतार आहे. ही सुयशा, नंदीभार्या मरुतनंदिनी ही प्रकृतिरूपिणी आहे. या दोघांचाही उपयोग सृष्टिउत्पत्तीच्या कार्यास होईल. कृषिकर्मात या उभयतांची पुत्रपौत्रादी गज, उंट, अश्व, वृषभ, महेश, गंधर्व, अज आदी पशुरूपाे अर्थात माझीच अंशरूपाे, यांचा उपयोग होईल. ते मानवाला मदत करतील. मानवाचे पाळीव प्राणी म्हणून कृषिधन स्वरूपात ते ओळखले जातील. ते सर्व मानवी संपत्तीस्वरूप होतील. ती वैभवाची परिमाणे ठरतील. अपवादात्मकतेने त्यांचा प्रत्यक्ष यज्ञकर्मात हविष्य म्हणून उपयोग होईल. ही सर्व माझीच वाहने म्हणून ओळखली जातील व प्रमुख वृषभाला सदैव माझ्याच सान्निध्यात राहून माझे कार्य सुलभ होण्यासाठी सेवारत होणारा ‘नंदी’ या नावाने ओळखले जाईल. या सर्व पशूंचे पूजन केले जाईल आणि जेथे म्हणून बाण स्वरूपात, लिंग स्वरूपात माझी स्थापना अगस्त्यादी ऋषिमुनी करतील, तेथे माझे वाहन नंदीची स्थापना करावी लागेल. नंदीभार्या वृषभी, नंदिनी म्हणून ओळखली जाईल व या सर्व पशूंची मातृरूपाे तिचीच रूपाे असतील. देव, मानव या सर्वांनाच ती आपल्या क्षीराने अमृतवत् संतुष्ट करील. आरोग्यवान करील. गोधन म्हणून ती ओळखली जाईल. मानवी रूपातील कृषिवल ही शिवरूपाे म्हणून ओळखली जातील.

त्यांच्या वाहनांना वाहविण्याचे कार्य करतील. अश्व, गज, उंट याबरोबरच वृषभ यांचा रथासाठी वापर होतो आहे तोही पावित्र्यपूर्वक होत राहील. नंदी-सुयशा विवाह हा श्रावण काळात झाला आहे. म्हणूनच पशुपूजन विधी या काळात सर्वत्र होत राहील. मानवी जीवनात या सर्वांना महत्त्वाचे पवित्र स्थान राहील.” शिवांनी घोषणा केली.

“हे महादेवा, आपल्या घोषणापूर्वक आशीर्वादाने मी धन्य झालो. हे शंभो, हर हर महादेव, पार्वतीमाते, आम्ही सर्व सुयशेला गोस्वरूपात मातृस्थानी स्वीकार करतो. आपल्या कृपेने मानवी जीवन, संपत्ती आणि अन्नधान्य यांनी समृद्ध होईल. वन्यपशू निर्भय होऊन स्वतंत्र जीवनक्रीडा करू लागतील.” नारद म्हणाले.

“हे शंभो महादेवा, आपण सर्व पशूंना गणस्थानी स्वीकारून माझ्या रूपाने त्यांना आपले कार्य करण्याची आज्ञापूर्वक संधी दिलीत, यामुळे मी धन्य झालो.” नंदीकेश्वर म्हणाले.

“हे महादेवा, सुयशा गोस्वरूपात स्वर्गात कामधेनू किंवा सुरभी म्हणून ओळखली जाईन. मी पर्जन्यचक्र यथायोग्य सुरू ठेवण्यात अगस्त्यांच्या इच्छेनुसार मरुतांना मदत करीन.” देवेंद्रांनी आश्वासन दिले.

“हे शिवप्रभो, ममपुत्री सुयशा, आता खऱ्या अर्थाने यशस्वी झाली आहे. तिच्या सन्मानार्थ आपण तिला भूमातेचे स्थान दिले आहे. मी धन्य झालो.” मरुतांनी कृतज्ञता व्यक्त केली.

“शिवप्रभो, आपण दिलेल्या आज्ञेप्रमाणे सर्वभूतमात्र वागतील तर भूतली ब्रह्मज्ञानाचा बढीवार होऊन कर्म हाच यज्ञ मानून व्यवहार सुरू होतील आणि कैवल्यक्रीडेला आनंदमय स्वरूप प्राप्त होईल.” ब्रह्मदेवांनी आशीर्वाद दिला.

“हे शिवस्वामी, नंदी आणि नंदिनीची स्थापना करून आपण या भूलोकीचे अतिसुलभ व्यवस्थापन केले आहे. त्यामुळे विष्णुलक्ष्मीचा वास सदैव आपल्याबरोबर राहील.” विष्णूंनी अभिवचन दिले.

“हे मित्रावरुणी अगस्त्या, तू भूतमात्रांच्या कल्याणाच्या तळमळीने जे अभिवचन शिवाकडून मिळविलेस, त्यासाठी तू कृषिदेव म्हणून गणला जाशील. तुझे साधन म्हणून हल देखील पवित्र देवत्व प्राप्त करील. हलपूजनाचे पुण्य सर्वाधिक असेल. हलस्वरूपाचे प्रतीकरूप तुझे साधन - कुदळ हे सुप्रसिद्ध

होईल. तू कृषितज्ञ, आरोग्यतज्ञ, अथर्वण, समन्वयक मित्र म्हणून विश्वविख्यात होशील.” असे म्हणून प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवांनी अगस्त्यांचा गौरव केला.

नंदिकेश्वराच्या विवाहाने एक प्रकारे शिलादांसह सर्व ऋषींचे ईप्सित साध्य झाले. शिवशक्ती प्रसन्न होऊन मानवी कल्याणाचा कृषिमार्ग सुलभ झाला. मान्दार्य अगस्त्यांनी कृषिविद्येला पशूंची जोड देऊन पशूंचे आणि मानवाचेही कल्याण साधले.

“हे प्रभो, आपण मान्दार्यांची समन्वयाची, सामंजस्याची भूमिका विशद करून ऐकविलीत, आम्ही धन्य झालो. विश्व आर्यमय करण्यासाठी अगस्त्यांनी घेतलेली ही भूमिका महनीय आणि अनुकरणीय आहे. परंतु हे प्रभो, इंद्रदेव देवाधिदेव असताना आणि मरुतदेव पंचतत्त्वात्मक असताना असा प्रसंग का निर्माण व्हावा याचे गूढ आपण आम्हाला सांगावे.” प्रभू रामचंद्रांनी प्रश्न केला.

“हे रामचंद्रा, देवगण, स्वतः देवेंद्र आणि पंचतत्त्व या अवस्था परब्रह्माच्या इच्छेने ब्रह्माविष्णुशिव तत्त्वातून निर्माण झाल्या आहेत. एवढेच काय देवांप्रमाणेच दानव आणि मानव या अवस्थाही अशाच निर्माण झाल्या आहेत. प्रकृती आणि पुरुषाची ही क्रीडा ही परब्रह्माची केवळ कल्पना आहे. परंतु त्या कल्पनेतील विश्व मायारूपाने अस्तित्वात आहे. म्हणजे सत्यस्वरूपात आहे. ही त्या परब्रह्मरूपाचीच विविध रूपे आहेत. रूप प्राप्त होताना त्रिगुणात्मकता येते आणि त्रिगुणात्मक अस्तित्वात काम, क्रोध, मोह, मद, लोभ, मत्सर, द्वेष आदी षड्रिपूंचे वास्तव्यही ओघानेच आले. मानव तर पूर्णप्रकृतिरूप आहे म्हणून मानव दृश्य आहे एवढेच. तथापि तत्सम अवस्थारूप दानव आणि देव हेही त्रिगुणात्मक विकारात बद्ध आहेत. अर्थातच त्यांचे व्यवहार अमानवी पद्धतीने घडले तरी वृत्ती तीच आहे. याकरिताच मान्दार्यांचा जन्म हा दैवी आणि मानवी स्वरूपाचा आहे. मानव, दानव आणि देव या तीनही अवस्थांमध्ये बद्ध असलेल्यांमध्ये असे सामंजस्य, सौहार्दता प्रकट करण्यासाठी या तीनही अवस्थांत योजना करण्याची परंपरा आहे. त्याचेच हे फलित होय.”

“हे प्रभू शिवशंकरा, हे महादेवा, आपणाकडून प्राप्त झालेल्या अगाध ज्ञानाने आम्ही तिघेही धन्य झालो आहोत. तरी सुद्धा माझ्या मनात एक शंका

निर्माण झाली आहे. आपण रागावणार नसाल तर मी ती आपणासमोर निवेदित करतो.” प्रभू रामचंद्र अत्यंत लीनतेने म्हणाले.

“हे रामचंद्रा, तुझी जिज्ञासा पूर्ण करण्यात आम्हा उभयतांना अतीव आनंद आहे. तुम्ही निर्भयपणाने कोणतीही शंका विचारा.” शिवप्रभू म्हणाले.

“हे शिवप्रभू, देवीधिदेव इंद्र आणि मरुत या महान देवतांनी मान्दार्यांचे म्हणणे का ऐकावे? केवळ मान्दार्यांनी यज्ञ मांडला होता आणि इंद्रदेवांना आणि मरुतांना हविर्द्रव्य देणार होते; म्हणून त्यांचे म्हणणे त्यांनी ऐकले असे संभवत नाही. दुसरे म्हणजे सर्व हविर्द्रव्य इंद्रदेवांच्याच मालकीची होत. हा इंद्रदेवांचा दावाही काही फोल नाही.” रामचंद्रांनी प्रश्न विचारला.

“हे रामचंद्रा, तुझा प्रश्न अगस्त्यांचे महनीय व्यक्तिमत्त्वाचे महत्त्वाचे पैलू स्पष्ट करणारे आहे. मान्दार्यांमध्ये आम्हा उभयतांचे तेज साठविले आहे, तेव्हा ते आमचेही पुत्र ठरतात. पुत्राच्या पराक्रमलीलांविषयी प्रत्यक्ष माता प्रकृतींनीच कथन करणे योग्य होईल असे नव्हे काय?”

“होय महादेवा, आम्ही प्रकृतिमातेला मान्दार्यांच्या बलाविषयीचे गूढ कथन करण्याची विनंती करतो. हे माते, तू आम्हाला हे गूढ कथन करावे कारण प्रकृतिमाया हे आपलेच रूप आहे.”

“प्रभू रामचंद्रा, पुष्करकमलपात्र कुंभातून प्रकट होताच मान्दार्य थेट आम्हा उभयतांच्या दर्शनाला आले तेव्हा अशीच गंमत झाली. या लडिवाळ बालकाचा देवयोनीत जन्म झालेला आहे असे मानून देवेंद्रांना मान्दार्यांनी आपणास प्रथम वंदन करावे असे वाटले. प्रत्यक्ष प्रकाशरूप, अग्निरूप असलेल्या या मान्दार्यानं प्रत्यक्ष देवेंद्रांची ही अहंकारयुक्त अपेक्षा जाणली आणि या उग्रस्वरूप असलेल्या, जन्मतःच ऋषिपद प्राप्त झालेल्या मान्दार्यांनी प्रगाढ धनरूप देवेंद्रांना, आपल्या अग्नितेजाने, क्षणात एका ठिकाणी बद्ध करून टाकले. समस्त देव मंडळी या लडिवाळ उग्ररूप ऋषींची ही लीला पाहात होते. देवेंद्र एखाद्या खांबाला कैद्याला बांधून ठेवावे असे अदृश्य अतर्क्य अशा शक्तींनी बद्ध झाले. अग्निज्वालांनी त्यांच्या अंगाची लाही लाही झाली. देवेंद्रांनी घनगर्जना केल्या. स्वतःला सोडविण्यासाठी अंगी असलेले सर्व देवतांचे तेज आणि बळ वापरले परंतु मूलतःच लोककल्याणासाठी आणि अहंकाराला यज्ञात आहुती करण्यासाठी त्रिदेवांनीच अगस्त्यांची प्रेरणा द्यावापृथ्वीच्या कुशीत दैवी व मानवी योनीत केली असल्यामुळे मान्दार्यांच्या

शक्तीपुढे देवेंद्रांचे काही चालेना. देवेंद्रांनी 'त्राहीमाम् भगवान् ब्रह्म', 'त्राहीमाम् भगवन् विष्णो', 'त्राहीमाम् भगवन् शिव' अशा आरोळ्या ठोकायला सुरुवात केली. त्यातील आर्तता शिगेला पोहोचली. मान्दार्थ देवेंद्रांचे बंधन अधिकाधिक आवळून दाह, क्लेशही देत होता. देवेंद्रांचा अहंकार पूर्ण नाहीसा झाला. तेव्हा केविलवाण्या नजरेने त्यांनी शिवप्रभूकडे पाहिले. शिवप्रभूंनी त्यांना उपाय सांगताच देवेंद्रांनी लडिवाळ आणि उग्र-खोडकर मान्दार्थाकडे अपराधीपणाने याचना केली तेव्हा मान्दार्थांनी शिवप्रभूंकडे पाहिले. शिवप्रभूंच्या नेत्रातील अपार करुणा पाहून मान्दार्थांनी देवेंद्रांना बंधमुक्त केले. शिवप्रभूंनी देवेंद्रांना अगस्त्य अवताराविषयी उपदेश केला तेव्हा मात्र इंद्रदेवांनी मान्दार्थांशी वैर परवडणारे नाही हे लक्षात घेऊन मैत्रीचे संबंध जुळविण्याचा प्रयत्न केला. मान्दार्थांनीही देवेंद्रांना स्नेहपूर्वक जवळ केले. हे रामचंद्रा, बालक चैतन्याचे प्रत्यक्ष परब्रह्मस्वरूप असल्याने त्याच्या पुढे साक्षात परब्रह्माचेही मोठेपण टिकत नाही हे नेहमीच ध्यानात ठेवले पाहिजे. चिरतरुण इंद्रदेवांना त्याचा विसर पडला. मान्दार्थांच्या या लीलेनेच मी त्याचे नाव अगस्त्य ठेवले. पुढे ते त्याने सार्थ केले." पार्वतीने मोठ्या वात्सल्याने मान्दार्थांचा पराक्रम कथन केला.

“हे माते, मातृमुखातून मान्दार्थांच्या महाबलाचा परिचय झाल्याने आम्ही कृतकृत्य झालो आहोत. आमचा प्रणाम स्वीकारावा. परंतु मान्दार्थ अगस्त्यांच्या पराक्रमाची गाथा समजावून घेतच आमचा वनवास प्रवास घडणारा असल्याने मान्दार्थांच्या आणखी पराक्रम कथा ऐकण्यासाठी आम्ही अतिउत्सुक झालो आहोत. त्या कथांविषयी आम्हाला मार्गदर्शन करावे. त्यामुळे आमचा वनवासातील काल आनंद आणि ज्ञान यात व्यतीत होईल.” रामचंद्रांनी पुन्हा विचारण्यास सुरुवात केली.

“हे रामचंद्रा, तुमच्या प्रवासात तुम्हाला अनेक कथा ऐकायला मिळतील तथापि प्रयागतीर्थासमीप अगस्त्यांचा आश्रम आहे. तेथे पवित्र तीर्थांचे स्नान करून आश्रमात काही काळ व्यतीत करावा. अगस्त्यांच्या चिंतनात वेळ घालवावा. येथून तुला अगस्त्यांच्या कार्याविषयी अंतर्ज्ञान होईल. त्यानुसार तू तुझे कार्य कर. दक्षिणेतील समतोल राखण्यासाठी अगस्त्यांनी येथूनच प्रयाण केले होते. त्याच मार्गाने तू जावे अशी प्रकृतिमातेची इच्छा आहे. उत्तर पूर्वेस वंग, गया, वाराणसी, प्रयाग या गंगातीरावर अगस्त्यांचे आश्रम प्रस्थापित

आहेत. तेथे हजारो वर्षे ज्ञानयज्ञ सुरू आहेत. गायत्र्यौपनिषदाचा प्रचारही तेथे होतो आहे. कृषिविकासासाठी मान्दार्थ अगस्त्य व्रतस्थ होते त्याचप्रमाणे आरोग्यरक्षणासाठी त्यांनी अनेक याग करून औषधी सिद्ध केल्या आहेत. त्यांचे अध्ययन करून पश्चिमेकडील सिंधुउपनदी, वितस्ता आणि पुष्कर तीर्थ, हटकेश्वर, प्रभास आणि उज्जैन येथेही अगस्त्यांचे आश्रम आहेत. विंध्याकडे जाताना यमुनेतून निर्माण झालेल्या उपनद्यांच्या तीरावर त्यांचा आश्रम आहे. हा सर्व उत्तर भाग ज्ञात करून मगच पुढे विंध्यांचे मार्गदर्शन घेऊन दक्षिणेकडे जावे. मान्दार्थांनी पूर्वोत्तर पसरलेल्या खेलराजांचे पुरोहितपद मानवी संचार अनुभवण्यासाठी स्वीकारले. हे कार्य करित असताना त्यांनी अनेक भौतिक व अधिभौतिक पराक्रम केले. त्यांचाही आपण अभ्यास करावा.” शिवप्रभूंनी अगस्त्यांना यथोचित संकीर्ण मार्गदर्शन केले आणि भ्रमंतीची आज्ञा केली. ते म्हणाले,

“हे रामचंद्रा, तू बालवयात वसिष्ठ आणि विश्वामित्र यांच्या सांगण्यावरून उत्तरेतील ऋषिमुनींच्या यज्ञांचे रक्षण केले व त्यात विघ्न आणणाऱ्या राक्षस प्रवृत्तीचा नाश केलास हे स्पृहणीय होय. तथापि तुमचे खरे कार्य दक्षिणेत घडावयाचे आहे. दक्षिणेत गेलेले मान्दार्थ अगस्त्य आपली वाट पाहात आहेत.” शिवप्रभूंनी सांगितले.

■

प्रभू रामचंद्रांनी वैदेही आणि लक्ष्मणांसह शिवपार्वतींना वंदन करून आशीर्वाद घेतले आणि ते तेथून पुढे प्रवासास निघाले. प्रयाग तीर्थस्थळी अगस्त्य आश्रमात त्यांचे उत्तम स्वागत झाले. “हे आश्रम कुलगुरू, अगस्त्या, आपल्या स्वागताने आम्ही तिघेही भारावून गेलो आहोत. अगस्त्यांच्या महान कर्तृत्वाविषयी प्रत्यक्ष भगवान शिवांनी आणि माता पार्वतींनी सांगितलेल्या कथांनी आम्ही त्यांच्या लोककल्याण भावनेचे पायिक होण्याचा निश्चय केला आहे. आम्ही त्यांच्या मार्गाने जाणार आहोत. आम्हास अगस्त्यांची पराक्रमस्तोत्रे कथन करा.”

“प्रभू रामचंद्रा, अगस्त्यांनी कृषी, अथर्व, वैद्यक, यज्ञसंस्था, सृष्टिचक्र व्यवस्थापन, युद्धकला आदी अनेक क्षेत्रांत महनीय कार्य केले आहे. वैद्यक शास्त्रात शैल्य तंत्रादीमध्ये त्यांनी अतुलनीय कार्य केले.”

“हे कुलगुरो, आम्ही अतिउत्सुक आहोत. आपण कथानिवेदन करावे.”

“तथास्तु.”

आश्रम कुलगुरू अगस्त्यांनी मान्दार्य अगस्त्य कथा सांगण्यास सुरुवात केली.

जम्बुद्वीपाच्या पूर्वोत्तर विस्तीर्ण पसरलेल्या खेलराजांचे पुरोहित व आचार्यपद मान ऋषींनी स्वीकारले. वसिष्ठांची प्रतिष्ठापना केल्यानंतर मानवांमध्ये पंचतत्त्वात्मक शक्तींचा, सृष्टिशक्तींचा व प्रामुख्याने दैवीशक्तींचा मानवी कल्याणासाठी कसा उपयोग होतो हे यज्ञसंस्थेच्या माध्यमातून स्पष्ट करण्यासाठी मान मान्य मान्दार्य अगस्त्यांनी प्रयाग, गया आणि वंग स्थानांवर आश्रम उभे करून अध्ययन, अध्यापन व ऋषिपरंपरा निर्माण करण्याचे कार्य सुरू केले. पुढे हीच ऋषिपरंपरा मान्दार्यगोत्राऐवजी गौरवाने अगस्त्य गोत्र सांगू लागली. खेलराजांनी मान्दार्यांचा पराक्रम, ज्ञान, औदार्य तसेच आरोग्यशास्त्रातील त्यांचा अधिकार, देवदेवतांशी असलेला त्यांचा घनिष्ठ संबंध लक्षात घेऊन त्यांची गोत्रपरंपराही स्वीकारली. अगस्त्यांना महर्षींच्या ऐवजी महाकृषी असे खेलराजा म्हणू लागले. गंगेच्या तीरावर मान्दार्य ऋषींनी कृषीविषयक अनेक विकासात्मक गोष्टी केल्या. गंगावतरणासाठी भगीरथाला साहाय्य करून आणि पाण्याचे निर्जंतुकीकरण करून गंगेला पवित्र तीर्थजलाचा मान दिला. गंगानदीबरोबरच यमुना, सरस्वती, सिंधू आणि क्षिप्रा या नद्यांनाही शुद्ध जलवाहिनींचा सन्मान दिला. कृषिप्रयोगांसाठी अगस्त्यांनी उत्खल किंवा कुदळ नावाचे छोटेसे अवजारही लोहापासून निर्माण केले. वंग, गया, प्रयाग, वाराणसी, गंगाद्वार व अगस्त्यमुनिग्राम या ठिकाणी खेलराजांच्या साहाय्याने वनौषधींच्या रसशाला निर्माण केल्या. ओघांचा सदुपयोग कृषीसाठी कसा करावा, याविषयी कृषिवलांना मार्गदर्शन घडविण्यात मान्दार्य वेळ घालवीत असत. अन्न, बळ आणि आरोग्य प्रदान करणारा कृषिऋषी म्हणून त्यांची प्रसिद्धी झाली. इंद्र, मरुत, अग्नी, मित्र, वरुण, सूर्य, अश्विनीकुमार, पृथ्वी अशा अनेक देवतांना त्यांनी सोमयागासह हविर्द्रव्य अर्पण करून प्रसन्न केले. हे मान्दार्यांचे कार्य पाहून प्रत्यक्ष भूतनाथ शंभूदेव महादेवही त्यांना प्रसन्न झाले. प्रत्यक्ष अग्निरूप असलेले मित्रावरुणी ऋषी अतिशय औदार्याने कार्यरत होते. खेलराजांचे पुरोहित म्हणून त्यांना मान्यता असली तरी उपजतच सर्वमान्य असल्याने, मान्दार्यांना कोणा राजाकडून मान्यता मिळविण्याची मुळी आवश्यकताच नव्हती. मान्दार्यांमुळे खेलराजाचे

वैभव वाढू लागले. समृद्धीची रेलचेल झाली. स्वाभाविकपणे खेलराजाविषयी असूया निर्माण झालेल्या काही स्पर्धक राजांनी खेलराजाचे वैभव हरण करावयाचे ठरविले आणि त्याने खेलराजाच्या सुव्यवस्थित, समृद्ध कृषिविकसित राज्यावर आक्रमण केले. खेलराजा लोककल्याणकारी कार्य करण्यात गढून गेलेला असल्याने आणि मान्दार्यांसारखा पुरोहित मिळाला असल्याने अगदी निश्चित होता.

खेलराजाच्या शांतताप्रिय व्यक्तिमत्त्वानेच शत्रू प्रबळ झाला. खेलराजाने त्यांच्या खास रथातून आपल्या पत्नीसह विशपलेसह प्रत्यक्ष युद्धभूमीवर प्रवेश केला. विशपलाही महान योद्धा होती. क्षात्रतेजाने पूर्ण असलेली विशपला रणराणिणी बनून स्वतः शत्रूवर तुटून पडली. तिच्या खड्गप्रहाराने शत्रू भयचकित झाले. प्रत्यक्ष खेलराजाही आश्चर्यचकित झाला. शक्तीची घोडी ज्याप्रमाणे रणात खिकाळत निर्भयपणे उधळते व चौफेर लत्ताप्रहरांनी शत्रूला हैराण करते तशीच ही विशपला चवताळून युद्धात रणचंडी बनून वावरत होती. अचानक निर्माण झालेल्या युद्धप्रसंगात प्रसंगावधान राखून खेलराजा, त्यांचे सैन्य आणि खेळपत्नी विशपला शत्रूला पळवून लावत आपल्या सीमांचे रक्षण करीत दृढपणे लढत होते. परंतु शत्रूही तेवढाच सावध आणि चतुर, युद्धनिपुण होता. शत्रुपत्नी स्वतः युद्धभूमीवर आहे असे पाहून शत्रूला पराभूत करण्याची ही उत्तम संधी आहे असा विचार करून शत्रूने आपले सगळे लक्ष विशपलेवर केंद्रित केले. शत्रुपत्नी मिळविली तर शत्रू सहज पराभूत होईल, असा कयास बांधून त्यांनी विशपलेला घेरले आणि दुर्दैवाने विशपला शत्रूच्या कचाट्यात सापडली. सूर्य अस्ताचली जात होता. विशपलेला पुन्हा ताब्यात देणे युद्धनीतीनुसार भाग होते अन्यथा अस्त्रविद्या नाहीशी झाली असती, असा विचार करून शत्रूंनी विशपलेचा एक पाय तीक्ष्ण शस्त्रांनी तोडला आणि त्या अवस्थेत तिला युद्धभूमीवर फेकून देऊन शत्रूने इतर सैन्यावर आक्रमण केले. स्वाभाविकपणेच विशपलेवर लक्ष केंद्रित झाल्याने खेलराजा व त्याचे सैन्य हतबल झाले होते. सूर्य अस्ताचली गेला आणि खेलराजांनी सुटकेचा निःश्वास टाकला.

शल्यचिकित्सेत व रसप्रक्रियेत निष्णात असलेल्या मान्दार्यांना वृत्त कळले. त्यांना खूप दुःख झाले. खेळांमुळे कृषिशास्त्र व आयुर्वेदशास्त्र यांचा विकास करण्यात गढून गेलेल्या अगस्त्यांना पश्चात्ताप झाला. आपली उग्रता आपण खेलराजांच्या जोडीला उभी केली असती तर असा प्रसंग घडला नसता असे

त्यांना मनोमनी वाटले. त्यांनी युद्धशिबिराकडे धाव घेतली. प्रत्यक्ष मान्दार्थ शिबिराकडे आल्याचे पाहून खेलराजा विनम्रभावाने त्यांना शरण गेला.

“हे महर्षे, राजपत्नीला युद्धभूमीवर नेण्यात आमचा अपराध झाला. आम्हाला क्षमा करा. आपणच या संकटातून आम्हाला मुक्त करू शकाल तेव्हा विषपलेला पुन्हा तिच्या पायांवर उभे करा. आपण पंचमहाभूतांच्या शक्ती प्रकट करण्याचे सामर्थ्य संपन्न केले आहे. आपण प्रत्यक्ष इंद्रादी देवांनाही अहंकारमुक्त केले आहे. भूतलावरील मानवांना आरोग्य, ज्ञानवान आणि बलवान करण्यासाठी आपण पृथ्वी, इंद्र, वरुण, सूर्य यांनाही कार्यप्रवण केले आहे. एवढेच नव्हे तर गोमातेच्या दुग्धप्रयोगाची परंपरा आपण निर्माण केली आहे. प्रत्यक्ष इंद्रदेवांनी आपणास गायत्र्योपनिषद सांगितले आहे. म्हणूनच हे महर्षे, आपण आमचे पुरोहित व आचार्य आहात. आपण विषपलेला चिकित्सापूर्वक पूर्ववत् करावे अशी आमची प्रार्थना आहे ती आपण मान्य करा.”

“हे राजन, तुझ्या प्रयत्नांना यश येईल असा मी आशीर्वाद देतो. मला सोमयागपूर्वक अश्विनीकुमारांना मदतीसाठी बोलविले पाहिजे म्हणून राजपत्नी विषपला हीस युद्धशिबिरातून आमच्या आश्रमातील रुग्णालयात नेण्याची व्यवस्था करावी. धन्वंतरीच्या कृपेने विषपलेला वेदना होणार नाहीत, हे लक्षात असू द्या.” मान्दार्थांनी खेलराजांना आश्वासित केले.

विषपलेला आश्रमातील रुग्णालयात नेले. मान्दार्थांनी तातडीने तिच्यावर स्वतः उपचार केले. विषपलेला चेतन अवस्थेत आणण्यात व रक्तस्राव पूर्ण थांबविण्यात त्यांना यश आले. एक प्रकारची संजीवनी देऊनच मान्दार्थांनी तिला वाचविले होते. तिचा जांघेपासून पाय तोडून बराच वेळ झाला होता तसेच तो तोडलेला पाय शत्रूने नष्टही करून टाकला होता. त्यामुळे विषपलेला आता नवीन पाय विरोपित करण्याशिवाय मार्गच नव्हता. त्यासाठी अश्विनीकुमारांची मदत घेणे अत्यावश्यक होते. म्हणूनच मान्दार्थांनी सोमयागपूर्वक अश्विनींना निमंत्रित करण्याचे ठरविले. अश्विनीकुमार हे अमानवी योनीतील तेजस्वरूप व्यक्तिमत्त्व. सूर्यऊर्जा ही त्यांची भार्या. मान्दार्थांशी त्यांचा निकटचा संबंध होता. मान्दार्थ मित्रावरुणी होते. एक प्रकारे अश्विनी हे त्यांचे सखे, भ्राते, स्नेही होते. मान्दार्थांना आयुर्वेदचिकित्सेमध्ये विशेष रस व गती असल्यामुळे अश्विनींचा त्यांच्यावर विशेष लोभही होता. त्यांनी विषपलेवर शल्यचिकित्सा

करावयाचे ठरविले होते.

सोमयागपूर्वक यज्ञ करावयाची सिद्धता झाली. मान्दार्थांनी सर्व देवदेवतांना आवाहन करून अश्विनींना विशेष मदतीसाठी सूक्तपूर्वक निमंत्रण देणे सुरू केले. मूलतः स्नेह आणि त्यात रुग्णाची विशेष जबाबदारी यामुळे अश्विनीकुमारांना स्तुतिपूर्वक पाचारण करताना मान्दार्थांच्या प्रतिभेला उधाण आले.

“हे अश्विनीकुमारांनो, तुमच्या स्वाधीन अश्व अंतरिक्षाभोवती भ्रमण करू लागताच, अथवा तुमचा रथ आकाशाभोवती फिरू लागताच त्याच्या सुवर्णमय धावांमधून मधुररस स्रवू लागतो. तो रस प्राशन करून तुम्ही उषेसमवेत भ्रमण करता. हे मधुररसप्राशक अश्विनीकुमारांनो, आपल्या अविरत संचारी, मनुष्यहितकर आणि पूज्य अश्वानांच्या अगोदर तुम्ही अंतरिक्षात प्रविष्ट होता. उषारूपी स्तुत्य भगिनी तुमचे स्वागत करून तुमच्याकडे अन्न आणि बलाची याचना करते. हे सत्यस्वरूप अश्विनीकुमारांनो, धेनूच्या कासेत दुग्ध उत्पन्न करून तुम्ही हे पक्क बनविलेत. या पराक्रमी कृत्यामुळेच चोराप्रमाणे एकाग्रचित्त केलेले तेजस्वी उपासक तुमची उपासना करीत आहेत. हे पराक्रमी अश्विनीकुमारांनो, हविर्दात्या अत्री ऋषींना तुम्ही जलाप्रमाणे मुबलक मधुररस प्राप्त करून दिलात. या पराक्रमी कृत्यामुळेच पशुयाग आणि सोम हा रथचक्राच्या द्रुतगतीने तुम्हाकडे धाव घेत आहेत. विस्तीर्ण द्यावापृथ्वींनी सेविलेल्या हे अश्विनीकुमारांनो, जरामुक्त तुष्टपुत्राप्रमाणे स्तोत्रांच्या द्वारा आपले मनोगत मी तुम्हास विदित करीत आहे. कृपावंत होऊन तुम्ही माझे वार्धक्य नष्ट करा आणि मला दीर्घायुषी करा. आपल्या रथाश्वानांच्या साहाय्याने अविरतपणे भ्रमण करणाऱ्या हे दानशूर अश्विनीकुमारांनो, वायूच्या द्रुतगतीने तुम्हाकडे धाव घेणाऱ्या हविर्दात्या सदाचारी भक्तांना तुम्ही सदबुद्धी, वैभव आणि बल प्रदान करा. हे बलशाली आणि स्तुत्य अश्विनीकुमारांनो, तुमचे निस्सीम उपासक तुमची स्तुती करीत असून त्रैलोक्यश्रेष्ठ सोमपात्र आम्ही तुमच्याकरिता सिद्ध केले आहे. अन्य देवगणांसमवेत तुम्ही हा सोम प्राशन करा. हे अश्विनीकुमारांनो, त्रैलोक्यश्रेष्ठ आणि सुविख्यात अगस्त्य ऋषी रौद्ररूपी पर्जन्यसृष्टीसाठी तुम्हास शंखनादसदृश आवाजाने, तसेच हजारो प्रकारांनी अविरतपणे जागृत करीत आहेत. हे द्रुतगती नासत्यांनो, आपल्या महान रथाच्या साहाय्याने मानवी होतृप्रमाणे तुम्ही आमच्या यज्ञस्थानी या आणि आमच्या यजमानांना उत्तम अश्व आणि आम्हास विपुल धन प्रदान करा. हे अश्विनीकुमारांनो, उत्कृष्ट अशा तुमच्या

द्युलोकगामी आणि नूतन रथाला स्तोत्रांच्या योगे आज आम्ही आवाहन करीत आहोत. तुम्ही आम्हास अन्न, बल आणि जयशाली संपत्ती प्रदान करा.”

अशी परोपरीने अश्विनीकुमारांची आवाहक स्तुती करूनही मान्दार्थाचे समाधान झाले नाही. अश्विनीकुमार त्यांच्या स्तुतीने प्रमुदित होत होते. त्यांना अगस्त्यांना भेटण्याची उत्कंठा निर्माण झाली होती. एवढ्यात अगस्त्यांनी पुन्हा सूक्त सुरू केले. “हे यज्ञसिद्धकर, धनसंपन्न आणि लोकसंरक्षक अश्विनीकुमारांनो, अन्न, धन आणि जल होऊन तुम्ही केव्हा अवतीर्ण होणार आहात? तुमच्या प्रीत्यर्थ हा यज्ञ आम्ही सिद्ध केला आहे. हे अश्विनीकुमारांनो, वीर्यशाली, धष्टपुष्ट आणि स्वयंप्रकाशी अश्व तुम्हास आमच्या यज्ञस्थानी घेऊन येवोत. मनोजव, स्वाभिमानी आणि भक्कम रथावर आरूढ झालेल्या हे पूजनीय अश्विनीकुमारांनो, उतारावरून वाहणाऱ्या जलप्रवाहाप्रमाणे वेगवान अशा विस्तृत आसनयुक्त रथात बसून तुम्ही आमच्या यज्ञस्थानी या. हे अश्विनीकुमारांनो, तुम्हापैकी एकजण सुमुखनामक देवगणाचा नायक असून दुसरा द्युलोकाचा भाग्यशाली पुत्र आहे. पृथ्वीलोकी जन्मलेल्या तुम्हा उभयतांचे आम्ही निष्पाप मनाने स्तवन करीत आहोत. हे अश्विनीकुमारांनो, तुमचा द्रुतगामी, शिखरयुक्त आणि हिरण्यवर्णीय रथ आमच्या यज्ञस्थानी येवो. तुम्हापैकी प्रत्येकाचे स्वतंत्र असे हरिद्वर्णीय अश्व आमच्या हविर्द्रव्यांनी, स्तोत्रांनी पुष्ट होवोत. मधुर अन्नांचे परिवहन करणाऱ्या धनधान्यसंपन्न, वीर्यवंत आणि प्रतापी रथाने युक्त अशा हे अश्विनीकुमारांनो, तुमचे वेगवान अश्व उच्च प्रदेशातील पुष्ट नद्यांचे जलप्रवाह आमच्याकडे घेऊन येवोत. हे कुशाग्रबुद्धी अश्विनीकुमारांनो, तुमची त्रिविध स्तोत्रे आम्ही उच्चारवाने म्हणत आहोत. तुम्ही भ्रमण करीत असा, वा एका जागी बसलेले असा, आमची स्तोत्रे तुम्ही श्रवण करा आणि रक्षणेच्छू भक्तांचे तुम्ही रक्षण करा. वीर्ययुक्त मेघोदकाच्या साहाय्याने गोरसाच्या वृष्टीप्रमाणे मनुष्यमात्रांना तृप्त करणाऱ्या हे अश्विनीकुमारांनो, तीन ठिकाणी दर्भ अंथरून तुमच्या तेजस्वी स्वरूपाची स्तुती आम्ही करीत आहोत. तुम्ही आम्हास अन्न, बल आणि जयशाली संपत्ती प्रदान करा. हे अश्विनीकुमारांनो, विद्वान पूषण देवाप्रमाणे यज्ञीय यजमान अग्नी आणि उषा यांच्यासमवेत तुम्हास स्तुतिपूर्वक आवाहन करीत आहोत. तुम्ही आम्हास अन्न, बल आणि जयशाली संपत्ती प्रदान करा.” आपल्या स्नेह्यांची परोपरीने स्तुती करूनही अगस्त्यांचे समाधान होईना. रात्रीच्या वेळी अश्विनीकुमारांना उदयास आवाहनाचा प्रयत्न ऐतिहासिक

होता. रात्रीचा दिवस करून विशपलेला तयार करणे आवश्यक होते. शत्रूशी लढण्यासाठी आत्मविश्वास निर्माण करावयाचा होता. अश्विनीकुमारही येण्यास उत्सुक होते तथापि सूर्योदयापूर्वी उपस्थित होणे हे दिव्य कर्म विश्वात संभवनीय नव्हते. अगस्त्यांनी मनोमनी भगवान सहस्ररश्मींना प्रार्थना केली. अश्विनीकुमारांना हाका मारण्याचा सपाटा सुरूच होता.

अगस्त्यांनी पुन्हा सूक्तगायन सुरू केले. “हे बुद्धिमान भक्तांनो, सूर्योदय होताच अश्विनीकुमारांचा वीर्यशाली अश्वयुक्त रथ अवतीर्ण होत आहे. विशपलेचे रक्षण करणारे तसेच सदाचरणी भक्तांचे कल्याण करणारे, बुद्धिप्रेरक आणि स्तुत्य सुपुत्र अश्विनीकुमार येत आहेत. इंद्राप्रमाणे बुद्धिमान, मरुतांप्रमाणे पराक्रमी, अशा हे रथसंपन्न आणि सामर्थ्यवान अश्विनीकुमारांनो, मधाने भरलेल्या रथामध्ये बसून तुम्ही हविर्दात्या उपासकाकडे या. हे पराक्रमी अश्विनीकुमारांनो, तुम्हास हवी अर्पण न करणाऱ्या गर्वोद्धत आणि कृपण माणसाकडे तुम्ही का म्हणून जाता? तेथे का निवास करता? त्याचा त्याग करून, तसेच त्यास नष्ट करून तुम्ही इकडे या आणि स्तोत्रपाठक भक्तांना तुम्ही प्रकाश दाखवा. हे शत्रुसंहारक नासत्य अश्विनीकुमारांनो, नास्तिकरूपी असूयाप्राप्त श्वानांना तुम्ही हुसकून लावा. तुम्ही उभयता माझे, तसेच अन्य स्तोत्रांचे स्तोत्र सफल आणि रत्नाप्रमाणे तेजस्वी करा. हे अश्विनीकुमारांनो, तुग्रपुत्रासाठी तुम्ही महासागरात स्वसामर्थ्याने प्रवास करणारी पंखयुक्त नौका तयार केलीत. तिच्या साहाय्याने उड्डाण करून तुम्ही देवलोकी गेलात. हे अश्विनीकुमारांनो, समुद्रामध्ये निराधारपणे गटांगळ्या खाणाऱ्या तुग्रपुत्राची तुम्ही लीलया भ्रमण करणाऱ्या चार नौकांच्या साहाय्याने मुक्तता केलीत. हे अश्विनीकुमारांनो, समुद्रात मरू घातलेल्या तुग्रपुत्राने वृक्षाप्रमाणे निश्चल अशा समुद्रातील व्यक्तीला कवटाळले (परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही). अखेरीस अचानकपणे पंख फुटलेल्या आसन्नमरण मृगाप्रमाणे तुम्ही तुग्रपुत्राच्या साहाय्यार्थ धावलात आणि त्याची मुक्तता केलीत. हे शूर नासत्यांनो, मानऋषींनी सोमयुक्त यज्ञगृहात गायलेल्या या स्तोत्रांनी प्रसन्न होऊन, तुम्ही आम्हास अन्न, बल, जलशाली संपत्ती प्रदान करा.” मानऋषी पुढे गात राहिले, “हे वीर्यवान अश्विनीकुमारांनो, सुपक्ष पक्ष्याप्रमाणे त्रैलोक्यगामी असा तीन रथचक्रांचा आणि तीन पारव्यांचा मनोजव रथ सिद्ध करून तुम्ही आमच्या निवासस्थानी या. द्युकन्या उपेसमवेत भ्रमण करणाऱ्या, हविर्द्रव्यांच्या इच्छेने रथारूढ होणाऱ्या तसेच सुरळीतपणे यज्ञभूमीकडे येणाऱ्या हे

अश्विनीकुमारांनो, आमच्या या स्तोत्रांनी तुम्ही प्रसन्न व्हा. हे शूर नासत्यांनो, हविर्द्रव्यांनी परिपूर्ण अशा तुमच्या नियत मार्गस्थ रथावर तुम्ही आरूढ व्हा आणि हविर्द्रात्या भक्ताचे आणि त्याच्या पुत्रपौत्रांचे कल्याण करण्यासाठी तुम्ही आमच्या निवासस्थानी या. हे पराक्रमी अश्विनीकुमारांनो, माझी ही स्तोत्रे, हविर्द्रव्ये, तसेच मधुरसाचे कुंभ मी तुमच्यासाठी सिद्ध केले आहेत. तुम्ही आम्हास त्यजू नका, अथवा वगळू नका. लांडग्याचे रूप धारण केलेले तुमचे रथवाहक गर्दम आम्हास पीडा न देवोत. गौतम, पुरुमीहळ आणि अत्री ऋषींनी स्तविलेल्या हे पराक्रमी नासत्यांनो, कुशल सारथ्याने हाकारलेल्या रथाप्रमाणे तुम्ही आमच्या यज्ञस्थानी या. हे अश्विनीकुमारांनो, आमच्या स्तोत्रांनी प्रसन्न होऊन देवमार्गाने तुम्ही आमचेकडे या आणि अंधःकारातून आमची मुक्तता करून तुम्ही आम्हास अन्न, बल आणि जयशाली संपत्ती प्रदान करा. हे नासत्यांनो, तुम्ही या उषःकालसमयी कोठेही असा, आमच्या नित्यक्रमानुसार आम्ही तुम्हास हविर्द्रव्ये आणि स्तोत्रे अर्पण करीत राहू. हे वीर्यवान आणि शूर अश्विनीकुमारांनो, आमच्या स्तोत्रांनी प्रसन्न होऊन तुम्ही आमची यज्ञीय प्रार्थना श्रवण करा. आपल्या मदसामर्थ्याने तुम्ही पर्णीचा संहार करा. हे पूषण आणि नासत्यांनो, सूर्यकन्या सूर्येच्या स्वयंवरप्रसंगी तुमचे उदकोद्भव अश्व वरुणाच्या पुरातन अश्वाप्रमाणे तुम्हास इष्ट स्थली घेऊन गेले. घनेच्छ आणि बलेच्छू मानवांनी सोमरसाच्या साहाय्याने सुमधुर बनविलेल्या हे मधुयुक्त आणि दानशूर अश्विनीकुमारांनो, आमच्या स्तोत्राने प्रसन्न होऊन तुम्ही आमच्यावर कृपा करा. हे धनसंपन्न अश्विनीकुमारांनो, मानपुत्रांच्या छंदोबद्ध स्तोत्रांनी तुम्ही प्रसन्न व्हा आणि आमच्या आणि पुत्रपौत्रांच्या कल्याणार्थ तुम्ही या. हे अश्विनीकुमारांनो, आमच्या स्तोत्रांनी प्रसन्न होऊन देवमार्गाने तुम्ही या आणि अंधःकारातून आमची मुक्तता करून आम्हास अन्न, बल आणि जयशाली संपत्ती प्रदान करा.”

अगस्त्यांचे हे आर्त स्तवन सूर्यनारायणालाही मान्य करावे लागले. अश्विनीकुमारांच्या प्रतिष्ठेपायी त्यांनी अश्विनीकुमारांना सूर्येसह जाण्याची अनुमती दिली.

दिशा फाकल्या, त्या सुवर्णकांतीने झळाळल्या, विश्वातील देवदेवतांनाही आश्चर्य वाटले. ब्रह्मदेव कौतुकाने अगस्त्यांकडे पाहात होते. मित्रावरुणांचा अभिमान त्यांच्या चेहऱ्यावर मावत नव्हता. अश्विनीकुमार सूर्येसह मित्राच्या

साहाय्यार्थ धावून आले. यज्ञशाळेत प्रकटताच अगस्त्य त्यांना सामोरे गेले.

“हे मित्रावरुणी, अग्नीद्वारा आम्हास हविर्द्रव्य प्राप्त झाले आहे. आम्ही संतुष्ट आहोत. आपल्या कर्तव्यतत्परतेने आणि स्नेहाने आम्हाला खेचून आणले आहे. आम्ही प्रसन्न आहोत. आता क्षणाचाही अवकाश न करता विशपलाची चिकित्सा आपण करूया.”

“हे अश्विनीकुमारांनो, सूर्यदेवते, आपला विजय असो. आपण आम्ही सिद्ध केलेला सोम स्वीकारा. आम्ही लोहद्वारा विशपलाची जंघा तयार केली आहे. संपूर्ण चरणकमलापर्यंत सर्व अवयव आखीव-रेखीव आणि प्रमाणबद्ध व पूर्वीइतकेच पुष्ट केले आहेत. आपण शल्यचिकित्सेच्या साहाय्याने त्याचे विरोपण करा!”

“हे अगस्त्या, या बोलण्याने आम्ही धन्य झालो. आपण आयुर्वेदशास्त्र निपुण आणि उत्तम शल्यचिकित्सकही आहात. खरेतर आपणही हे कार्य सहज करू शकत होता. आपण आम्हाला बोलावून एक प्रकारे आमचा सन्मान केला आहे.” अश्विनीकुमार म्हणाले.

“हे ऋषींनो आपण त्रिकालज्ञ, सर्वशक्तिमान आणि कुशल असे शरीररचयिते आणि आरोग्य प्रदान करणारे आहात. माझी शूरपत्नी विव्हल अवस्थेत आहे. शत्रू प्रभात समय झाल्यामुळे दारात उभा आहे तेव्हा.” खेलराजांनी विनंती केली.

“हे खेलराजेश्वरा, आपण आम्हाला ही संधी देऊन ऋणी केलं आहे! आपण चिंतित होऊ नका.” अश्विनीकुमार म्हणाले.

अश्विनीकुमारांनी यज्ञशाळेतून रुग्णालयात प्रयाण केले. सूर्या त्यांच्यासमवेत होती. साक्षात सूर्यकन्येच्या तेजाने लोहयुक्त असलेला पाय सुवर्णयुक्त झाला. दृष्टिस्पर्शाने हे घडलेले पाहून त्याही अवस्थेत विशपला चकित झाली.

“हे देवते, आपल्या अमर्याद तेजाने आम्ही दिपून गेलो आहोत. माझ्यासाठी आपण आलात, मी धन्य झाले.” विशपला म्हणाली.

“हे विशपला, राज्ञी, युद्धभूमीवर जाऊन महातेजस्वीपणाने शौर्य गाजवू शकते हे महान उदाहरण या विश्वात सर्व स्त्रियांना मार्गदर्शकच ठरेल. प्रत्यक्ष अश्विनींच्या स्पर्शानंतर या ऊर्जेचे रूपांतर सजीवपणात होईल! आपण चिंतित होऊ नये.”

अश्विनीकुमार आणि स्वतः अगस्त्य विशपलेला सुवर्ण जंघेसह पदकमल

जोडू लागले. अगस्त्यांनी अचूकपणाने विरोपण केले. अश्विनीकुमारांनी आपल्या अतीव कुशल हस्तस्पर्शाने त्यात एकरूपता आणली आणि सूर्यनारायणाचे स्मरण करून ब्रह्मदेवांना आपली कृपादृष्टी विशपलेवर केंद्रित करण्यास विनविले. पाहता पाहता शल्यचिकित्सा यशस्वी झाली आणि अहोआश्चर्यम्! विशपलेचा पाय पूर्वीपेक्षाही तेजस्वी झाला. विशपलेला आपल्या पायातच नव्हेतर संपूर्ण शरीरात नवतेज प्रकटल्याची जाणीव होत होती. काही क्षणातच ती आपल्या पुष्ट पायांवर शूरपणाने उभी राहिली. अवघे विश्व आनंदाने भरून गेले. अशाप्रकारचे महद्‌आश्चर्य खूपच क्वचित पाहावयास मिळे. प्रत्यक्ष शिवशंकरांनी गणेशाला अशाप्रकारे निर्माण केले होते. अश्विनीकुमार व अगस्त्यांना त्रिवार वंदन करून विशपला थेट युद्धभूमीवर जायला निघाली. शंख आस्फुरले आणि थांबलेले युद्ध पुन्हा सुरू झाले. विशपलेला दोन्ही पायांवर व्यवस्थित उभे असलेले पाहून शत्रूंच्या तोंडचे पाणी पळाले. अखेर या युद्धात खेलराजांचा विजय झाला. अगस्त्यांनी आपले कर्तृत्व सिद्ध केले.

प्रयागतीर्थावरील अगस्त्यांच्या विस्तृत आणि रमणीय आश्रमात अगस्त्य शिष्य कुलगुरूंच्या मुखाने प्रभू रामचंद्र अगस्त्यगौरवगाथा अनुभवत होते. अगस्त्यांच्या कर्तृत्वाने राम-लक्ष्मण-सीता स्तंभित झाले होते. शिष्याने आपल्या ओघवत्या रसाळ वाणीने अश्विनीकुमारांची सूक्ते म्हणत प्रभू रामचंद्रांना कथा ऐकवली. मात्र ते तृप्त झाले नाहीत.

“हे अगस्त्यशिष्या कुलगुरो, अगस्त्यांच्या आणखी पराक्रम कथा आपण आम्हाला कथन कराव्यात.” रामचंद्रांनी याचना केली. तेवढ्यात,

“नारायण नारायण!” घोष करीत नारदांची स्वारी प्रकटली. प्रभू रामचंद्र नारदांना सामोरे गेले.

“हे ब्रह्मऋषे, त्रिकालज्ञ नारदमुने, आपल्या दर्शनाने आम्ही धन्य झालो.”

“हे प्रभू रामचंद्रा, आपण केवळ अगस्त्यांच्या पराक्रम कथा ऐकून तृप्त झाला तर मग दक्षिणेतील दैत्य, राक्षस, अनार्य यांना पुन्हा आर्य कोण करणार?”

“हे नारदमुने, आपण सर्व जाणता. आपल्या कृपेनेच आम्हास हा ऋषिवर्यांच्या कथांचा लाभ होतो आहे. त्यांची कार्यशैली आम्हाला समजते

आहे. तेव्हा आपणच आम्हाला मार्गदर्शन करा.”

“हे प्रभो, आपण आता सत्वर उत्तरेतील अगस्त्य आश्रमातील भेटी पूर्ण करून साक्षात विंध्यपर्वताचे मार्गदर्शन घ्यावे, त्यांच्याकडूनच आपणास अगस्त्यांच्या पराक्रमाची गाथा उलगडेल.”

“हे ब्रह्मऋषी नारदा, प्रयाग तीर्थावरून आम्ही विंध्यांचे मार्गदर्शन घेण्यासाठी अवश्य जाऊ. तथापि काशीनिवासी अगस्त्य यांच्या काशीनिवासाचे माहात्म्य जाणून घेण्यास आम्ही उत्सुक आहोत.”

“हे रामचंद्रा, काशीनिवासाचे माहात्म्य असे की शिवतेजाने उत्पन्न झालेल्या उग्र तपःसामर्थ्याने दिपवून टाकणाऱ्या अगस्त्यांना स्वतः शिवांनीच काशीक्षेत्री आश्रम उभारण्यास सांगितले. हे काशीक्षेत्र म्हणजे प्रत्यक्ष गंगासखा शिवाचे वसतिस्थान आहे. विश्वेश्वराला वंदन करून गंगा प्रयागाकडे प्रयाण करते आणि आपले विसर्जन त्रिवेणीत करत तेथून ती त्रिवेणीयुक्त बनून सागराला जाऊन मिळते. गंगा जलौघाला पूर्ण स्वतंत्र पयसामर्थ्य असलेले हे स्थान होय. येथे गंगा आणि विलयकार शिव यांचे मीलन होते. शिवशंकर जेव्हा कैलासावर नसतात, तेव्हा त्यांचे वास्तव्य काशीविश्वेश्वर म्हणून काशीतच असते. परब्रह्म स्वरूपातील आदिपुरुष म्हणजे शिवशंकर. अवनी आणि जल या दोन्ही ठिकाणी सृष्टी उत्पन्न करण्यासाठी या पुरुषाने हिमालयपुत्री पार्वती आणि हिमालयपुत्री गंगा दोघींशी विवाह केला. पार्वती प्रकृतिरूपिणी झाली तर पोशिता आणि विलया ही दोन्ही कर्मे गंगेकडे आली. हे प्रभो, म्हणूनच शिवांना गंगा शिरोधार्य वाटली. पार्वती महान सृजनयोगिनी तर गंगा महान गृहिणी आणि दामिनी अग्निस्वरूपाबरोबरच करुण हृदयाचा अगस्त्य शिवस्वरूप असल्याने प्रत्यक्ष भगवान शंकरांना अगस्त्यांकडून अनेक अपेक्षा होत्या. देव आणि मानवांना मार्गदर्शन करून दानवांना मानवस्वरूपात आणण्याचे महान कार्य शिवशंकरांना अगस्त्यांकडून अपेक्षित होते. विश्वातून अहंकाररूपी पर्वताचा नाश करून नम्रता आणि ऋजुता, भक्ती आणि मानवता यांनी विश्वशांती साधण्याचे कार्य त्यांच्याकडून अपेक्षित होते. हे रामचंद्रा, ब्रह्मदेव निर्माण करतो. भगवान विष्णू निर्माण झालेल्यांचे भरणपोषण करतात. तथापि निर्माण आणि पोषण यांचा समतोल राखण्याचे कार्य भगवान शंकरांना करावे लागते. यासाठी विश्वाचा अभ्यास आवश्यक आहे. म्हणूनच विश्वनाथांनी अगस्त्यांची प्रेरणा काशीक्षेत्री केली. अगस्त्यांनी काशीक्षेत्री आश्रम निर्माण केला आणि

हजार वर्षे ज्ञान, व्यवहार, कृषिकर्म आणि आरोग्य यांचा अभ्यास केला. अगस्त्य आपल्या तपःसामर्थ्याने युद्धनिपुण झाले. विश्वातील देव आणि दानवांकडील सर्व अस्त्रे त्यांना प्राप्त झाली होती. यज्ञसंस्थेचा व्यवहार त्यांनी आत्मसात केला. मायापटलातील संपूर्ण अथर्वण त्यांनी येथेच अभ्यासले; एवढेच नव्हे तर त्यांनी अथर्वण रचले. आयुर्वेदात त्यांना अध्वर्युपद प्राप्त झाले. शाप-उःशापसामर्थ्य त्यांना येथे मिळाले. कठोर परिश्रम, कठोर शिस्त या आधारे त्यांनी ‘ऋषीउग्रा’ अशी आपली प्रतिमा निर्माण केली. मनोजव रथामधून त्यांनी विश्वसंचार केला आणि आपल्या गुरुकुलांची स्थापना जंबुद्वीपात केली. प्रत्येक गुरुकुलाचा कुलगुरू म्हणून त्यांनी स्वतःबरोबरच गोत्रज शिष्यांची स्थापना केली. येथे ध्यानमग्न होऊन जलौघ, वने, अरण्ये, विशेष पर्वत त्यांनी मनोवेगाने नोंदविले. त्यांचा कोणत्या प्रकारे उपयोग होऊ शकेल हे स्पष्ट केले. काशीनिवासी अगस्त्य म्हणूनच त्यांचा लौकिक झाला. शिवाशी नित्य संवाद करून त्यांनी संपूर्ण विश्व आर्यमय करण्यासाठी स्वतःला झोकून देण्याचे ठरविले. अफाट शक्ती आणि अफाट ज्ञान यामुळे त्यांच्याविषयी जंबुद्वीपात त्यांचा दरारा निर्माण झाला. हे रामचंद्रा, माझ्याकडून अगस्त्यांच्या पराक्रमाचे पोवाडे ऐकण्यापेक्षा काशीक्षेत्री राहून त्यांचे कार्य जाणून घ्या.” नारदांनी रामचंद्रांना सांगितले. “हे ब्रह्मर्षी नारदा, आपल्या आज्ञेप्रमाणे आम्ही काशीक्षेत्री जात आहोत.”

“तुझे कल्याण होवो, नारायण, नारायण!” नारदमुनींनी रामांना आशीर्वाद देऊन पुढील प्रवासाची प्रेरणा दिली.

स्वर्ग आणि भूलोकाला पावन करणाऱ्या शिवस्वामिनी गंगामातेचे विस्तीर्णपात्र दोन्ही तीरांना पावन करीत शिवस्पर्शाने स्वतः पावन होत, युगांचा जीवनदायी संकल्प करीत संथपणे वाहात होते. गंगेवरल्या स्तवकांच्या घाटावरून प्रभू रामचंद्र, सीतामाता आणि लक्ष्मण गंगा जलौघात उतरले. त्यांनी गंगामातेला मनोभावे वंदन केले. प्रभू रामचंद्रांच्या पदकमलांना स्पर्श करण्यासाठी गंगामाताही अधीर होऊन उसळत होती. प्रभूंचे नेत्र कृतज्ञतेने भरून गेले. तेथून काही अंतरावर अगस्त्यांच्या आश्रमाची पताका घनदाट वृक्षावरून वैभवपूर्णतेने झळाळत होती. सूर्यतेजस्वी पताका अगस्त्यांचे तेज अवकाशात जणू उधळीत

होती. रामचंद्रांनी पताकेला त्रिवार अभिवादन केले. काशीविश्वेश्वरांच्या मंदिरात येऊन श्रीप्रभूंनी शिवांच्या स्वयंभू लिंगाला वंदन केले. तीर्थ नेत्रांना लावताना श्रीशिवप्रभूंचा हस्तस्पर्श होत आहे असे प्रभूंना वाटले. शिवांचे दर्शन घेऊन तिघेही अगस्त्य आश्रमाकडे निघाले. काशीनगरी ओलांडून जाताना अनेक महात्म्यांचे दर्शन घेत प्रभू प्रमुदित होत बाहेर पडले.

“आपणास अगस्त्य आश्रमात जायचे आहे?” ऋषिपरिवेषातील एकाने प्रश्न केला.

“होय मुनिवर, आपणास प्रणाम असो, आपण कोण आहात? आम्हास अगस्त्य आश्रमात जायचे हे आपणास कसे कळले?” प्रभूंनी आश्चर्याने विचारले. “आम्ही अगस्त्य आश्रमातील सेवेकरी आहोत. दर्शनाला येणाऱ्या व्यक्तींना अगस्त्य आश्रमाचे दर्शन घडविण्याचे व्रत आम्ही सेवाभावी वृत्तीने घेतले आहे!” सेवेकऱ्याने उत्तर दिले.

“हे सेवेकऱ्यांनो, हे कार्यव्रत आपण का घेतले आहे?”

“हे प्रभो, अगस्त्यांच्या सेवेने भांडणे थांबतात आणि शांती मिळते. याच उद्देशाने मी हे काम करीत आहे! आमच्या घरात भाऊबंदांमध्ये भांडणे विकोपाला गेली आहेत. वंशनाश होण्याची भीती वाटते. अगस्तिशिष्यांनी मला ही सेवा करण्याचे मार्गदर्शन केले.”

“अगस्त्यांच्या कृपेने तुझे भले होवो! आता आम्हाला आश्रमात घेऊन चला.” सेवेकऱ्यांचा सेवाभाव पाहून रामचंद्रांनी त्याला स्वतःबरोबर येण्याची संधी दिली.

अगस्त्यांच्या दिशेने अभ्यागत येत आहेत असे लक्षात येताच शिष्यगण लगबगीने पुढे झाले. त्यांनी अगत्यपूर्वक रामचंद्रांना अभिवादन करून आश्रमात नेले. काही क्षणातच अयोध्यावासी प्रभू रामचंद्र आश्रमात आल्याची वार्ता संपूर्ण आश्रमात पसरली. अवघा आश्रम आनंदून गेला. एका शिष्याने धावत जाऊन अगस्त्यांना प्रभू रामचंद्र आले असल्याची वार्ता दिली. यज्ञशालेत यज्ञकर्माची जमवाजमव नीट झाली आहेना, हे पाहण्यात व्यग्र असलेली अगस्त्यांची स्वारी प्रभू आल्याची वार्ता ऐकून आनंदित झाली. आपल्या ऋषिपत्नीसह कुलगुरू अगस्त्य श्रीरामांना सामोरे गेले. अतीव आदराने प्रभू रामचंद्रांना निमंत्रित करून त्यांनी अभ्यागत कक्षात, त्यांना आसनावर बसविले. प्रभू रामचंद्रांनी आसनस्थ होण्यापूर्वी अगस्त्यांना विनम्र भावाने वंदन केले.

लक्ष्मण आणि सीता यांनीही ऋषिपत्नीसह सर्वांना वंदन केले.

अतिथींचे यथोचित स्वागत झाल्यानंतर संपूर्ण शिष्यवर्गाला भोजनसमयी श्रीरामचंद्रांचा गौरवपूर्ण परिचय घडविला. आश्रमवासी रामचंद्रांचे दर्शन घेऊन धन्य झाले. अगस्त्यांनी वैदेहीसह श्रीरामांना यज्ञशाला, गोशाला, पाठशाला, नियुद्धशाला, युद्धसरावभूमी, पाकशाला, रुग्णालय इ. सर्व शालांचा परिचय करून दिला. ज्ञानसमृद्ध शिष्यगणांमध्ये व आचार्यांमध्ये परिचितांना भेटून श्रीरामांना विशेष आनंद झाला. प्रभू रामचंद्रांचे वास्तव्य काही दिवसांसाठी आहे असे समजल्यावर आश्रमात एक आनंदाची लहर उमटली.

सोमयागसत्राचे आयोजन करून विश्वदेव आणि अन्न, आप्री इ. सूक्तांनी संबंधित देवतांना आहुती प्रदान केल्या. श्रीरामचंद्रांना यजमानपदाने भूषविण्यात आले. श्रीरामांना सीतेसह यज्ञसंस्थेचा लाभ झाला. लक्ष्मणांनाही आहुती देण्यासाठी पाचारण करण्यात आले. अगस्त्यांनी निर्माण केलेली सूक्ते गातांना शक्ती सहज उत्पन्न होत होत्या.

“हे अगस्त्यांनो, आपल्या या सौजन्याने मानवी कल्याणाचे आमचे उद्दिष्ट अधिक बळकट झाले आहे. या सोमयागसत्रांनी आम्ही संतुष्ट झालो आहोत. आम्हाला पुन्हा एकदा गुरू वसिष्ठांचे स्मरण होत आहे. वसिष्ठ आणि विश्वामित्रांच्या सहवासात आम्ही यज्ञकर्मात नित्य सहभागी होत होतो. हे अगस्त्यांनो, आम्हाला आपला निरोप घेण्यापूर्वी अगस्त्यांनी समुद्रप्राशन पराक्रम का व कसा केला ते कथन करावे.”

“हे प्रभो, आम्ही अगस्त्य गुरुकुलाचे हे भाग्य मानतो. आपणास मान्य अगस्त्यांच्या पराक्रमाची कथा ऐकावयाची आहे. या कथेच्या श्रवणाने आपणांस अमर्याद सामर्थ्य प्राप्त होईल. सागर आपल्या आज्ञेत वागतील एवढेच नव्हे तर शत्रूंचे समूळ उच्चाटन करणारी ही कथा आता मी आपणास ऐकवितो. त्या ऐकून आपण सामर्थ्य संपादन करावे.”

“हे अगस्त्य कुलगुरो, आम्ही कानात प्राण आणून मान्दार्थ अगस्त्यांची पराक्रमकथा ऐकणार आहोत.”

“हे प्रभू रामचंद्रा, कथा कृतयुगातली आहे. या युगात देव-दानव संघर्ष सतत सुरू होता. परब्रह्माला दानवांचा निष्पात करून विश्वात देवांचे निकोप

साम्राज्य व्हावे असे वाटत होते. देव आणि दानव या दोन्ही कोटी त्रिगुणात्मक मानवरूपच आहेत. तथापि त्या अनुक्रमे सत्त्व आणि तमोगुणाच्या आधिक्याने निर्माण झाल्या आहेत. ब्रह्मदेवाने सृष्टी रचताना मानव निर्माण केले. त्रिगुणात्मक मानवातून थेट परब्रह्माशी संपर्क करता येणारे सत्त्वगुणयुक्त मानवगण निर्माण झाले आणि ते देवकोटीत प्राप्त झाले. तमोगुणांनी युक्त मानवाला दानव व्हावे लागले. या दोन्ही अवस्था प्रकृतीला कोणत्या प्रकारचे वळण लागेल त्यावर अवलंबून आहेत. मर्त्यतेत सामोपचाराने सुखोपभोग घेत अंततः सत्त्वयुक्त होऊन मोक्ष प्राप्त करून घ्यावा किंवा देवकोटीस पोहोचावे असा रूढ प्रघात आहे.

“कृतयुगापासून आजतागायत देव आणि दानव प्रवृत्तींचा संघर्ष सतत सुरू आहे. कृतयुगात कालकेय नावाच्या दानवांच्या टोळ्या वृत्रासुरांच्या नेतृत्वाखाली उन्मत्त होऊन देवांना सतत त्रास देत होत्या. वृत्रासुरांच्या या टोळ्या ज्ञानवान व सामर्थ्यवान असण्यात देवांपेक्षाही सरस होत्या. मात्र अहंकारामुळेच त्यांना दानवरूप प्राप्त झाले होते. वृत्रासुर अनेकदा देवलोकावर चाल करून आला परंतु या ना त्याप्रकारे त्याला थोपविण्यात देवांना यश मिळाले. परंतु वृत्रासुराने उग्र तपस्येने शिवशक्तीकडून संपूर्ण सत्त्वयुक्त, निरागस तपस्वी आणि त्यागपूर्ण भावना असणाऱ्या ऋषींच्या हाडाच्या वज्राने वृत्रासुराचा वध होऊ शकेल अन्यथा वृत्रासुर अमरपदाला पोहोचेल अशा प्रकारचा वर शिवशंकरांकडून प्राप्त करून घेतला होता.

“अनेकदा स्वाऱ्या करूनही देवांचा पाडाव होत नाही, या भावनेने वृत्रासुर भयंकर संतापला. त्याला इंद्रपद प्राप्त करून देवांवर राज्य करावयाचे होते. म्हणून त्याने इंद्रलोकांवर आक्रमण करण्याचा निर्णय घेतला. देवेंद्रांच्या स्वर्गावर वृत्रासुराने निर्णायक आक्रमण केले. वृत्रासुराच्या टोळ्यांचे युद्धकौशल्य आणि शस्त्रज्ञान अगाध होते. त्यातील अनेक अस्त्रे त्यांनी देवांकडूनच मिळविलेली होती. शिवकृपेमुळे त्याला पराभूत करणे इंद्रदेवांनाही शक्य नव्हते. वृत्रासुराच्या टोळ्यांना नमविता येत नाही हे पाहून इंद्रांनी आपल्या देवगणांसह तेथून पळ काढला. इंद्रांनी ब्रह्मदेवाकडे धाव घेतली.

अचानक अतिशय घाबरलेला देवेंद्र भयभीत अवस्थेत ब्रह्मदेवांसमोर उभा होता.

“नारायण नारायण, अरे अरे इंद्रदेवा, आपण इकडे अचानक कसे?

एवढे भयभीत होण्याचे कारण काय?” नेमके नारदांनीच इंद्रदेवांना गाठले. इंद्रदेवांना असे थांबविणे त्यांना आवडले नव्हते. नाईलाजास्तव भीतभीत इंद्राने वृत्रासुर त्यांचा पाठलाग करीत येत असल्याचे सांगितले.

“काय? देवाधिदेव इंद्रांनाही वृत्रासुरासारख्या अहंकारी शत्रू दानवाने पळवून लावले. पिताश्री, मग देवलकांचे काय होणार?” नारदांनी इंद्रदेवांची टवाळी करीत ब्रह्मदेवांना विचारले.

“हे ब्रह्मदेवा, आम्ही सर्व देवलोक आपणास शरण आलो आहोत. देवलकांची निर्मिती आपणच केली आहे. आपणच मला देवांचे नेतृत्व दिले आहे. आपण सर्वश्रेष्ठ सृष्टिचरिते आहात. आता आपणच आमचे रक्षण करावे!”

“देवेंद्रा, आपण म्हणता ते खरे आहे. तथापि प्रत्यक्ष ब्रह्मास्त्रांनी असुरांचा पाडाव होत नसेल तर आपणास शिवशंकरांचाच उपदेश घेतला पाहिजे. हवेतर आम्ही आपणासमवेत प्रत्यक्ष शंकरांना भेटण्यासाठी कैलासावर येऊ!”

“हे ब्रह्मन्, आपण सांगाल तसे आम्ही वागू. आपल्या आज्ञेबाहेर आम्ही नाही. परंतु प्रत्यक्ष वृत्रासुर आमचा पाठलाग करीत थेट ब्रह्मलोकांपर्यंत आले आहेत, तेव्हा त्याला थोपवून आपण कैलासावर कसे जाणार?” इंद्रांनी भयभीत होऊन प्रश्न विचारला.

“हे नारायणभक्तश्रेष्ठा, पुत्र नारदा, वृत्रासुराला थोपविण्याचे कार्य आम्ही आपणावर सोपवितो. आपणातच ते चातुर्य आहे.” देवेंद्रांनी आज्ञा केली.

“पिताश्री, आम्ही आपल्या आज्ञेबाहेर नाही परंतु आमच्याने हे कार्य यशस्वी झाले नाही तर आम्हाला अभय असावे!” नारदांनी खट्याळपणा केला.

“हे नारदा, तुम्हाला अभय आहे परंतु तुम्ही या कार्यात यशस्वी व्हाल असा आमचा आशीर्वाद आहे.” ब्रह्मदेवांनी आशीर्वाद देऊन इंद्रदेवांना आश्वासित केले आणि ब्रह्मसामर्थ्याने मनोवेगाने देवांसह ते कैलासाकडे निघाले.

“हर हर महादेव, वृत्रासुरांचा विजय असो!” अशा गर्जनांनी ब्रह्मलोक दुमदुमून गेला. वृत्रासुरांची स्वारी ब्रह्ममंदिराच्या द्वारात विकट हास्य करीत उभी होती.

“कोठे आहेत तुमचे देवाधिदेव इंद्र! ब्रह्मदेवांच्या आश्रयाला आले आहेत ना? त्यांना म्हणावे आम्हाला शरण या आणि मग ब्रह्मदेवांच्या

आश्रयाला अवश्य राहा!” भयचकित द्वारपालांवर वृत्रासुराची विक्राळ स्वारी कडाडली.

“नारायण नारायण! ओहोहो! विश्वपराक्रमी, देवेंद्रपदाधीश वृत्रासुर महाराजांचा विजय असो. हे देवेंद्रा, आपण त्रैलोक्याचे स्वामी आहात. आपले ब्रह्मलोकात स्वागत असो!” नारदांनी स्वागत केले.

“हे नारदमुने, आपणास वृत्रासुराचे त्रिवार वंदन. आपण केलेल्या घोषणेने आम्ही धन्य झालो आहोत. आपण कृपया आम्हाला इंद्र आणि समस्त देव कोठे आहेत ते सांगावे.” वृत्रासुराने विचारले.

“इंद्रदेव, देव आणि साक्षात पिताश्री ब्रह्मदेवही कैलासपती शिवशंकरांच्या आश्रयाला गेले आहेत. ते त्यांचे मार्गदर्शन घेणार आहेत परंतु हे सर्वश्रेष्ठ योद्ध्या, आता आपल्याला या गोष्टीचा विचार करण्याचे कारण नाही. देवेंद्र देवलोक सोडून पळाले आहेत. आपणास सिंहासनाधिष्ठित होण्यास आता कोण आडवणार?”

“हे ब्रह्मऋषे, आपले म्हणणे खरे आहे. परंतु पराक्रमी दानव पळून गेलेल्या शत्रूच्या सिंहासनावर बसण्याएवढे भ्याड नाहीत, हे आपण जाणता. शत्रूकडून पराभव मान्य करून घेऊन त्यांच्या उपस्थितीत राज्यावर बसण्यातच खरा पुरुषार्थ आहे हे आम्ही जाणतो!” वृत्रासुर म्हणाला.

“आपण खरोखरच ज्ञानी आणि पुरुषार्थसंपन्न आहात. तथापि आपली क्षमा मागून मी आपणास एक प्रश्न विचारू?”

“अवश्य!”

“भयभीत होऊन राज्य सोडून पळून गेलेल्या शत्रूच्या मागे पळत सुटण्यात कोणता पुरुषार्थ? ते नाही आम्ही समजलो.” नारदाने चांगलीच कोपरखळी मारली.

तेव्हा कुठे वृत्रासुराच्या लक्षात आले की नारदांनी आपल्या वर्मावर बोट ठेवले आहे. तरीदेखील अतीव नम्रतेने वृत्रासुर म्हणाले.

“हे ब्रह्मऋषी नारदमुने, आम्ही इंद्रपुरीतच थांबायला हवे होते.”

“हे विश्वविजेत्या, इंद्रपुरी सोडून इंद्रदेव पळाले. इंद्रपुरी आपल्याला वश झाली. मग तेथे थांबून राज्य स्थापन करण्यास कोणता बरे प्रत्यवाय आहे?”

“परंतु हे नारदमुने, इंद्रदेवांचा दैवी अहंकार अद्याप संपलेला नाही. ते पुन्हा पुन्हा या ना त्या मार्गाने आमच्यावर चाल करून येतात. कूट पद्धतीने

चाल करणे हे कितपत शिष्टसंमत आहे.”

“हे अतुलपराक्रमी वृत्रासुरा, पिताश्री ब्रह्मदेव त्यांना कैलासावर घेऊन गेले आहेत आणि शिवांच्या वरदानाने तर आपणच हे सारे विजय संपादन करीत आहात तेव्हा शिव त्यांना कसे साहाय्य करतील?”

“हे नारदमुने, शिवांच्या वरदानामुळे नव्हे तर आमच्या घोर तपश्चर्येने आम्ही शिवशक्तीला वश केले आहे. आमच्या तपश्चर्येने प्रसन्न होऊन शिवांनी आम्हाला वरदान दिले. तथापि शिवमहादेव इंद्रांनाही साहाय्य करतील कारण इंद्रदेव त्यांच्या आश्रयाला गेले आहेत.”

“हे वृत्रासुरा, परस्पर शत्रूंना शिववरदान शक्ती प्रदान करून शिव स्वतः निःस्तेज होतील असे वाटत नाही. कारण परस्पर शत्रूंना दिलेल्या शक्तींमध्ये द्वंद्व झाल्यास आत्मघात होईल हे शिवांच्या लक्षात येत नाही काय?”

“नारदा, आपले म्हणणे खरे आहे तथापि आम्हाला युद्धाची तयारी केलीच पाहिजे कारण आम्ही तपश्चर्या करून सुद्धा त्रिदेव नेहमीच पक्षपात करीत आले आहेत.”

“हे वृत्रासुरा, आपण महान योद्धे आणि तपस्वी आहात. आपण त्रिदेवांविषयी हे भाषण करणे योग्य होणार नाही. त्रिदेव नेहमीच भक्तीने वश झाले आहेत हे आपणही जाणता. मात्र भक्त अनन्य आणि आर्त झाला पाहिजे, होय ना!”

“मुनीवर, आपण म्हणता त्याप्रमाणे मी इंद्रपुरीपेक्षा कैलासाकडे प्रयाण करतो. तेथे शिव मला नक्कीच न्याय देतील. आपला आशीर्वाद असावा.”

“तथास्तु!”

“वृत्रासुर दानवांसह कैलासाकडे निघाला. कैलासावर येऊन पाहतो तर स्वतः महादेव पार्वतीसह ध्यानस्थ बसले असून त्यांचे ध्यान समाधी स्थितीपर्यंत पोहोचले आहे. वृत्रासुरांना काय करावे कळेना. कैलासावरील गणांना विचारावे तर कोणालाही नीट सांगता येईना. इंद्रदेव ब्रह्मदेवांबरोबर आले होते, परंतु ते अगदी सत्वर कैलासाहून दूर गेले एवढेच काय ते त्यांना समजले. एवढ्यात प्रत्यक्ष सत्यविनायक गणेश वृत्रासुराला पाहून तेथे आले.

“हे महान तेजस्वी शिवभक्ता, आपण कैलासावर का येणे केले? शिव तर ध्यानसमाधीत मग्न आहेत.”

“हे सत्यविनायका श्रीगणेशा, आपण कधीच असत्य बोलत नाही

तेव्हा देवाधिदेव इंद्र, देवगण आणि ब्रह्मदेव कोठे गेले ते तुम्ही आम्हाला सांगा.”

“एवढेच ना, हे वृत्रासुरा, ब्रह्मदेव देवगणांसह नारायणांकडे विष्णुलोकी गेले आहेत.”

“अस्सं, शिवप्रभूंनी त्यांना साहाय्य केले नाही म्हणून विष्णुलोकात जाऊन विष्णूंचे साहाय्य मिळविण्याचा प्रयत्न आहे तर म्हणजे आम्हाला पाठलाग करीत विष्णुलोक गाठला पाहिजे.” वृत्रासुरांनी श्रीगणेशांकडे मन्तव्य व्यक्त केले.

“हे वृत्रासुरा, विष्णुरूप नारायणांना जरूर भेटा. त्यांना भेटल्याने सर्वांचे कल्याणच होते.” श्रीगणेशांनी सांगितले.

वृत्रासुर काहीसा शंकित आणि व्यथित मनानेच विष्णुलोकाकडे निघाला.

इंद्रदेव आणि समस्त देवगण ब्रह्मदेवांबरोबर कैलासावर गेले. भगवान महादेवांनी आणि पार्वतीमातेने त्यांचे स्वागत करून त्यांना अभयही दिले.

“हे महादेवा, इंद्रदेवांसह समस्त देवलोक आपल्या आश्रयाला आले आहेत. त्यांचे रक्षण आपण करावे.”

“हे ब्रह्मदेवा, आपणास सर्व विदित असताना आपणच देवांना मार्गदर्शन का केले नाही? माझ्या वराप्रमाणे केवळ त्याग-सेवामूर्ती असलेल्या ज्ञानवंत ऋषींच्या प्रत्यक्ष अस्थींच्या वज्राशिवाय वृत्रासुराचा वध होणार नाही हे आपण जाणता. हे ब्रह्मन, असे ऋषी हे देवांपेक्षाही श्रेष्ठ असतात. एवढेच काय परंतु आपण व प्रत्यक्ष परब्रह्मही त्यांच्या आज्ञेचे पालन करतात. तेव्हा असे ऋषी कोण आहेत त्यांचा शोध आपणच घ्या. मी दिलेल्या वरातच अहंकाराचा नाश आणि समतोल राखण्याची व्यवस्था केली आहे.” महादेवांनी उत्तर दिले.

“हे महादेवा, आपल्या मार्गदर्शनाप्रमाणे विष्णुभक्त दधीची ऋषी हेच फक्त त्यागमूर्ती व सेवामूर्ती पूर्णपरब्रह्मरूप आहेत. त्यांच्या तपश्चर्येने आपण सर्वच त्यांना शरण जावे अशी त्यांची योग्यता निर्माण झाली आहे. परंतु त्यांच्याकडे त्यांच्या अस्थींची मागणी करणे म्हणजे त्यांचा मृत्यू ओढवणे होय. देहत्याग केल्याशिवाय हे कसे शक्य आहे? ही विनंती आपण त्यांना कशी करावी?” ब्रह्मदेवांनी शंका उपस्थित केली.

“हे ब्रह्मदेवा, कैवल्यरूप असलेल्या विष्णुरूपातील नारायणांना आपण

शरण जावे व त्यांच्या नेतृत्वाखाली आपण दधिर्चींना विनंती करून विश्वनाश थांबवावा.” महादेवांनी मार्गदर्शन केले. महादेवांचा निरोप घेऊन सर्वजण मनोवेगाने वैकुंठाप्रत विष्णुलोकी पोहोचले. विष्णुलोकाच्या प्रवेशद्वारातच भगवत्भक्त नारदमुनी त्यांना सामोरे आले.

“नारायण नारायण, सापडला उपाय?”

“हे नारदमुने, आता विचार करावयास वेळ नाही!”

“होय तेही खरेच. ब्रह्मलोकातून पाठोपाठ वृत्रासुर कैलासापर्यंत पोहोचून सर्व सैन्यासह विष्णुलोकांकडे निघालाही असेल. तेव्हा आपण तातडीने विष्णुरूप नारायणांना भेटणे उपयुक्त होईल. चलावे.” नारदांचे हे बोलणे ऐकून इंद्रदेव गर्भगळित झाले होते. त्यांचा पाठलाग करीत वृत्रासुर थेट विष्णुलोकांपर्यंत पोहोचणार होता. नारदमुनींसह समस्त देवगण प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवांना घेऊन विष्णुभगवंतांकडे येत असल्याचे वृत्त जयविजयांनी नारायणांना सांगितले, तेव्हा भगवान विष्णूंच्या चेहऱ्यावर स्मितहास्य उमटले. लक्ष्मीमातेच्या दृष्टीतून हे सुटले नाही.

“नाथ, आपण हसलातसे!” लक्ष्मीमातेने पृच्छा केली.

“हे त्रिकालज्ञ जगत्स्वामिनी, प्रिये, वृत्रासुराचे मरण समीप आले आहे. देवाधिदेव इंद्रांची इंद्रपुरी वाचवण्याचीही वेळ समीप आली आहे.”

“मी नाही समजले!”

“हे बघ, हे सर्व देवगण वृत्रासुरापासून वाचविले जावेत एवढ्याच विचाराने येथे पोहोचले आहेत.” असे म्हणून भगवंतांनी एक दीर्घ सुस्कारा टाकला.

“नाथ, वृत्रासुराचा वध होणे हे आनंददायक आहे. अवघ्या विश्वाला त्रासून सोडलेल्या वृत्रासुराने त्राही भगवान करून सोडले आहे. मग आपण सुस्कारलात का बरे?” लक्ष्मींनी विचारले.

“हे भगवती, माझा प्रिय भक्त, महान तपस्वी, त्यागमूर्ती दधिर्ची ऋषी यांचा अंतही जवळ आला आहे.” विष्णुभगवंतांनी दुःखी अंतःकरणाने माहिती दिली. तेवढ्यात देवगण ब्रह्मदेवांबरोबर येऊन पोहोचले सुद्धा.

“हे नारायणा, आमचा प्रणाम असो”. सर्वांनी वंदन केले.

“हे विष्णुभगवंता नारायणा, आपणच आता समस्त देवलोक वाचवावा. आपला परमभक्त दधिर्ची यांच्या अस्थींपासून वज्र तयार करून वृत्रासुराचा वध

करणे एवढा एकच उपाय आता राहिला आहे.” तेव्हा देवांनी विनवले.

“आपण सर्व निश्चित असा. आपण सर्वच परब्रह्मस्वरूप दधिर्चींच्या आश्रयाला जाऊ.” क्षणार्धात विष्णुभगवंत भगवती मातेसह सर्व देवांबरोबर भूलोकी आले. दधिर्चींच्या आश्रमात देवगणांच्या स्वागताची मोठी तयारी सुरू होती. देवगण येताच स्वतः दधिर्ची सामोरे आले.

“हे भगवान, हे ब्रह्मदेवा, हे देवेंद्रा, आपणा सर्व देवांना माझा त्रिवार प्रणाम असो! मी आपली काय सेवा करावी?” दधिर्चींनी आज्ञा मागितली.

“हे परब्रह्मरूप भगवान दधिर्ची ऋषे, आम्ही सर्व देवगण आपणास शरण आलो आहोत. आपल्या आश्रयाला आलो आहोत. आपण आमचे रक्षण करण्याचे अभिवचन द्यावे.” ब्रह्मदेवांनी नारायणांच्या नेतृत्वाखाली विनविले.

“हे भगवान, आपण याचना करावी असे माझ्याजवळ काय आहे? माझी भक्तीची भावनाही आपलीच आहे.” दधिर्ची नम्रपणे म्हणाले.

“हे भक्तश्रेष्ठा, तुझी नम्रता जगद्वंद्य आहे. वृत्राचा वध करण्यासाठी आपल्या अस्थींचे वज्र आवश्यक आहे. आपण आपल्या अस्थी आम्हास दिल्या तर त्यापासून तयार होणाऱ्या वज्राच्या साहाय्याने वृत्रासुराचा वध होणार आहे.” देवांनी आर्जवाने सांगितले.

“हे भगवान, ज्यासाठी हा अवघा देह येथवर सांभाळला ती संधी आपोआपच चालून आल्यामुळे मी माझ्या सर्व अस्थी आपणास प्रदान करतो. आपण जरूर त्याचे वज्र करावे.” दधिर्चींनी तात्काळ आपल्या अस्थींचे दान केले आणि देहत्याग केला.

“हे इंद्रदेवा, आता त्वष्ट्याला या अस्थींपासून वज्र तयार करण्यास सांगावे.” नारायणांनी इंद्रदेवाला सांगितले. त्वष्ट्यानेही अगदी त्वरित वज्र तयार करून इंद्रांच्या स्वाधीन केले आणि दधिर्चींच्या आश्रमातून ते पुन्हा इंद्रलोकांकडे निघाले. विष्णुभगवंत विष्णुलोकी, ब्रह्मदेव ब्रह्मलोकी जाऊन ध्यानमग्न झाले. इंद्रदेव इंद्रलोकी पोहोचतात न पोहोचतात तोच वृत्रासुराची स्वारी दानवांसह तेथे आली. देवलोकांत आत्मविश्वास व आनंद निर्माण झाल्याचे पाहून वृत्रासुर चक्रावून गेला. गर्जना करीत प्रवेशद्वारे ओलांडून सर्व दानव इंद्रलोकी प्रविष्ट झाले आणि एकदम तुंबळ युद्ध सुरू झाले. दधिर्चींच्या अस्थींपासून बनविलेल्या वज्राच्या साहाय्याने इंद्राने वृत्राला ठार केले. हे

पाहताच दानवगण पळून जाऊ लागले. इंद्रदेवाने अग्नी आणि वायूला त्यांचा पाठलाग करून ठार करण्याची आज्ञा केली. देवांनी जोरदार आक्रमण केले. घनघोर संग्रामात असंख्य दानवांचा संहार झाला. उरलेले पराभूत दानव हतबल होऊन पळू लागले.

“त्यांना समुद्रातून पाताळात जाणे व तेथे निवास करणे शक्य वाटले तथापि त्यांनी समुद्रातच लपून बसण्याचा निर्णय घेतला. समुद्रात आश्रय घेतल्यावर दानवांनी सुटकेचा निःश्वास टाकला. कारण समुद्राच्या तळाशी कोण येणार, असा विचार त्यांनी केला. पाताळात देव, मानव येत असत. मात्र समुद्रतळाशी कोणी जात नसे. अग्निनारायण आणि वायू यांना समाधान वाटले. दानव भेकडपणे समुद्रात लपून बसले आहेत. आता त्यांच्यापासून कोणताही त्रास होण्याची शक्यताच नाही, अशी खात्री अग्नी आणि वायूंना, वरुणांना अर्थात मित्रावरुणांना पटली. तेव्हा त्यांनी इंद्रलोकी येऊन देवेंद्रांना ही माहिती दिली.

दानव अद्यापही जिवंत आहेत हे समजताच देवेंद्रांचा संताप अनावर झाला. त्यांनी अग्निमित्र आणि वरुणांना आज्ञा दिली. “तुम्हाला दिलेले कार्य पूर्ण झाल्याशिवाय परत येऊ नका. आवश्यक वाटल्यास समुद्रमंथन करा पण समुद्रात डडून बसलेल्या दानवांचा नायनाट करा. दानवीवृत्तींचे नावनिशाणही कोठे राहता कामा नये. या कामात समुद्र नाहीसा झाला तरी मला त्याची पर्वा नाही.”

इंद्रदेवांनी अतीव संतापाने दिलेली ही आज्ञा अग्नी आणि वायूंना पेचात टाकणारी होती.

“हे देवेंद्रा, आमचे म्हणणे कृपया आपण ऐकावे.”

“सांगा,” इंद्र ऐकण्याच्या मनःस्थितीत नव्हते.

त्यांच्यातील देवत्व जागृत करण्याचा प्रयत्न करीत अग्निनारायण आणि वायू त्यांना म्हणाले, “हे देवेंद्रा, आपण देवाधिदेव आहात. आपली सत्ता त्रिदेव आणि प्रत्यक्ष परब्रह्मही मान्य करतात. आपण संपूर्ण विश्वाचे पोषक आहात. अखिल सृष्टी आपणामुळेच निर्माण झाली आहे.”

“हे अग्नी, हे वायू, ही वेळ माझे स्तोत्र गाण्याची नाही. ज्या शत्रूंनी त्रिदेवांचाही सन्मान नाकारून देवराज्य आपल्या आधिपत्याखाली आणण्याचा आटापिटा केला, ज्यांच्यामुळे त्यागमूर्ती दधिर्चीना आपला देहत्याग करावा

लागला. ते दानव अद्यापही संपलेले नाहीत. त्यांना संपविण्याची तुमची जबाबदारी अगोदर पूर्ण करा.” इंद्रदेव संतापाने बोलले.

“हे इंद्रदेवा, दानवी वृत्तीचा विश्वातून नायनाट करणे हे तर आपले आद्य कर्तव्य आहे. परंतु त्यांचा नायनाट करण्यामध्ये महत्त्वाची अडचण आहे. हे आपणास विदित करावयाचे आहे.” अग्निवायू म्हणाले.

“वृत्रासुराचा वध झाल्यानंतर आता आणखी कोणती अडचण निर्माण झाली आहे?” इंद्रदेवांनी काहीसे शंकित होऊन विचारले. इंद्राच्या मनाला भयाने, संतापाने ग्रासले. ते काहीसे निराश झाले.

“इंद्रदेवा, कोणी बलाढ्य दानव मार्गात आड आला आहे असे नाही. तथापि उर्वरित दानव समुद्रतळाशी लपून बसले आहेत. त्यांना बाहेर काढणे तितकेसे सोपे नाही!”

“का? सागरांनी विरोध केला आहे?” इंद्रांनी विचारले.

“सागरांनीही विरोध केला नाही. कारण तेही आमच्याप्रमाणेच आपल्या आज्ञेबाहेर नाहीत!”

“मग अशी कोणती अडचण आली? की दानवांनी आपली शक्तीही हिरावून घेतली?”

“नाही देवेंद्र, आपण आमचे म्हणणे नीट ऐकून घ्यावे अशी आमची प्रार्थना आहे.”

“सांगा.” देवेंद्र काहीशा नाराजीनेच बोलले.

“देवांचे कर्तव्य सर्वांचे रक्षण व पोषण करणे आहे. असे आपण नेहमी म्हणता. हे देवेंद्रा, समुद्रात तर अनेक निरुपद्रवी जीवजंतूही राहतात. समुद्रमंथन केले तर त्यांचेही जीव जातील. मग आपणही दानवी कृत्य केले असे घडेल. म्हणून, हे देवेंद्रा, निरपराधांचे जीव वाचविण्यासाठी प्रसंगी दुष्टांनाही सोडून द्यावे लागते. तेव्हा आता या दानवांपासून आपणास कोणतेही भय नसल्याने आपण युद्ध थांबवावे असे आम्हास वाटते.” अग्नी, वायूंनी सांगितले. इंद्रदेव अतिरेकीपणाने वागत आहेत असे त्या दोघांना वाटत होते.

इंद्रदेव खूप संतापले. त्यांनी अग्नी अर्थात मित्र आणि वरुणरूप वायू यांना शाप दिला. “तुम्ही दोघेही आपले कर्तव्य विसरलात आणि मलाच धर्माचा अर्थ शिकवू पाहता? याचा निर्णय आता पृथ्वीवरच होईल. जा, तुम्ही दोघे पृथ्वीवर जाऊन जन्म घ्या.” अग्नीकडे वळून इंद्रदेव म्हणाले, “तुम्ही

समुद्राचे पाणी आटवता, आता समुद्रच प्राशन करा.” इंद्रांनी शाप दिला. अग्नी आणि वायू दोघेही अचंबित झाले. इंद्रदेवांचा शाप आता नक्कीच खरा होणार असे त्यांना वाटू लागले. त्या काळजीने दोघांची रूपे परिवर्तित होऊन अग्नी मित्ररूपात तर वायू वरुणरूपात वावरू लागले. प्रकाश आणि आर्द्रता या दोन्हींच्या अस्तित्वाने सृष्टी मात्र शांत झाली. दोघांनी शापमुक्त होण्यासाठी यज्ञसंस्थेचा आश्रय घेतला. अग्नी हा तर आहुती स्वीकारण्यासाठी मुख म्हणून काम करी आणि वायू अग्नीला साहाय्य करी त्यामुळे प्रत्येक यज्ञप्रसंगी या दोघांनाही आहुती देऊन प्रसन्न करण्याची ऋषींची प्रथाच होती. देवांनाही चिंता निर्माण झाली की इंद्रांचा शापही खरा झाला पाहिजे आणि या दोघांचा शुद्ध हेतूही पाळला गेला पाहिजे. दोघांनाही यथार्थ सन्मान मिळाला पाहिजे. म्हणूनच दोघांना दैवी जन्म घेऊन, ऋषी म्हणून पृथ्वीवर पाठवावे असे देवांनी ठरविले. त्यासाठी इंद्रदेवांची प्रार्थना केली. इंद्रदेवांना अखेर सर्व देवांचे म्हणणे पटले आणि इंद्रांनी उर्वशीला पाचारण केले.

“हे देवाधिदेव, स्वामी, आपण मला उपस्थित राहण्याची आज्ञा का केलीत?”

“हे विश्वसुंदरी, अक्षय यौवना, कामअधिष्ठात्री उर्वशी, तुला पुत्रप्राप्तीची अनावर इच्छा आहे ना?”

“होय देवेंद्रा. मला मृत्युलोकांतील स्त्रीप्रमाणे संतती व्हावी अशी तीव्र इच्छा आहे. हे केवळ आपल्याच आशीर्वादाने शक्य आहे. त्यासाठी मला काय करावे लागेल?”

साक्षात कामिनी, अजोड सुंदरी उर्वशीच्या नेत्रात संततिप्राप्तीचे स्वप्न तरळू लागले. तिची काया पुलकित झाली. तिच्या अस्तित्वाला मृदंगध येऊ लागला. तिची कामलालसा अनिवार झाली हे इंद्रदेवांनी जाणले. “हे कामिनी, तुझी इच्छा मला समजू शकते. तथापि तुला अप्सरांच्या योनीतून मानवी योनीत जाता येणार नाही. त्यामुळे प्रत्यक्ष अग्नी आणि वायुतत्त्वापासून तुला पुत्रप्राप्ती होईल. होणारे दोन्ही पुत्र अजरामर अशा ऋषिगणांत स्थान मिळवतील. त्यासाठी तू मित्र आणि वरुणरूपात यज्ञस्थळी उपस्थित असलेल्या अग्नी आणि वायूंना मोहित कर. तुझ्याविषयीच्या आसक्तीने त्यांच्यापासून तुला पुत्र होतील. ते मृत्युलोकात संचार करू शकतील. मर्त्यलोकातील त्यांच्या कार्याने ते देवपदालाही पोहोचतील.” देवेंद्रांनी उर्वशीला वरदान देत कामगिरी सोपविली.

वासितवर सोमयागसत्राच्या प्रसंगी मित्रावरुणांना उर्वशीने आकर्षित करून कामलोलुप केले. तिच्या आकर्षणामुळे त्यांचे वीर्यपतन झाले. ते पुष्कर कमलाप्रमाणे सुशोभित कलशात, दोघांनीही विसर्जित केले. त्या कुंभाच्या मध्यभागातून मानमान्य किंवा मान्दार्थ नावाने मान्य असलेल्या व अगस्त्य म्हणून प्रसिद्ध पावलेल्या ऋषींचा जन्म झाला तर अवशिष्ट कुंभातून वसिष्ठांचा जन्म झाला. इंद्रदेवांकडून अग्निवायूला मिळालेल्या शापाची सत्यता सिद्ध करण्याची जबाबदारी स्वाभाविकच प्रथम प्रकट झालेल्या अगस्त्यांवर पडली.

समुद्रात लपून बसलेले दानव काही कालानंतर संधी पाहून बाहेर येऊ लागले. त्यांनी यज्ञसंस्थांना त्रास द्यायला सुरुवात केली. तसेच काहींनी तर घोर तपश्चर्येला सुरुवात केली. त्यांचा हा उपद्रव उग्ररूप धारण करू लागला. तेव्हा देवलोक काय करावे या चिंतेत पडलेले असतानाच श्रीमान नारदांची स्वारी प्रकटली. नारदांना पाहून देवांना आश्चर्य वाटले. नारदांनी इंद्रदेवांना प्रणाम केला. त्यांचे अभिवादनपूर्वक स्वागत करित इंद्रांनी विचारले.

“हे ब्रह्मऋषी नारदमुने, आज इंद्रलोकी आपण कसे प्रकट झालात?”

“हे देवेंद्रा, समस्त देवगण चिंतित असताना देवऋषी नारदांना कसे बरे राहवेल? हे देवेंद्रा, आपण एवढ्या चिंतेत का पडला आहात ते आम्हाला सांगावे.”

“हे नारदमुने, समुद्रात लपून बसलेले दानव पृथ्वीवरील यज्ञसंस्थांना मोठा त्रास देत आहेत. त्यांना समूळ नाहीसे करण्याची आज्ञा अग्नी आणि वायूंना दिली होती. तथापि त्यांनी आज्ञाभंग केला आणि शापवचनांचा स्वीकार केला.”

“परंतु हे देवेंद्रा, इंद्रदरबारातील अप्सरा उर्वशीने आपली कामगिरी चोख बजावली आहे ना!”

“होय नारदमुने, तथापि मान आणि वसिष्ठ दोघेही हे मानवीरूपात हे कार्य करू शकतील की नाही याविषयी मी साशंक आहे. कारण मानवाची शक्ती मर्यादित आहे.”

“हे इंद्रदेवा, कर्तृत्वाने माणूस देखीव परब्रह्म बनू शकेल असे आपणच म्हणालात ना?”

“होय नारदा, परंतु आमच्याच शापाने हे घडले, मग त्याचे प्रायश्चित्त कसे करणार?”

“इंद्रदेवा, अगस्त्यऋषी हे काम नक्कीच करू शकतील आणि तुमचे प्रायश्चित्तही आपोआपच घडेल.”

“हे नारदमुने, हे आपण खात्रीने सांगता आहात?”

“हे देवेंद्रा, आपली व्यथा जाणून साक्षात विष्णुभगवंतांनीच हे आपणास सांगण्याची मला आज्ञा केली आहे. हे देवेंद्रा, अगस्त्य मित्रावरुण असून प्रत्यक्ष शिवाचे अंश आहेत. त्यामुळे त्यांच्या सर्व शक्ती एकवटल्या असून समुद्रप्राशन करून पुन्हा पूर्ववत् विसर्जित करण्याचे सामर्थ्य त्यांच्याशिवाय कोणातही नाही. शिवाय ते महान आरोग्यवान असल्याने त्यांचे पचनसामर्थ्य त्रैलोक्यात श्रेष्ठ आहे. त्या कारणाने समुद्रातील जीवजंतू इ. सर्व सजीव त्यांच्या उदरात सुरक्षित राहून परत येऊ शकतील.”

“हे नारदमुने, आम्ही केवळ श्रीविष्णूंच्या आशीर्वादानेच हे करू शकणार आहोत. अन्यथा हे शक्य नाही. आम्ही विष्णुभगवंतांना शरण जाणार आहोत.”

“हे देवेंद्रा, मात्र या महान देवर्षी अगस्त्यांकडे आपण स्वतः याचना केली पाहिजे.”

“अवश्य, हे नारदा, अगस्त्यांच्या रूपाने आम्ही शापित अग्नि-वायूंची क्षमायाचनाही करू शकू. त्यायोगे आम्हाला प्रायश्चित्त घेता येईल.”

देवेंद्र समस्त देवगणांसह काशीक्षेत्री आले आणि अगस्त्यांना त्यांनी विनंती केली.

“हे महर्षी भगवान अगस्त्य, आम्ही देवगण आपल्या आश्रयाला आलो आहोत. आपल्या महान सामर्थ्याची ग्वाही प्रत्यक्ष विष्णुभगवंतांनी दिली आहे. आपण आम्हाला अभय द्यावे.”

“देवेंद्रा, आपल्या आज्ञेचे पालन करणे हे माझे कर्तव्य आहे असे मी मानतो. यज्ञसंस्थेला त्रास देणाऱ्या आणि स्वतः यज्ञाच्याच आश्रयाने देवेंद्रपदाची अपेक्षा करणाऱ्या, मदांधतेने ऋषिमुनींना व लोकांना भक्ष्य बनविणाऱ्या दानवांना शोधून काढण्यासाठी मी समुद्र प्राशन करावयास तयार आहे.”

“हे महर्षी भगवान अगस्त्य, आपण समुद्र प्राशन केल्यामुळे निरपराधी अशा जीवांची हानी होऊ नये असे आम्हास वाटते.”

“हे देवेंद्रा, मित्रावरुणांचे आणि शिवाचे सामर्थ्य माझ्यामध्ये आपल्याच कृपेने एकवटले आहे, तेव्हा समुद्र प्राशनानंतर मी योगाद्वारे समुद्रपथ आणि त्यातील समस्त सजीव शिवस्वरूप करीन. शिवाच्या कृपेने ते शिवशक्तिरूपिणी

जीवनदायी पवित्र गंगा मातेच्या उदरी पावन होऊन गंगौघाच्या रूपाने समुद्रात येतील. त्यासाठी आपण सर्वांनी शिवांना प्रार्थनापूर्वक आमंत्रित केले पाहिजे.”

“इंद्रादिदेवांसह अगस्त्यांनी शिवआराधना सुरू केली. शिवांना आवाहन करताच शिव स्वतः काशीक्षेत्री प्रकट झाले.

“भगवान शिवांचा जयजयकार असो!” देवांनी व ऋषींनी घोष केला.

“हे देवेंद्रा, अगस्त्यांच्या मताप्रमाणे शिवरूप झालेले जीव गंगेद्वारा पुन्हा येऊ शकतील हे संभवनीय नाही. या मर्त्य जीवांना जसेच्या तसे पुन्हा येथे आणण्याचा एकच मार्ग संभवतो. अगस्त्य उदरातून त्यांनी स्वतः बाहेर येऊन समुद्रात पुन्हा प्रवेश करावा. मात्र समुद्र प्राशनानंतर अगस्त्यांना अतीव परिश्रम सोसावे लागतील. त्यासाठी त्यांनी गंगामातेच्या उदराचा आश्रय घ्यावा. त्यांच्या शरीरातून निर्माण होणारी घर्मगंगा गंगेत मिसळून अतिपवित्र होऊन सागराला मिळेल व पुन्हा सारे पूर्ववत होईल!”

“हे महान दिव्य विश्वोत्पत्तीपासून प्रथमच घडत आहे. हे देवेंद्रा, दानवांचा निःपात करण्यासाठी दधिचींनी देह ठेवला, तसाच त्याग अगस्त्य करीत आहेत. त्यांच्या कार्याने वृत्रासुरापासूनचे सारे दानव देवांच्या कचाट्यात सापडतील. समुद्राचे पाणी घर्मगंगेमुळे खारे झाले तरी लोककल्याणार्थ देवकार्य करीत असल्याने समुद्रस्नान हे सर्वश्रेष्ठ स्नान ठरेल. या स्नानामुळे अगस्त्यांचे स्मरण युगानुयुगे राहील. तेव्हा आता दानवांशी युद्धाची तयारी करून अगस्त्यांना समुद्रप्राशन योग करावयास आपण विनंती करूया.”

■

धनुर्योगी अगस्त्यांनी जलविहारी शेषशायी भगवान विष्णूंना अभिवादन करण्यासाठी धनुर्बाण अभिमंत्रपूर्वक, विष्णुसूक्तपूर्वक सोडला. केवळ कैवल्यस्वरूप विष्णुभगवान अलौकिक स्मितहास्यपूर्वक इंद्र आणि दानवांची लीला अनुभवत होते. क्षीरसागराच्या पलीकडे असलेल्या भूपृष्ठाला तोलण्याचे काम शेषनाग करीत होते. स्वामींची निद्रा भग्न होऊन, भूविश्वाची क्रीडा मध्येच थांबू द्यायची नाही असा ठाम निश्चय त्यांनी केला होता. प्रत्यक्ष ब्रह्मामानसरूप, त्रिदेवांचे संयुक्त अवतार कैवल्य क्रीडान्वेशी भगवान अग्निरूप मित्रावरुणी, मान्दार्य अगस्त्यांच्या बाणाने क्षीरसागरात प्रवेश करून स्वप्नमग्न विष्णूंच्या द्वारापर्यंत मजल मारली आणि शेषांनी बाण अडवला. त्रिकालज्ञ अगस्त्यांच्या

हे लक्षात आले. प्रारंभी क्रोधायमान होऊ पाहणारे अगस्त्य एकदम हसले. देव आणि ऋषिवृंदाला याचा अचंबा वाटला.

“हे अगस्त्या, नारायणा, आपण का हसलात? विष्णुभगवंतांच्या चरणाला स्पर्श करून बाण कृतार्थ झाला. विष्णुभगवंत जागृत झाले म्हणूनच ना?”

“नाही, ब्रह्मर्षी, नारदा, मी का हसलो याचे रहस्य आपणास अवगत आहे.”

“नारायण नारायण, परंतु भगवन्, सर्वांना या रहस्याचा आस्वाद घेऊ द्यावा यासाठीच मी प्रश्न प्रेरित केला आहे.”

“हे, देव आणि ऋषींनो, भगवन् विष्णू स्वप्नमग्न आहेत. देवेंद्र आणि दानव यांच्यातील संघर्षलीला ते अनुभवित आहेत. कौतुकाने या क्रीडांचा अनुभव घेत असतांना त्यांचा स्वप्नभंग होऊ नये या उदात्त हेतूने प्रेरित होऊन विष्णुभक्त, महान सेवक, विष्णुस्वरूप भूधर शेषांनी माझा बाण अडविला आहे. त्यामुळे अगस्त्यबाण श्रीमन्नारायणांना वंदन करू शकला नाही.”

“हे अगस्त्यांनो, यावर उपाय?” देवेंद्रांनी घाबरून प्रश्न केला.

“हे देवेंद्रा, भगवान विष्णूंनी आज्ञा केल्याशिवाय मी सागरांना बाजूला करू शकणार नाही. सागरांनाही ते शक्य नाही. तेव्हा आपण शेषांची प्रार्थना करणे आवश्यक आहे. त्यांनाच या महान कार्याचे महत्त्व समजावून द्यावयास हवे. तेव्हा आपण साक्षात भूधरशेषांची प्रार्थना करूया. मी माझ्या धनुर्विद्येच्या साहाय्याने शेषांना वश करतो.” अगस्त्यांचे हे बोलणे ऐकून सर्वांनी शेषस्तुतीस प्रारंभ केला. अगस्त्यांनी एकेका बाणावर शेषांच्या महानत्वाची स्तोत्रे अभिमंत्रून आपणच श्रीमन्विष्णूंना आमचा संदेश पोहोचवावा व आम्हांला त्यांना वंदन करण्याची संधी मिळवून द्यावी म्हणून विनंतीपूर्वक सांगावयास सुरुवात केली.

“हे कैवल्य्याच्या शेषत्वा, तू ब्रह्माण्डातील प्रथम आणि अंतिम सत्यरूप चल अवतार आहेस. तू भूलोकाला तोलून त्यावर क्रीडा घडविण्यासाठी प्रेरक आहेस. तू लोकबंध विष्णुतत्त्वाचा धारक आहेस. ब्रह्मस्वरूपाने तू सृष्टिरूप आहेस, विष्णुस्वरूपाने तू लोकपाल, लोकधारक, कुलस्वामी, जीवसृष्टीचे प्राणतत्त्व आहेस. शिवतत्त्वाने तू कालभैरवाचे प्रत्यक्ष काळरूप आहेस. तूच कैवल्य्याचा धारक आहेस.” अगस्त्यांचे स्तुतिसुमन बाण विष्णूवंदनेसह शेषमुखांपर्यंत पोहोचू लागले. अगस्त्यांच्या स्तुतिसुमनांनी प्रसन्न झालेल्या शेषनागांनी भगवान विष्णूंची क्षमायाचना करून अगस्त्यांचा संदेश विष्णुभगवंतांपुढे

विदित केला. विष्णुभगवंत प्रसन्न होऊन अगस्त्यांसमोर प्रकट झाले.

“हे मतस्वरूपा अगस्त्या, त्वा समुद्रप्राशन करून दानवांना नाहीसे करण्याचे देवेंद्रांना दिलेले वचन सफल होईल. मात्र हे सर्व निरपराध जीवांच्या सुरक्षिततेसह व्हावे.” विष्णुभगवंतांनी सांगितले.

“हे भगवन् विष्णो, जलजीव व भूलोकादी लोक या सर्वांचे संरक्षक आपणच आहात. तेव्हा भगवान शिवांपासून प्राप्त केलेल्या योगविद्येचा उपयोग करून मी सर्व सृष्टीसह क्षीरसागर प्राशनोत्तर पुनर्प्रकटविण्याचा योग करणार आहे. आपण विराट कैवल्य आहात. आपला आशीर्वाद हा मला महत् योग सफल करण्यास साहाय्य करील असे अभिवचन द्या. आपल्या आशीर्वादामुळेच केवळ मी देवेंद्रांना दिलेल्या अभिवचनातून मुक्त होऊ शकेन. अग्नी वरुणांना घाबरून दानव सागरात दडून बसले आहेत. त्यांच्यापर्यंत आपल्या अनुज्ञेशिवाय आम्ही कसे पोहोचू शकणार?”

अगस्त्यांच्या नम्र वचनांनी भगवान विष्णू अधिक प्रसन्न झाले. त्यांनी सागरास अगस्त्यांना साहाय्य करण्याची आज्ञा देऊन अभय दिले आणि अगस्त्यांना म्हणाले, “हे अगस्त्या, आपण देवलोकाच्या कल्याणासाठी आणि पर्यायाने सर्वलोकांच्या कल्याणासाठी दुष्टांचे निर्दालन करण्याचा मार्ग प्रशस्त करीत आहात. या आपल्या कार्यात आपणास यश येईल असा मी आपणास आशीर्वाद देतो.”

विष्णुभगवंत आणि अगस्त्य यांतील संवाद ऐकताना देव आणि ऋषी अतीव प्रसन्न झाले. अगस्त्यांच्या महानतेची आणि अधिकाराची जाणीवही सर्वांना झाली. सर्वांनी विष्णुसूक्तपूर्वक विष्णूंचे पूजन केले. अगस्त्यांना सर्वतोपरी साहाय्य करण्याचे आश्वासन देऊन देव आणि ऋषिकार्य सफलतेसाठी यज्ञसत्रे मांडण्याची तयारी करू लागले. अगस्त्यांनी आपल्या योगबलाची सराव करून सिद्धता केली.

अगस्त्यऋषींनी समुद्रप्राशनार्थ सिद्ध झाल्यावरही दानव कुळांना दानवता सोडून शरण येण्याचे त्रिवार आवाहन केले. त्यांच्या आवाहनाला कोणीही प्रतिसाद दिला नाही. तेव्हा अगस्त्यांनी आपल्या धनुर्विद्येच्या योगाने दानवांना संदेश पाठवला पण व्यर्थ. मग मात्र अगस्त्यांमधला रुद्रावतार प्रकट झाला. त्यांनी तांडव मांडले. विश्वाला रुद्रांच्या तांडवाचा भास झाला. देव, मानव, ऋषी, गंधर्व, यक्ष, किन्नर, पिशाच्च, राक्षस हे अवाक् होऊन अगस्त्यांचे

तांडव पाहात होते. तांडवांच्या प्रकटनाने शिवलोक, ब्रह्मलोकही दोलायमान झाले. साक्षात शिवपार्वती आपल्या पुत्राचे हे अग्रितांडव सकौतुक पाहात होते. पूर्ण रुद्रावतारी अगस्त्य तांडव संपवून थांबले तरी देखील अहंकारी दानव शरण आले नाहीत. अगस्त्य शांत झाले. तांडवाने अवाक् झालेल्या सर्वांना अगस्त्य का शांत झाले कळेना. त्यांनी भगवान विष्णूंना, शिवांना, ब्रह्माला आणि परब्रह्माला विनम्रभावे अभिवादन केले आणि योगसाधनेस आरंभ केला.

प्रथम त्यांनी सागरास आणि सागरातील सर्व चराचरास अभिवंदून त्यांची क्षमा मागितली आणि सूर्योन्मुख होऊन आपले विराटरूप धारण करण्याची अनुमती विष्णूंकडे मागितली आणि वस्तुतः खुजा असलेल्या, चतुर्भुज आणि विस्तीर्ण उदरधारक अगस्त्यांनी योगबळाने विराट रूप धारण करण्यास प्रारंभ केला. अगस्त्यांची काया महा, अतिमहा, विराट होत गेली. भूतलावरील सर्व भूखंडे त्यांच्या पुढे अती क्षुद्र भासू लागली. कैलास, विष्णुलोक, स्वर्गलोक आदी ऊर्ध्वलोकांच्याहीवर त्यांचे मुख पसरले. सूर्य कौतुकाने या महाकाय स्वरूपाकडे पाहू लागला. ब्रह्माविष्णुमहेश सूक्ष्मरूपाने अगस्त्यांचे कौतुक पाहात होते. अवकाशस्थ असंख्य तारे भूलोकी घडणाऱ्या या चमत्काराचा आस्वाद घेण्यासाठी काहीसे जवळ सरकले. साक्षात देवेंद्र, स्वर्गलोकीचे देव आणि सप्तर्षीत स्थान मिळविणारे ऋषी, खेल, इक्ष्वाकू आदी विविध कुलातील राजे हे अतर्क्य घटित पाहण्यासाठी आतुर झाले होते. अगस्त्यांची छाया अवकाशाच्छादित मेघासारखी संपूर्ण भूगोलावर पसरली होती. अभय मिळालेले असूनही सागर भयचकित होऊन अत्यल्प भूप्रदेशावर महाकायपणे उभ्या असलेल्या अगस्त्यांकडे पाहात होते. सागरात लपलेल्या दानवांना काय घडते आहे हे कळेना. त्यांनी आपल्या मायावी शक्तीने पाहण्याचा प्रयत्न केला. आता काहीही केले तरी आपण देवांच्या हाती लागणारच याची जाणीव त्यांना झाली. तेव्हा त्यांनी अगस्त्यांना शरण येण्याविषयी विचार सुरू केला तरी सुद्धा वृत्रासुराचा अहंकार अद्यापही त्याला शांत बसू देत नव्हता. इंद्रादीदेव आपल्या आयुधांसह अगस्त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे तयार होते. अगस्त्यांनी गंगामातेला वंदन केले. गंगामाता आपल्या पुत्राच्या या विराट रूपाचे दर्शन घेऊन प्रसन्न झाली होती.

समुद्रप्राशनानंतर अगस्त्यांनी गंगातीरी गंगाद्वार, वाराणशी, प्रयाग, गया, वंग या ठिकाणी आपले नित्य वास्तव्य अनुसरले. आपली तपःसाधना या केंद्रांवर सुरू केली. या सर्व ठिकाणी अगस्त्य गुरुकुले बहरली. धनुर्विद्या, योगविद्या, आरोग्यविद्या, अथर्वविद्या, कृषिविद्या, युद्धविद्या, अद्वैतविद्या यज्ञसत्र, तंत्रविद्या, तत्त्वज्ञान, न्याय आदी विद्यांचे गुरुकुलातून नित्य अध्यापन अध्ययन, संशोधन सुरू झाले. अगस्त्यांच्या परिक्रमाही सुरूच होत्या. महाकाय दर्शनाने रुद्र, विष्णू, ब्रह्मस्वरूप अगस्त्यांचा परिचय विश्वाला घडला होता. स्थाणूपूजा, लिंगपूजा, काळभैरवपूजा, शक्तिपूजा यांचाही प्रसार विश्वभर सुरू झाला. अगस्त्यांनी भूलोक आणि सागर यांत सर्वदूर भ्रमण करून अगस्त्यविद्या स्थापित करून इंद्र, वरुण, मरुत, सूर्य, पर्जन्यशक्तींना लोककल्याण कामी उपयोजित केले. सरोवरे, नद्या यांच्या शक्तींना लोककल्याणासाठी उपयोगी आल्या पाहिजेत. यासाठी दानव, राक्षस, पिशाच आणि पशू यांतील दुष्टत्वल आपल्यातील वरुणकृपेने, शिवस्पर्शाने घालवावे. प्रसंगी रुद्र, अग्नी, सूर्य यांची उग्ररूपे धारण करून युद्धे करावीत. यामुळे देवेंद्र, गणेश, कार्तिकेय, पराशक्ती आणि त्रिदेवांना अतिप्राचीन मित्रावरुणी मान्दार्थ प्रिय झाले. भूलोकी उत्तरदक्षिण, पूर्वपश्चिम समतोल राखून यज्ञसत्रांद्वारा पर्जन्य व्यवस्थापनासह कृषिविद्या अवगत करावी. कृषिविद्या, आरोग्यविद्या आणि युद्धविद्या यांमुळे संपूर्ण विश्व शिवस्वरूप करता येईल असे अगस्त्यांना वाटे. लोककल्याणाच्या या कार्यात कार्तिकेय, श्रीगणेश, ब्रह्मवादिनी सरस्वती, नारद, माता गंगा, प्रकृती, पुरुष आणि इंद्रादी देव त्यांना सतत साहाय्य करीत. भूलोकीच्या व्यवस्थापनाचा आणि लोककल्याणाचा छंदच जणू अगस्त्यांना घडला होता. अगस्त्य गोत्र अनेक कुलांनी स्वीकारले होते आणि आपल्या पूर्वजांच्या सद्गतीसाठी अगस्त्यांनी भगीरथीला साहाय्य केले. तसे स्वगोत्राच्या पितरांच्या सद्गतीसाठी लोपामुद्रेशी विवाह करून इष्मवाहसारखा प्रतिअगस्त्यही निर्माण केला होता. त्याचबरोबर विविध प्रदेशात देशात, आपल्या गुरुकुलात अगस्त्यांचे असंख्य विद्यार्थी, मानसपुत्र स्वतःला अगस्त्य म्हणून कोणत्या ना कोणत्या विद्येचा तपश्चर्यापूर्वक अभ्यास करीत होते. अगस्त्यांच्या या भूलोकव्यापी कर्तृत्वाने सप्तर्षीपेक्षाही त्यांचा सन्मान ब्रह्मा, विष्णू, महेश यांच्या ठिकाणी विशेष जाणवत होता. त्रिदेवांचा संयुक्त अवतार अर्थात परब्रह्माचे सगुणरूप जणू अगस्त्यांच्या रूपाने वावरत होते. अमानवी, दैवी आणि मानवी अस्तित्व अगस्त्यांना प्राप्त होते.

अवकाशगमन, सागरगमन आणि मनोवेगे संचार ह्या अचाट शक्ती अगस्त्यांमध्ये एकवटल्या होत्या.

दानवांशी युद्ध करण्यासाठी देव सिद्ध होताच अगस्त्यांनी गंगा जेथे समुद्राला मिळते, तेथे उभे राहून योगसामर्थ्याने आपला देह विराट स्वरूपात प्रकटविण्यास सुरुवात केली. पाहता पाहता त्यांचा देह आकाश भेदून गेला, त्यांचे उदर महाकाय झाले. त्यांनी आपला हात आचमनासाठी पुढे केला. अगस्त्यांच्या एकाच हाताच्या अंजुलीत अवघा समुद्र सामावला आणि अहो आश्चर्यम् “एष लोकहितार्थं वैपिबामि वरुणालयम्!” असा संकल्प करून एकाच आचमनात अवघा सागर प्राशित केला.

दानवांना पळता भुई थोडी झाली. अचानक आलेल्या संकटाने मूलतःच ते भांबावले होते, त्याची संधी देवांनी घेतली. काही वेळातच दानवांचा नाश झाला.

अगस्त्यांनी आपल्या अलौकिक पचन सामर्थ्याचे प्रदर्शन केले. विश्व प्रकाशित करणाऱ्या गभस्तीचे तेज त्यांच्यात एकवटले, तर विश्वसंचार करणाऱ्या वायूने त्यांचे उदर हलके होऊ लागले. गंगेकडे मुख करून अगस्त्यांनी गंगामातेला अभिवादन केले आणि समाधीयोगाने त्यांच्या विराटरूपातून घर्मधारा गंगौघात विलीन होऊ लागल्या. अगस्त्यांनी दीर्घ श्वास घेऊन आपल्या विराट मुखाद्वारे समुद्र पुन्हा सोडण्यास सुरुवात केली. ब्रह्मा, विष्णू, महेश्वर अगस्त्यांचे हे आश्चर्यकारक कौतुक पाहात होते. काही क्षणातच अगस्त्यांच्या उदरात सुरक्षित असलेली सर्व सजीवसृष्टी समुद्राच्या पाण्यात उड्डाणपूर्वक मिसळून जाऊ लागली. काही क्षणातच समुद्र पुन्हा एकदा पूर्ववत् लाटांसह सूर्यप्रकाशात लकाकू लागला. पृथ्वीवरील मानवांना हा अनुभव अगदी अतर्क्य होता. काही क्षणात अवघा समुद्र नाहीसा होतो काय आणि काही क्षणानंतर पुन्हा पूर्ववत् होतो काय? काहीही कळेना. अगस्त्यांनी या महनीय चमत्काराने लोककल्याणासाठी संकटांचा पर्वत पुन्हा एकदा फोडून लोकांना आश्वासित केले.

समाधिमग्न अवस्थेतून अगस्त्य बाहेर आले आणि त्यांनी गंगेला ‘माते’ म्हणून मिठी मारली. गंगेने आपल्या जलौघात त्यांना शांत केले. काशीविश्वेश्वरांचे दर्शन घेताना विश्वेश्वरांनी त्यांना आर्लिगन दिले.

“हे इंद्रा, तुझा अहंकार नाहीसा करणारे ऋषी अगस्त्य, आज तुझे

इंद्रपद अबाधित राखण्यासाठी त्यागपूर्वक सर्वसामर्थ्यानिशी सिद्ध झाले आहेत.”

“हे अगस्त्य ऋषे, आम्ही आपणास त्रिवार वंदन करतो,” शिवांनी सांगितले. “आपल्या कृपेमुळेच आम्ही दानवांचा नाश करू शकलो. हे अगस्त्ये, आपण आम्हाला मार्गदर्शन करावे.”

“हे देवेंद्रा, दानवांचा नाश करण्यासाठी आपणही दानवी शक्तींचाच वापर केला. ही दानवी वृत्ती नाहीशी झाली पाहिजे. प्रत्यक्षात कोणी देव नसतो. केवळ गुणात्मकतेतूनच हे प्रकटते. तेव्हा पुन्हा कधीही भित्रेपणा स्वीकारून विकृतींना थारा देता कामा नये, हेच ध्यानात ठेवा.” समुद्रप्राशन प्रसंगाने देवत्व, महानत्व आणि स्वामित्व प्राप्त झालेल्या अगस्त्यांनी सांगितले.

प्रलय आणि पुनर्निर्माणाची अगस्त्यांची शक्ती कथन करून अगस्त्यांनी अगस्त्यांच्या महनीयतेची ग्वाही दिली.

“हे अगस्त्य महर्षी, मान अगस्त्यांची समुद्रप्राशन कथा ऐकून दानवी शक्तीचे निर्दालन करणे किती आवश्यक पण किती कठीण असते हे लक्षात आले, त्याचबरोबर यासाठी सर्व शक्ती एकवटून कार्य करावे लागेल हेही ध्यानात आले. आम्ही धन्य झालो. आता प्रभास आणि उज्जैन येथील आश्रमात प्रविष्ट होणार आहोत. तेथेही आम्हास अगस्त्य कथा ऐकावयास मिळाल्यात अशी आमची इच्छा आहे.”

“तथास्तु” कुलगुरू अगस्त्यांनी आशीर्वाद दिला आणि प्रभू रामचंद्रांनी तेथून प्रयाण केले.

■

इक्ष्वाकू कुलपती सगर यांचे साठ हजार पुत्र कपिलमुनींच्या शापाने दग्ध झाले होते. कपिलमुनी हे साक्षात शिवपुत्र गणेशस्वरूप ब्रह्मर्षी. त्यांच्या यज्ञीय सत्रांसाठी इक्ष्वाकू कुलपती सगराने संरक्षण करण्याचे नाकारले. कपिलांचा इक्ष्वाकू कुलावर विशेष लोभ होता. सगर वितूट प्रजापती असल्याने लोककल्याणार्थ करावयाच्या यज्ञसत्रांच्या प्रसंगी सगराचे साहाय्य अपेक्षित होते. भूसंपादनासाठी अश्वमेध करावयाचा असल्याने त्यासाठी यज्ञ पुढे योजावा अन्यथा यज्ञाकरिता साहाय्य करणे सगरपुत्रांना शक्य नसल्याचे सगराने सांगताच कपिलमुनींनी सगराला शाप दिला. “हे सगरा, ज्या पुत्रांच्यावर विसंबून तू यज्ञसाहाय्य दुय्यम ठरवून नाकारण्याचे धाडस करतो आहेस ते तुझे पुत्र दग्ध

होऊन त्यांची रक्षा भूतलावर पडेल.” कपिलमुनींनी शापवाणी उच्चारताच सगरपुत्र अंशुमनाचा पुत्र राजा दिलीप या पितापुत्रांनी कपिलमुनींचे पाय धरले.

“हे ऋषिश्रेष्ठा, आपण प्रत्यक्ष विघ्नहर्ते शिवपुत्र गणेश आहात. आपणच आमच्या कुलावर आपल्या शापवाणीरूपी कोसळलेल्या विघ्नाचा नाश करावा. इक्ष्वाकू कुल आपल्या गुरुप्रसादानेच मार्गक्रमण करीत आहे. आम्ही सर्व आपणास शरण आहोत.” सगराने क्षमायाचना केल्यानंतर कपिलमुनींचा राग शांत झाला.

“मी दिलेली शापवाणी आता खरी होणारच, तथापि गंगाधरकांता पुण्यमयी गंगेचा ओघ पुत्रांच्या रक्षेवरून वाहील तेव्हा त्यांना स्वर्गात स्थान मिळेल व त्यांचा अहंकारी योनीतून उद्धार होईल.” कपिलमुनी म्हणाले.

सगरपुत्र अंशुमन आनंदित झाला. एकापरीने आकाशगंगा अवतीर्ण होणार व शिवास्पदतेने सगरपुत्र उद्धारले जाणार. दुसऱ्यापरीने अविरत गंगौघाने भूलोकीच्या पुत्रांना स्वर्गाची कवाडे खुली होणार!

सगरांनी कपिलमुनींना वंदन केले आणि गगनस्थ गंगेला विनंती करण्याचे ठरवून तपाचरणाला लागले. अंशुमनाने लगेचच हिमालयात जाऊन तपश्चर्येला आरंभ केला. तथापि कपिलमुनींच्या शापामुळे सर्व साठ हजार पुत्र अंशुमनासह दध होऊन त्यांची रक्षा झाली. त्यानंतर राजा दिलीपने अनेक वर्षे तपश्चर्या करूनही गगनस्थ गंगा पृथ्वीवर अवतीर्ण झाली नाही. राजा दिलीप पुण्यश्लोक म्हणून प्रसिद्ध होता. दिलीपचा पुत्र भगीरथ याने राज्यकारभाराबरोबरच आपल्या वंशजांना उद्धारण्याची सद्गती देण्याची प्रतिज्ञा केली. त्याने कुलोपाध्यायांना बोलावून त्यांचा परामर्श घेतला. त्यांच्या सांगण्यानुसार तो हिमालयातील कपिलमुनींच्या आश्रमात गेला. त्याने कपिलमुनींना वंदन करून विचारले, “हे श्रेष्ठमुनिवर, आपण दिलेल्या उःशापानेच केवळ माझ्या पितामहांना सद्गती मिळणार आहे. तथापि पितामह अंशुमन आणि पिताश्री दिलीप यांची तपश्चर्या फलद्रूप झाली नाही. तेव्हा मी कोणत्या प्रकारे तपश्चर्या करावी याविषयी आपण मार्गदर्शन करावे.”

त्यावर कपिलमुनी म्हणाले, “उःशापाची वाणी सिद्ध होण्यास कालावधी व योग लागतो. त्यासाठी उग्र तपाची आवश्यकता आहे. तथापि तू मान, मान्दार्थ अगस्त्यांचा परामर्श घे. उःशाप सिद्ध करण्याचे आणि अन्य ऋषींनी दिलेल्या शापातून मुक्त करण्याचे सामर्थ्य प्रत्यवीर्यरूप, अग्निस्वरूप, मित्रावरुण,

मान्दार्थ अगस्त्यांमध्ये आहे. त्यांच्या मार्गदर्शनाने तू तपश्चर्या कर.” हे ऐकल्यावर राजा भगीरथ अगस्त्यांकडे आला.

“हे महर्षी ब्रह्मर्षे, मी आपणास शरण आलो आहे. ऋषिश्रेष्ठ कपिलमुनींनी आपला सल्ला घेण्यासाठी मला पाठविले आहे. हे ब्रह्मर्षे, आपण प्रत्यक्ष त्रिदेव आहात. आपणास शिवशंकरांच्या सान्निध्यात राहणे आवडते. आपण प्रत्यक्ष शिवांकडून विद्या संपादन केली आहे. इंद्रमरुतांचा संधी केवळ आपल्यामुळेच शक्य झाला आहे. नहुशांचे गर्वहरण आपण केले आहे. आपणच इक्ष्वाकूपती सगरपुत्रांना सद्गती मिळवून द्यावी.” भगीरथाने कपिल मुनींचा वृत्तान्त अगस्त्यांना सांगितला.

“हे भगीरथा, तू महातेजस्वी, प्रतिज्ञित आणि सत्त्वशील आहेस. तुला तपश्चर्येत यश येऊन तुझे मनोरथ पूर्ण होईल असा मी तुला आशीर्वाद देतो. तू याकरिता महारकंद कार्तिकेयांची भेट घ्यावीस. मी मित्रावरुणी मानपुत्र असून शिवतत्त्वाने प्रकट झालो आहे. गगनस्थ गंगा ही गगनव्यापी शिवांची पत्नी आहे. त्यामुळे मी, कपिलमुनी आणि कार्तिकेय आम्ही सर्व गंगामातेचेच पुत्र आहोत. आपल्या लोककल्याण कार्यासाठी चूडामणींनी गगनरूप अवस्थेत आपल्या जटेत सहस्रप्रवाहिनी गंगेच्या पावन प्रवाहास सदैव आपल्या चूडेत धारण केले आहे. मी विद्या मिळविण्यासाठी कार्तिकेयांचे साहाय्य घेतले होते. तसे साहाय्य तू घ्यावेस, ते निश्चितच तुला साहाय्य करतील.” अगस्त्यांनी सांगितले.

भगीरथांनी अगस्त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे कार्तिकेयांची भेट घेतली आणि अगस्त्यांनी दिलेला सल्ला कथन केला. कार्तिकेय प्रसन्न झाले. “हे भगीरथा, अगस्त्यांनी तुला शापमुक्त होण्याचा आशीर्वाद दिला आहे, हे सामर्थ्य फक्त अगस्त्यांमध्येच आहे. अज्ञान, अंधार, संकट, दुर्घटमेघ आणि दुर्घट शापवाणी भेदण्याचे सामर्थ्य अगस्त्यांजवळ आहे. ते साक्षात अग्रिनारायण असल्यामुळे त्यांच्या मुखाने सर्व दुष्ट प्रवृत्तींचा नाश होतो. अगस्त्य तपःसामर्थ्यसंपन्न, शिवविद्या विभूषित, स्वयंप्रज्ञ, सृष्टिव्यवस्थापक आहेत. त्यांच्या स्मरणाने संकल्पपूर्वक त्वा गंगामाता आणि शिव यांची तपश्चर्या करावीस. अविचल उग्र तपश्चर्येने गंगामाता प्रसन्न होईल आणि शिवाज्ञेने ती प्रवाहित होईल याविषयी शंका बाळगू नकोस.”

कार्तिकेयांच्या परामर्शाने भगीरथांचा आत्मविश्वास कार्तिकेयांनी सानंद

परामर्श भगीरथाच्या उग्र तपश्चर्येने गंगामाता प्रसन्न झाली.

“हे भगीरथा, तुझ्या उग्रतपस्येने व कपिलमुनी, कार्तिकेय, अगस्त्यादी माझ्या पुत्रांच्या हट्टाने मी प्रसन्न झाले आहे. तुझा हेतूही आपल्या कुळाला सद्गती देण्याचा आहे. परंतु पतिदेव श्रीमहादेव यांच्या आज्ञेशिवाय मी पृथ्वीवर प्रवाहित होऊ शकत नाही. प्रावृटकाळी मी पर्जन्यरूपात पृथ्वीवर येते तथापि तुझा हट्ट अविरत वाहण्याचा आहे, त्यासाठी तू शंकरांकडून अनुमती घ्यावीस हे कल्याणप्रद होईल.” गंगेचे बोलणे ऐकून भगीरथाने कपिलमुनी कार्तिकेय आणि अगस्त्यांना वृत्तान्त कथन केला आणि त्यांच्या परामर्शप्रमाणे त्यांनी शिवतपाला आरंभ केला. शिवशंकर प्रसन्न झाले. त्यांनी भगीरथाच्या प्रयत्नांना आशीर्वाद दिला. भगीरथाच्या कुलाला सद्गती देण्यासाठी निमंत्रित केलेली माता भगीरथाला प्राप्त झाली.

“पुत्रा, तू ज्या मार्गाने पुढे जाशील, त्या मार्गाने मी येईन. मात्र मला सागरात विलीन होऊन अगस्त्यांना पर्जन्य व्यवस्थापनात साहाय्यभूत व्हावे असा शिवांनी परामर्श दिला आहे.” श्रीगंगामातेने भगीरथाला सांगितले.

“हे माते, आपले पुत्र अगस्त्य, कार्तिकेय आणि कपिलमुनी यांच्याच शुभाशीर्वादाने मी आपणापर्यंत पोहोचलो आहे. मी आपणास त्यांच्याच इच्छेनुसार सागरापर्यंत नेईन. हे माते, माझ्या पितामहांना, प्रपितामहांना आणि भूलोकीच्या शापित जीवांना आपल्या स्नानाने सद्गती मिळावी अशी माझी इच्छा आहे.”

“हे भगीरथा, तुझ्या इच्छेप्रमाणेच होईल, तथापि तू मागे वळून न पाहता सागरापर्यंत जा. तू थांबून मागे वळून पाहिलेस तर शिवाज्ञेने मला गुप्त व्हावे लागेल.”

“हे माते, मी आपली आज्ञा मोडणार नाही.” असे म्हणून भगवान कार्तिकेयांनी केलेल्या गंगास्तुतीचे पुरश्चरण करीत भगीरथ पुढे निघाला.

‘ॐ नमः शिवायै गङ्गायै शिवदायै नमः ।

नमस्ते विष्णुरुपिण्यै ब्रह्ममूर्त्यै नमोऽस्तु ते ॥

नमस्ते रुद्ररूपिण्यै शाङ्क्ये ते नमो नमः ।

सर्वदेव स्वरूपिण्यै नमो मेषमूर्त्ये ।

सर्वस्य सर्वव्याधीनां भिषक्लेष्ट्यै नमोऽस्तु ते ।

स्थास्वजङ्गममसंभूतविषहन्त्यै नमोऽस्तु ते ॥

संसारविषनाशिन्यै जीवनायै नमोऽस्ते ते ।

तापत्रितय संहन्त्यै प्राणेश्यै ते नमो नमः ।

शान्तिसन्तानकारिण्यै नमस्तै शुद्धमूर्त्ये ।

सर्वसंशुद्धिकारिण्यै नमः पापारिमूर्त्ये ॥

भुक्तिमुक्तिप्रदायिन्यै भद्रदायै नमो नमः ।

भोगोपभोगदायिन्यै भोगवत्यै नमोऽस्तु ते ।

मन्दाकिन्यै नमस्ते ते ऽस्तु स्वर्गदायै नमो नमः ॥

नमस्त्रैलोक्यभूषायै त्रिपथायै नमो नमः ।

नमस्त्रिशुक्लसंस्थायै क्षमावत्यै नमो नमः ॥

त्रिहुताशनसंस्थायै तेजोवत्यै नमो नमः ॥

नन्वायै लिङ्गधारिण्यै सुधाधारात्मने नमः ॥

नमस्ते विश्वमुख्यायै रेवत्यै ते नमो नमः ।

बृहत्यै ते नमस्तेस्तु लोकधात्र्यै नमोऽस्तु ते ॥

नमस्ते विश्वमित्रायै मन्दियै ते नमो नमः ।

पृथ्व्यै शिवामृतायै च सुवृषायै नमो नमः ॥

परापरशताढ्यायै तारायै ते नमो नमः ।

पाशजालनिकृन्तिन्यै अभिन्नायै नमोऽस्तु ते ॥

शान्तायै च वरिष्ठायै वरदायै नमो नमः ।

उग्रायै सुखजग्ध्यै व सज्जीवन्यै नमोऽस्तु ते ।

ब्राह्मिष्ठायै ब्रह्मदायै दुरितघ्न्यै नमो नमः ॥

प्रणमार्तिप्रभाविज्जन्यै जगन्मात्रे नमोऽस्तु ते ।

सर्वापत्प्रतिपक्षायै मङ्गलायै नमो नमः ॥

शरणागतदीनार्त परित्राण परायणे ।

सर्वस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

निर्लेपार्य दुर्गहन्त्यै दक्षायै ते नमो नमः ।

परापरापरायै च गङ्गे निर्वाण दायिनी ॥

गङ्गे ममाग्रनो भूया गङ्गे मे तिष्ठ पुष्टतः ।

गङ्गे मे पार्श्वयोरेधिगङ्गेत्वय्यस्तु मे स्थितिः ।

आदौ त्वमन्ते मध्येच सर्व त्वं गाङ्गते शिवे ॥

त्वमेव मूलप्रकृतिस्त्वं पुमान् पर एव हि ।
गङ्गे त्वं परमात्मा च शिवस्तुभ्यं नमः शिवे ॥’

गंगास्तोत्राच्या पुरश्चरणाने गंगामाता प्रतिक्षण प्रसन्न होत पुढे निघाली. गंगाद्वाराहून काशीनगरी, प्रयाग, गयाहून वंगमधून ती सागराला मिळाली. सागर उचंबळला. शिवस्वरूपाला सागराने उंचउंच लाटांनी झेपावत अभिवादन केले. भगीरथाने गंगामातांची आज्ञा मागितली. “हे इक्ष्वाकु कुलोत्पन्ना, तू खरोखरीच थोर परोपकारी आहेस. तुझ्या तपश्चर्येने भूतलावरील जंबुद्वीपाची उत्तर दिशा पावन व सुफळ झाली. हे दिलीपराजपुत्रा, मातानामावरून पुत्र ओळखले जातात तथापि दिग्विजयी पुत्राची माता होण्याचे भाग्य तू मला दिलेस म्हणून मी या क्षणापासून गगनपुत्री, सागरपुत्री गंगा भागीरथी म्हणून नाम स्वीकृत करते!” “गंगामाता की जय! जय गंगे भागीरथी!” अगस्त्य, कार्तिकेय, कपिल आदी ऋषींनी जयजयकार करून प्रथम स्नानाची अनुज्ञा मागितली. भागीरथीने अनुज्ञा देताच युगायुगाचा मंत्र निनादला. “जय गंगे भागीरथी!” जय गंगे भागीरथी!”

अगस्त्यांच्या आरोग्य आणि अथर्वविद्या संशोधनासाठी सदैव परिक्रमा सुरू असत. कोणत्याही आश्रमात ते फार काळ वास्तव्य करीत नसत. विशिष्ट हेतूने प्रेरित होऊन त्यांची सतत यज्ञसत्रे सुरू असत. त्याकामी सहवासात येतील त्या सर्व ऋषींना आणि देवतांना ते सोमयागात आणि सत्रांत समाविष्ट करीत असत. अशा तऱ्हेने अगस्त्य लोपामुद्रेसह भ्रमंती करीत असत. त्यांच्या संशोधनात लोपामुद्रा अगस्त्यांच्या बरोबरीने काम करीत असत. ऋषिपत्नी लोपामुद्रा आपले संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व अगस्त्यांमध्ये विलोपित करून कार्य करीत असत. त्यामुळे त्यांच्या स्वयंप्रकाशाचे तेजही अगस्त्यांना प्राप्त झाले होते.

अगस्त्यमुनींनी लोपामुद्रांसह श्रीपर्वताची परिक्रमा पूर्ण केली. त्यांनी कार्तिकेयांच्या बनाकडे जाण्याचे ठरविले होते. ते कार्तिकेयांच्या विशालवनाकडे गेले. लोहित नावाच्या पर्वताला वंदन करून अगस्त्यांनी कार्तिकेयांच्या वनात प्रवेश केला. तोपर्यंत लोपामुद्रांसह अगस्त्य आश्रमात येत असल्याचे वर्तमान कार्तिकेयांना प्राप्त झाले होते. अगस्त्यांच्या स्वागताची तयारी झाली होती.

अगस्त्य आणि लोपामुद्रा यांनी षण्मुख कार्तिकेयांच्या दर्शनासाठी आश्रमात प्रवेश केला. कार्तिकेय मोठ्या औदार्याने अगस्त्यांची प्रतीक्षा करीत होते. अगस्त्यांनी लोपामुद्रेसह कार्तिकेयांना साष्टांग दंडवत घातले. “मुनिवर अगस्त्य, कुशल आहे ना? आपण इथे येणार याचे वर्तमान आम्हास कळले होते. विंध्याचल उंच झाला हेही विदित झाले आहे. हे अगस्त्यांनो, आविमुक्त, महाक्षेत्र काशी कुशल आहेच कारण ते शिवाकडून संरक्षित आहे. आपला नित्य तेथे वास असतो. आपण धन्य आहात. भगवान शिव तिथे मरणाच्या प्राण्यांना मोक्ष देतात. मी असं उत्तम क्षेत्र पाहिलं नाही. हे अगस्त्या, मी स्वतः काशी क्षेत्राच्या प्राप्तीसाठीच येथे तप आरंभिले आहे. आपणास तर ते सहज प्राप्त आहे. माझा मात्र मनोरथ अद्याप पूर्ण झाला नाही. पुण्य, दान, तप, जप नानाप्रकारचे यज्ञ यांनी काशीक्षेत्र सतत अलौकिक वातावरणाने भारलेले एकमेव क्षेत्र आहे. त्या क्षेत्राची प्राप्ती केवळ महादेवांच्या अनुग्रहानेच होणे शक्य आहे. सर्वसंग परित्याग करून जीवनभर काशीक्षेत्री राहावं.”

“धनाची चिंता सोडून धर्मास शरण जावं आणि स्वर्ग सुलभ करावा. तरीसुद्धा काशीपुरी अत्यंत दुर्लभ आहे. पाशुपतयोग मोक्षाचं साधन आहे. काशीपुरी ही मोक्षदात्री पुरी आहे म्हणूनच हे क्षेत्र भगवान विश्वनाथांना, गंगाधरांना, काळभैरवांना अतिप्रिय आहे. मी तर काशीहून आलेल्या वायूसही स्पर्श करतो. आपण प्रत्यक्ष काशीत राहून आला आहात.” असे म्हणून कार्तिकेयांनी मुनींच्या सर्वांगास स्पर्श केला. कार्तिकेयांना जणू अमृतसरोवराचे स्नान घडल्याचा अनुभव आला. असे घडूनही अगस्त्यांनी काहीसे ध्यानपूर्वक कार्तिकेयांना विनविले,

“हे, शिवपुत्र, महातपस्वी, प्रत्यक्ष शिवस्वरूप कार्तिकेया, स्वामी आपण मला काशीचा महिमा ऐकवावा. मला हे क्षेत्र अतिप्रिय वाटते.” तेव्हा कार्तिकेय अर्थात स्कंद प्रसन्न झाले. अगस्त्यांच्या नम्रतेने आणि ऋजु स्वभावाने कार्तिकेयांना समाधान वाटले.

“तथास्तु” कार्तिकेय म्हणाले आणि स्कंदांनी स्वतः काशीमाहात्म्य अगस्त्यांना ऐकविण्यास प्रारंभ केला.

“काशीक्षेत्र अतिशय गोपनीय स्वरूपात आहे. तेथे साक्षात भगवानांचा निवास असल्यामुळे सर्व प्रकारच्या सिद्धी असतात. काशीक्षेत्र आकाशात स्थित आहे. ते या भूलोकाशी संलग्न नाही. परंतु ही गोष्ट केवळ योगीच

जाणतात. जो एक वर्षभर क्रोध जिंकून काशीस राहिल, परनिंदा करणार नाही, प्रतिदिन दान करील, त्याच्या सहस्र जन्मांची पापे नष्ट होतील. जन्मभर काशीत निवास करणारा मृत्युभयापासून मुक्त होतो. शरीर अनित्य व पापांनी भरलेले आहे असे समजूनच काशीपुरी निवास पत्करावा. अनेक विघ्ने आली तरी क्षेत्रत्याग करू नये,” असे सांगून स्कंद म्हणाले, “या अविमुक्त क्षेत्राचं वर्णन सहामुखे असूनही मी करू शकणार नाही. एवढेच काय शेषनागास सहस्रमुखे असूनही ते वर्णन करू शकणार नाहीत.” स्कंदांनी सांगितले.

“भगवन्, हे अविमुक्त क्षेत्र भूतलावर केव्हापासून प्रसिद्ध झाले? हे मोक्षदायी आहे हे ते कशामुळे, हे ऐकण्यास मी उत्सुक आहे.” अगस्त्यांनी जिज्ञासा व्यक्त केली.

“हे अगस्त्या, महाप्रलय काळात चराचर प्राणी नष्ट झाले. सर्वत्र अंधार होता. सूर्य, चंद्र, ग्रह, नक्षत्रे, दिन, रात्र काहीही नव्हते. केवळ सत्यस्वरूप ब्रह्मच उरले होते. ते मन व वाणी यांचा विषय नव्हते. त्याला नाव, रूप काहीही नव्हते. ते सत्य, ज्ञान, अनंत, आनंदस्वरूप प्रकाशमय होते. आधाररहित, निर्विकार व निराकार, निर्गुण, योगीगम्य, सर्वव्यापी, एकमात्र कारण, निर्विकल्प, कर्मरंभरहित, मायेच्या पलीकडचे, उपद्रवशून्य होते. ते तत्त्व कल्पांताच्यावेळी एकले केवल होते.”

कल्पाच्या आधी त्याच्या मनात संकल्प झाला की, आपण एकापासून दोन व्हावे. त्याने आपल्या लीलाशक्तीने साकार रूप धारण केले. ही त्याची दुसरी मूर्ती सर्व ऐश्वर्यांनी युक्त, सर्वज्ञानयमयी, शुभ, सर्वव्यापक, सर्वस्वरूप, सर्वसाक्षी, सर्वांना उत्पन्न करणारी झाली. त्या निराकार परब्रह्म अस्तित्वाचा आविष्कार म्हणजे शिव होय! प्राचीन व अर्वाचीन विद्वान त्यांना ईश्वर म्हणतात. शिव साकार होऊन एकटेच भ्रमण करीत होते. त्यांनी स्वतःच्या शरीरापासून प्रकृतीच्या रूपास प्रकट केले. तीच प्रधान, प्रकृती व गुणवती माया झाली. कालस्वरूप आदिपुरुषाने एकदा शक्तीसह काशीक्षेत्रासही प्रकट केले.

शक्ती प्रकृती व शिव पुरुष आहेत. हे दोघे परमानंद स्वरूपात काशीक्षेत्रात रमू लागले. विशाल विस्तीर्ण काशीक्षेत्राचा त्याग शिवांनी कधीच केला नाही. म्हणूनच हे क्षेत्र परब्रह्मापासून अविमुक्त म्हणून प्रसिद्ध झाले. हे क्षेत्र शिवांच्या आनंदासाठी निष्पन्न झाले होते. म्हणून या क्षेत्राचे पहिले नाव ‘आनंदवन’ होते. या आनंदवनात सर्वत्र शिवलिंगेच आहेत. त्यानंतर भगवान शिवांनी

सच्चिदानंद स्वरूपिणी जगदंबेसह आपल्या वामांगावर अमृतवृष्टी करणारी दृष्टी टाकली. तेथून एक त्रिभुवनसुंदर पुरुष प्रकट झाला. तो परमशांत, सत्त्वगुणपूर्ण, समुद्रापेक्षा गंभीर होता. त्याच्या अंगाची कांती इंद्रनील मण्यासारखी श्याम होती. नेत्र विकसित कमलासारखे होते. पीतांबर शोभायमान होता. नाभिकमलापासून सुगंध दरवळत होता. तोच पुरुषोत्तम होय. भगवान शिवांनी त्या पुरुषाला, अर्थात अच्युताला महाविष्णू होण्यास सांगितले आणि त्यांच्या श्वासातून वेद प्रकटतील, असा आशीर्वाद दिला.

त्यानंतर श्रीविष्णूंनी ध्यानपूर्वक तपस्या केली. त्यांनी आपल्या चक्राने एक पुष्करणी तयार केली. ती आपल्या धर्माने भरली. त्या पुष्करणीतीरावर त्यांनी तपारंभ केला. शिवपार्वती प्रकट झाले.

“हे महाविष्णू, आम्ही प्रसन्न आहोत आपण वर मागावा.” शिवपार्वती.

“देवाधिदेव महादेव, जर आपण प्रसन्न असाल तर मी भवानीसह आपलं दर्शन घेऊ इच्छितो.”

“तथास्तु” शिवांनी दर्शन देऊन त्यांची इच्छा पूर्ण केली. याच स्थानावर माझी मणिजडित कर्णिका गळून पडली आहे. या तीर्थाचं नाव मणिकर्णिका तीर्थ होईल.” महादेवांनी सांगितले.

“प्रभो, इथं मुक्तामय कुंडल गळून पडलं असल्याने हे मुक्तीचे प्रधान स्थान होवो. शिवस्वरूप अनिर्वचनीय ज्योती येथे प्रकाशित होवोत. म्हणून या मणिकर्णिका मुक्तिदायिनी क्षेत्राला ‘काशी’ असे नाव लाभेल. येथे सर्व जीवांना मोक्ष प्राप्त व्हावा.” विष्णूंनी मन्तव्य व्यक्त केले.

‘हे महाबाहू विष्णू, तुम्ही नाना प्रकारची सृष्टी निर्माण करावी. पापमार्गी दुष्टात्म्यांचा संहार तुम्ही करावा. हे काशीक्षेत्र मला फार प्रिय आहे. इथं केवळ माझी आज्ञा चालते. हे क्षेत्र प्रसिद्ध विश्वनाथ या नावाने प्रसिद्ध असेल.” शिवांनी आशीर्वाद दिला. शिव-विष्णूंचा संवाद कथन केल्यानंतर कार्तिकेयांनी गंगामातेचा महिमा कथन करून गंगामातेच्या सहस्रनामांचा उच्चार केला. नामांचा महिमा कथन करताना ते म्हणाले,

“यातील एकशे आठ नामे सर्वात महत्त्वाची आहेत. त्यांच्या स्मरणानेही मोक्षप्राप्ती होते. एकशे आठ नामे अशी – ॐकारूपीणी, अमृतस्रवा, अशोका, अलकनंदा, अमृता, अमला, अनाथवत्सला, अमोघा, अव्यक्तलक्षणा, अक्षांभ्या, अपरा, अजिता, अनाथनाथा, अभिष्टार्थासिद्धिदा, अनङ्गवर्धिनी, अणिमादिगुणा,

अप्रगण्या, अचिन्त्यशक्ती, अद्भुतरूपा, अघहारिणी, अनङ्गयोगसिद्धिप्रदा, अच्युता, अक्षुण्णशक्ती, अनन्ततीर्थ, अनन्तमहिमा, अनन्तसौख्यप्रदा, अविद्याजालशमनी, अप्रतर्क्यगतिप्रदा, अशेषविघ्नसंहर्त्री, अज्ञानतिमिरज्योती, अभिरामा, अनन्तसारा, आरोग्यदा, आनन्दवल्ली, आश्चर्यमूर्ती, आर्यसेविता, आप्यासिनी, आश्वासदायिनी, आलस्यघ्नी, इष्टदात्री इतिहासश्रुतीड्यार्थ, इन्द्रादिपरिवन्दिता, इलालङ्करमाला, रम्यमन्दिरा, ईश्वरी, ईडनीयचरित्रभूत, उडूपसण्डलचारिणी, उदिताम्बरमार्गा, उरगलोकविहारिणी, उपेन्द्रचरणद्वया, उत्पत्तीस्थितिसंहारकारणी, ऊर्जधरा, ऊर्मिमालिनी, उध्वरितःप्रिया, ऋषिवृन्दस्तुता, ऋतम्भरा, ऋजुप्रिया, ऋजुमार्गप्रदर्शिनी, ऐश्वर्यदा, ओजस्विनी, अम्बरमाला, अन्धकहारिणी, अंशुमाला अज्जना, कल्याणाकारिणी, कांचनाक्षी, कमलाक्षी, करुणार्दा कल्याणी, कामरूपा, कलावती, कालकूटप्राशीनी, कदम्बकुसुमप्रिया, क्रान्तलोकत्रया, खण्डितप्रणताघौला, गंधवती, गंधर्वनगरप्रिया, गांधारी, गर्भशमनी, गुणनीयचरित्रा, ग्रहपीडाहरा, घण्टारवप्रिया, घृणावती, चन्द्रायुशतानता, चाम्पेयलोचना, जान्हवी, इल्लरी वाद्यकुशला, अम्बर प्रवहा, तर्पणी, त्रिपथा, तपोमयी, त्रैलोक्यसुंदरी, तेजोगर्भा, दीर्घायुःकारिणी, देहिदेहनिवारिणी, दूरदेशान्तरचरी, द्यावाभूमिविगहिनी, व्यानगम्यस्वरूपा, धारणावनी, निजानन्दप्रकाशिनी, निर्मलज्ञानजननी, नन्दिगृडिगणस्तुत्या, प्राणदा, विश्वमाता, विभावरी, विरूपाक्षाप्रियकरी. एकशेआठ नावांचा महिमा कथन करून स्कंदांनी अगस्त्यांना काशीचे महत्त्व पुन्हा पुन्हा विशद केले.” ते पुढे कथन करू लागले,

“सुप्रसिद्ध राजा भगीरथाने महादेवांची आराधना करून आपल्या साहाय्याने गंगेस भूमीवर आणले हे आपण जाणता. त्यानेच गंगेस मणिकर्णिकातीर्थ, शंकराचे आनंदवन, श्रीहरींचे चक्रपुष्करिणी इत्यादी स्थाने प्रसिद्ध केली. हे परब्रह्म परमात्म्यांचे सर्वोत्तम क्षेत्र आहे. हे लीलेने सर्व जीवांना मोक्ष देते. दिलीपनंदन भगीरथाने स्वतः पुढे होऊन गंगौघास काशीपुरीस आणले. काशीचे माहात्म्य पूर्वीपासून होते. त्यात गंगामातेच्या आगमनाने वाढ झाली. काशीत शरीराचा त्याग करणारा मनुष्य तारकामंत्राचा उपदेश पावून अमर होतो. देवांनी येथे पापी मनुष्याच्या खोट्या बुद्धीचे खंडन करणारी असी अर्थात खड्गरूपा नदी, दुष्टांच्या प्रवेशाचे अवधूनन करणारी धुनीनदी, विघ्नहरण करणारी वारणानदी यांची निर्मिती केली. काशीच्या दक्षिणभागी असी व उत्तरभागी वारणा अशा

दोन पवित्र नद्या आहेत. प्रत्यक्ष भगवान शिवांनी काशीच्या पश्चिम क्षेत्राचे रक्षण करण्यासाठी देहलीविनायकाची स्थापना केली.” स्कंद सांगत होते.

याबाबत एक प्राचीन कथा स्कंदांनी अगस्त्यांना सांगितली. “दक्षिणसमुद्रतटावर टोकाला धनंजय नावाचा एक वैश्य राहात होता. तो आपल्या मातेचा मोठा भक्त होता. पुण्याच्या मार्गाने तो धन मिळवी व त्यायोगे याचकांना संतुष्ट करी. धनंजय यशोदानंदन कृष्णांचा उपासक होता. व्यापारी असला तरी सत्यप्रिय होता. अशा या उत्तम स्वभावाच्या वैश्याची वृद्ध माता मरण पावली. तिने तारुण्यात परपुरुषगमन केले होते. म्हणून ती नरकास गेली. धनंजय शिवयोग्याच्या सहवासाने धर्मपरायण झाला. तो अस्थिविसर्जनासाठी गंगेकडे निघाला. वाटेतच ज्वराने ग्रस्त झाला. तरी कसातरी तो काशीस पोहोचला. एका माणसाच्या हाती त्याने अस्थिकलश दिला. तो माणूस अस्थिकलश घेऊन स्वगृही गेला. धनंजयाने त्याच्या घराचा शोध घेतला तर तो गृहस्थ त्या कलशाच्या लोभाने वनात गेला होता. त्याने त्या कलशात अस्थी असल्याचे पाहून त्या टाकून दिल्या. धनंजयाने त्याच्या स्त्रीस विचारले, “पती कोठे गेले?” तेव्हा त्याची पत्नी धनंजयाला वनात घेऊन गेली. दैवयोगाने त्याला ते स्थान सापडले नाही. भटकत, निराश होऊन तो काशीपुरीत आला. त्याचे मुख उदास झाले. धनंजयाने प्रयाग, गया, तीर्थांच्या यात्रा केल्या. एकूण काय तर विश्वनाथांच्या मनात नसल्याने मातेच्या अस्थी काशीपुरीत येऊनही गंगेत पडल्या नाहीत. म्हणून वर्तन शुद्ध असेल तरच काशीक्षेत्री येता येते. या पुरीची पूजा व प्रदक्षिणा करावी. जो दूरदेशी राहतो, पण अविमुक्त क्षेत्राचे स्मरण करतो, तोही पुन्हा जन्मास येत नाही. येथे भगवान भैरव कपालमोचन तीर्थांच्या साहाय्याने भक्तजनांची पापपरंपरा भक्षण करतो. हा भैरव कली व काळ यांचा घास घेणारा असल्याने याला काळभैरव असे म्हणतात.” स्कंदाने पापमोचक कथा सांगितली.

“हे स्कंदनारायणा, आपण काशीमाहात्म्य सिद्ध करणाऱ्या आणखी कथा कथन कराव्यात.” अगस्त्य उत्सुकतेने म्हणाले.

त्यावर स्कंद सांगू लागले, “प्राचीन काळी गंधमादन पर्वतावर रत्नभद्र नावाचा एक विख्यात परमधर्मात्मा यक्ष राहात होता. तो लाखो पुण्यकर्मांनी

शोभत होता. त्याला पूर्णभद्र नावाचा पुत्र होता. एकदा वृद्ध रत्नभद्र शरीराचा त्याग करून परमशांत अशा शिवधामास गेला. पित्यानंतर पूर्णभद्र वैभवाचा व भोगसामग्रीचा अधिकारी झाला. पण त्याला संतान नव्हते. म्हणून तो दुःखी होता. एकदा त्या यक्षाने आपल्या पत्नीस, यक्षिणी कनककुंडलास जवळ बोलावून म्हटले, “प्रिये, आपलं हे भवन पुत्राविना शून्य दिसतं आहे काय करू? कोणत्या उपायांनी पुत्रमुख पाहू? एखादा उपाय असेल तर कथन करावा.” त्यावर कनककुंडला दीर्घश्वास घेऊन म्हणाली, “आपण तर ज्ञानी आहात. तरी एवढा खेद करता? उद्योगी पुरुषास या चराचर जगात कोणती वस्तू दुर्लभ आहे? जो भित्रा आहे तोच मनुष्य प्रारब्धाच्या गोष्टी करतो. पूर्वजन्मीचं आपलं कर्मच प्रारब्ध म्हणून परिणामस्वरूप पुढे येत असतं. त्याला अनुकूल करण्यासाठी सर्व कारणांच्या कारणास, भगवान शिवांना शरण जायला हवं. महर्षी शीलादही संतानहीन होते, परंतु भगवान शिवांच्या कृपेनं त्यांना मृत्यूवर विजय मिळविणारा पुत्र झाला. आर्यपुत्र, जर आपणास पुत्र हवा असेल तर आपण भगवान शिवांना शरण जा.” धर्मपत्नीचे हे बोलणे ऐकून पूर्णभद्राने महादेवांची आराधना केली. तो संगीतकलेचा ज्ञाता होता. त्याने आपल्या संगीतविद्येद्वारे भगवान शंकरांना संतुष्ट केले. त्यांच्या कृपेने त्याचा मनोरथ पूर्ण झाला. त्याला एक पुत्र झाला. त्याचे नाव हरिकेश. त्याचे मुख मनोहर होते. तोही शिवभक्त होता. तो मृत्तिकेची शिवमूर्ती करून तृणांकुरांनी ती पूजित असे. तो मित्रांना शिवनामानेच हाका मारी. भगवान भूतनाथांच्या मंदिराखेरीज अन्यत्र त्याची पावले पडतच नसत. तो नेहमी शिवनामामृतच प्राशन करी. असा तो शिवांचा अनन्य भक्त होता.

हरिकेशाची अशी अवस्था पाहून त्याचा पिता म्हणत असे, “वत्सा, आता घरात आणि व्यवहारात लक्ष घालणे इष्ट होईल. प्रथम विद्याभ्यास पूर्ण कर. नंतर उत्तम भोग घे.” पित्याचे हे वारंवार सांगणे ऐकून हरिकेश घर सोडून बाहेर पडला. जायचे कोठे हा प्रश्न पडला, तेव्हा तो शिवशंकरांना हाक मारू लागला, “शंभो, आता मी कोठे जाऊ? मी तर अज्ञानी आहे. ज्याला कुठलीच गती नाही त्याला काशीपुरी आहे हे मात्र मला माहित आहे.”

असा विचार करून तो काशीपुरीस आला. आनंदवनात पोहोचून तपश्चर्या केली. एकदा त्या वनात भगवान शंकर हिंडत असताना पार्वतीस म्हणाले, “देवी पार्वती, तू जशी मला प्रिय आहेस, तसंच हे आनंदवनही मला अत्यंत

प्रिय वाटतं. इथं माझ्या अनुग्रहित जीवास अमृतस्वरूप प्राप्त होतं. मी या काशीपुरीस मुद्दाम आलो कारण येथे जीवन तारक ब्रह्माचा उपदेश होतो. योग्यांच्या हृदयात, कैलासावर व मंदराचलावर निवास करण्यास मला रुची नाही, तथापि या काशीपुरीत राहाणं मला प्रिय आहे.”

असे बोलत असतानाच महादेवांनी हरिकेशास पाहिले. तो आनंदवनाच्या मध्यभागी अशोकवृक्षाखाली बसून तपस्या करीत होता. त्याला पाहून पार्वती महादेवांना म्हणाली, “हे विश्वनाथा, हा आपलाच तपस्वी भक्त दिसतो आहे. तो खूप आर्त होऊन आपली तपश्चर्या करीत आहे. तेव्हा आपण त्याला वरदान द्यावं. त्याचे चित्त एकमेव आपणात आहे. कठोर तपस्येनं त्याचं शरीर कृश झालं आहे. आपण कृपा करून याला अनुग्रह द्यावा.”

तेव्हा भगवान शिवांनी डोळे बंद करून घेतले. त्यांनी हरिकेशास आपल्या हाताने स्पर्श केला. स्पर्श होताच हरिकेशाने डोळे उघडले. भगवान त्रिलोचनांना पाहून तो अतीव आनंदित झाला. हर्षभराने तो म्हणाला, “ईशा, आपला जय असो, शंभो, गिरिजापती, शंकरा, त्रिशूलपाणी, चंद्रार्धशेखर कृपाळू, आपला करकमल स्पर्श पावून माझं शरीर अमृतमय झालं आहे.” भगवान शंकरांनी त्याला अनेक वर देऊन म्हटले, “हे यक्षा, आता तू या माझ्या काशीधामाचा दंडनायक हो. तुझं नाव आता दंडपाणी होईल. तू माझ्या आज्ञेने उत्कट गणांचा अधिकारी हो. तू काशीनिवासी प्राण्यांना एकमात्र अन्नदाता व तारकमंत्राच्या उपदेशानं मोक्षदाता होशील. तू काशीपुरीत कायमचा निवास कर. यक्षराज, हे उत्तम क्षेत्र आजपासून मी तुझ्या स्वाधीन केलं आहे. आता दंडपाणी, तुझी प्रार्थना केल्याशिवाय कोणताही पुरुष मोक्षाचा अधिकारी होणार नाही. हे दंडपाणी, तू दक्षिणदिशेस निवास कर. पापी मनुष्यास दंड व भक्तांस अभय देत जा.”

साक्षात शिवाने अशा प्रकारे काशीपुरीतील दक्षिण दिशा त्याच्याकडे सोपविल्या. नंतर भगवान शिव वृषभराज नंदीवर आरूढ होऊन आनंदवनातील आपल्या निवासस्थानास गेले. तेव्हापासून यक्षराज हरिकेशी दंडनायकाच्या पदी असून, काशीपुरीचे संचालन करीत आहे. ही सर्व हकिकत अगस्त्यांना सांगून स्कंद अगस्त्यांना म्हणाले, “मीही त्याच्याकडे दोषदृष्टीनं पाहून काशीनगरीबाहेर निवास करू लागलो. मी काशीनगरीत राहूनही त्याचा कधीच आदर केला नाही. त्यावर अगस्त्यांनी विचारले, “स्कंदमुने, आपण जितेंद्रिय

असूनही काशीचा त्याग केलात. या दंडपाणीचा रोष झाला की काय?”

“नव्हे, केवळ, अज्ञानापोटी नंतर शिवकृपेने दंडनायकाचे महत्त्व समजले आणि मी दंडनायकांना प्रार्थना केली. मी दंडनायकांची प्रार्थना करीत म्हणालो, “यक्ष हरिकेशा, कल्याणमय मोक्षासाठी मला निर्विघ्न काशीवास प्रदान कर. महामते दंडपाणे, यक्ष पूर्णभद्र धन्य आहे. माता कनककुंडला धन्य आहे. हिच्या उदरातून तुझा जन्म झाला. यक्षपते, तुझा जय असो. दंडरूप महान आयुध धारण करणाऱ्या देवा, तुझा जय असो. विश्वनाथप्रिया, तुझा जय असो. काशी निवासीयांना मोक्ष देणाऱ्या यक्षा, तुझा जय असो. तुझे शरीर चमकदार मोत्यांच्या प्रकाशानं झळकत आहे. दंडपाणे, तुझा जय असो. गौरीचरणारविंदाच्या भ्रमरा कुशल यक्षराजा, तुझा जय असो.” या स्तुतीने दंडनायक प्रसन्न होऊन त्यांनी स्कंदांना अभय देऊन म्हटले, “हे स्कंदा, आपण साक्षात शिवरूप आहात. आपणच माझी प्रार्थना करता आहात यात आपलेच मोठेपण आहे.” हा वृत्तांत ऐकून अगस्त्यांनी विचारले, “शिव आपल्या भक्तांना आपल्यापेक्षाही मोठेपण देतात याचे प्रत्यक्ष दर्शन आपण घडविले. हे स्कंदा, आपण मला काशीपुरीचे आणखी महत्त्व विशद करा.” त्यावर स्कंद पुढे काशीपुरीचे माहात्म्य सांगू लागले.

स्कंद कार्तिकेय अगस्त्यांना म्हणाले, “हे अगस्त्य मुने, तुमची जिज्ञासा पाहून मी आपणास आणखी माहात्म्य सांगतो. कार्तिकेय अगस्त्यांना ज्ञानवापीचे महत्त्व सांगू लागले.

“हे ज्ञानवापीतीर्थ महानिद्रेत असणाऱ्या जीवांना ज्ञान, मोक्ष देणारे आहे. संसारसागरातील भोवऱ्यांत सापडणाऱ्या जीवांना नौकारूप आहे. खिन्न, कष्टी जीवांना विश्रामस्थान आहे. हे क्षेत्र सच्चिदानंदमय परमेश्वराचे धाम आहे. परब्रह्माच्या रसाची प्राप्ती करून देणारे आहे. हे सुखाचा विस्तार करणारे आहे. मोक्षाची प्राप्ती करून देणारे आहे.

“एकदा या तीर्थात ईशानकोणाचे अधिपती ईशान नावाचे रुद्र स्वेच्छेने हिंडत होते. त्यांनी येथे येऊन भगवान शिवांच्या विशाल ज्योतिर्मय लिंगाचे दर्शन घेतले. याच्या चारही बाजूंनी प्रकाशपुंज पसरला होता. देव, ऋषी, सिद्ध, योगी यांचे समुदाय निरंतर या आराधनेत संलग्न होते. ईशानांच्या मनात आले, आपण येथे शीतल जलात स्थान करावे. त्यांनी विश्वेश्वरलिंगाच्या दक्षिणेस त्रिशूलाने एक कुंड खोदले. त्यावेळी पृथ्वीत दडलेले जल प्रकट

झाले. या जलाने त्यांनी त्या लिंगास स्नान घातले. ते जल अत्यंत शीतल, ज्ञानस्वरूप, पापाचा नाश करणारे होते. ईशानांनी त्यांच्या जलाने विश्वनाथांना स्नान घातले. विश्वात्मा भगवान प्रसन्न होऊन म्हणाले, “उत्तम व्रताचं पालन करणाऱ्या ईशाना, मी तुझ्या कार्यानं प्रसन्न आहे. एखादा वर माग.” तेव्हा ईशान म्हणाले, “देवेशा, आपण प्रसन्न झाला आहात तर हे अनुपम तीर्थ आपल्या नावानं प्रसिद्ध व्हावं. त्रिलोकात जितकी तीर्थ आहेत, त्या सर्वांत हे शिवतीर्थ परमश्रेष्ठ आहे. या तीर्थाची प्रसिद्धी ज्ञानोद अथवा ज्ञानवापी अशा नावानं होईल. यातील जलाच्या स्पर्शानं मनुष्याची सर्व पापं धुतली जातील. ज्ञानोदतीर्थाच्या स्पर्शानं अश्वमेघ यज्ञाचं फल प्राप्त होतं. या तीर्थाच्या स्नानानं सर्व पापे नाहीशी होतात. ज्ञानवापीतीर्थ संध्योपासना केली, तर काललोकजनित पापांचा क्षणभरात नाश होतो. मनुष्य ज्ञानवान होतो. ज्ञानतीर्थ, तारकतीर्थ, मोक्षतीर्थ अशी नावं याला आहेत.”

अशा प्रकारचे वरदान देऊन भगवान शंकर अंतर्धान पावले. त्रिशूलधारी ईशानांनी स्वतःस कृतार्थ मानले.

“हे स्कंदरूपा, आपण तीर्थविषयक माहात्म्य प्रकट करणाऱ्या कथा सांगून मला एक प्रकारे तीर्थस्नान घडविले आहे. तेव्हा अवीट गोडीच्या या कथा ऐकण्याची आम्हा उभयतांना अधिकाधिक जिज्ञासा निर्माण होत आहे.” अगस्त्य अधिक जिज्ञासेने कार्तिकेयांना कथानिरूपणाचा आग्रह करू लागले. तेव्हा कार्तिकेय प्रसन्न होऊन पुन्हा कथा सांगू लागले.

“प्राचीन काळातील हकिकत आहे. काशीत हरिस्वामी नावाचा एक विख्यात ब्राह्मण राहात होता. त्याला सुशीला नावाची एक सुंदर कन्या होती. शील व सदाचार यात ती भूतलावर सर्वश्रेष्ठ होती. सर्वकलांनी निपुण अशी ही कन्या ज्ञानोदतीर्थाच्या सेवनाने शिवमय झाली होती. एकदा ती आपल्या अंगणात झोपली असताना तिच्या रूपवैभवावर मोहित होऊन एका विद्याधराने तिचे हरण केले. रात्रीच आकाशमार्गाने तो तिला घेऊन मलयपर्वतावर नेत होता. एवढ्यात भयानक आकाराचा विद्युन्माली नावाचा एक राक्षस आला व त्याने विद्याधराला मानवीकन्येचा तो ग्रास घेणार असे सांगितले आणि त्याने विद्याधरास मारण्यास प्रारंभ केला. विद्याधर मुष्टियुद्धनिपुण होता. त्याने आपल्या बलवान मुष्टींनी राक्षसास ठार केले. मात्र, राक्षसाच्या त्रिशूलाने घायाळ झालेल्या विद्याधरानेही तात्काळ प्राण त्याग केला. सुशीलाने मात्र त्या

विद्याधरास आपला पती मानून त्याच्याबरोबर आपला देह भस्म केला.

“विद्याधरानेही मरताना आपल्या प्रियतमेचे स्मरण केले. म्हणून त्याला मलयकेतूच्या घरी पुनर्जन्म मिळाला. सुशीलानेही त्याचे स्मरण करीत अग्नीत प्रवेश केल्याने ती कर्नाटकात पुन्हा जन्मास आली. तिच्या वडिलांनी या कलावतीचा विवाह मलयकेतूच्या पुत्राशी करून दिला. पूर्वजन्मीच्या संस्कारांनी कलावती या जन्मीही शिवपरायण होती. मलयकेतूच्या या पुत्राचे नाव माल्यकेतू होते. त्याला पतिरूपाने प्राप्त करून कलावतीने दिव्य वैभवाचा भोग घेतला. तिला तीन संतान झाली.

“एकदा उत्तरेकडील एक चित्रकार माल्यकेतूकडे आला. त्याने राजाला विचित्र चित्रपट दाखविला. तो राजाने कलावतीस दाखविला. तो चित्रपट पाहून कलावतीच्या शरीरावर रोमांच उभे राहिले. ती एकांतस्थानी बसली. भगवान विश्वनाथांकडे वारंवार बघून तिचे भान हरपले. थोडी सावध झाल्यावर तिने त्या चित्रपटाचे अवलोकन केले. लोकार्ककुंडाच्या समीप परमसुंदर असी व गंगा यांचा संगम आहे. उत्तरेस भगवान केशवांच्या चरणांसमीप वारणा नावाची श्रेष्ठ नदी वाहते आहे. इकडे उत्तरवाहिनी गंगेत स्नान करण्यासाठी स्वर्गवासी देवही आले आहेत. हेच ते अतिशय पवित्र असे मणिकर्णिकातीर्थ असून हे साधुपुरुषांना मोक्षाचे स्थान वाटते. तेथेच श्रीकालभैरवाचा कुलस्तंभ आहे. तेथेच पवित्र कपालमोचनतीर्थ आहे कारण येथेच भैरवांच्या हातून कपाल गळून पडले होते.

“जवळच ऋणमोचन तीर्थ आहे. या तीर्थावर ॐकारेश्वरांचे स्थान आहे. तेथे अप, उ, म, नाद व बिंदू पाच रूपांत प्रणवरूप परब्रह्म येथे सदैव प्रकाशित आहे. तेथेच परमसुंदर मत्स्योदरतीर्थ व भगवान त्रिलोचनदेव आहेत. येथे कामेश्वरदेव आहेत. काशीचे प्रधान देव विश्वनाथ आहेत. हेच स्कंदेश्वर महादेव आहेत. एकीकडे विनायकेश्वर आहेत. ही साक्षात काशीदेवी आहे. या देवीच्या दर्शनाने मोक्षप्राप्ती होते. कारण येथे मोक्षदाते भगवान महेश्वर गौरीदेवीबरोबर निवास करतात. यज्ञेश्वर नावाचे शिवलिंग आहे. त्या शेजारी पुराणेश्वर लिंग आहे. या लिंगदर्शनाने अठरा विद्यांचे ज्ञान होते.

“हा धर्मशास्त्रेश्वर महादेव असून याच्या दर्शनाने धर्मशास्त्राच्या अध्ययनाचे पुण्य प्राप्त होते. या काशीनगरीत सर्वत्र लिंग स्थापित असून ते शिवमहिम्नासह काशीमाहात्म्य सांगतात. भगवान मंत्रेश्वर, बाणेश्वर, वैरोचनेश्वर, बालकेश्वर

याशिवाय नादकेशव, आदिकेशव, आदित्यकेशव, भीष्मकेशव, दत्तात्रेयेश्वर आदिगदाधर, भृगुकेशव, वामनकेशव, नरनारायण, यज्ञवराहकेशव, नारसिंह, गोपीगोदी, लक्ष्मीनृसिंह, सर्वविनायक, शेषमाधव, शंखमाधव, सारस्वतस्तोत्र, बिंदुमाधव, पंचब्रह्मात्मक, पंचनद, मंगलागौरी, मयुखादित्यतीर्थ, गभस्तीश्वर, धौतपापेश्वर, निर्वाणनृसिंह, मणिप्रदीपनाग, कपिलेश्वरलिंग, प्रियव्रतेश्वर, श्रीकालराज मंदिर, परमसुंदर मंदाकिनी, रत्नेश्वर लिंग, कृतिवासेश्वर, भगवतीदुर्गा व उत्तमपितृलिंग, चित्रघंटेश्वरीदेवी, घंटाकर्णसरोवर, ललितागौरी, विशालाक्षी, आशाविनायक, धर्मकूप, विश्वभुजादेवी, हे त्रिलोकवंदित दशाश्वमेधतीर्थ, प्रयागतीर्थ, अशोकतीर्थ, गंगाकेशव, मोक्षद्वारतीर्थ, स्वर्गद्वारतीर्थ अशा अनेक देखाव्यांचे दर्शन कलावतीने त्या चित्रपटात घेतले.

कलावतीने त्या चित्रपटात स्वर्गद्वारापुढे श्रीमणिकर्णिकातीर्थ पाहिले. येथेच भगवान शंकर आपल्या उजव्या हाताचा स्पर्श करून संसारग्रस्त जीवांना तारकब्रह्माचा उपदेश करतात. तिने भगवान विश्वनाथांच्या दक्षिणभागी ज्ञानवापी पाहिली. शिवांची ही जलमय मूर्ती आहे. ज्ञानवापीच्या दर्शनाने कलावतीच्या अंगावर रोमांच उभे राहिले. शरीरास कंप सुटला. कपाळावर घाम आला. तिचे नेत्र आनंदाश्रूंनी भरून आले. तिचे देहभान हरपले आणि तिच्या डोळ्यांसमोरील चित्रमाला नाहीशी झाली. एवढ्यात तिच्या सख्या आल्या व तिच्याकडे पाहून म्हणाल्या, “झालं तरी काय?” कलावतीने उत्तर दिले नाही. सख्या तिची परोपरीने सेवा करू लागल्या. कलावती सावध झाली. तो तिला पूर्वजन्मीचे ज्ञान प्राप्त झाले. ती म्हणाली, “पूर्वजन्मी मी ब्राह्मणाची कन्या होते. काशीत विश्वनाथमंदिराजवळच मी ज्ञानवापीच्या तटावर खेळत होते. माझ्या पित्याचं नाव हरिस्वामी होतं. मातेचं नाव प्रियंवदा होतं. माझं नाव सुशीला होतं.” त्यावर सख्या तिला म्हणाल्या, “कलावतीदेवी, आम्हालाही त्या तीर्थाचे दर्शन घडवा.” त्या मैत्रिणींची प्रार्थना ऐकून कलावती आपल्या पतीस म्हणाली, “माझ्या सर्व इच्छा आपण पुरविता, तेव्हा आणखी एक इच्छा पुरवावी, मला काशीपुरीस घेऊन जावे.” त्यावर तिचा पती म्हणाला, “आपण दोघेही लवकरच काशीस जाऊ.”

“कलावतीला काशीपुरीस नेण्याचे आश्वासन देऊन माल्यकेतूने आपल्या पुत्रास राज्यावर बसविले आणि तो काशीपुरीस निघाला. विश्वनाथ नगरीचे दर्शन होताच त्याने स्वतःस कृतार्थ मानले. पूर्वजन्मीच्या स्मृतीने राणी कलावतीने

काशीचा सर्व भाग ओळखला. मणिकर्णिकेत स्नान करून खूप दानधर्म केला. विश्वनाथांची पूजा केली. मुक्तिमंडपात धर्मकथा ऐकली. राजासह रात्री जागरण केले. प्रातःकाली राजासह ज्ञानवापीत स्नान केले. राजाने श्रद्धेने पिंडदान करून पितरांना तृप्त केले. सुपात्र ब्राह्मणांना दान दिले. दीन, अंध, दरिद्री, अनाथ यांना धनाने त्याने संतुष्ट केले. त्या दोघांनी ज्ञानवापीजवळ तपस्या केली.

“एके दिवशी पतिपत्नी स्नानोत्तर बसले असता एका जटाधारी व्यक्तीने हातात विभूती घेऊन म्हटले, “उठा, आज एका क्षणात तुम्हा दोघांना इथं तारकामंत्राचा उपदेश होणार आहे.” जटाधारी असे म्हणताच आकाशातून एक तेजस्वी विमान उतरले. भगवान शिव त्यातून खाली आले. त्यांनी त्या पतिपत्नींच्या कानात स्वतः ज्ञानाचा उपदेश केला.” स्कंदांनी कथा कथन केली.

“हे स्कंदनारायणा, ही कथा ऐकून आमचे कान तृप्त झाले. आता आम्हास व्यावहारिक उपदेश करावा.” अगस्त्यांनी स्कंदांना पुन्हा विनंती केली.

यानंतर स्कंदांनी अगस्त्यांना सदाचाराचा सविस्तर उपदेश केला. सदाचार, संस्कार, ब्रह्मचर्य, गृहस्थधर्म, पंचयज्ञ महिमा, काशीवास माहात्म्य, शिष्टाचार, योग, मृत्यू अशा विषयांची विस्ताराने माहिती सांगितली आणि प्रमाणार्थ कथा सांगावयास सुरुवात केली.

एकदा प्रजापती ब्रह्मदेवांनी राजा रिपुंजयास प्रत्यक्ष दर्शन दिले. रिपुंजय अविमुक्त नावाच्या महाक्षेत्रात मन, इंद्रिये यांना वश करून तपस्या करीत होता. त्याचा जन्म मनूच्या वंशात झाला होता. तो वीर प्रत्यक्ष क्षात्रधर्मावतार होता. ब्रह्मदेव त्याला म्हणाले, “महामते, तू समुद्र, पर्वत, वन यांच्यासहित सर्व पृथ्वीचं पालन कर. नागराज वासुकी तुला पत्नी म्हणून नागकन्या अंगमोहिनी समर्पण करतील. देवही तुला भरपूर संपत्ती देतील. दिव्यगोष्टी तुझ्या दास होतील. ‘दिवो दास्यन्ति’ असा तू असल्याने तू दिवोदा या नावाने परिचित होशील. राजन, माझ्या प्रभावाने तुला दिव्य सामर्थ्य प्राप्त होईल.” ब्रह्मदेवांनी सांगितले.

“पितामह, माणसांनी भरलेल्या या जगात काय दुसरे राजे नाहीत? मलाच अशी आज्ञा का?” दिवोदासाने विचारले.

“राजन, तू राज्य करशील तर इंद्रदेव या पृथ्वीवर पाऊस पाडतील. दुसरा

एखादा पापी राजा या पृथ्वीवर राज्य करील तर वृष्टी होणार नाही.” ब्रह्मदेवाने सांगितले.

“महामान्य पितामह, आपण स्वतःच तीनही लोकांचं रक्षण करण्यास समर्थ आहात. तरी मला ही कामगिरी सांगता हा मी लाभलेला प्रसाद मानतो. आपली आज्ञा शिरोधार्य आहे. पण मी एक प्रार्थना करणार आहे. आपण ही स्वीकाराल तर मी भूतलावर राज्य करीन.” दिवोदास नम्रपणाने म्हणाला.

“हे राजा, तुझ्या मनात तरी काय आहे हे मला मोकळेपणाने सांग.”

“पितामह, देवांनी आपल्या देवलोकी राहावे व मानवाने भूलोकी. देवांनी भूलोकी राहण्याचा प्रयत्न करू नये तरच माझी प्रजा सुखी होईल.”

“तथास्तु.” ब्रह्मदेवांनी त्याच्या प्रार्थनेचा स्वीकार केला.

“देवांनी स्वर्गात निघून जावे, नागगणांनी येथे थांबू नये अशी घोषणा दिवोदासांनी घंटानादासह केली.” स्कंद सांगत होते.

“हे स्कंदभवन, मग शंकरांनी राजा दिवोदासास काशीपुरीचा त्याग करावयास सांगितले, असे का घडले? अगस्त्यांनी शंका विचारली.

“गिरीराज मंदाराच्या तपस्येने संतुष्ट होऊन भगवान शिव गौरवाने मंदराचलावर गेले. त्यांच्याबरोबर सर्व देवही होते. भगवान विष्णूही त्यांच्याबरोबर मंदारचलावर गेले. पृथ्वीवर देव नाहीसे झाल्यावर दिवोदासाने पृथ्वीवर राज्य केले. काशीपुरी राजधानी बनवून त्याने धर्मपूर्वक राज्य केले. दानव, नाग, गुह्यक हेही राजाची सेवा करीत. त्याच्या राज्यात कधीच इतिभीती अर्थात अतिवृष्टी किंवा अनावृष्टी अशी संकटे आली नाहीत. प्रत्येक गावात उत्तम रक्षक असत. सर्व प्रकारची सुबत्ता प्राप्त झाली होती. दिवोदासाने काशीपुरीत ऐंशी हजार वर्षे राज्य केले. आपल्या पुत्रांप्रमाणे त्याने प्रजेचे पालन केले. तो धर्मशील व राजनीतिज्ञ होता. तो नीतिनिपुण होता. त्याचे दोष देवांनाही माहीत नव्हते. तो स्वतः एकपत्नीव्रती होताच तथापि राज्यात सर्व स्त्रिया पतिव्रता होत्या. सर्व वर्णांचे लोक अतिशय तत्पर होते. विद्यार्थी, गृहस्थ वर्णाश्रमानुसारी वागत असत. सर्व संन्यासी आसक्तिरहित, जीवनमुक्त, संग्रहशून्य होते. लोक वैदिक मार्गाने चालत. दिवोदासाच्या राज्यात संततिहीन, दरिद्री, अपंग असे कोणी अपप्रवृत्त, व्यसनी नव्हते. काशीपुरीत राहणारे सर्व लोक देवांच्या पूजेत रमलेले होते. आदर्श राज्य अशा स्वरूपाचे राज्य होते. त्यामुळे स्वाभाविक देव त्याचा हेवा करू लागले.

“इंद्रादी देवांनी दिवोदासाचे राज्य असफल व्हावे म्हणून अनेक प्रकारची विघ्ने उपस्थित केली. राजाने आपल्या तपोबलाने त्यावर विजय मिळविला. त्यानंतर मंदराचलावरून महादेवांनी चौसष्ट योगिनींना दिवोदासाच्या नगरीत दोषशोधनार्थ पाठविले. त्या योगिनींना बारा महिन्यात राजाचा एकही दोष दिसला नाही. त्या सर्व निराश होऊन परत गेल्या. तेव्हा भगवान शिवांनी सूर्यास बोलावून म्हटले.

“सप्ताश्ववाहन, तू त्या मंगलमयी काशीपुरीत जा. तिथं धर्मात्मा दिवोदास विद्यमान आहे. हे क्षेत्र उजाड होईल असा प्रयत्न कर. मात्र राजाचा अनादर करू नकोस. त्याला धर्मभ्रष्ट कर. तुझ्या दुःसह किरणांनी ती नगरी उजाड करून टाक.

“भगवान शिवांची आज्ञा घेऊन सूर्यदेव काशीपुरीत आला. त्याला राज्यात थोडाही धर्माचा व्यतिक्रम दिसला नाही. अनेक रूपा धारण करून तो वर्षभर काशीत राहिला. त्याने नाना प्रकार करून पाहिले. त्याला दोष सापडेना. काशीपुरीस तो उजाड करू शकला नाही. सूर्यदेव बारारूपांनी अर्थात लोकार्क, उत्तरार्क, सांबादित्य, द्रौपदादित्य, मयुखादित्य, खगोलकादित्य, अरुणादित्य, वृद्धादित्य, केशवादित्य, विमलादित्य, गंगादित्य, यमादित्य अशी रूपे स्थावरी. काशीदर्शनाने सूर्यही वेडावला. म्हणून तो लोलार्क म्हणून प्रसिद्ध झाला. काशीनगरीत लोलार्काचे स्थान असून तो नेहमी काशीच्या जनतेच्या योगक्षेत्राची सिद्धी करतो व त्याच्या कृपेने सर्वलोक पापातून मुक्त होतात.

“काशीपुरीच्या उत्तरदिशेस उत्तम अर्ककुंड आहे. येथे भगवान सूर्य उत्तरार्क या नावाने ओळखले जातात.” अशा प्रकारे सर्व तीर्थस्थानांची कथापूर्वक माहिती स्कंदांनी सांगितली. त्यात सांबादित्य, मयुखादित्या आदी दैवतांच्या कथाही होत्या. त्याचबरोबर गरुडेश्वर लिंग, खखोलादित्य, गरुड व विनता यांच्याही कथा सांगितल्या. गरुडाची कथा सांगताना स्कंद म्हणाले,

“त्रिलोचनाच्या स्थानाच्या उत्तरभागी खखोल्क नावाचे स्थान आहे. हा आदित्य सर्व रोगांचा नाश करतो. पूर्वी कद्रू व विनता या दोघी बहिणी खेळत होत्या. त्या प्रजापती दक्षाच्या कन्या व मारीचनंदन कश्यपांच्या धर्मपत्नी होत्या. त्यावेळी खेळताना कद्रू आपल्या बहिणीस म्हणाली, “विनते, सूर्याच्या रथाचा उच्चैश्रवा घोडा आहे. त्याचं रूप कसं आहे? तुला माहीत आहे? आपण शर्थ लावून याचा निर्णय करू. जी पराजित होईल ती दुसरीची दासी

होईल. या प्रतिज्ञेस या दासी साक्ष आहेत.” शर्थीस अनुसरून कद्रूने सूर्याच्या अश्वाना रंग चित्रविचित्र असल्याचे सांगितले. विनताने श्वेत सांगितला. विनता निघून गेल्यावर कद्रूने आपल्या पुत्रांना उच्चैश्रवा नावाच्या घोड्याचा रंग शामल आणि चित्रविचित्र करावयास सांगितले. पुत्रांनी अगदी तसेच केले. दोघी बहिणींनी या चित्रविचित्र घोड्यास पाहिले. विनताने कद्रू जिंकल्याचे मान्य केले. तेव्हापासून विनता कद्रूची दासी झाली. नंतर विनतापुत्र गरुडांनी नागांना अमृत देऊन आपल्या मातेस दासीभावातून मुक्त केले.

“आपल्या दासीपणाची हीनता दूर करण्यासाठी विनताने काशीस जाण्याची इच्छा व्यक्त केली. तेथे जाऊन विश्वनाथांकडून तारकमंत्राच्या साहाय्याने स्वतःचा उद्धार करून घ्यावयाचे ठरविले. गरुडानेही आईबरोबर काशीपुरीस जायचे ठरवले. गरुडाने काशीपुरीत मोठी तपश्चर्या केली. शिवलिंग स्थापना केली. विनताने खखोल्क नावाच्या आदित्याची स्थापना केली. या त्यांच्या तपश्चर्याने भगवान शंकर व सूर्यदेव प्रसन्न झाले. गरुडाद्वारे स्थापित शिवलिंगातून उमानाथ प्रकट झाले. उमानाथांनी गरुडस्थापित शिवलिंग गरुडेश्वर म्हणून ओळखले जाईल आणि त्यापासून परमज्ञान लाभेल असा आशीर्वाद दिला. विनताच्या तपस्येने शिवरूप खखोल्कदित्य सूर्य प्रकट झाले आणि विनतास शिवज्ञान देऊन काशीतच निवासाचे आश्वासन दिले. विनतेच्या तपस्येमुळे अरुणादित्य, वृद्धादित्य, केशवादित्य, विमलादित्य, गंगादित्य, यमादित्य आदी आदित्य अनुषंगाने सिद्ध झाले.”

कार्तिकेयांनी अगस्त्यांना, शिव, विष्णू आणि ब्रह्म एकरूप होऊन वास करतात, तसेच पार्वती, लक्ष्मी, महामाया, आदिशक्ती, श्रीरूपा आदी सर्वरूपातील शक्ती येथे एकरूप होऊन राहतात, असे सांगून ते पुढे म्हणाले, “प्रत्यक्ष परब्रह्म कैवल्य आणि प्रत्यक्ष कैवल्य शक्ती केवळ काशीपुरात वास करतात. येथे महालक्ष्मीरूपिणी महामाया प्रकृतीची जो भक्ती करतो तो सर्वशक्तिमान, सर्वज्ञानी होतो असे सांगितले. अशा भक्ताचा सदैव विजय होतो. त्याचे सर्व पुत्रपौत्र, सेवक, दास, भक्त, प्रजा अतिशय शक्तिमान, संपत्तीवान व ज्ञानी होते. या नगरीत श्रीमहालक्ष्मीच्या तपश्चर्येने सर्व दुरिते नाहीशी होतात.”

अगस्त्यांनी उत्सुकतेने स्कंदांना विनविले, “हे भगवन्, आपल्या निवेदनाने मला महालक्ष्मीमातेला तपश्चर्यापूर्वक प्रसन्न करून घेण्याची इच्छा निर्माण झाली आहे. तसेच मम भार्या लोपामुद्रा हीस ही लक्ष्मीने आपल्या प्रजेला

सर्वशक्ती, संपत्ती, ऐश्वर्य देऊन सुखी करावे असे वाटते. आम्ही उभयता काशीपुरीत जाऊन महालक्ष्मीची पूजा, जप-तपध्यान करू इच्छितो. आपण आम्हाला गुरुस्थानी आहात. आपला आशीर्वाद आम्हाला असावा.” कार्तिकेयांनी आपणास महालक्ष्मी माता प्रसन्न होऊन आपल्या अथर्वण योगासही साहाय्य करो असा आशीर्वाद दिला. परिक्रमा पूर्ण करून अगस्त्यनारायण लोपामुद्रेसह काशी नगरीत आले. कार्तिकेयांच्या मार्गदर्शनानुसार त्यांनी श्रीमहालक्ष्मीची स्थापना करून महालक्ष्मीची स्तुतिपूर्वक प्रार्थना केली.

अगस्त्यांच्या मुखातून प्रतिभाबलाने महालक्ष्मी स्तोत्र उमटत गेले.

मातर्नमामि कमले कमलायताक्षि ।
 श्री विष्णूहृत्कमवासिनि विश्वमातः ।
 क्षीरोदजे कमलकोमल गर्भगौरी ।
 लक्ष्मीप्रसीद सततं नमतां शरण्ये ॥
 त्वं श्रीरूपेन्द्रसदन मदनैकमात-
 ज्योत्स्नासि चंद्रमसि चंद्रमनोहरास्ये ।
 सूर्ये प्रभासिच जगत्त्रियते प्रभासि ।
 लक्ष्मी प्रसीद सततं नमतां शरण्ये ॥
 त्वं जातवेदसि सदा दहनात्मशक्ति
 वेंधास्त्वया जगदिदं विविधं विद्ध्यत ।
 विश्वम्भरोपि विभूयादखिलं भवत्या
 लक्ष्मी प्रसिद सततं नमतां शरण्ये ॥
 त्वत्यक्त मेतदमले हरते हरोऽपि
 त्वं पासि हंसि विदधासि परावरासि ।
 ईड्यो बभूव हरिरप्यमले त्वदाद्या
 लक्ष्मी प्रसीद सततं नमतां शरण्ये ॥
 शूरःसः एव स गुणी सबुधःस धन्यो
 मान्यः स एव कुलशीलकलाकलापैः ।
 एकःशुचिः स हि पुमान् सकलेपि लोके
 यत्रापतेत्तव शुभे करुणा कटाक्षः ॥
 यस्मिन्वसे क्षणमहो पुरुषे गजऽश्वे

स्रैणे तृणे सरसि देवकुले गृहे त्रे
 रत्ने पतत्रिणि पशौ शयने धरायां
 सश्रीकमेव सकले तदिहास्ति नान्यत ॥
 त्वत्स्पृष्टमेव सकलं सुचितां लभेत
 त्वत्यक्तमेव सकलं त्वशुचीह लक्ष्मी ।
 त्वन्नाम यत्र च समङ्गलमेव तत्र
 श्रीविष्णुपत्नि कमले कमलालयेऽपि ॥
 लक्ष्मी श्रीयं चकमलां कमलालयांच
 पदमांरमां नलिनयुग्मकरां च मां च ।
 क्षीरोदजाममृत कुम्भकरामिरांच
 विष्णुप्रियामिति सदा जपतां क्व दुःखम (काशी. पूर्वा ५.८०.८७)

वाराणसीच्या अगस्त्य आश्रमातून प्रभू रामचंद्र यमुनेच्या तीरावरून प्रवास करीत यमुनेच्या उपनदीकाठी सिंधू नामक ठिकाणी सिंधू अगस्त्य आश्रमात आले. तेथे दोन दिवसांचा काल व्यतीत करून ते निघाले. क्षिप्रा नदीच्या तीरावरील उज्जैन नगरीत प्रभू पोहोचले. क्षिप्रातटाकी महान शिवलिंगाची महती त्यांना कळली. उज्जैनला क्षिप्रेत स्नान करून ते दूरवरच्या पुष्करतीर्थाकडे गेले. पुष्करतीर्थावर त्यांना पुष्कळ प्रकारची कमळे गवसली. सुंदर सरोवराच्या काठावर काही दिवस निवास करून त्यांनी वितरता नदीवरील अगस्त्य आश्रमाची माहिती मिळवली. पुष्कर आश्रमातून नंतर प्रभू रामचंद्र हटकेश्वर आणि प्रभासचा आश्रम पाहून अगस्त्यांचे दर्शन घेत पुन्हा उज्जैनला आले. जवळपास दोन महिन्यांच्या या प्रवासात त्यांना अगस्त्य आश्रमांचा चांगला परिचय झाला. आतापर्यंत अनुभवलेल्या सर्वच आश्रमात गोशाला, कृषिकर्मशाला, युद्धशाला, रसशाला, रुग्णालये, यज्ञशाला पाहावयास मिळाल्या. अगस्त्यांच्या गुरुकुलांत त्या त्या परिसरातील अनेक विद्यार्थी शिकत होते. अथर्वविद्या, आयुर्वेद, योगविद्या यावर अगस्त्यांचा भर होता. तथापि कृषिशाळेतून नवनवे प्रयोग सुरू होते, आयुर्वेद रसशालेसाठी आयुर्वेदीय वनशेती निर्माण केलेली होती, योगविद्या आणि अथर्वविद्या यात आश्रमातील शिष्यगण पारंगत होते. अनेक रुग्णांवर निरनिराळ्या प्रकारे शल्यचिकित्सा होत होत्या.

उज्जैनच्या आश्रमात अगस्त्यांनी त्यांची उत्तम सोय केली होती. या आश्रमात श्रीरामचंद्रांना विंध्य आश्रम, नर्मदा आश्रम, रावेर, अंकाई, पंचवटी, अकोले, नेवासा वावधन, कोल्हापूर, बदामी, अगस्त्यकूट, पाण्ड्य, वैदारण्य, अगस्तिस्थान, श्रीलंका अशा दक्षिणेकडील आश्रमांची अगस्त्यस्थानाची माहिती मिळाली. या सर्व आश्रमांत थोड्याफार वेगळ्या परंतु अशाच अगस्त्य कथा सांगितल्या जात होत्या. जंबुद्वीपात पूर्वपश्चिम, उत्तरदक्षिण चारही दिशांना एवढेच काय लंकादी द्वीपांवरदेखील अगस्त्य ऋषी अथर्वण शोधनार्थ आणि कृषिज्ञानप्राप्ती व समृद्धीसाठी सतत भ्रमंती करीत आहेत. दुर्जया नदीच्या काठी बदामी येथे आश्रम स्थापून त्या परिसरातील त्यांच्या पट्टशिष्याला अगस्त्यपदाने विभूषित करून त्यांनी गुरुकुलाश्रम त्याच्या स्वाधीन केला. याचप्रमाणे, पाण्ड्य देशात समुद्रकिनारी, मलयपर्वतावर त्यांनी असे आश्रम स्थापन केले. आयुरारोग्य रक्षण, कृषिविकास आणि यज्ञसंस्थेचा अभ्यास यांचा पुरस्कार त्यांच्या सर्व आश्रमात करीत. त्यांनी जंबुद्वीपात सर्वदूर प्रत्यक्ष राहून तेथील वनस्पती, प्राणी, पाणी आणि शेतीभाती यांचा अभ्यास करून सूर्य, पर्जन्य, वायू यांच्या आराधनेसह ज्ञानदानाचा आणि तपश्चर्येचा मोठा अगस्त्यसंप्रदाय निर्माण केला. त्यांच्या वास्तव्याने तीर्थस्थळे निर्माण झाली. दक्षिण समुद्राजवळ अगस्त्यतीर्थ म्हणून स्थान आहे. पर्वताला अगस्त्यकूट पर्वत असे नावही प्राप्त झाले. दक्षिणेकडील मानवी वस्त्या अगस्त्यसंचारामुळे शिवभक्त व विष्णुभक्त झाल्या. ब्रह्मा, विष्णू आणि महेश या त्रिरूप देवतांचे माहात्म्य लोकांना कळले. मध्यभारतात गोकर्णनजीक एक आश्रम निर्माण केला. गोदातीरी, पंचवटीमध्ये आणि अंकाई येथे आश्रमाची स्थापना केली; परंतु अमृतवाहिनी प्रवरेच्या तीरावरील अकोले अर्थात अगस्त्यपुरी येथे त्यांनी निर्माण केलेला आश्रम सहाद्रीच्या रांगांत, पवित्र जलौघांच्या सान्निध्यात, दंडकारण्यात असल्याने तो त्यांना अधिक प्रिय आहे. या आश्रमाला त्यांनी तपोभूमीचे रूपही दिले. तेथेच त्यांचे वास्तव्य सातत्याने असते. सर्व तीर्थे अगस्त्यकुंडात निर्माण करून तेथे तीर्थव्यवस्था केली. पुष्कर आणि प्रयाग या दोन्ही ठिकाणी त्यांचे आश्रम चांगले कार्यान्वित आहेत. अथर्वणविद्या, आयुर्वेद यांवर अगस्त्यांचा भर आहे. रसचिकित्सा आणि शल्यचिकित्सा या दोन्हीवर आश्रमातून साधना सुरू आहे. संगीतसाधनाही अगस्त्य आश्रमात चालते. अगस्त्यगोत्रीय अगस्त्यपीठासीन असून स्वतः अगस्त्यांचा संचार गुप्त स्वरूपात सर्वत्र असतो.

काशी आणि अकोले या दोन ठिकाणी मात्र ते प्रत्यक्ष रूपात प्रकटतात व दर्शन देतात. संपूर्ण जंबुद्वीपात भ्रमंती करणारा हा ऋषी अतिप्राचीन आणि युगानुयुगे तपश्चर्या करणारा देवपदाला पोहोचला. त्यांचे कार्य सुरूच आहे.

प्रभू रामचंद्रांना अगस्त्यांची माहिती मिळत होती आणि त्यांची ऋषिमूर्ती त्यांच्या अंतर्धामी ठसत होती. ‘ततःश्वेतश्वतुर्बाहः साक्षसूत्र कमंडलू! अगस्त्य इतिशांतात्मा बबुव ऋषीसत्तम अगस्त्यो नरां नषुप्रशस्तिः काराधुनीव चितयत सहस्रैः!’

तत्त्ववेत्ते, आयुर्वेद विद्येचे थोर अभ्यासक, देवांच्या बरोबरीने दीर्घायुषी, ब्राह्म व क्षात्रतेजयुक्त, शापादपी, शरादपी, मानवतेचा उपकारकर्ता, पुरोहित, कवी आणि यजमान, शक्तिशाली योद्धा, अथर्वविद्या तज्ज्ञ, तीर्थयात्री, वसाहतकार असे अनेक पैलुयुक्त व्यक्तिमत्त्व प्रभू रामचंद्रांच्या मनात ठसत गेले. उज्जैनच्या निवासात त्यांनी अनेक प्रकारे अगस्त्यांची माहिती मिळवली असली तरी त्यांना अगस्त्यांचा दक्षिणेकडे एवढा प्रवास का घडला, तेथे आश्रमांची स्थापना अगस्त्यांनी का केली, या प्रश्नांची उत्तरे मिळनात; म्हणून त्यांनी अगस्त्यांना विचारले.

“हे अगस्त्यांनो, गुरुकुलस्वामी, अगस्त्यांनी दक्षिणेकडे एवढ्या संख्येने आश्रम का केले असावेत?”

श्रीरामचंद्रांची जिज्ञासा लक्षात घेऊन आश्रम कुलगुरू अगस्त्यांनी श्रीरामांना सांगितले, “हे प्रभो, शिवपार्वती हे सृष्टीचे आदितत्त्व आहे हे आपण जाणता. सृष्टिचक्रातील सृजनशीलतेत शिवपार्वती विवाहाचे माहात्म्य अधिक, खरेतर सृजनचक्र दैनंदिन सुरू आहे. त्यामुळे प्रतिदिन सायंकाळी शिवपार्वतीच्या विवाहाची प्रथा आहे. दशसहस्र वर्षांनी येणाऱ्या सृजनचक्राच्या कालात शिवपार्वतीचा लग्नप्रसंग अतिमहत्त्वाचा मानला जातो. सृष्टीचा समतोल त्यावर आधारित आहे. असाच शिवपार्वती विवाहाचा प्रसंग होता.”

“दशसहस्र वर्षांनी घडणाऱ्या या विवाहाची पर्वणी अतिशुभफलदायी होती. ऋषी, मुनी, तपस्वी, राजे, महंत आणि सर्व स्तरातले प्रजाजन यांची हिमालयाच्या दिशेने रीघ लागली होती. स्वतः श्रीगणेश या सर्वांच्या व्यवस्थेत गुंतले होते. कार्तिकेयांनी विविध आश्रमवासी आणि देवदेवतांच्या व्यवस्थेची

जबाबदारी घेतली होती. कैलासावर विवाहाची जोरदार तयारी सुरू होती. प्रत्यक्ष परब्रह्म मानससरोवरातून प्रकट होणार होते. ब्रह्मा आणि विष्णू या अपूर्व क्षणांचा आनंद लुटण्यासाठी उपस्थित होते. देवेंद्रासह देवगणांनी कैलासावर गर्दी केली होती. सोमयागांची सत्रे सुरू होती. देवेंद्रांनी इंद्रदरबारातील अप्सरांना मनोरंजनार्थ खास नियोजित केले होते. लंकाद्वीपापासून हिमालयापर्यंत आणि ब्रह्मावर्तापासून सिंधू परिसरासह संपूर्ण जंबुद्वीप राजकुले उपस्थित होती. सप्तद्वीपातील द्वीपाधीश उपस्थित झाले होते. आकाशाला तारांगणांनी रंगतेजोत्सव सुरू केला होता. सृष्टीतील वृक्षवेलींनी वसंतोत्सव सुरू केला होता. तीर्थांची पवित्र सिंचनासाठी स्पर्धा सुरू झाली होती. विवाहपर्वाच्या निमित्ताने हिमालय पर्वताने विश्वातील सर्वांना पाचारण केले होते. जंबुद्वीपाच्या उत्तर शिखरावरील कैलास पर्वतावर देव, मानव, दानव एवढ्या गर्दीने जमले की हिमालय पर्वताला स्वतःचा तोल सावरता येईना. व्रतस्थ पार्वती सृजन समयीच्या कामोत्तेजक शृंगारपरिपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाने विश्वाचे लक्ष वेधीत होत्या. हिमगिरींनी पार्वतीमातेला शिव भगवानांच्या सामोरे आणले. व्याघ्रचर्मपरिधान, रुद्राक्षमालांनी विभूषित आणि चिताभस्माने उघसित चंद्रमौळिश्वरांच्या गळ्यात गिरिजेने पुष्कर पुष्पमाला घालताच विरागी शिव अनुरागित होऊन प्रकृतीसह नृत्य करू लागले. शिवपार्वतीच्या रतिमदन नृत्याने कैलास आंदोलले. हिमालयासह संपूर्ण उत्तर दिशा दोलायमान झाली. काय होते आहे कळेना. प्रलयंकाराच्या दशसहस्रवार्षिक विवाहप्रसंगीचा प्रलय आल्याचा आभास होऊ लागला. हळूहळू उत्तर खचू लागली. पाताळाला जाऊ लागली आणि दक्षिण भाग सागरातून वर येऊ लागला. प्रत्यक्ष परब्रह्माला चराचराच्या जीविताचे रक्षण करण्याचा प्रसंग आला. प्रकृती आणि पुरुषाच्या या विलोभनीय नृत्यात सारेच दंग होते. त्रिकालज्ञ प्रलयंकर शिवशंकराचे हे नृत्य द्वादशवर्षपर्यंत होणार असल्याने समतोल राखण्यासाठीचा उपाय करणे आवश्यक होते. परब्रह्माने पुरुषाला प्रेरित केले. महेशांनी आपल्या सत्त्वापासून निर्माण झालेल्या मित्रावरुणांचे अवतार असलेल्या अगस्त्यांना मनोमनी बोलावून घेतले.

“हे महर्षी अगस्त्या, माझ्या विवाहोत्सवाने सृजनशील सृष्टी पृथ्वी असंतुलित झाली आहे. दक्षिण द्वीपा वसुंधरा सागरातून वर येते आहे. हे थोपविण्याची जबाबदारी आम्ही तुमच्यावर सोपवितो. पृथ्वीवर आपले विचरण असले तरी आपले योगसामर्थ्य अतुलनीय आहे. आपल्या संपूर्ण सामर्थ्याचा

उपयोग करून आपण संतुलन करावे.”

“हे पिताश्री, आपण चिंता करू नका. आपल्या कृपेने प्राप्त असलेल्या सर्व तपःसामर्थ्यासह मी हा समतोल साधण्याचा प्रयत्न करीन.”

“अगस्त्यांनी शिवाशीर्वादाने काशीक्षेत्र सोडून दक्षिणेकडे प्रयाण केले. दंडकारण्यातील आपला आश्रम ओलांडून ते दक्षिणेकडे कूट पर्वताच्या शिखरावर गेले. त्या पर्वतावर घोर तपश्चर्या सुरू केली. पद्मासनस्थ अगस्त्यांनी आपल्या दोन हातांनी सूर्य आराधना सुरू केली. तर अन्य दोन हात पृथ्वीवर रोवून दक्षिणेला पुन्हा खाली जाण्याची आज्ञा केली. अगस्त्यांच्या आज्ञेमुळे दक्षिण दिशा पूर्ववत् अवस्थेत जाऊ लागली.

जाता जाता दक्षिण दिशेने अगस्त्यांना विनंती केली. “प्रत्यक्ष शिवांना आपल्या रूपाने येथे येऊन आम्हाला दर्शन द्यावे लागले, यामुळे आम्ही धन्य झालो. आता आपण दक्षिणेतील पृथ्वीला ज्ञानपूर्व करून शिवपार्वतींचा विवाहोत्सव दक्षिणेतही नित्य संपन्न करावा.”

“तथास्तु.”

“अगस्त्यांनी शिवांच्या आज्ञेने दक्षिणेला आश्वासित केले. दक्षिणेकडे भूमी पुन्हा समतोल झाली. कोणताही अनर्थ होण्यापूर्वी, कोणत्याही संघर्षाची ठिणगी पडण्याअगोदर अगस्त्यांनी आपल्यातील शिवशक्ती प्रदर्शित केली. त्यांच्या या शक्तिप्रदर्शनाने चिंतेत असलेले सूर्यदेवही प्रसन्न झाले. त्यांना आपल्या वंशाचा अभिमान वाटला. शिवपार्वती विवाहपर्व संपल्यानंतर चराचर आपापल्या जागी परतले. दक्षिणेकडे चराचर आपल्या भूमीकडे पाहताना आश्चर्यचकित झाले. अगस्त्यांच्या प्रकाशाने रासवटपणे, घनदाटपणे विस्तारलेली अरण्ये उद्यानांसारखी आखीव रेखीवपणे उभी होती. ठिकठिकाणी मानससरोवरांसारखी सरोवरे फुलली होती. कमलपुष्पांनी अवघी पृथ्वी प्रफुल्लित होती. पंचगंगेचे ओघ विलक्षण उत्साहवर्धकतेने प्रवाहित झाले होते. नगरांची रचना अपूर्ण दिसत होती. बदामी, अगस्त्यस्थान, अगस्त्यकूट, वेदारण्य अशा ठिकठिकाणी अगस्त्यांचे आश्रम निर्माण झाले होते.

“विवाहोत्सवात उपस्थित राहून परतलेल्या पाण्ड्यराजांना अगस्त्यांच्या कर्तृत्वाचे वृत्त श्रीनारदांनी आधीच सांगितले होते. पाण्ड्यांनी परतताच अगस्त्यांच्या आश्रमात प्रवेश करून परोपरीने अगस्त्यांची स्तुती केली. अगस्त्य प्रसन्न झाले. पाण्ड्यांना उपकारित करीत अगस्त्यांनी त्यांचे पौरोहित्य, गुरुकुलपद

स्वीकारले. दक्षिणेतील क्रतु, पुलह, पुलस्त्य अशा दक्षिणात्य लोकांनी तर दक्षिणेचा झालेला कायापालट पाहून अगस्त्यगोत्र स्वीकारले.

“अगस्त्यांच्या कर्तृत्वाने उत्तरदक्षिण अगस्त्यमय झाले. अथर्वण अगस्त्यांच्या या कर्तृत्वाचे रहस्य, हे प्रभो, भगवान शंकरांच्या सामर्थ्यात दडले आहे.

“अगस्त्यांनी पाण्ड्यलोकांचे पौरोहित्य करताना सूर्यशक्तीचा, विष्णुतत्त्वाचा प्रसार केला. शेती करण्यासाठी वेगळ्या पद्धती सुरू केल्या. कृषिवलांना कृषिकर्मात मार्गदर्शन करतानाच योगसामर्थ्य, आयुर्वेद, अथर्वण महत्त्व पटवून दिले. दुष्टांचा अहंकार दूर करण्यासाठी मोहिमा काढल्या. दक्षिणेतील अगस्त्य आश्रमात गुरुकुले सुरू झाली. गंगायमुनेच्या तीरावरील कृषिज्ञान दक्षिणेत आले. युद्धकौशल्य दक्षिणेत आले. दक्षिणेतील कलाविष्कार, सामगान, नृत्याविष्कार अगस्त्य आश्रमात अभ्यासाचा विषय झाला. शल्यचिकित्सा, रसचिकित्सा, मंत्रसामर्थ्याचा आश्रमात पाठ मिळू लागला. अगस्त्यांनी दक्षिणेत यज्ञसत्रांचे आयोजन करून यज्ञसंस्था स्थिरावली. अगस्त्याश्रमांची व्यवस्था लावताना आपले गोत्रज काळजीपूर्वक निवडले. त्यांना आश्रमाचे कुलगुरुपद देऊन अगस्त्यांनी आपल्या तपश्चर्येला निश्चित असे वळण लावले. दक्षिणात्यांच्या भाषांचा स्वीकार व व्यवस्थापन करून आपले ज्ञान स्थानिक लोकांपर्यंत पोहोचविले. दक्षिणात्य अगस्त्य ऋषींना देव मानू लागले. शिवस्वरूप मानू लागले.”

“दक्षिणेकडे जाताना शिवपार्वतीने अगस्त्यांना दिलेल्या वरदानाचा अगस्त्यांनी सर्व प्राणिमात्रांसाठी उपयोग करून दिला.” अगस्त्यांनी सांगितले.

“असा कोणता वर दिला होता?” प्रभू रामचंद्रांनी विचारले.

“अगस्त्य मनात स्मरण करतील तेव्हा शिवपार्वती अगस्त्यांपुढे प्रकट होतील असा वर शिवांनी दिला होता. अगस्त्यांनी कल्याणकारी जीवनाच्या दृष्टीने दक्षिणदिशेचे नियोजन करून ठिकठिकाणी शिवालये निर्माण केली. तीर्थस्थळे निर्माण केली. ज्ञान आणि वैराग्य, समृद्धी आणि शांतता यांची लयलूट केली. परंतु...”

“परंतु का, मुनिवर?” श्रीरामांनी विचारले.

“अगस्त्यांच्या या स्वयंप्रकाशी कार्याने आर्यतेज प्रकटले. तथापि मानवी प्रकृतीप्रमाणे पुन्हा अहंकार, बल, दर्प, द्वेष, दंभ या गोष्टींनी माणसांचा दानव

झाला आहे. शिवभक्तीचा उपयोग दैवीप्रकृतीला मारून असुरी साम्राज्य निर्माण करण्याकडे होत आहे.” अगस्त्यांनी सांगितले.

“मुनिवर, आपण चिंतित होण्याचे कारण नाही. अगस्त्यांच्या मार्गाने जाण्याची प्रेरणा घेऊनच आम्ही निघालो आहोत. तथापि, एक शंका मनात येते, अगस्त्यांचा संचार अद्याप सुरू असताना हे कसे घडते?”

“प्रभू, अगस्त्यांच्या ज्ञानयज्ञामुळे ते स्वयंप्रकाशी तारे म्हणून अढळ पदाला पोहोचले खरे, परंतु तारकापुंजात स्थान मिळाल्यानंतर त्यांना प्रत्यक्ष काम करणे शक्य नाही. त्यांना परब्रह्मरूप होता आले. तथापि उभ्या केलेल्या कार्याला डाग लागण्याचा प्रसंग निर्माण झाला तोही त्यांच्याच गोत्रजांकडून. अगस्त्यांकडून प्रेरणा मिळते, परंतु मानवाने कर्तव्य करावयाचे आहे. म्हणून प्रत्येक आश्रमातून युगायुगात अगस्त्य निर्माण होण्याची आवश्यकता आहे. संगीत, भाषा, साहित्य, कृषी, अथर्व, आयुर्वेद, यज्ञसंस्था आणि योग यांबरोबरच लोककल्याणाची समतोल वृत्ती अगस्त्यांमध्ये एकवटून वावरत होती. असा सर्वकष ज्ञान आणि वीर्यगभस्ती निर्माण व्हावयास हवा. त्यासाठी मान्य अगस्त्यांनाच साकडे घालणे आणि साधना व संशोधन करणे एवढेच आपल्या हाती आहे.”

“हे मुनिवर, अगस्त्यांची व्यवस्था निर्माण केली असे आपण म्हणालात. त्याचा अर्थ मी नाही समजलो?” रामचंद्रांनी विचारले.

“हे प्रभो, हजारो वर्षांपासून अगस्त्य आश्रमातून अगस्त्यनीती मौखिक परंपरेने चालत आली आहे. ती आम्ही तुम्हाला सांगतो. तेव्हा ती लक्षात ठेवा.” अगस्त्य सांगू लागले.

“मानवाने धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष या चार पुरुषार्थांचे योग्य असे पालन करावे. शक्यतो युद्धे टाळावीत, सामोपचार, क्षमाशीलता, व्यवहारदक्षता अतिमहत्त्वाची असते. त्याचे पालन केले पाहिजे. व्यवहारदक्षता म्हणजेच चार पुरुषार्थांच्या संदर्भांनी वर्तन करताना धनव्यवस्थापन, राजव्यवस्थापन, सत्त्वनिष्ठा, मानवनिष्ठा, कृषिव्यवस्थापन, आरोग्यव्यवस्थापन या सर्व गोष्टींमध्ये परब्रह्म, त्रिदेवशक्ती, दैवीगुणसंपत्ती, निसर्गनिष्ठा अर्थातच पंचतत्त्वनिष्ठा यांची आवश्यकता अगस्त्यांनी सांगितली आहे. त्यांची नीती सर्व राजांच्या माध्यमातून पृथ्वीवर प्रसृत व्हावी अशी अपेक्षा आहे. अगस्त्य आश्रमातील या मौखिक परंपरांचा प्रसार सातत्याने व्हावयास हवा असा अगस्त्यांचा दंडक आहे. काही

आश्रमात आम्ही प्रयत्न करीत आहोत. परंतु दानवीवृत्ती त्यात विक्षेप आणीत आहेत.” राम, लक्ष्मण, जानकी, अगस्त्यांचे अवतारकार्य ऐकून थक्क होत होते. जानकीला एक प्रश्न सतत त्रास देत होता. एवढा पराक्रमी पुरुष, पुरुषार्थाना महत्त्व देणारा पुरुष, चार पुरुषार्थांची साधना कशी करतो? अगस्त्यांनी विवाह कधी केला? सीतामाईनी पुष्करतीर्थाहून उज्जैनीस प्रभू रामचंद्रांबरोबर आलेल्या अगस्त्यांना विचारावयाचे ठरविले.

“हे अगस्त्यपीठाधीश अगस्ते, अगस्त्यांच्या अनेक लोककल्याणकारी कथा आम्ही ऐकल्या. तथापि अगस्त्य विवाहकथा आम्हाला ऐकवायला मिळाली नाही. शिवपार्वती दशसहस्रवार्षिक विवाह पाहणाऱ्या या महर्षींचा विवाह कोणत्या प्रकारे संपन्न झाला ते ऐकण्याची माझी मनापासून इच्छा आहे.” सीतामाईनी इच्छा प्रदर्शित केली.

“माते, आपली इच्छा नक्कीच फलद्रूप होईल. मान्दार्थ मान मान्य अगस्त्य विवाह हा एक अलौकिक इतिहास आहे. हा इतिहास श्रवण केल्याने काम सिद्ध होतो. पुरुषार्थाला नैतिकतेचे बळ मिळते.”

“हे मुनिवर, आम्ही वनवासास निघाले आहोत. अशा प्रसंगी तर आम्हाला हे अगस्त्य आख्यान आणखी फलदायी होईल नव्हे काय?”

“होय माते.” असे म्हणून अगस्त्यांनी अगस्त्य विवाहकथा सांगण्यास सुरुवात केली.

“हे माते, अगस्त्य अग्नी अर्थात मित्ररूपातील सूर्यतेज आहेत त्याचबरोबर त्यांच्यात दयार्द्रतेचे वरुण हृदयही आहे. त्याहीपेक्षा ते हिमालयातील मानस, मानसरोवर कृपेने पुष्करकमलरूप कुंभोद्भव आहेत, या दृष्टीने ते हिमपुत्र आहेत. तथापि चंद्रमौलीश्वराचे निवासस्थान असलेल्या हिमालयात त्यांचा जन्म झाला असल्याने त्यांच्यात शिवतेजही एकवटले आहे. त्यामुळे ते वैराग्यपूर्ण तेजस्वी परंतु दयाघन असे जणू साक्षात शिवरूपच प्रकटले आहेत. त्यांच्या विवाहाच्या अवस्थाही अगदी शिवांसारख्याच आहेत. वैराग्य आणि ज्ञान यांच्यासह पुरुषार्थ सिद्ध करणाऱ्या पार्वतीप्रमाणे किंवा उमेप्रमाणे त्यांनी लोपामुद्रेशी विवाह केला आहे तथापि दक्षिणेकडील लोकांना जीवनदायिनी ठरणारी कावेरी नदी हीदेखील त्यांची पत्नी आहे. शिवशंकर जसे गौरी आणि गंगा यांचे पती तसेच अगस्त्य हेही लोपामुद्रा आणि कावेरी यांचे पती. गौरी आणि गंगा दोघी शिवभक्त, शिष्या आणि पत्नी तसेच लोपामुद्रा आणि कावेरी

अगस्त्यभक्त शिष्या आणि पत्नी.”

“हे मुनिवर, अगस्त्यांचे हे दोन्ही संबंध कशाप्रकारे जुळून आले हे ऐकण्यास आम्ही आतुर झालो आहोत, तेव्हा आणखी विलंब न लावता आपण आम्हाला कथा निवेदन करावी.”

“तथास्तु, हे रामजानकी, हजारो वर्षांपूर्वीची गोष्ट. अगस्त्य आश्रमातील पीठासीन अगस्त्यांना तीर्थक्षेत्री सोमयाग करावयास जात असताना विचित्र दृष्य पाहावयास मिळाले. अगस्त्य कुलगुरूंचे पितर एका घृणास्पद विहिरीत खाली डोके करून लोंबत राहिलेले आहेत असे दिसले. त्यांना आपल्या पितरांना अशा अवस्थेत पाहून खूप दुःख झाले.”

“हे पितरांनो, आपणास या अवस्थेत कोणी व का लोंबकळत ठेवले. आपण अगस्त्यगोत्री आहात. अगस्त्य गोत्रजांना अशी अवस्था का बरे प्राप्त व्हावी?” कुलगुरूंनी अगस्त्यांना विचारले.

“वत्सा, तू अगस्त्य गोत्रज आहेस म्हणून सांगतो. ऐक, अगस्त्यांचे गोत्र मोठ्या अभिमानाने आम्ही लावत असू. अनेक राजांनी हे गोत्र मोठ्या श्रद्धेने व अभिमानाने स्वीकारले आहे, परंतु मरणोत्तर आम्हा सर्वांची अवस्था अशीच झाली आहे. असे हजारो अगस्त्य पितर अधांतरी लोंबकळत आहेत, परंतु लोककल्याणाच्या कार्याचा छंद जडलेल्या परोपकारी शांतात्मा मान अगस्त्य यांना त्यांचे स्मरण नाही. मान अगस्त्य मर्त्यलोकात मानवरूपात कार्य करीत असले तरी ते अमानवी, मित्रावरुणी, देव कोटीतील आहेत. त्यामुळे त्यांच्या कोटीतील पितरांना नरकयातना भोगण्याचा प्रश्नच नाही. त्यामुळे गोत्र स्वरूपातील त्यांचे बंधन मात्र या पुरुषार्थपूर्तीच्या चक्रात अडकले आहेत. मान मान्य मान्दार्थ, अगस्त्यनीतीप्रमाणे चारी पुरुषार्थ व चारही आश्रम पालन करण्याचे काम मानवाने केलेच पाहिजे. परंतु हे चार पुरुषार्थ परस्परावलंबी आहेत. त्यांचे पालन झाले पाहिजे. म्हणूनच जोपर्यंत मान मान्य मान्दार्थ अगस्त्य ऋषी संतती उत्पन्न करीत नाहीत, तोपर्यंत आमची या नरकयातना भोगण्यातून सुटका होणार नाही.”

“परंतु मान मान्य अगस्त्य तर ब्रह्मचारी, वैराग्यसंपन्न आणि अतिप्राचीन व वृद्ध असे महर्षी आहेत. त्यांना काम पुरुषार्थ कसा?” कुलगुरू अगस्त्यांनी पुन्हा प्रश्न विचारला.

“हे अगस्त्य गोत्रजा, मान मान्दार्थ अगस्त्यांनी आश्रम स्थापन करून

एक प्रकारे प्रपंच थाटला आहे, त्यामुळे त्यांनी पुरुषार्थाचे पालन केलेच पाहिजे असे शास्त्रमत आहे आणि ते त्यांच्या परीने त्यांना ज्ञात आहे.” पितरांनी सांगितले.

“हे पितरांनो, मी यासाठी काय करू?” कुलगुरू अगस्त्यांनी विचारले.

“हे अगस्त्यपुत्रा, तुम्ही अगस्त्यांना हे आमचे म्हणणे निवेदित करा.”

“हे पितरांनो, मान अगस्त्य आता कोठे आहेत?”

“हे गोत्रजा, अगस्त्यांनी तपश्चर्येसाठी गंगागोदेच्या परिसरातील ब्रह्मगिरी निवडला आहे. तेथून ते कधीतरी पंचवटी आश्रमात येतात तथापि ब्रह्मगिरीवर शिवांनी जटा विखरून गंगेला गोदावरी रूपात वाहते केले आहे. त्या गुहेजवळ अगस्त्य ध्यानमग्न असून ते देव आणि दानव यांच्या कर्मावर लक्ष ठेवून आहेत. मानवाच्या कल्याणाची आणि देवेंद्राच्या रक्षणाची जबाबदारी पेलीत आहेत. तेथे जा व त्यांना आमचे म्हणणे सांगा.”

“हे पितरांनो, आपली अवस्था पाहून मी व्यथित झालो आहे. दुःखी अंतःकरणाने मी आपला निरोप घेतो.” असे म्हणून कुलगुरू अगस्त्यांनी पितरांचा निरोप घेतला आणि ते योगसामर्थ्याने थेट ब्रह्मगिरीवर आले. मान मान्दार्थ अगस्त्यांना त्रिवार साष्टांग वंदन करून त्यांनी अगस्त्यांना ध्यानमग्नतेतून भानावर आणण्यासाठी अगस्त्य महिमा गायनास सुरुवात केली. अगस्त्यांनी रचलेले सामगायन ऐकून अगस्त्य हळूहळू भानावर आले. समोर पाहतात तो कुलगुरू गोत्रज अगस्त्य.

“हे गोत्रज वत्सा, या ठिकाणी का आला आहेस ते निर्भय होऊन सांगावे. कारण माझे आश्रमवासी कुलगुरू पीठासीन अगस्त्य माझीच रूपे असतात व त्यांनी सतत कार्यमग्न असावेत असा माझा दंडक आहे हे आपण जाणता.” मान्दार्थ म्हणाले.

“हे जगद्गुरो महर्षे, आपल्या गोत्रजांचे पितर अधांतरी अवस्थेत लोंबकळत आहेत. त्यांचे रक्षण करावे व त्यांना सद्गती प्राप्त व्हावी.”

“परंतु त्यांना ही अवस्था कोणत्या पापकर्मांमुळे प्राप्त झाली?” मानांनी विचारले.

“हे ब्रह्मर्षे, मला अभय असावे, परंतु आपण त्रिकालज्ञ आहात. आपण सारे जाणता, आपणच कारणाचा वेध घ्यावा हे योग्य.”

“नारायण नारायण, हे मान्दार्थ आपणास माझा प्रणाम असो. आपण

आपल्या गोत्रजांच्या पितरांविषयी विचारता आहात तेव्हा आपणाकडून एक प्रमाद घडतो आहे.”

“कोणता प्रमाद?” अगस्त्यांनी काहीशा वक्रतेने विचारले.

“आपण पुरुषार्थ पालनासाठी आग्रही आहात तथापि आपणच पुरुषार्थाचे पालन करीत नाही असे का घडावे?” नारदाने प्रतिप्रश्न केला.

“हे ब्रह्मर्षे नारदा, माझ्याकडून कोणती बरे चूक घडत आहे. आपण स्पष्ट व मोकळेपणाने सांगा.” अगस्त्यांनी विनंती केली.

“हे महर्षे, आपण धर्मरक्षक, महापराक्रमी, देवांचेही रक्षणकर्ते. मानवाच्या आरोग्य, बल, अन्नपाणी यांसाठी सतत प्रयत्नशील आहात. दानवांचा नाश करून आपण मर्त्य आणि स्वर्ग दोन्ही लोकांना, एवढेच काय इंद्रलोक, कैलास, विष्णुलोक आदी सर्वांना अभय दिले आहे. तथापि आपण गोत्र स्थापन करूनही आपल्या गोत्रजांच्या पितरांना मात्र नरकयातना भोगण्यास भाग पाडत आहात. आता स्पष्ट सांगायचे तर गोत्राच्या मूळ पुरुषाने प्रजोत्पादन केल्याशिवाय त्यांचे अन्य पुरुषार्थ सिद्ध व फलद्रूप होत नाहीत.”

“म्हणजे आपण विवाह करून संतती निर्माण केल्याशिवाय आपल्या पितरांचा उद्धार होणार नाही. तेव्हा आपण उत्कृष्ट प्रकारचे अपत्य उत्पन्न करून त्यांचा उद्धार करणे क्रमप्राप्त आहे अन्यथा आपल्या पुरुषार्थाप्रमाणे ही अपूर्णता राहील.”

“हे ब्रह्मर्षी नारदा, आपण मला जागृत केले हे बरे झाले. मी माझ्या पितरांचा अनंत अपराधी आहे. आश्रमगुरुकुलवासी असूनही मी पुरुषार्थाचे पालन केले नाही म्हणून मी आपली इच्छा पूर्ण करीन. आता तुमचा नरकवास आणि अंतःकरणाचा ताप नाहीसा होऊद्या.” हे नारदांना सांगितल्यावर कुलगुरू नारदांना व अगस्त्यांना वंदन करून मोठ्या आनंदाने पितरांना वृत्त सांगण्यासाठी गेले. प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवांनी सांगितलेला निरोप सांगून नारद कृतकृत्य झाले होते.

“मान मान्दार्थ अगस्त्य आपल्या संततीचा विच्छेद होणार नाही यांचा विचार करू लागले. त्यांनी खूप उपायांचा विचार करूनही उपाय सापडेना. अंतःचक्षूंनी त्यांनी योग्य स्त्रीसाठी त्रिखंड धुंडाळले तथापि संतती होण्यास योग्य अशी स्त्रीच सापडेना. खूप विचार करून त्यांनी मनाशी निर्णय केला.

“विश्वातील अखिल मानवी स्त्रियांमधील उत्तम उत्तम अवयव त्यांनी एकत्र आणले. अन्य प्राण्यांचेही उत्तम गुण, अवयव एकत्र आणले आणि

आपल्या अथर्वणाच्या आणि तपश्चर्येच्या साहाय्याने त्यांनी कल्पनेने एक अतिसुंदर व दिव्य पुत्र देऊ शकेल अशी स्त्री निर्माण केली. ती इंद्राच्या अप्सरांपेक्षाही रूपवती होती. मुलगी तयार केली तथापि ती उपवर होईपर्यंत तिचा कोण सांभाळ करणार, असा प्रश्न अगस्त्यांपुढे पडला.

“विदर्भदेशाचा राजा मानी पुत्राचा अपत्यप्राप्तीसाठी तपश्चर्या करित होता. ही संधी घेऊन महर्षी अगस्त्य मुलीला घेऊन त्या विदर्भाधिपतीकडे आले. त्यांनी राजाला हकिकत सांगून ती मुलगी संतती म्हणून अर्पण केली. विदर्भाधिपतींना त्या मुलीच्या उपयुक्ततेचीही कल्पना दिली. विदर्भाधिपती अतिशय आनंदित होऊन आपल्या घरी परतला. आपल्या राणीला हे आनंदवृत्त ऐकवून त्याने ती मुलगी तिच्याकडे सुपूर्द केली.

“अगस्त्यांनी निर्माण केलेली अतीव रूपवती कन्या विदर्भाधिपतीच्या राजमहालात राणीच्या वात्सल्याने सुखात वाढू लागली. विजेसारखी चंचल आणि तेजस्विनी सर्वांचे लक्ष वेधून घेई. पाहता पाहता संपूर्ण जंबूद्वीपात ही बातमी वाऱ्यासारखी पसरली. अगस्त्यांनी आपल्या अथर्वण आणि संजीवक आयुर्वेद विद्येने निर्माण केलेली अलौकिक कन्या पाहण्यासाठी आणि विदर्भाधिपतीचे अभिनंदन करण्यासाठी राजांची रीघ लागली. विदर्भाधिपतीने कन्येचा नामकरणविधी मोठ्या थाटाने केला. तिचे नाव लोपामुद्रा अर्थात भान हरपून टाकणारी असे ठेवले.

“अगस्त्यांनीच आपल्या तेजस्वितेच्या बलाने तयार केलेली ही कन्या अग्निज्वालेप्रमाणे देदीप्यमान आणि कमलिनीप्रमाणे सुंदर आणि पाणीदार, तितकीच लडिवाळ होती. सर्व प्रकारच्या विद्या तिला प्राप्त व्हाव्यात म्हणून मुनी वसिष्ठांना पाचारण करण्यात आले. आपल्या ज्येष्ठ भ्रात्याने प्रजोत्पादनासाठी निर्माण केलेल्या या अलौकिक कन्येला विद्या देण्याचे वसिष्ठांनी तात्काळ मान्य केले. विदर्भ राजा लोपामुद्रेला लाडाने कल्याणी म्हणे. कल्याणीच्या हसण्याखेळण्याने राजाचे राऊळ भरून आणि भारून गेले. चंद्राच्या कलेप्रमाणे कल्याणी वाढत होती. तितकीच ती अधिक लावण्यवती दिसत होती. तिच्याकडे पाहताना सूर्यचंद्रही अचंबित होत. कल्याणीच्या सेवेसाठी विदर्भाधिपतींनी शेकडो दासी ठेवल्या होत्या. त्या दासींनी वेष्टिलेली लोपामुद्रा आकाशामध्ये तारकांच्या मध्यभागी चमकत राहणाऱ्या रोहिणीप्रमाणे शोभत होती.

“लोपामुद्रा सुस्नात झाली. तारुण्यसुलभ अशी मुसमुसत्या लावण्याने

ती परिसरात दिव्य तेजस्वी तारकेसारखी चमकू लागली. सुस्वभाव, सदाचरण आणि विद्यासंपन्न सत्यनिष्ठ लोपामुद्रा अगस्त्यांप्रमाणे प्रतिभासंपन्न होती. ती उपवर झाल्याचे लक्षात घेऊन विदर्भाधिपतीच्या मनात तिच्या विवाहाचे विचार येऊ लागले. अप्सरांपेक्षाही सुंदर असलेल्या या सौंदर्यवतीला, देशोदेशीच्या शूर ज्ञानसंपन्न राजांचे मागणे यावे असे विदर्भाधिपतीला वाटे. त्याने आपल्या दरबारी मानकन्यांसमोर लोपामुद्रेच्या विवाहाचा प्रश्न मांडला.

“हे मान्यवर अधिकारी धुरंधरांनो, लोपामुद्रेच्या विवाहासाठी आम्ही उत्सुक आहोत. तिचे स्वयंवर मांडावे असा आमचा विचार आहे. आपला या संदर्भात परामर्श द्यावा.”

“सर्व मानकन्यांनी माना खाली घातल्या. कोणी काहीच बोलेना. राजा अक्षरशः चक्रावून गेला. संतापला.

“हे मान्यवरांनो, उपवर कन्येचे स्वयंवर मांडणे हे पिता म्हणून माझे कर्तव्य आहे मग आपण सर्व असे मूक होऊन का बसला आहात?”

“हे राष्ट्राधिपते, आपणच विचार करा. उग्रतपस्वी शास्ता, लोककल्याणकारी, अथर्वण अगस्त्य ऋषींनी पुत्रप्राप्ती करण्यासाठी स्वतः या कन्येची निर्मिती केली. हव्या तशी पत्नीची निर्मिती करणारा ऋषी म्हणून देव, मानव, ऋषी, दानव या सर्वांनीच त्यांच्या या कर्तृत्वाला वंदना केली आहे. या कन्येवर अगस्त्य ऋषींचा अधिकार आहे. त्यांनी केवळ आपली संततीची इच्छा फलद्रूप व्हावी म्हणून ती कन्या आपणास दिली आहे. ही अगस्त्यांची सुरक्षित ठेव आपण त्यांना परत देऊन त्यांचा व स्वतःचा गौरव करावा.” प्रधानमान्यवरांनी परामर्श दिला.

“हे मान्यवरांनो, अगस्त्य उग्र तपस्वी ऋषी आहेत तसेच ते लोकहितैषी आणि व्रतस्थही आहेत. हजारो वर्षांच्या वृद्ध असलेल्या अगस्त्यांना नवजात अर्भकासमान कन्या देणे हा घोर अन्याय नव्हे काय, तसेच ब्रह्मचर्य व्रतस्थ ऋषींनी आपल्या वृद्धापकाळी असा एखाद्या अतितरुण बालिकेशी विवाह करणे हेही तर्कसंगत व शोभनीय कसे होईल?”

राजाचे हे बोलणे ऐकून मान्यवर पुन्हा गप्प झाले. तथापि राजा चिंतामग्न झाल्याचे पाहून प्रधान मान्यवरांनी व राजपुरोहितांनी राजांना सांगितले की आपण अन्य राजांचा आणि प्रत्यक्ष अगस्त्यांचा परामर्श घ्यावा.

विदर्भाधिपती चिंतामग्न होऊन ही उपवर कन्या कोणाला द्यावी असा

सतत विचार करू लागले. ती अतीव सुंदर देदीप्यमान तरुणी पाहणारा कोणीही योग्य तरुण लोपामुद्रेला मागणी घालण्यास तयार होईना. बहुतांशी राजांना वृत्त समजले होते. तथापि कोणीही राजा महर्षी अगस्त्यांच्या भीतीने लोपामुद्रेला मागणी घालीना. प्रत्येकाच्या मनात अगस्त्यांची भीती दाटलेली होती.

लोपामुद्रा गृहस्थाश्रमाची कृत्ये करण्यासाठी झाली आहे असे अगस्त्यांना वाटल्यानंतर त्यांनी विवाहाचा विचार केला. अगस्त्य पृथ्वीपती विदर्भाधिशंकाडे आले. विदर्भाधिशंकांनी अगस्त्यांचे यथोचित आदरातिथ्य केले.

“हे राजा, मी संततिप्राप्तीसाठी कन्या तयार केली होती. आता ती विवाहायोग्य झाली आहे. तू आणि तुझ्या पत्नीने अतिशय वात्सल्याने तिचा सांभाळ केला याबद्दल मी ऋणी आहे. तथापि आता मी त्या कन्येसाठी याचना करित आहे. तेव्हा तू लोपामुद्रेला मला भार्या म्हणून प्रदान कर.” अगस्त्यांनी आपले मन्तव्य सांगितले.

विदर्भाधिशंकांना काही सुचेना. ज्या प्रसंगाला तो भीत होता, तो प्रसंग उभा ठाकला होता. अगस्त्यांचा निषेध करण्याचे सामर्थ्यही राजाला होईना आणि कन्या देण्यासही मन तयार होईना. विदर्भाधिपती आपल्या भार्येकडे जाऊन विचारविनिमय करू लागला. अगस्त्य बाहेर तिष्ठत आहेत याचे भानही त्यांना नव्हते. लोपामुद्रा, राजा आणि राणीचे बोलणे ऐकत होती.

“हे भार्ये, मी दुःखाने खचून गेलो आहे. काय करावे हे मला सुचत नाही. या अगस्त्य ऋषींना जर आपण कन्या दिली तर हे वीर्यसंपन्न महर्षी कृद्ध होऊन शापाग्नीने आपणास भस्मसात करतील. देण्याचा विचार केला तर लोपामुद्रेसारख्या अद्वितीय लावण्यवतीला आपण हजारो वर्षांच्या वृद्धास दान केले असा अर्थ होईल व तिच्यावर अन्याय होईल! मी काय करावे असे तुला वाटते.”

“हे प्राणनाथ, ऋषिवरांना आपण विनंतीपूर्वक हे सांगितल्यास, लोककल्याणासाठी जीवन व्यतीत करणारे अगस्त्य ऋषी आपल्याला मार्ग सुचवितील!”

“परंतु त्यांनी स्वतः तर लोपामुद्रेची मागणी केली आहे!”

“हे नाथ, भगवान अगस्त्य हे साक्षात परब्रह्मरूप आहेत व त्यांचा जन्म लोककल्याणार्थ झाला आहे. तेव्हा आपण उभयता त्यांच्याकडे जाऊ.”

विदर्भाधिपती आपल्या भार्येसह अगस्त्य ऋषींकडे आले. दोघेही साष्टांग दंडवत घालून अगस्त्यांना शरण गेले.

“हे भगवान अगस्त्य ऋषे, आपण आम्हास अभय द्यावे.”

“हे राजा, तुला अभय आहे. काय सांगावयाचे ते स्वच्छ शब्दात सांग.”

“हे अगस्त्यऋषे, आपण पृथ्वीचे उत्तरदक्षिण भाग एकत्र करणारे, एवढेच नव्हे तर क्षीरसागरात पृथ्वी समतोल राखणारे आहात, श्रमजीवींना प्रतिष्ठा देणारे आहात तर शास्त्रांनाही लोककल्याणासाठी शासन करण्याची ताकद आपणात आहे. आपण प्रकाशमान आणि दयार्द्र आहात. देवांचेही आपण रक्षणकर्ते आहात. दानवांना आपण शासन केले आहे. विश्वाला तेजस्वी, आर्यमय करण्यासाठी आपण अगस्त्य आश्रमांची योजना केली आहे. लोकारोग्यासाठी व सृष्टीच्या निकोपपणासाठी आपण आपल्या अथर्वणाचा आणि चिकित्सा ज्ञानाचा उपयोग करता. युद्धविद्येत आपण निपुण आहात. सर्व दुरिते पचविण्याची आपणात शक्ती आहे. आपण निर्माण केलेली कन्या आपण आम्हाला देऊन आम्हाला संततिसुखाचा लाभ घडविला आहे. आपणास अशक्य असे या विश्वात काहीही नाही. म्हणूनच आम्ही उभयता आपणास शरण आलो आहोत.”

“हे राज्ञी, तुझ्या स्तुतिस्तोत्राने मी प्रसन्न झालो आहे. तुझी अपेक्षा तू लवकर स्पष्ट कर.”

“हे महर्षी अगस्त्यमुने, आपण लोपामुद्रेची विवाहाचा आग्रह धरू नये. आपण अतिवयोवृद्ध आहात आणि लोपामुद्रा अतिशय सुकुमार युवती आहे. शिवाय आपणच तिची निर्मिती केली आहे. तेव्हा...”

“हे राज्ञी, तू हे अज्ञानापोटी भाषण करित आहेस. मला लोपामुद्रेची विवाह करणेच क्रमप्राप्त आहे. कारण मी संकल्पपूर्वक माझी भार्या म्हणूनच तिची निर्मिती प्रतिभाबलाने केली आहे तेव्हा ती माझी कन्या नाही. दुसरे म्हणजे योगीतपस्वी महर्षी हे देवकोटीत गेलेले असतात, ते वृद्ध किंवा तरुण असत नाहीत. त्यामुळे मी लोपामुद्रेवर कोणताही अन्याय करत नाही. लोपामुद्रा ही सामान्य कन्या नाही. ब्रह्मज्ञानातून तयार झालेली ती स्त्री असल्यामुळे तिलाही मी काय म्हणतो ते सहज लक्षात येईल. ज्ञानमयतेला काल आणि अवकाशाच्या मर्यादा नसतात, ते कैवल्य असते. तेव्हा तू आग्रह सोडून

लोपामुद्रा मला तात्काळ देऊन टाक.”

विदर्भाधिपतीचा नाईलाज झाला. त्याने केविलवाण्या नजरेने लोपामुद्रेकडे पाहिले.

“हे तात, हे पृथ्वीपते, आपण माझ्या एकटीचा विचार करण्यापेक्षा आपल्या राज्याचा विचार करा. माते, तू मला स्वउदरातून आलेल्या अर्भकाएवढे वात्सल्य दिले. तथापि हे मातापितरांनो, आपण माझ्यासाठी दुःखी कष्टी होऊ नका. मला आपण विश्ववदित्या महर्षी अगस्त्यांना समर्पित करा. मी त्यांची भार्या म्हणूनच जन्म घेतला आहे. माते, अगस्त्य प्रकाश आणि दयार्द्रता यांपासून उत्पन्न झाले आहेत. शिवतेजाने पुनीत होऊन आले आहेत व त्यांना अयोनीसंभव जन्म मिळाला. तसेच ते दैवीसामर्थ्यवान असूनही मर्त्यलोकांच्या कल्याणासाठी त्यांना पृथ्वीवर संचार करावा लागला. त्यांनी अगस्त्य गोत्र निर्माण केले हे सर्व खरे आहे. अगस्त्यगोत्रज मर्त्य असल्याने त्यांना मरणोत्तर स्थिती आहे. ही मरणोत्तर स्थिती सद्गती प्राप्त व्हावी यासाठी पौत्रांनी कर्तव्यपालन करणे आवश्यक आहे. हे कर्तव्य पार पाडण्यासाठीच मर्त्यविश्वातील विविध अवयवांना एकत्र करून अगस्त्यांनी स्वप्रतिभाबलाने मला त्यांची भार्या म्हणून निर्माण केले. हे मातापितरांनो, मी मर्त्य विश्वातील असूनही मी अयोनीसंभवा व अगस्त्यसंभवा असल्याने मला अन्य कुणाशी विवाह करणे कसेबरे संभवनीय होईल? शिवाय आपण अगदी माझे अचूक नामकरण केले आहे. मुद्रेचा लोप झालेली अशी मी मूलतःच अगस्त्यांमध्ये समाविष्ट आहे. केवळ सृष्टिनियमांप्रमाणे आम्ही उभयता भिन्न शरीर आहोत. माझे स्वतंत्र अस्तित्व नाही, हे लक्षात घेऊन अगस्त्यगोत्रजांच्या उद्धारासाठी आपण मला अगस्त्यांना प्रदान करा. शोक आवरा.” लोपामुद्रेने मातापितरांची समजूत घातली. विदर्भाधिपती व राज्ञी दोघेही अवाक् होऊन आपले लडिवाळ मुलीचे अगाध बोलणे ऐकतच राहिले. अगस्त्य मात्र ध्यानमग्न झाले होते. ‘हे मुनिश्रेष्ठा, आमची चूक आमच्या लक्षात आली आहे. आम्ही आपला विवाह थाटामाटाने करून देतो. आपण आम्हाला तेवढी अनुमती द्यावी.”

“तथास्तु!”

राजाने तात्काळ नगारे वाजवून अगस्त्य व लोपामुद्रा यांच्या विवाहाची ग्वाही फिरविली. देशोविदेशीच्या राजांना निमंत्रणे गेली आणि काय आश्चर्य वैदर्भीय भूमी एकदम गजबजून गेली. अगस्त्यांचा विवाह असल्याची वार्ता हा

हा म्हणता विश्वभर पसरली.

“नारायण नारायण,” अचानक नारदांची स्वारी विदर्भाधिपतींच्या पुढ्यात प्रकटली. नारदांना पाहून विदर्भाधिपती गडबडून गेले. त्यांना आपली चूक लक्षात आली. त्यांनी नारदांना वंदन करून दृढलिंगन दिले. ‘हे पृथ्वीपते, अगस्त्यांचा विवाह हा एक अपूर्व सोहळा आहे. तो अतिपूर्व नियोजित आणि विश्वातील दैवी चमत्कार आहे. या विवाहाला प्रत्यक्ष परब्रह्मालाही निमंत्रित केलेस तर तेही येथे साक्षात अवतरतील.”

नारदांचे हे भाषण ऐकून विदर्भाधिपती फारच अचंबित झाले. त्यांनी नारदांना प्रार्थनापूर्वक विनंती करून निमंत्रणाची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपविली. नारदांनी ती अतीव आनंदाने स्वीकारली.

“विदर्भभूमी देवांच्या आगमनाने पवित्र झाली. उत्तर-दक्षिण, पूर्व-पश्चिम अवध्या दिशांचे मानवीवंश या अपूर्व सोहळ्याला उपस्थित होते. अगस्त्यांनी स्मरण केल्याप्रमाणे शिवपार्वती साक्षात उपस्थित झाले. मानवांच्या सामूहिक मेळाव्याचा, ऐक्याचा, देवमानवांच्या एकत्रीकरणाचा, ऋषिमुनितपस्वी एवढेच काय सर्व पर्वत आणि जलौघ या सर्वांना, अवकाशस्थ पंचतत्त्वांना एकत्रित आणण्याचा हा उत्तम प्रसंग पाहून कैवल्याला आनंद झाला. सृष्टिनिर्मात्याला सृष्टिनिर्माणाची सफलता अनुभवता आली. लोपामुद्रेने अगस्त्यांना वरमाला घातली. अवकाशातून अगस्त्यांचा विजयघोष निनादला. अर्धनारीनटेश्वरांनी याप्रसंगी नृत्य सुरू केले. भूतमात्र अत्यंत आनंदी होऊन शिवपार्वतीसमवेत नृत्य करू लागले. वैदर्भीय स्त्रियांनी विवाह सामगायनास सुरुवात केली.

‘आकाशानं दान दिलं । धरणीनं झेललं ।

माझ्या लोपामुद्रेचं लगीन । ब्रह्मदेवानं पाह्यलं ॥

लोपामुद्रा नवरी । अगस्त्य ग नोवरा ।

पृथ्वीनी पाहिला । लक्ष्मीनारायण जोडा ॥

लक्ष्मीनारायणाचं लगीन । शिवपार्वतीच्या पुढं ।

अगस्त लोपामुद्रा । जीवाशीवाचं मीलन ॥

आकाशाचं दान । धरणीनं पेललं ॥

लोपाअगस्त्य लग्नानं । माणसाचं रीण फिटलं ॥

देवा माणसाच्या साक्षीनं । पांची भूतानं देखलं ।
 सूर्यदेवाच्या कृपेनं । अगस्त्यानं बारिशिंग बांधलं ॥
 अगस्त्य लोपामुद्रा । शिवपार्वतीचं रूप ।
 नारदमुनी बघा बाई । देवाला मुरळी गेलं ॥
 अगस्त्य जादुगार । त्यानं लोपाला उजविलं ।
 पितरांचं रिण बाई । एका शब्दीच फेडिलं ॥
 ब्रह्माविष्णु ग महेश । सृष्टी कवतिक पाहती ।
 धर्माचं बाप आई । लोपाची अलाबला येई ॥'

अवघ्या सृष्टीनं अगस्त्यविवाहाचा आनंदोत्सव संपन्न केला. अगस्त्यांच्या जगभरात स्थापन झालेल्या आश्रमातून आनंदाला उधाण आलं होतं. लोपामुद्रा अगस्त्यांबरोबर आश्रमात येतील असा कयास होता. सर्वांनी अगस्त्यांना वंदन केलं.

यथाविधी कन्यादान करून विदर्भाधिपती कृतकृत्य झाले. लोपामुद्रेची पाठवणी करताना आसमंत गहिवरला. साजशृंगार केलेली लोपामुद्रा अधिकच देखणी दिसत होती. स्वर्गस्थ अप्सरांनी तर तिला घेरलं होतं. त्यांच्यात ती उठून दिसत होती. असे असूनही अगस्त्यांच्या तेजस्वितेपुढे तिचे तेज काहीसे फिकेच वाटत होते. जणू तेथेही ती लोपामुद्राच झाली होती. अगस्त्यांनी एकवार तिच्याकडे पाहिले, “हे सुलक्षणे, कल्याणी, भार्ये, राजभवनातील ही बहुमूल्य वस्त्रे आणि हे अलंकार टाकून दे. तू आता ऋषिभार्या तपस्विनी आहेस.” अगस्त्य म्हणाले.

“जशी आपली आज्ञा.” लोपामुद्रा म्हणाली. स्वर्गीय अप्सरांना लाजविणाऱ्या विशालनेत्रा, कृशकटी, हंसगमना, चंचलचपला लोपामुद्रेने शृंगनजरांना खिळवून ठेवणारी दर्शनीय तलमवस्त्रे विसर्जित करून आश्रमात व मुनीवेशास योग्य अशी वस्त्रे वल्कले व कृष्णाजिने यांचा स्वीकार केला. अलंकारांचा त्याग करून पुष्पमाला परिधान केल्या आणि ती अगस्त्यांबरोबर जावयास निघाली. विशाल वृक्षाला बहरत्या वेलीने वेष्टून असावे अशी लोपामुद्रा शोभून दिसत होती तरी सौभाग्यालंकार परिधान केलेल्या स्त्रियांचे नेत्र पाणावले.

विदर्भातून पंचवटी आणि अमृतवाहिनी प्रवरेच्या तीरावरील अगस्त्य

आश्रमात वास करून अगस्त्यांनी आश्रमाचरणाचे पाठ लोपामुद्रेला दिले. प्रतिभावंत तेजस्वी लोपामुद्रा अगस्त्यांसारखेच आचरण करू लागली. अगस्त्य आश्रमातील वासानंतर अगस्त्यमुनिवर लोपामुद्रेला काशीक्षेत्रीच्या अगस्त्याश्रमात घेऊन गेले. अगस्त्यांचे आश्रमकार्य पाहून लोपामुद्रा विचारमग्न झाली. तिने राऊळातील जीवन विसरून कामे केली. अगस्त्यांप्रमाणे उग्र तप करण्याचा निर्णय तिने घेतला.

अगस्त्यांनी पुन्हा एकदा उग्र तपस्येचा संकल्प केला. मुनिश्रेष्ठ भगवान अगस्त्य, हिमालयाच्या पदकमलावरील अगस्त्यमुनिग्रामात आले. अगस्त्यमुनिग्रामात लोपामुद्रेचे ग्रामवासीयांनी स्वागत केले. लोपामुद्रेच्या तेजस्वितेने ग्रामवासीयात नवचैतन्य प्रकटले. आश्रमातील गोत्रजांनी दीपोत्सव केला. अगस्त्यमुनिग्रामात यज्ञसत्र संपन्न करून आपल्या अतिअनुकूल पत्नीसहवर्तमान गंगाद्वारी आले. तेथे त्यांनी उग्र तपश्चर्या सुरू केली. लोपामुद्रा आनंदित होऊन बहुमानपूर्वक पतिसेवा करू लागली. प्रभू अगस्त्यही आपल्या भार्येवर निरागसतेने प्रेम करू लागले. अशी दोन तपे निघून गेली. त्यांच्या दिनचर्येत पतिपत्निसंबंधसुखाला कोठेही थारा नव्हता.

अगस्त्य दैनिक तप आटोपल्यावर विश्रांत होण्यासाठी आश्रमात आले की लोपामुद्रेने पतिसेवा करण्याचा मानस प्रकट करावा. त्यांच्यातील पुरुषास आवाहन करावे. तथापि व्रतभंग होऊ देता कामा नये, म्हणून लोपामुद्रेनेही व्रतस्त राहावे असा आग्रह अगस्त्य धरीत. विचार करून लोपामुद्रेनेही दीर्घ सूर्यतपश्चरण सुरू केले. त्या तपश्चरणाने तिची कांती अधिकच सतेज व प्रफुल्लित दिसू लागली. अगस्त्य व लोपामुद्रा दोघेही तपाचरणात निमग्न आहेत असे पाहून संतती कशी निष्पन्न होणार, याची चिंता गोत्रज करू लागले. त्यांनी मनोमन अगस्त्य व लोपामुद्रेला कामोत्सुक होण्यासाठी आवाहन केले. सोमयागसत्र केले आणि त्यांचा यज्ञ फलद्रूप झाला.

एकदा तपतेजाने देदीप्यमान आणि ऋतुस्नात झालेल्या लोपामुद्रेकडे भगवान अगस्त्यमुनींचे लक्ष गेले. तिने चालविलेली सेवा, तिचा शुचिर्भूतपणा, इंद्रियनिग्रह, सुशोभितपणा आणि तिचे रूपऐश्वर्य यांच्या योगाने आनंदित होऊन अगस्त्यांनी तिला संभोगाकरिता आवाहन केले. तेव्हा ती प्रेमशालिनी स्त्री लाजल्यासारखी होऊन हात जोडून भगवान अगस्त्यमुनींना प्रेमपूर्वक म्हणाली, “हे नाथ, महर्षी अगस्त्या, पतीने संततीसाठीच स्त्री मिळवावयाची

असते यात शंकाच नाही. मी आपली धर्मपत्नी असल्याने मी संतती प्राप्त करण्यास उत्सुक आहे. तथापि आपण मला निर्माण करून राजगृहात लहानाचे मोठे होण्यासाठी ठेवलेत. त्यामुळे मला ऐश्वर्याची सवय लागली. ऋषिपत्नी म्हणून मी तपःचरण आपणाप्रमाणे केले, परंतु ऐश्वर्योपभोगासाठी माझी एक प्रार्थना आहे ती आपण स्वीकारावी.” लोपामुद्रेने प्रसन्न अगस्त्यांना आवाहन केले.

“हे प्रिये अर्धांगी, तुझी काय इच्छा आहे ती तू मला सांग. मी ती इच्छा पूर्ण करीन.” अगस्त्यांच्या या भाषणाने ती अगदी आनंदी झाली.

“हे नाथ, माहेरी ज्याप्रमाणे राजमंदिरातील माझी शय्या होती तशा प्रकारच्या शय्येवर आपण माझ्याशी समागम करावा. माझ्या इच्छेप्रमाणे आपण मला अलंकारभूषणांनी विभूषित करावे. मी दिव्य शृंगार करून आपणापाशी यावे अशी माझी इच्छा आहे. अशा वल्कलांसह मला आपणापर्यंत येणे, त्यासह शृंगार करणे प्रशस्त वाटत नाही. हे ब्रह्मर्षे, अलंकार हे कोणत्याही प्रकारे अपवित्र नाहीत.” लोपामुद्रेने प्रार्थना केली.

“हे कल्याणी, सुंदरी, लोपामुद्रा, ज्याप्रमाणे तुझ्या पित्याकडे द्रव्य आहे त्याप्रमाणे ते तुझ्यापाशी किंवा माझ्यापाशी नाही.” अगस्त्यांनी उत्तर दिले.

“हे तपोघना, या मृत्युलोकामध्ये जेवढे म्हणून द्रव्य आहे ते सर्व तपोबलाने एका क्षणात या ठिकाणी आणण्यास आपण समर्थ आहात.”

“हे प्रिये, तू म्हणतेस ते सत्य आहे. परंतु तसे करणे योग्य नाही. कारण तसे केल्याने माझ्या तपाचा क्षय होईल आणि ईप्सित कार्य घडणार नाही. तेव्हा माझ्या तपाचा नाश होणार नाही अशी एखादी गोष्ट तू सांगणे योग्य होईल. द्रव्यार्जनाचा नाद तू सोडून दे किंवा ज्या गोष्टीने द्रव्यार्जन शक्य होईल अशी एखादी गोष्ट करण्यास तू मला प्रवृत्त कर.” अगस्त्यांनी सुचविले.

“हे तपोनिधे, माझा हा ऋतुकाल आता थोडा राहिला आहे. आपण ऐश्वर्ययुक्त झाल्याशिवाय आपणाजवळ येण्याची माझी अजिबात इच्छा नाही. पण आपण आपल्या धर्माचा कोणत्याही प्रकारे लोप करावा अशीही माझी इच्छा नाही. तरीसुद्धा माझा मनोरथ पूर्ण झाल्याशिवाय मी आपणाकडे येणार नाही.”

“हे भद्रे, सुंदरी, तुझे मनोरथ जर अढळच असेल तर ते द्रव्य मिळविण्याचा मी प्रयत्न करेन. ऋषिमुनिविप्र यांना याचना करण्यात कमीपणा नाही. मी द्रव्य

मिळविण्यास जातो. मी ते घेऊन येईन. तुझे मनोरथ याच आश्रमात राहून पूर्ण कर आणि मगच आपण संतती प्राप्त करू.” निश्चयाने संकल्प करून अगस्त्य लोपामुद्रेला आश्रमात ठेवून द्रव्यार्जनास बाहेर पडले.

“अगस्त्यांविषयी पूज्य भाव असलेल्या श्रुतर्वा नावाच्या राजाकडे अगस्त्य आले. राजाला अगस्त्यांच्या येण्याचे वर्तमान द्वारपालाने देताच अगस्त्यांच्या स्वागतासाठी श्रुतर्वा द्वारी आले. अगस्त्यांना वंदन करून त्याने मोठ्या पूज्य भावाने आपल्या महालात आणले. सोन्याच्या भव्य चौरंगावर अगस्त्यांना आवाहनपूर्वक बसवून राणीसह राजाने अगस्त्यांची पाद्यपूजा केली.

“हे मान मान्य मान्दार्थ अगस्त्यमुनी, आपण साक्षात सूर्यनारायण आहात, विष्णुरूप आपण सर्व जगताचे कल्याण करता, मनुष्य प्राणिमात्रात उत्तम अन्न मिळावे म्हणून आपण कृषिवलांना मार्गदर्शनपूर्वक आशीर्वाद देता, वाणिज्य वृत्तीच्या लोकांना आपण व्यवहारज्ञान देता तर पृथ्वीपती, मान्यवर आणि साधक यांना आपण सृष्टीचे अगाध ज्ञान देता. दुःखनाशनाचे सर्व उपाय आपणाजवळ असून प्राणिमात्रांना आरोग्यवान करण्यासाठी योग आणि चिकित्सा हे दोन्ही मार्ग आपण जाणता. हे अगस्त्या, आपण युद्धकुशल असूनही संघर्ष टाळण्यासाठी समन्वयाचे सर्व मार्ग वापरण्यात कुशल आहात. देव, मानव आणि दानव या सर्वांना आपण पूज्य आहात. त्रिदेव आपणास वंदन करतात. आपल्यामुळेच पृथ्वीतलावर शांतता, सुव्यवस्था, आरोग्य, धनधान्य आणि सर्व प्रकारचे ऐश्वर्य प्राप्त आहे. आपण प्रत्यक्ष भगवान आहात. आम्ही उभयता व माझे राज्य आपणास शरण आलो आहोत. आम्ही आपली कोणती सेवा केली म्हणजे आपण संतुष्ट व्हाल ते कृपया सांगा.”

“श्रुतर्वा राजाचे परोपरीचे स्तोत्र ऐकून अगस्त्य प्रसन्न झाले. ते राजाला म्हणाले,

“हे राजा, तू ज्ञानी, व्यवहारी, प्रजाहितदक्ष आणि न्याय देणारा आहेस. तुझ्या नम्रतेने मी प्रसन्न झालो आहे. अगस्त्य ऋषिकुलातील तुला मिळालेले शिक्षण तू सार्थकी लावले आहेस. तुझे कल्याण होवो. परंतु...”

“परंतु काय, भगवान?” राजाने अधिरतेने विचारले.

“मी आज याचक होऊन तुझ्या दारी आलो आहे.”

“आज्ञा भगवान.”

“हे पृथ्ववते, मी द्रव्य मागण्यासाठी आलो आहे असे समज.”

“हे भगवान, आपण आज्ञा करा. हा राजकोश व माझी वैयक्तिक धनदौलत आपलीच आहे.”

“हे राजा, तुझे औदार्य महान आहे. तथापि द्रव्य घेताना माझी एक अट आहे.”

“कोणती ऋषिवर?”

“हे राजा, इतरांना कोणतीही पीडा होणार नाही अशा रीतीने शक्यतेनुसार तुझ्या द्रव्याचा भाग मला दे.”

“हे भगवान, जशी आपली आज्ञा. मी आपणास संपूर्ण जमाखर्च दाखवितो. त्यात जे द्रव्य अवशिष्ट आहे असे आपणाला वाटेल ते आपण घ्या.”

हे ऐकून समाधान व्यक्त करून अगस्त्यांनी खरोखरीच राज्यकारभाराच्या गरजा आणि जमाखर्च यांची पाहणी केली. जमाखर्च दोन्ही भाग सारखेच आहेत असे अगस्त्यांच्या लक्षात आले. आपण त्यांतील द्रव्य घेतल्यास अनेक प्राण्यांना पीडा होईल असे त्यांना वाटले.

“हे राजा, मला तुझ्याकडून द्रव्य घेता येणार नाही. तू अत्यंत दक्षतेने आणि निर्लेपपणे राज्यकारभार करीत आहेस हे पाहून मी धन्य झालो. तुझी सतत उन्नती होत राहिल यात शंका नाही. माझा तुला आशीर्वाद आहे. तेव्हा आपण येथून ब्रघ्नाश्व राजाकडे जाऊ.”

“अगस्त्यांचे बोलणे ऐकून राजा धन्य झाला. अतिथ्यांचे उपचार करून श्रुतर्वा स्वतः अगस्त्यांसमवेत ब्रघ्नाश्व राजाकडे गेला. जाण्यापूर्वीच राजाने दूत पुढे पाठविला होता.

नगराच्या सीमेवरच अगस्त्यांच्या स्वागतासाठी ब्रघ्नाश्वराजा आपल्या राणी आणि अमात्यांसह उपस्थित होता. अगस्त्यांना यथाविधी आपल्या महाली नेल्यावर, पूजन करून आज्ञा विचारली.

“हे पृथ्वीपते, आम्ही द्रव्याच्या इच्छेने येथे आलो आहोत हे लक्षात घेऊन, दुसऱ्यास पीडा न देता यथाशक्ती द्रव्याचा काही भाग आम्हाला दे.”

अगस्त्यांचे हे भाषण ऐकून ब्रघ्नाश्व राजानेही श्रुतर्वाप्रमाणे आपले जमाखर्च दाखविले आणि त्यामध्ये अवशिष्ट असेल ते आपण घ्यावे अशी प्रार्थना

केली. ब्रघ्नाश्वकडेही अगस्त्यांना श्रुतर्वासारखाच अनुभव आला.

नंतर अगस्त्य श्रुतर्वा आणि ब्रघ्नाश्व यांच्यासह पुरुकुत्स, महाधनाढ्य, त्रसदस्यू यांजकडे गेले. तेथेही त्यांचे उत्तम स्वागत झाले. तथापि अनुभव तोच आला. तेव्हा अगस्त्य एकीकडे अतिशय प्रसन्न झाले. आपल्या व आपल्या बांधवांच्या गुरुकुलातील आणि गोत्रातील सर्व राजांना लोककल्याणाची पूर्ण काळजी आहे आणि ते प्रजाहितदक्ष आहेत हे पाहून अगस्त्य समाधानी झाले परंतु लोपामुद्रेचे वचन आठवून ते खिन्न झाले. लोपामुद्रेच्या अटींची पूर्तता आपण कशी करणार, असा प्रश्न अगस्त्यांना पडला हे पाहून श्रुतर्वा, ब्रघ्नाश्व, पुरुकुत्स, महाधनाढ्य आणि त्रसदस्यू हे सर्व राजे विचारार्थ एकत्र बसले. त्यांनी पूर्ण विचार केला. माता लोपामुद्रेला आणि गुरुवर्य अगस्त्यांना आपणा सर्वांविषयी नक्कीच खात्री असणार मग ते आपणापर्यंत का आले, त्यांचा हेतू साध्य झाल्याशिवाय त्यांना परत कसे पाठविणार, हा विचार करता करता त्यांनी एक निश्चय करून ते अगस्त्यऋषींकडे आले.

“हे ब्रह्मन, इल्वल दैत्य हा या भूमितलावर मोठा द्रव्यसंपन्न आहे. तेव्हा आपण सर्वजण मिळून त्यांच्याकडे जाऊन द्रव्याची याचना करू.” अगस्त्यांची आज्ञा घेऊन राजांनी इल्वलाकडे दूत पाठविला.

“अगस्त्य महर्षींसह सर्व नृपती येत आहेत असे समजताच इल्वलाने अमात्यांसह आपल्या देशाच्या सीमेवर जाऊन त्यांचे बहुमानपूर्वक स्वागत केले. अगस्त्यांसह सर्व राजांना आपणांस धन मिळणार याची खात्री पटली.

इल्वलाने संधी साधून आपल्या अतिप्रिय वातापीदैत्याला मेषरूपात बोलावले व मेषरूपात त्याला बळी देऊन वातापीच्या मांसाचे उत्कृष्ट प्रकारचे भोजन तयार करून त्या असुरश्रेष्ठाने ऋषिवर आणि राजांना मोठ्या सन्मानाने जेवायला बोलावले. तेव्हा मेषाचे स्वरूप धारण केलेल्या महादैत्य वातापीच शिजवून तयार केला आहे असे पाहून इल्वलाचा कावा अगस्त्यांच्या लक्षात आला. खिन्न होऊन हतबुद्ध झालेल्या राजांना धीर देण्याचा प्रयत्न करीत अगस्त्य त्यांना म्हणाले,

“आपण खेद करू नका. मी या महादैत्याला भक्षण करून टाकतो.” असे म्हणून अगस्त्य अग्रासनावर जाऊन बसले.

“हे महापराक्रमी राजांनो, आपणही भोजनास यावे.” इल्वलाने सांगितले.

“हे महाराजा, महर्षींच्या भोजनोत्तर आम्ही भोजन करू.” राजांनी उत्तर

दिले.

अगस्त्यांचा समुद्रप्राशन पराक्रम इल्वलाला ज्ञात होता. अगस्त्यांचा नाश केला तर मी पृथ्वीच काय परंतु संपूर्ण विश्व आपण जिंकू, असा विचार करून इल्वलाने मोठ्या प्रेमाने अगस्त्यांना आग्रहपूर्वक स्वहाताने भोजन वाढण्यास सुरुवात केली. इल्वल मनात खूश होत होता. पाहता पाहता अगस्त्यांनी तो वातापी दैत्य पूर्णपणे भक्षण करून टाकला.

अगस्त्यांचे भोजन होताच इल्वलाने वातापीस हाक मारली. इल्वलाने या प्रकारे अनेक महान ऋषी, मुनी, ब्राह्मण वातापीचा उपयोग करून ठार केले होते, हेही अगस्त्यांना माहीत होते. लोपामुद्रेचा द्रव्यार्जनासाठी पाठविण्यामागचा हेतू आता अगस्त्यांच्या पूर्ण लक्षात आला. लोपामुद्रेची लोककल्याणकारी वृत्ती लक्षात येऊन अगस्त्य अतिशय समाधानी झाले होते. इल्वलाने वातापीस हाक मारली खरी परंतु अगस्त्यांनी आपले संपूर्ण योगसामर्थ्य पणाला लावले. वातापीला बाहेर येणे अशक्य झाले. तो उदरात तडफडू लागला. अगस्त्यांनी मेघगर्जनेप्रमाणे अधोवायू सारला. इल्वल वातापीने बाहेर यावे म्हणून सारख्या हाका मारीत होता. परंतु वातापीला बाहेर येता येईना. तो उदरात अतिशय क्लेश भोगू लागला. किंचाळू लागला, तेव्हा अगस्त्यांनी दैत्यांप्रमाणे विकट हास्य करीत सांगितले.

“हे महादैत्या इल्वला, मी महादैत्य वातापीस पचवून टाकले आहे. तेव्हा तू कितीही हाका मारल्या तरी तो बाहेर कसा येणार? तो आता या जगात पुन्हा येणे शक्य नाही!”

वातापीचा उपयोग करून इल्वलाने खूप धन प्राप्त केले होते. त्यांच्या सामर्थ्याच्या बळावर आपण इंद्रपद भोगू असे इल्वलाला वाटत होते. अगस्त्यांनी वातापीला नाहीसा केल्यामुळे तो गर्भगळित झाला. अगस्त्यांना शरण जाणे किंवा अगस्त्यांशी युद्ध करणे एवढेच पर्याय इल्वलाकडे राहिले. त्याने अगस्त्यांना शरण जाण्याचे ठरविले. इल्वल अमात्यांसह हात जोडून अगस्त्यांना शरण गेला.

“हे महर्षी अगस्त्य, मी व माझे राज्य आपणास शरण आलो आहोत. तेव्हा आमचे रक्षण करून आमचा उद्धार करणे हे आता आपल्याच हाती आहे.” अगस्त्यांनी इल्वलाचे हे मवाळ बोलणे ऐकून त्याला अभय दिले.

“हे महर्षी अगस्त्य, आपण मजकडे कोणत्या उद्देशाने आला होता? मी

कोणते काम करावे अशी आपली इच्छा आहे, ते कृपया सांगा. ती आपली इच्छा मी पूर्ण करीन.” इल्वलाने शरणागती स्वीकारून अगस्त्यांना विनविले.

“हे दैत्या, तू सामर्थ्यसंपन्न आणि प्रत्यक्ष कुबेरच आहेस हे सर्वजण जाणतात. या माझ्याबरोबर आलेल्या राजांजवळ विशेषसे द्रव्य नाही आणि मला तर द्रव्याची फार आवश्यकता आहे. तेव्हा दुसऱ्यास पीडा न देता तू यथाशक्ती आपल्या द्रव्यातील भाग आम्हाला दे.” अगस्त्यांनी आज्ञा दिली.

“हे मुनिवर, माझ्या मनातून आपणास काय द्यावेसे वाटते हे ओळखून आपण मला सांगावे म्हणजे मी आपणास द्रव्य देईन.” इल्वलाने अगस्त्यांच्या अथर्वविद्येला आवाहन केले.

“हे महादैत्या, या प्रत्येक राजाला दहा दहा हजार गाई आणि तितकेच सुवर्ण देण्याची तुझी इच्छा आहे. तसेच हे महासुरा, मला त्यांच्या दुप्पट धेनू, सुवर्ण आणि शिवाय एक सुवर्णमय रथ व मनोवेगाने धावणारे दोन घोडे देण्याची तुला वासना झाली आहे. हे खरे किंवा कसे याचा तूच विचार कर. मला जो तू आताच्या आता देणार आहेस तो सुवर्णमय रथ हाच होय हेही अगदी उघड आहे.” अगस्त्यांनी सांगितले.

अगस्त्यांचे बोलणे ऐकून इल्वल अवाक् झाला. त्यांच्या मनातील कपट हेतू पूर्ण नाहीसा होऊन तो दैत्यत्व विसरला. त्याने अगस्त्यांना अमाप द्रव्य व धेनू देऊन सन्मानपूर्वक सुवर्णरथातून मनोवेगाने धावणाऱ्या विराव व सुराव या दोन अश्वांसह निमिषार्धात अगस्त्यांच्या आश्रमास नेऊन पोहोचविले. तेव्हा अगस्त्याने अनुज्ञा दिल्यावर ते पाचही राजे निघून गेले.

सुवर्णरथासह प्रचंड द्रव्य, धेनू पाहून लोपामुद्रा खजिल झाली. “हे नाथ, मी आपले सामर्थ्य ओळखत असूनही आपल्या शौर्याला आव्हान दिले, याकरिता मला क्षमा करा.” लोपामुद्रेने नम्रपणे प्रार्थना केली. “हे भगवन्, माझ्या मनाचा जो हेतू होता तो सर्व आपण पूर्ण केला आहे. तेव्हा आपण अत्यंत वीर्यवान असे अपत्य एकवार उत्पन्न करावे.” लोपामुद्रेने सलज्ज होत आपली इच्छा व्यक्त केली. तिची इच्छा विचारात घेऊन अगस्त्य संभोगासाठी सिद्ध झाले.

एकांतात लोपामुद्रेने त्यांना परोपरीने उत्तेजित केले. “हे महावीर्या, वृद्धापकालच्या खाईमध्ये स्वशरीरास लोटणारी कठोर तपस्या वर्षानुवर्षे, रात्रंदिवस, तसेच प्रतिदिनी मी केली आहे. आता वार्धक्यामुळे गात्रांचा तजेला नष्ट होऊ

लागला आहे. तरीही आपल्यासारख्या वीर्यशाली पुरुषाला माझ्यासारख्या स्त्रीचे आकर्षण वाटेलच.” ती आणखी म्हणाली, “व्रतस्थ, सत्यनिष्ठ आणि तपस्वी असे प्राचीन ऋषीही स्त्रियांशी उत्सर्गासाठी संभोग करीत असत. आजन्म ब्रह्मचर्य राखणे त्यांना साधले नाही. अशा स्थितीत ब्रह्मवादिनी स्त्रियाही पुरुषांशी संग करीत असल्याच पाहिजेत हे आपण ध्यानात घ्यावे.” लोपामुद्रेने अगस्त्यांचे वैराग्य नाहीसे करण्यासाठी स्पष्टपणे सांगितले.

“आपली तपस्या व्यर्थ गेली नाही. देवाच्या कष्टसाध्य संरक्षणकवचाच्या साहाय्याने समस्त शत्रूंना आपण जिंकले आहे. संभोगाच्या साहाय्याने पुत्रोत्पत्ती केल्यास आपण दुर्धर संसारयुद्धात विजय प्राप्त करू शकू.” अगस्त्यांनीही उत्तेजना दिली. कामिनी लोपामुद्रा प्रसन्न संभोगोत्सुक होत पुढे सरसावली. “अडवून धरलेल्या जलाप्रमाणे प्रमाथी अशा कामविकाराने माझ्या शरीराच्या अणुरेणूंना व्यापले आहे. वीर्यशाली, प्राणायामी आणि सत्त्वस्थ अगस्त्याला चंचल लोपामुद्रेने वश केले असून ती मला सर्वांगाने भोगत आहे.” अगस्त्य लोपामुद्रेच्या कर्णरंध्रात कुजबुजले. अगस्त्य-लोपामुद्रा संभोग समाधीमध्ये दंग असताना बाहेर आश्रमातील त्यांचे शिष्य अगस्त्य दांपत्याकडून चुकून पाप घडले असेल तर त्यापासून त्यांची मुक्तता होऊन उत्तम प्रकारची संतती निष्पन्न व्हावी म्हणून आराधना करीत होते.

“अंतःकरणपूर्वक प्राशिलेल्या सोमाची प्रार्थना मी करतो की आम्हा बहुकाम मर्त्यांच्या हातून घडलेल्या पातकांबद्दल त्याने आम्हास क्षमा करावी. दोन्ही वर्णांचा उत्कर्ष साधणाऱ्या, तसेच अन्न, संतती व बल यांची कामना करणाऱ्या बलवान आणि उग्र अगस्त्य ऋषींनी कुदळीच्या साहाय्याने भूमी खणून ती समतल केली. त्यांचे प्रयत्न फलद्रूप होण्याचे आशीर्वाद देवांनी त्यांस दिले. त्या अगस्त्यांना फलद्रूप होऊ दे.” शिष्याने प्रार्थना केली.

संभोगात दंग असलेल्या अगस्त्यांनी मोठ्या खुबीने लोपामुद्रेस विचारले.

‘सहस्रं ते स्तु पुत्राणां शतं वा दशसंमितम् ।
दश वा शततुल्याः स्युरेको वापि सहस्रवते ॥
सहस्रसंमिताः पुत्र एको मे स्तु तपोधन ।
एको हि बहुभिः श्रेयान् विद्वान् साधुरसाधुभिः ॥’

“हे नाथ, मला हजारांच्या बरोबरीचा एकच पुत्र पुरे झाला. कारण

असज्जन असे अनेक पुत्र असण्यापेक्षा सज्जन आणि विद्वान असा एकच पुत्र असणे अत्यंत श्रेष्ठ होय.” लोपामुद्रेने उत्तर दिले.

“तुझे मनोरथ पूर्ण होईल!” अगस्त्यांनी संभोगाची परमावधी केली.

संभोगाने तृप्त झालेली लोपामुद्रा निद्राधीन झाली. अगस्त्य लोपामुद्रेकडे सकौतुक पाहात होते. ब्रह्माने स्त्री आणि पुरुष निर्माण करून सुखाचा आणि सृजनाचा अलौकिक मार्ग माणसाला प्रदान केला. केवळ सुखाचा आनंद संभोगसमाधीपेक्षा वेगळा नाही. संभोगसमाधीचे कैवल्याचे बहुसाम्य प्रकटण्याचे ईप्सित सहजसाध्य होऊन माणसाला कैवल्यप्राप्तीचा आनंद मिळतो. मग प्रपंचात कैवल्याच्या त्या अतर्क्य रूपाकडे अयोनीसंभव देवगण, निर्गुण तत्त्व, अमानवी शक्ती खरोखर पारख्या आहेत. जीवसृष्टीतील संभोगलीला, सृजनलीला केवळ विलोभनीयच होय. परब्रह्माचा निष्काम साक्षात्कार कामक्रीडेतून प्रतीत करण्याचे हे अथर्वण केवळ परब्रह्मालाच ज्ञात. माझी प्रेरणा याच जीवसृष्टीचा आनंद शतगुणित करण्यासाठी झाली असे मानून मी मनुष्यमात्र आणि प्राणिमात्र यांना आरोग्य आणि स्थैर्य प्राप्त करण्यासाठी पुन्हा तपश्चर्येचा मार्ग स्वीकारून, लोपामुद्रेनेही मला अनुसरावे. परब्रह्माने संभोग आणि सृजनाचे अलौकिक सुख अनुभवून ऋणी केले आहे. आम्हा देवमानवी मिश्रयोनीतील अयोनीसंभवांना तपश्चर्या, रक्षण आणि परोपकार याशिवाय दुसरा मार्ग तरी कोणता?

अगस्त्य संभोगसुखाने तृप्त होऊन परोपरीने चिंतन करीत होते. लोपामुद्रेच्या मुग्धसुंदर मुखकमलावर एक अनोळखी तृप्ततेचे आणि चैतन्यमयतेचं स्मित पसरले. ते पाहून त्रिकालज्ञ तेजपुत्र अगस्त्यही स्तंभित झाले. लोपामुद्रा गर्भवती झाली होती.

अगस्त्यही सुखनिद्रावश झाले. हजारो वर्षांच्या त्यांच्या आयुष्यात प्रथमच ते एवढे उदात्त आणि प्रगाढ सुख अनुभवित होते.

प्रकाशमान होऊ लागलेल्या प्राचीने तेजस्वी मुनिवरांना हळुवारपणाने उठविले तेव्हा लाजच्या, चोरट्या, स्नेहाळ नजरेने लोपामुद्रा अगस्त्यांकडे पाहात होती. अबोलपणाने प्रातःकर्म पूर्ण करून ती अगस्त्यांजवळ आली होती. अगस्त्य निद्रा त्यागून सानंद तिला सामोरे गेले. तिच्या प्रिय, आग्रही आणि क्रामप्रेरक हालचालींनी अगस्त्य आनंदून गेले. प्राचीने त्यांना प्रतिबंध केला नसता तर कामक्रीडेला उधाण आले असते. अनावर भावनांना आवर घालून अगस्त्यांनी प्रातःकर्म संपविली. प्रातःकर्म संपवित असतानाच त्यांना

क्रमाक्रमाने वैराग्याने आक्रमिले. ते लोपामुद्रेजवळ आले. त्यांची विरागी मुद्रा पाहून लोपामुद्रा समजली. तिच्यातही एक अनामिक बदल होत होता.

“नाथ आपणास काही सांगावयाचे आहे का?”

“होय प्रिये!”

“मग निःशंक मनाने सांगा.” लोपामुद्रा म्हणाली.

“हे योगिनी, तुझ्या उदरात गर्भ उत्पन्न झाला आहे. संभोगयोगाने आपण उभयता तृप्त व कर्तव्यकृतार्थ झालो आहोत, तेव्हा मला पुनश्च तपश्चर्येसाठी विजनात जाण्याची इच्छा झाली आहे. परब्रह्मांच्या कार्याचे आपण केवळ निमित्त आहोत. निमित्ताला मोहात कसे बरे अडकता येईल?” अगस्त्य म्हणाले.

“मग आपला विचार तरी काय आहे?”

“तू व्रतस्थतेने गर्भसंगोपन करावेस आणि मी सप्तवर्षे तपश्चर्या करावी. ज्या योगे आपणा उभयतांचे सर्व गुण आपल्या पुत्रात संभवतील व नवा अगस्त्य पृथ्वीला पाहावयास मिळेल. हे धर्मशालिनी, भाग्यविधाते, तू मला विजनात तपश्चर्येसाठी जाण्यास परवानगी द्यावी.”

“हे आर्यमुनिवर, आपण भूत, वर्तमान आणि भविष्यही जाणता. योग्य वाटेल ते आपण सांगा. तसे मी करीन.”

“हे योगिनी, सामान्यतः या मर्त्यलोकी स्त्रीउदरात नऊ मास गर्भपोषण होते व बाहेर तीन वर्षे ती माता गर्भाचे पूर्ण मनुष्यरूप प्रकट होईपर्यंत सांभाळ करते. तथापि तुझ्या उदरात सात वर्षे हा गर्भ वास करील आणि ज्ञानसंपन्न होऊनच तो बाहेर येईल. तोही माझ्यासारखा लोककल्याणकारी कार्यात रस घेईल. तेव्हा तू आश्रमात राहून सात वर्षे कैवल्याचा जप करीत, गायत्री मंत्राचा जप करीत काल व्यतीत करावास. मी तपश्चर्येसाठी वननिवास व एकांतसेवन करावे अशी माझी इच्छा आहे.”

“हे मुनिवर, मी आपल्या आज्ञेबाहेर नाही!” लोपामुद्रेने सांगितले.

अगस्त्य पुनश्च तपश्चर्येसाठी वनात निघून गेले. आश्रमवासी लोपामुद्रेच्या उदरात अगस्त्यांचा गर्भ सात वर्षेपर्यंत सतत वाढत होता. अगस्त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे लोपामुद्रा कैवल्याचा आणि गायत्रीचा जप करीत होती. दिवसेंदिवस ती अतिशय तेजस्वी दिसू लागली. तिच्या आभेने परिसर उजळून निघे. एखाद्या ताऱ्याचा प्रकाश रात्र उजळतो तसा परिसर उजळून इतरांचे लक्ष

तिच्याकडे वेधले जाई. मानव आणि पशुपक्ष्यातील स्त्रिया लोपामुद्रेच्या या गर्भिणी अवस्थेतील तेजाकडे कुतूहलाने पाहात राहात. गर्भिणीचे हे रूप केवळ अलौकिक होते. लोपामुद्रेचे मात्र याकडे लक्षही नव्हते. जपतपातून सहजगत्या तिला प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानसंवेदनांवर तिचे लक्ष केंद्रित झाले होते. अलौकिक ज्ञानाने गर्भ संस्कारित होत होता. दुसरा अगस्त्य निर्माण होत होता. सात वर्षांपर्यंत तो गर्भ एकसारखा वाढत होता. सातवे वर्ष संपल्यानंतर तो महाज्ञानसंपन्न गर्भ उदरातून बाहेर आला. तो सुसंस्कारित गर्भ प्रदीप्त अग्नीप्रमाणे दिसत होता. तो महातेजस्वी, महाब्राह्मण आणि महातपस्वी असा त्या ऋषीचा पुत्र अंगे, उपांगे आणि उपनिषदे यांसह कैवल्याचा जणू तप करीतच मातेच्या उदरातून बाहेर आला. मौखिक परंपरेने चालत आलेले सर्व ऋषींचे देवता व शक्तीविषयीचे ज्ञान त्याला उपजतच प्राप्त होते. म्हणूनच त्याला इध्मवाह म्हणू लागले. तो त्याच नावाने प्रसिद्ध झाला.

अगस्त्य पुत्रमुख पाहण्यासाठी आले. त्यांना तो तेजस्वी पुत्र पाहून विलक्षण आनंद झाला. पुत्र उत्पन्न होताच पितरांना मुक्ती मिळाली आणि अगस्त्य गोत्रज समृद्ध झाले.

अगस्त्यांनी लोकाग्रहास्तव नामकरण विधी संपन्न करावयाचे ठरविले. शिवपार्वती, विदर्भाधिपती यांसह अगस्त्याश्रमातील सर्व गोत्रज, देशोदेशीचे राजे, ऋषिमुनी, तपस्वी, त्रिदेव, पंचमहाभूते या सर्वांनी गंगाद्वारे दाटी केली. नामकरणाचा अनुपम्य सोहळा पाहताना सामान्य महिलांना मोठीच गंमत वाटत होती. सात वर्षांचा बालक परिपूर्ण व सर्वज्ञानी ‘इध्मवाह’, त्याला पाळणा म्हणणेही त्यांना हास्यास्पद वाटत होते. तशी मोठ्या हौसेने महिला, विशेषतः आश्रमवासी महिला जन्मोत्सवाची गाणी म्हणत होत्या—

‘अगस्त्यांचं तेज लोपामुद्रानं झेललं
ओटीमंधी सांभाळलं अगस्त्यांचं नाव झालं.
इध्मवाह बालक जन्मला सर्वज्ञानी
त्याच्या मातेनं नाव दिला दृढास्य तो
अगस्त्या अगस्त्या तुझं कर्तृक आगळं
माणसाच्या उद्धाराला जन्मभर वाहिलं
अगस्त्या अगस्त्या तुझं कर्तृक आगळं

जन्मताच तुझं बाळ विश्वाला वंद्य झालं,
विश्वाला वंद्य बाळ लोपामुद्रानं राखलं,
अगस्त्याच्या गादीला खरं वारस मिळालं
गादीचं वारस 'इध्मवाह' 'दृढस्यूत'
अगस्त्याचं नाव गंगामाईनं वाहिलं
परब्रह्माचं आकृत अगस्त्याच्या रूपा आलं
जंबुद्वीपाच्या कुशीत मान माणूस राखलं.
बाळ बाळ म्हणू बाळना अगस्त्याचं
लोपामुद्रा माता झाली पतिव्रत्याला पाळलं
लोपामुद्राचं गं बाळ दिसामासाला वाढलं
चंद्रसूर्यानं पाहलं धरणीमातेनं सांभाळलं
बाळाला नाव झालं विश्वज्ञान कळो आलं
झोक्यात ठेविलं दृढस्यूत लडिवाळ!'

आयाबाया परोपरीने जन्मोत्सव साजरा करीत होत्या. अवकाशात मेघांची दाटी झाली होती. प्रकाशानं इंद्रधनू हाती घेतलं होतं. मरुतानं पाळण्याला आंदोळलं. ब्रह्माविष्णुमहेशानं माना डोलवून स्मितहास्यपूर्वक विश्वकल्याणाची ग्वाही दिली. अगस्त्यमुनिग्रामी आणि गंगाद्वारी आनंदाची लयलूट झाली. या आनंद सोहळ्यातून वाट काढत काढत नारदांची स्वारी थेट इंद्राजवळ पोहोचली.

“हे देवेंद्रा, अगस्त्यांच्या जन्मोत्सवात कसले रंगून गेलात?”

“काय घडलंय ब्रह्मर्षे?”

“अहो, इंद्रपद आणि देवलोक संपुष्टात येण्याची चिन्ह दिसताहेत.”

“हे काय बोलताय नारदमुने?” अगस्त्यांनी जवळ येत विचारलं.

“हे त्रिकालज्ञ ऋषे, लोककल्याणकारी पितृप्रेमाने भारून जाऊन जन्मोत्सवात रंगून गेलात खरे. परंतु तिकडे याच संधीचा फायदा काही महत्त्वाकांक्षी घेत आहेत.” नारदाने आणखी जिज्ञासा वाढविली

“हे नारदा, आपण स्पष्ट बोलावे. आज या उत्सवाला समस्त देवगण, प्रतिष्ठित राजे उपस्थित आहेत. पंचतत्त्वांनी सुफलनाची ग्वाही दिली आहे असे असताना...” इंद्रांनी विचारले.

“हे ऋषिवर, या निशा सर्व भूतानाम तस्या जागती संयमी! हे तर आपण

जाणता. तेव्हा आपणच काय तो शोध आणि बोध घ्या. तिकडे दक्षिणेत हाहाकार उडाला आहे.”

“असं झालंय तरी काय?”

“शूरपद्माने महान तपश्चर्येने प्रत्यक्ष इंद्राला अर्थात पावसाला रोखून धरण्याची शक्ती प्राप्त केली आहे आणि इंद्रद्वेषाने प्रेरित शूरपद्माने दक्षिणेत भीषण दुष्काळ निर्माण केला आहे. आपण केलेले तलावांचे आणि नद्यांचे व्यवस्थापन त्यांनी उद्ध्वस्त केले आहे.”

“हे अगस्त्यमुने, ब्रह्मऋषी नारदांचे म्हणणे अगदी खरे आहे. शूरपद्मासंबंधी बोलण्यासाठीच मी निमित्त साधून या ठिकाणी उपस्थित आहे. आपण हस्तक्षेप केला नाही तर दक्षिणेची वाताहत कोण थांबविणार?”

“हे ब्रह्मर्षी, लोककल्याण आणि चराचरासह पृथ्वीचे रक्षण, कृषिवलांचे पोषण यासाठीच या अगस्त्यांची प्रेरणा परब्रह्माने केली हे तर आपणास माहीत आहे. तेव्हा आपण अगदी काळजी करू नका. मी त्वरित दक्षिणेकडे प्रयाण करीत आहे.”

अगस्त्य त्यांना आश्वासित करून, शिवपार्वती, त्रिदेव, पंचतत्त्वे यांना वंदन करून लोपामुद्रेला आश्वासित करीत म्हणाले,

“हे पतिव्रते, मला दुष्काळ निवारणार्थ शूरपद्माचा अहंकार नाहीसा करून दक्षिणेला सुजलाम केले पाहिजे, तेव्हा उतरेकडील व्यवस्थापन तू आणि इध्मवाह मिळून पाहा. मी दक्षिणेकडे जातो.”

लोपामुद्रेचा निरोप घेऊन अगस्त्य थेट दक्षिणेत सहाद्रीच्या शेवटच्या टोकावर पुन्हा एकदा घोर तपश्चर्येसाठी निघाले. जाताना त्यांनी ब्रह्मगिरीवर जाऊन कावेरा ऋषींची विचारपूस केली. गोदावरीचा जलौघ पाहून अशाप्रकारचा जलौघ दक्षिणेत निर्माण झाला पाहिजे असा विचारविनिमय कावेरांबरोबर त्यांनी केला. त्यांचे हे लोककल्याणकारी चिंतन सुरू असताना लोककल्याणाचा छंद आपल्या पित्याकडून लागलेली चिमुर्डी कावेरी मध्येच म्हणाली,

“हे ऋषिवरांनो, मला नाही का तुमच्याबरोबर लोककल्याणार्थ काम करता येणार?”

अगस्त्यांनी सकौतुक नजरेने तिच्याकडे पाहिले. “बाळ, अद्याप तू लहान आहेस, तथापि योग्य वेळ येईल तेव्हा आम्ही तुझा जरूर उपयोग करू. तुला कोणते काम करायला आवडेल सांग? तुझ्या मधुर बोलण्याने मी प्रसन्न

झालो आहे.” अगस्त्य म्हणाले.

“हे महातपस्वी, मला या गोदावरीप्रमाणे नदी होता आले तर किती छान होईल!” कावेरी म्हणाली. अगस्त्य चमकले तथापि त्यांनी अंतर्ज्ञानाने अनेक गोष्टींचा विचार करून – तथास्तु! असा वर तिला दिला. त्यांच्या या आश्वासनाने ऋषी कावेरा खूपच आनंदी झाले.

“हे ब्रह्मन, आपण पुन्हा केव्हा येथे येणार आहात? आम्हाला आपल्या कृषिकल्याणकारी कामात जरूर सामावून घ्या.”

“हे ऋषिवर, योग्य वेळ आली की मी जरूर येईन!”

“हे महर्षी, या कन्येचे म्हणणे मनावर घेऊ नका, ती अल्लड आहे!” कावेराने सहज म्हणून ऋषींना थांबविण्याचा प्रयत्न केला.

“हे ब्रह्मगिरी प्रदेशाच्या राजा, महातपाने तू ऋषिपद प्राप्त केलेस. या कन्येच्या बोलण्यातला गर्भितार्थ आपल्याला तरीसुद्धा कळू नये याचे मला आश्चर्य वाटते.”

“हे मुनिवर, गेली पाच वर्षे दक्षिणेच्या मध्यभागात भीषण दुष्काळ आहे. तीनही बाजूला सागर असूनही भूमी मात्र पाण्याविना तळमळते आहे. कृषिवलांना ‘दे माय धरणीठाय’ असे झाले आहे. परंतु चिंता करण्यापलीकडे आमच्या हाती काही नाही. ब्रह्मगिरीप्रदेशाचे राज्य सोडून आम्ही गोदावरीच्या उगमस्थानी तपश्चर्येला आलो आहोत. गोदावरीचे कार्य पाहून कावेरीच्या मनात आपणही गोदावरीप्रमाणे कार्य करावे असे आहे.” अगस्त्यांनी सांगितले.

“हे ऋषी कावेरा, तुला असलेली चिंता निवारण करण्यासाठी मी येथे आलो आहे. शूरपद्माने आपल्या तपसामर्थाचा उपयोग परोपकाराऐवजी परपीडेसाठी केला आहे. तो थांबविण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत त्याशिवाय दक्षिणेत पुन्हा जलव्यवस्थापन शक्य नाही. मी केलेली जलौघ आणि तलावांची योजना, डोंगरउतरणीवर समतल पाळ्या खोदून पाण्याचे केलेले व्यवस्थापन शूरपद्माने पर्जन्य रोखल्यामुळे व्यर्थ झाले आहे. त्यासाठी मला, पर्जन्याला मुक्त केले पाहिजे! तेव्हा हे ऋषिवर, आपणही माझ्याप्रमाणे आपल्या कन्येसह पर्जन्यमुक्तीसाठी पुन्हा तुमच्या ब्रह्मगिरी पर्वतावर जा आणि तपश्चर्या करा. तेथेच मी येईन.” एवढे सांगून अगस्त्य थेट अगस्त्यकूट येथे आले. तेथे त्यांनी आश्रम उभा केला आणि तपश्चर्येला सुरुवात केली.

पृथ्वी त्रस्त झाली होती. अगस्त्यांनी तपश्चर्येला सुरुवात केली हे पाहून

पृथ्वीला हायसे वाटले. गेल्या सात वर्षांमध्ये पृथ्वीची अवस्था भीषण झाली होती.

पशुपक्षी पाण्यासाठी दूरदूर भटकू लागले. गावे ओस पडली. जमिनी फाटल्या. कृषिवले केविलवाणी झाली. कावळेचिमण्याही नाहीशा झाल्या. योजनेच्या योजने पाण्याचे दुर्भिक्ष जाणवू लागले. पावसाळ्यात पडलेल्या अल्प पाण्यावर कसेबसे रोखून धरीत आजवर भागले. आता भागेना. पृथ्वीला आपल्या तहानलेल्या, भुकेल्या जीवांचे दुःख सहन होईना.

अगस्त्यांनी तपाचरण सुरू केले. पावसाळ्यात अगस्त्यांच्या कृपेने काही प्रमाणात पर्जन्य आले. तरीदेखील बराच पावसाळा कोरडा गेला. पडलेले पाणी ओघळून गेले. कृषिवल हा सारा चमत्कार पाहात होते. अगस्त्य नावाचे मान्दार्थ ऋषी पर्जन्य आणण्यासाठी तप करीत आहेत हे ऐकून कृषिवलांना हायसे वाटले होते. त्यांच्याविषयीचा मोठा आदर निर्माण झाला होता. तथापि पडलेले पाणी ओघळून गेले आणि पावसाळा कोरडा गेला हे पाहून मात्र कृषिवल हताश झाले. अगस्त्यकूट पर्वतावर तपश्चर्येला बसलेल्या अगस्त्यांनाही चिंता वाटत होती. पाणी ओघळून जाणे हे बरे नव्हे. पृथ्वीला मदत केली पाहिजे असे त्यांना वाटू लागले. कृषिवलांची अगस्त्यकूटावर रोज गर्दी वाढत होती. अगस्त्यांच्या तपश्चर्येत आपण सहभागी व्हावे व त्यांच्या तपश्चर्येसाठी अधिक बळ द्यावे असे प्रत्येकाला वाटत होते. दक्षिण द्वीपातील कृषिवलांच्या टोळ्या आल्या की त्यांना धीर देऊन अधिक उग्र प्रयत्न करण्याचा अगस्त्य विचार करीत होते. कृषिवलांना आपल्या तपश्चर्येत कसे सामावून घ्यावे याचाच ते विचार करत होते. त्यांनी पृथ्वीची आराधना केली.

“हे धरणीमाते, तुझ्या माथ्यावर पडलेले पाणी तुझ्या पश्चिमपूर्व पसरलेल्या पदरावरून ओघळून थेट सागराला मिळते. मग सागरांनी निर्माण केलेल्या बाष्पांचा उपयोग काय?”

“हे ब्रह्मर्षे, आपण पर्जन्यवृष्टीसाठी तप करीत आहात आणि आपणास सागर, इंद्र, मरुत साहाय्यही करीत आहेत. तथापि पर्वत उतरणीच्या या माझ्या अवस्थेने ते वाहून जाते आहे. ते साठविण्याचा प्रयत्न मी वृक्ष निर्माण करून गेली अनेक वर्षे करीत आहेच तथापि या शूरपद्माने निर्माण केलेल्या दुष्काळाने ते वृक्षच नाहीसे होऊ लागले आहेत. नवे रुजणे बंद झाले आहे. तलाव कोरडे पडले आहेत. तेव्हा हे वाहून जाणारे पाणी साठून माझ्या उदरात जाईल असे

पाहावे. आकाशाने न्हाऊ घालूनही मला सृष्ट होता येत नाही याचे मला दुःख आहे. तेव्हा उतरणीवर काही उपाय नाही का करता येणार? आपण त्यासाठी माझ्या अवस्थेला धक्के दिलेत तरी ते माझ्याच सुखासाठी आहेत. रुग्णाला औषधी घेण्याचा त्रास सहन करावाच लागतो तेव्हा आपणच काही उपाय शोधा.” पृथ्वीने विनविले.

“हे पृथ्वीदेवी, तुझ्या पृष्ठभागावर लक्षावधी समतल चर घेतले तर त्यात वाहणाऱ्या पाण्याला अडसर निर्माण होईल आणि तुझ्या उदरात ते पाणी साठले जाईल. ते समतल चर तुझी लक्षावधी मुखे आहेत असे तू समज आणि त्या मुखातून आकाशातून येणारा थेंबथेंब तुलाच मिळेल. सागराने तुझ्यासाठी पाठविलेले जीवन सफल होईल. तेव्हा असे चर खोदण्यास अर्थातच तुझ्या पृष्ठावर चर तयार करण्यास तुझी अनुमती असेल तर ते शक्य होईल असे वाटते, अर्थातच हाच उपाय आहे!” अगस्त्यांनी उपाय सुचविला.

“हे अगस्त्या, माझ्या जीवनसृष्टीसाठी आपण तपश्चर्या करीत आहात, मग मी दुष्काळाच्या वेदना सहन करण्यापेक्षा माझ्या पृष्ठावर चर का बरे सहन करू नयेत. हे अगस्त्या, वाहून जाणाऱ्या पाण्याला अवरोध करण्याचे सामर्थ्य आपल्यात आहे हे मी जाणते, तेव्हा तुझ्या प्रयत्नांना माझा आशीर्वाद आहे.”

पृथ्वीची अनुमती मिळताच अगस्त्य सरसावले आणि जमलेल्या कृषिवलांच्या शेकडो टोळ्यांसमोर स्वतःच्या हातात त्यांचे आवडते अवजार असलेली कुदळ घेऊन त्यांनी उतरणीवर समतल चर निर्माण करण्यास सुरुवात केली. खरेतर सागर प्राशन करणाऱ्या अगस्त्यांना केवळ आपल्या अथर्वणाने भूपृष्ठावर हालचाल घडवून समतल चर तयार करता आले असते तथापि त्यांना कृषिवलांना आपल्या तपःश्र्चर्येत सहभागी करून घ्यावयाचे होते. प्रत्येक भूमिपुत्र भूमीची निरनिराळ्या प्रकारे सेवा करून, पृथ्वीमातेला सुखात ठेवून, तृप्त करून तिच्या आशीर्वादाने स्वतः सुखी होऊ शकतो हे त्यांना दाखवायचे होते. ऋषिवर्यांना आणि कृषिवलांना नेमेची येणाऱ्या पर्जन्यावर अवलंबून राहण्याची सवय होती. पर्जन्य आले की त्याचे व्यवस्थापन आपण करू शकतो हे कृषिवलांना माहीत नव्हते. अगस्त्य आपल्या हातातील कुदळीने समतल चर उतरणीवर करीत आहेत हे पाहून अगस्त्यांच्या विविध आश्रमातील तेथे जमलेल्या शिष्यांनी हातात अगस्त्यांची कुदळ घेऊन त्यांचे अबोलपणे अनुकरण सुरू केले.

हे पाहून वानर, कृत, पौलस्त्य, पांड्य, चोळ इ. कृषिवलांच्या टोळ्या पुढे सरसावल्या. त्यातील वानरवंशीय प्रमुखाने काहीशा कुतूहलाने अगस्त्य ऋषींना विचारण्याचे धाडस केले आणि इतरांनी कान टवकारले.

“हे अगस्त्यमुनिवर, हे आपण काय करीत आहात?” अगस्त्यांना याच प्रश्नाची प्रतीक्षा होती.

“हे कृषिवलांनो, पडणारे पर्जन्य, मिळणारे पाणी अल्प आहे हे माहीत आहे. ते पाणी पडताक्षणीच अत्यंत गतीने पुन्हा सागराला मिळून जाते हे तुम्ही पाहता आणि हताश होता. पृथ्वीमातेने आपल्याला वाहून जाणारे पाणी भूपृष्ठावर साठवून तिच्या उदरापर्यंत पोहोचविण्याची आज्ञा केली आहे. पृथ्वीचे वक्ष उत्छेद करून आपण कृप तयार करून उदरातील पाणी घेतो. मग त्या उदरात पाणी साठविणे आवश्यक नाही का? त्यासाठीचा उपाय मी माझ्या परीने करीत आहे.” अगस्त्यांनी समजावून सांगितले.

“हे मुनिश्रेष्ठा, या उपायाची पद्धती आणि फलनिष्पत्ती आपण आम्हाला सांगावी म्हणजे आम्हीही हा उपाय करू शकू.”

“हे कृषिवलांनो, पर्जन्यऋतू संपला आहे. पृथ्वीवरचे आणि तोंडचे पाणी पळाले आहे. पशुपक्ष्यांनाही पाणी नाही. आपण जेथे किमान पाणी उपलब्ध आहे तेथून पाणी आणून कसेबसे जीवन कंठतो आहोत. कूपातील उपलब्ध पाणी आणि दूर योजनांवरून कुंभामधून आणलेले पाणी आपण कसेतरी पुरवितो आहोत. जेथून पाणी आणतो ते कूप आणि झरे हळूहळू आटू लागतील. आपण हताश होऊ. हे आजचे आहे का? हे हजारो वर्षांपासून चालत आले आहे. आभाळाच्या मायेपुढे आपला पाड काय, असे म्हणून अगदी गप्प बसून राहतो. हताश होतो. त्याऐवजी पर्जन्यकाळापर्यंत आभाळातून ओघळणाऱ्या सरींमधील थेंब न् थेंब ओघळून जाणार नाही, ओघळणाऱ्या प्रत्येक थेंबाला या चरामध्ये अडकावे लागेल. हे समतल चर म्हणजे पृथ्वीमातेला तिच्या लडिवाळ मुलांनी लक्षावधी मुखातून पर्जन्य पोहोचविण्यासारखे आहे. कूपात येणारे पाणी पृष्ठावरून जिरून उदरात गेलेले असते. परंतु उदरापर्यंत पर्जन्य घेऊन जाण्याचा मार्गच प्रशस्त नसेल तर मग उदरातील पाणी आपले उदर किती भरू शकणार? त्यासाठी अथक परिश्रमातून लक्षावधी वर्षांची पाणी थेट ओघळून जाण्याची परंपरा आपण थांबवूया. हाही एक यज्ञ आहे.” अगस्त्यांनी कृषिवलांची समजूत घातली. लक्षावधी कृषिवलांनी समतल चर

तयार करण्याची प्रतिज्ञा केली.

“हे मुनिश्रेष्ठा, हे समतल चर आम्ही कोठे करावेत अशी आपली इच्छा आहे?”

“हे वानराधिपती, आपण सर्व कृषिवल आपापल्या ग्रामात जा आणि आपल्या ग्रामाभोवतीच्या आपल्या शेती-कृषिक्षेत्रामध्ये पाणी कोटून येऊ शकेल याचा अंदाज घ्या आणि सामूहिकपणे समतल करायला सुरुवात करा.” अगस्त्यांनी आज्ञा केली. वृद्धांनाही ही कल्पना रुचली आणि अगस्त्यकूटावर कृषिवलांच्या आलेल्या टोळ्या यशाची गुरुकिल्ली सापडल्याच्या आनंदात अगस्त्यांचा निरोप घेऊन निघाल्या.

रणरण्या उन्हात माथ्यावर जलकुंभ आणि शिदोरी घेऊन ग्रामाग्रामामधून कृषिकुटुंबे उतरणीला येऊ लागली. सर्वांच्या हातात अगस्त्यांचे हत्यार होते कुदळी. ग्रामस्थांच्या टोळ्यांच्या म्होरक्याने वडीलधाऱ्यांचा सल्ला घेऊन नियोजन करीत समतल चर तयार करावयास सुरुवात झाली. डोंगरउतरणीला समतलाच्या रेषा दिसू लागल्या. शिवाने भस्मपट्टे रेखावेत तसे ते समतल चर डोंगर उतरणीवर भासमान होऊ लागले. खणखण कुदळी । मणमण माती । राजाला सापडलं । माणिक मोती । असा विलक्षण आनंद कृषिवलांतील स्त्रीपुरुषांच्या चेहऱ्यावर दिसत होता.

कुदळीने खोदून चरातील माती बांध घालताना अगस्त्यांविषयी श्रद्धा आणि कृतज्ञता व्यक्त होत होती.

‘धरणीमातेच्या उदरी । बाई पाणी पाहिलं रांजण ।

अगस्त्याच्या कुदळीनं । दिलं खपाखपा खणून ॥

सूर्याजीच्या कृपेनं । सागरानं देण दिलं ।

वाच्यानं वाहिलं । असं आभाळी दाटलं ॥

असं आभाळ सरलं । धरतीशीरी ओघळलं ।

अगस्त्याच्या कुदळीनं । धरणीपदराला बांधीलं ॥

अगस्त्यांची कुदळ । कशी चालती खपापा ।

धरणी मातेच्या उदरी । पाणी चाललं धपापा ॥

शिवपार्वतीचं पुण्य । मुनी अगस्त्या फळा आलं ।

धरणीच्या कुशीतून । कृषी नशीब फळलं ॥

अरे अरे अगस्त्या । तुला गावाचा गहीवर ।

तुझी माया दाटून । कुपीकुपी भरती कुंभ ॥

शूरपद्म राक्षेसानं । पाणी धाडीलं देशोधडी ।

अगस्त्यांच्या कुदळीनं । पाणी भरीलं घडोघडी ॥

अरे अरे अगस्त्या । तुझा जन्म भान कुंभी ।

मानसीचं शिवतीर्थ भरलं धरणी उदरी ॥

धरणी मातेच्या पदरी । असं आभाळाचं भाग्य ।

शिवापार्वतीच रीण । अगस्त्या कुदळीनं फेडिलं ॥’

सामवेत श्रवत राहिला. समतल चर डोंगर उतरणीवर कोळ्याच्या जाळ्यांसारखे दिसू लागले. पावसाळा आला. शूरपद्माने आपली मायाशक्ती पर्जन्यावरोधासाठी वापरायला सुरुवात केली. अगस्त्यांनी पुन्हा उग्ररूप धारण करून अथर्वणाचे प्रयोग सुरू केले. इंद्रमरुतांचे नृत्य सुरू झाले. विद्युल्लतेनं इंद्राला वरमाला घातली. आभाळानं शूरपद्माला वाकोल्या दाखविल्या. इंद्रदेव सरीसरीतून झरणीतून धरणीवर झेपावला. उताराला धावणारा आभाळाचा गहीवर समतल चरात साठत राहिला. सागराला हायसं वाटलं. शूरपद्माला आपल्या माया शक्तीनं पडणारं पाणी नाहीसं होतंय असं वाटलं. धरणी भरत राहिली.

दुष्ट शूरपद्माच्या हे ध्यानी आलं. त्यानं आपली संपूर्ण मायाशक्ती पणाला लावली. अगस्त्यांच्या अथर्वणाला यातुशक्तीला राक्षसाच्या शक्तीनं आव्हान दिलं. पर्जन्यवृष्टी मध्येच थांबली. पशुपक्षी, कृषिवल काहीसे समाधानी झाले. त्यांनी अगस्त्यांना मनोमनी वंदन केलं. कृषिक्षेत्रे हिरवी झाली. शूरपद्माच्या अंगाची लाही लाही झाली. इंद्रपद प्राप्त होऊ शकले असते अशी त्याची उग्र तपस्या त्याने अगस्त्यांच्या शक्तीला अवरोध करण्यासाठी उपयोजित केली. अगस्त्यांना याची जाणीव झाली. आपले शिवतांडव करण्याची वेळ आली आहे याची त्यांना मनोमन खात्री पटली.

“हे महादेवा, आपण मला मानवजातीच्या कल्याणासाठी दक्षिणेकडे पाठविले. आपल्या कृपेचा आणि मानवी शक्तीचा मी माझ्या परीने वापर करीत आहे. तथापि आपल्याच कृपेने शक्तिमान झालेला शूरपद्मा आपल्याच शक्तीचे आव्हान उभे करीत आहे. तेव्हा आपणच आम्हाला मार्गदर्शन करावे.”

“अगस्त्यांची प्रार्थना ऐकून शिवपार्वती प्रसन्न झाली. “हे वत्सा अगस्त्या, तू पराक्रमी असतानाही असे हताश का व्हावे? एका आचमनात समुद्र प्राशन करून तुझ्या अफाट सामर्थ्याचे तू चांगलेच प्रदर्शन केले आहेस. मग शूरपद्माची मायाशक्ती तुझ्या या अचाट सामर्थ्यापुढे कःपदार्थ आहे. तेव्हा ह्या शक्तीचा तू वापर कर.”

“हे माते, माझी एक शंका आहे?” अगस्त्य पार्वतीमातेला म्हणाले.

“कोणती?”

“हे माते, मी जर माझी तपश्चर्याशक्ती एखाद्या राक्षसाचे पारिपत्य करण्यासाठी खर्च केली तर माझ्या शक्तीला आणि व्यक्तिमत्त्वाला बाधा येईल. मग माझ्या परब्रह्मस्वरूप होण्याच्या इच्छेचे काय?”

“हे वत्सा, तुझी ही शंका व्यर्थ आहे कारण त्यांच्याच इच्छेने तू हे करीत आहेस. त्यामुळे तुझे तप बाधित होणार नाही. लोककल्याणकारी कार्यासाठी खर्च केलेले तप शतपटीने फलदायी ठरते. हे वत्सा, तू कृषिसमुदायांना तुझ्या कार्यात सहभागी करून घेऊन खूपच मोठे कार्य केले आहेस. माणूस स्वावलंबी होऊन त्याने स्वतःच देवपद प्राप्त करावे अशी नारायण लोकबंधांची इच्छा आहे. ते कार्य तू साधले आहेस.”

“हे माते, माझ्या शंकेचे निरसन करून आपण माझ्या कार्यातील माझे औत्सुक्य आणि धीर अधिक वाढविला आहेस.”

“हे वत्सा, अगस्त्य ऋषे, माझे स्वरूपच मी तुला प्राप्त करून दिले आहे. दक्षिणेकडील हे सर्व पर्वत, टेकड्या, डोंगर तुझ्या मार्गदर्शनाने शिवरूप झाल्या आहेत. तुला तुझ्या कार्यात निश्चितच यश येईल आणि माझ्या स्वरूपाचे तुला नित्य स्मरण असल्याने माझे लिंगरूप दक्षिणेत सर्वदूर तुझे स्वरूप म्हणून भजले जाईल. ह्याचा प्रत्यय तुला शूरपद्म शरण आला की घडेल.”

“हे शिवप्रभो, पार्वतीमाते, आपल्या दर्शनाने मी धन्य झालो. आता मी शूरपद्माचे निश्चितच पारिपत्य करीन.”

“तथास्तु!” शिवपार्वती आशीर्वाद देऊन निघून गेले. कृषिवलांच्या टोळ्या अगस्त्य आश्रमाकडे पुन्हा झुंडींनी येत होत्या. अगस्त्यांचे दर्शन घेऊन निवांत होत होत्या.

“हे महापराक्रमी अगस्त्यमुने, आपल्या कृपेने दक्षिणेकडील समस्त

कृषिकुळे समाधानी झाली आहेत. तथापि...” पाण्ड्य नरेशांनी दुःखाला वाचा फोडली.

“हे महर्षे, शूरपद्माने आपल्या मायाशक्तीने आम्हा देवपूजकांची उभी पिके भस्मसात करून टाकण्याचा सपाटा लावला आहे. साठलेल्या पाण्याचे विष होत आहे. कुपातून कुंभात येणारे पाणी घशात दाह करीत आहे. समाधानी, आनंदी झालेल्या देवपूजक आणि अगस्त्यपूजक लोकांचे मोठे शोषण सुरू केले आहे. हे थांबले नाही तर अनर्थ ओढवेल आणि आपण केलेले सर्व श्रम फुकट जातील.” पाण्ड्यांनी गाऱ्हाणे सांगितले.

“हे पाण्ड्यनरेशा, शिवपार्वती कृपेने शूरपद्माचे दमन करण्यात आपण यशस्वी होऊ. आपणही माझ्या समवेत शिवाचे चिंतन करावे. त्यांच्या शक्तीनेच शूरपद्माची मायाशक्ती संपविण्यात यश येईल.”

अगस्त्यांनी तात्काळ आश्रमात शिवलिंगाची स्थापना केली. यथाविधी अभिषेकपूर्वक शिवआराधनेला सुरुवात केली. अवघा आसमंत शिवनामस्मरणात रंगून गेला, तेव्हा अगस्त्यांनी उग्ररूप धारण केले. अगस्त्यांच्या अथर्वणाने सागराने बाष्पे निर्माण केली आणि आकाश इंद्रकृपेने भरून लोंबकळू लागले. मरुताने प्रयत्न सुरू केला. शूरपद्माने इंद्रमरुताला मायावीशक्तीने रोखून धरण्याचा प्रयत्न सुरू केला. काही केल्या मरुत इंद्रापर्यंत पोहोचू शकेना. मग मात्र अगस्त्यांनी उग्र रूप धारण केले. ब्रह्मदत्त मेखला त्यांनी कमरेला बांधली आणि अथर्वणाच्या अचाट सामर्थ्याने शूरपद्माची मायाच प्राशन करण्यास सुरुवात केली. शूरपद्मालाही गिळून भस्म करावयाचे त्यांनी ठरविले. मग मात्र शूरपद्म अगस्त्यांना शरण आला.

“हे ब्रह्मऋषे, मी आपणास शरण आलो आहे, मला अभय द्यावे!”

“हे राक्षसी प्रवृत्ती प्राप्त झालेल्या तपस्वी शूरपद्मा, तुझ्या अहंकाराने तुझी बुद्धी भ्रष्ट झाली. तू पृथ्वीपुत्र असून इंद्रपदाच्या अभिलाषेने तू पृथ्वीलाच शोषलेस. मातेला छळणारा पुत्र क्षमेला पात्र नसतो तेव्हा तुला नष्ट करणे एवढेच क्रमप्राप्त आहे.”

“हे ब्रह्मन्, मला माझा अपराध कळला आहे. आपले अफाट सामर्थ्य अनुभवून मी नामोहरम झालो आहे. माझी मायावी विद्या आपल्या अथर्वणापुढे कःपदार्थ आहे. तेव्हा मी आजपासून आपल्या आज्ञेत राहीन! आपण सांगाल ते प्रायश्चित्त मी घ्यायला तयार आहे. हे शूरपद्मा, तू उत्तम तप केले असून,

तुला सहस्रविद्या प्राप्त आहेत. तेव्हा तू तुझ्या सामर्थ्याचा उपयोग लोककल्याणासाठी करावास! तरच तुला पुन्हा ऋषिपद प्राप्त होईल.”

“हे शूरपद्मा, तू इंद्रमरुताला आणि पृथ्वीमातेला शरण जा. त्यांनी तुला क्षमा केल्यासच मी क्षमा करीन.”

“जशी आपली आज्ञा!”

शूरपद्माला अगस्त्यांनी हरविल्यामुळे गेल्या अनेक वर्षांत झाली नव्हती एवढी पर्जन्यवृष्टी होऊ लागली. दक्षिणदिशा न्हाऊन निघाली. वृक्षांना पुन्हा पालवी फुटली. पशुपक्षी पुन्हा आपापल्या ठिकाणी आले. वनउपवने, अरण्ये हिरवीगार झाली. पृथ्वीने गहिवरून अगस्त्यांना वंदन केले.

“हे अगस्त्या, तू खरोखरी माझे पांग फेडलेस. कोणत्याही मातेला आपले सर्व पुत्र सारख्याच सुदृढतेने जगावेत असे वाटते. शूरपद्माच्या मायावी शक्तीने दक्षिणदिशा भस्मसात होऊ लागली होती. हे भगवन्, या आपल्या महान कर्मांमुळे आपणास ‘दक्षिणभास्कर’ मानतील. हे पुत्रा, तुझ्या दयेमुळे शूरपद्मासारखा राक्षस पुन्हा मानवी अवस्थेस आला.”

“हे माते, मी माझे केवळ कर्तव्य करित आहे!”

“हे अगस्त्या, माझी आणखी एक इच्छा आहे. ती तू पूर्ण करावीस.”

“आज्ञा माते.”

“हे महर्षी, प्रावृटकाळी वृष्ट झालेले पाणी त्वरीत सागरात जाते आणि पुन्हा प्रावृटकालापर्यंत वाट पाहावी लागते. म्हणून उत्तरेतील गंगेप्रमाणे गंगा उत्पन्न झाली तर पाण्याचे दुर्भीक्ष्य नाहीसे होईल. हे केवळ तूच करू शकतोस.”

“पण माते!”

“तुझ्या तपश्चर्येने हे जरूर घडेल.” पृथ्वीची प्रार्थना ऐकून अगस्त्य विचारात पडले. त्यांना कावेरीचा हट्ट आठवला. आपण तिला दिलेला आशीर्वाद खरा होण्याची वेळ आली असल्याचे त्यांना जाणवले.

“ठीक आहे माते, मी अवश्य माझ्या तपश्चर्येच्या बलाने येथे गंगा आणण्याचा प्रयत्न करीन.”

“हे वत्सा, तुला यश येवो.” पृथ्वीने आशीर्वाद दिला.

इंद्र आणि मरुताला शरण गेलेला शूरपद्म अगस्त्यांकडे परत आला.

“हे ब्रह्मर्षे, देवेंद्र आणि मरुत देवांनी मला आपणाकडे प्रायश्चित्त घेण्यासाठी पाठविले आहे.”

“हे शूरपद्मा, तू ब्रह्मगिरी प्रदेशातील ब्रह्मगिरी पर्वतावर जा. तेथे कावेर नावाचे ऋषी आहेत. त्यांची कन्या कावेरी महातपस्विनी आहे. तिला शरण जाऊन तिला माझा निरोप सांग.”

“कोणता निरोप ब्रह्मवर?”

“तू ब्रह्मगिरीवरून पूर्वदक्षिणेकडील सागरापर्यंत दंडवत घालीत जा. सागराला जाऊन मिळण्यासाठीचा मार्ग कोणता हे मात्र कावेरीला विचार. ती सांगेल त्या मार्गाने व तसे तू दंडवत घालीत जा.”

“जशी आपली आज्ञा.”

“शूरपद्म ब्रह्मगिरीवर आला. त्याने ऋषिवर्य कावेरींना वंदन करून अगस्त्यांकडे घडलेला वृत्तांत सांगितला. कावेरींनी कावेरीला बोलावून शूरपद्माच्या तेथे येण्याचे प्रयोजन सांगितले. कावेरीला खूप आनंद झाला. कावेरी आता उपवर झाली होती. तिच्या सौंदर्याने कोणीही मोहित व्हावे असे तिचे सौंदर्य होते. परंतु शांत गंभीर मुद्रेवर तपश्चर्येचे तेज झळकत होते. लोककल्याणाची आसही स्पष्ट जाणवत होती.

“हे शूरपद्मा, महर्षी अगस्त्यांनी आपणास माझीच आज्ञा घ्यावयास सांगितले हे खरे ना?”

“होय ब्रह्मवादिनी, आपलीच आज्ञा घ्यावयास सांगितली आहे.”

“मग येथून दंडवत घालीत अगस्त्यांपर्यंत जाऊन पुढे पूर्वदक्षिणेकडे जा. महर्षींना कावेरी आपल्या आज्ञेची प्रतीक्षा करित आहे हेही आवर्जून सांगा.”

“जशी आज्ञा देवी.”

“शूरपद्म दंडवत घालीत निघाला आणि त्या मार्गाने विशिष्ट प्रकारे जलौघमार्ग निर्माण होऊ लागला. शूरपद्माला काय होते आहे हे कळना. महर्षी अगस्त्यांचा या मागे काहीतरी लोककल्याणकारी विचार असावा असे कावेरीला वाटत होते. शूरपद्म दंडवत घालीत अगस्त्यांपर्यंत पोहोचला. त्यांनी अगस्त्यांना एकूण वृत्तांत सांगितला. वृत्तांत ऐकल्यावर अगस्त्य आनंदित झाले. त्यांनी शूरपद्माला पुढे जाण्यास सांगितले आणि ते ब्रह्मगिरीकडे निघाले.

“अगस्त्यऋषी ब्रह्मगिरीवर येऊन पोहोचले. सर्व ऋषिमुनींनी त्यांचे अतिशय नम्रपणे व भक्तिभावाने स्वागत केले. कावेरीने सीमेवर त्यांचे स्वागत करून त्यांना आश्रमात पाचारण केले. आश्रमात पोहोचल्यावर कावेरीने त्यांचे पूजन करून लोककल्याणासाठी अगस्त्यांनी कावेरींना व कावेरीला आपल्या

परिवारात समाविष्ट करून घ्यावे असे मन्तव्य कथन केले. “हे महातेजस्वी महर्षी अगस्त्यमुनिवर, आपण दुष्काळ दूर करून संपूर्ण दक्षिण दिशा पुन्हा एकदा वाचविली आहे. त्याचबरोबर शूरपद्माला धडा शिकवून देवेंद्र आणि देवलोक यांनाही निष्प्रभ केले आहे. आपल्या ज्ञान आणि पौरुषाला आमचे अभिवादन. आपण आमच्या एका विनंतीचा स्वीकार करावा. आपली आज्ञा असेल तर...”

“बोला, मुनिवर लोककल्याणाचा आपला मनोदय ऐकून आम्ही प्रसन्न आहोत.”

“हे लोकभावन, माझी कन्या कावेरी आपली प्रतीक्षा करित आहे. आपणांशी विवाह करावा अशी तिची इच्छा आहे. तिचा विवाह आपणाबरोबर झाल्यास आपल्या लोककल्याणाच्या कार्यात ती वाटेकरी ठरू शकेल असे तिला वाटते! तेव्हा आपण तिचा स्वीकार करावा. आपल्यासारख्या महान ऋषीची पत्नी होण्याचे भाग्य आपण तिला द्यावे.”

“हे महर्षे, आम्ही तिला आमच्या कार्यात योग्यवेळी सामावून घेण्याचे वचन दिले आहे, तथापि आमचा विवाह झाला असून आम्हाला पुत्रही आहे तेव्हा.”

कावेरी हे ऐकत होती. ती पुढे होऊन म्हणाली,

“हे महर्षे पौरुषाला अंत नसतो. विवाह ही एक सामाजिक मर्यादा आहे तथापि समाजाच्या कल्याणाला मर्यादा नसते, समाजाचे कल्याण करण्यासाठी आपण माझ्याशी विवाह केल्यास ब्रह्मवादिनी महातपस्वी लोपामुद्रांना अधिक आनंद होईल.”

“हे लोकहितैषी, त्यागपूर्व तपस्विनी युवती, तुझे मन्तव्य तेवढे शुद्ध आहे त्यामुळे माझी विवाहाला संमती आहे.” अगस्त्यांनी अनुमती दिली.

ऋषी कावेराने आपल्या कन्येचा विवाह अगस्त्यांशी करून देण्याची तयारी केली. इंद्रमरुतांना या विवाहाचा विलक्षण आनंद झाला. कावेराला भेटून दक्षिणेकडील राजांना आणि सर्व देवदेवतांना, ऋषिमुनींना आणि साक्षात लोपामुद्रेलाही निमंत्रण देण्याविषयी सांगितले. कावेराने ब्रह्मगिरीवर विवाहाची जोरात तयारी केली.

लोपामुद्रा इध्मवाहसह आली. तिने कावेरीचा बहुमान केला. कावेरीने आपले मन्तव्य लोपामुद्रेजवळ सांगितले. लोपामुद्रा आणि अगस्त्यांची

ब्रह्मगिरीवरील ही भेट अपूर्व होती.

“हे ब्रह्मवादिनी पतिव्रते, तुला या विवाहाने मत्सर निर्माण झाला नाही याचे रहस्य कोणते?” अगस्त्यांनी लोपामुद्राला विचारले.

“नाथ, आपणही यातील रहस्य जाणता. स्त्रीत्व आणि पुरुषत्व ही निमित्तमात्र आहेत. पतिपत्नी, पातिव्रत्य, पत्निव्रती या गोष्टी समाज व कुटुंब हितैषी म्हणून आपणच निर्माण केल्या नव्हे काय? या सर्वच गोष्टी मायावी आहेत. प्रकृती आणि पुरुषाची ही रूपे होत. तथापि या सृजनाचा आनंद सत्त्वयुक्त होऊन कर्तव्यबुद्धीने घ्यावयाचा असतो.”

“कावेरीला याच कारणास्तव आपल्याशी विवाह करावयाचा आहे मग त्यात वाईट ते काय आहे? आपले पौरुष लोककल्याणार्थ असंख्यरूपांनी प्रकट झाले पाहिजे यासाठी सृजनशक्तींनी पुढे येणे यात गैर ते काय?”

“हे ब्रह्मवादिनी, आपणच असा विचार करू लागलो तर कळप करून राहणारे प्राणी आणि माणूस यात भेद राहणार नाही.”

“हे ऋषिवर, मानवी अवस्थेसाठी संस्कृती निर्माण करण्याचे कार्य करावयाचे आहे. मानवी अवस्थेला त्रिगुणात्मक देहाचे बंधन आहे. त्यांचा समतोल सांस्कृतिक बंधनांनी राखायचा असतो, म्हणून संस्कृतिधारणेच्या कालमानानुसार नीतिनियमावल्या संस्कृतीला द्याव्याच लागतात. दिव्यशक्तीप्राप्त ऋषिमुनी, तपस्वी प्रतिभावंत आणि देवगण हे मानवी अवस्थेच्या पलीकडे जगत असतात. मानवाच्या कल्याणासाठी त्यांना व्रतस्थ आणि त्यागपूर्ण राहावे लागते. म्हणूनच त्यांचे नाते इहतत्त्वाशी नसते, परतत्त्वाशी असते. परतत्त्वे बंधमुक्त असतात. मानवापुढे मानवी आदर्श निर्माण करण्यापुरते ते इहतत्त्वाने जीवन व्यतीत करण्याचा आभास निर्माण करतात.”

“हे ब्रह्मवादिनी, तुझे हे चराचराच्या पलीकडील शाश्वताविषयीचे बोलणे ऐकून मी धन्य झालो. आता आपण उभयता उपकारापुरतेच राहिलो आहोत.”

“हे ब्रह्मन, कावेरीशी विवाह झाल्यानंतर तिलाही संतती प्राप्त करून देणे हे मानवी अवस्थेतील आपले कर्तव्य आहे. ते पार पाडल्याशिवाय आपणास मुक्त होता येणार नाही.”

“हे ब्रह्मवादिनी, ते कर्तव्य मी लवकरात लवकर पूर्ण करीन.”

“नारायण नारायण, हे ब्रह्मऋषी अगस्ते, आपणास वंदन असो!”

“या, या ब्रह्मर्षी नारदा, आपले स्वागत असो!”

“हे भगवन् अगस्त्या, आपण कोणत्या कर्तव्याविषयी भाष्य करीत आहात?”

“हे नारदा, ब्रह्मवादिनी कावेरीला संतती प्राप्त करून देण्याचे कर्तव्य.”

“नारायण नारायण, त्यामुळेच आश्चर्यचकित झालो. हे कर्तव्य आपणाकडून पूर्ण होणे कसे शक्य आहे? मग आपण कावेरीला दिलेल्या आशीर्वादाचे काय?”

“माझे कर्तव्यही पार पाडीन आणि माझा आशीर्वादही सत्य होईल!” अगस्त्य मोठ्या आत्मविश्वासाने म्हणाले.

“हे महर्षी, आपण अहंकार नाहीसा करून आर्यसंस्कार जागविणे हे जीवित कार्य स्वीकारले असताना आपणच अहंकाराने बोलणे कसे बरे योग्य होईल?”

“हे नारदा, मी हे अहंकाराने बोलत नाही. हा माझा आत्मविश्वास आहे! प्रयत्नपूर्वक दोन्ही गोष्टी पूर्ण होतील असे मी पाहीन.”

“तसे होवो म्हणजे झाले!” नारद शंकित मनाने तेथून गेले तरी अगस्त्यांच्या मनात शंका निर्माण करण्यात नारदांना यश मिळाले. ब्रह्मर्षी अगस्त्यांनी शिवपार्वती, गंगागोदावरी, लोपामुद्रा, दृढस्थू, ऋषिमुनी, आणि अगस्त्य गोत्रात समाविष्ट झालेल्या क्रतु, पुलह, पुलस्त्य आणि दक्षिणाधिपती यांसह विश्वामित्र, जमदग्नी, भारद्वाज, गौतम, अत्री, वसिष्ठ आदी प्रसिद्ध गोत्रसंस्थापक ऋषी, समस्त देव आणि दक्षिणात्य राजे, तसेच उत्तरेकडील आश्रमाचार्य या सर्वांचा यथोचित आदर करून त्यांच्या साक्षीने कावेरीशी विवाह केला.

कावेरीला कावेरीचा विवाह अगस्त्यांशी करून दिल्याने आपल्या जीवनाचे लक्ष्य पूर्ण केले असे समाधान वाटले. अगस्त्यांनी ब्रह्मगिरी पर्वतावरच आपला आश्रम तयार केला आणि तिथेच ते जप करू लागले. कावेरी अगस्त्यांबरोबर सुखाने नांदू लागली. मात्र तिच्या मनातील विश्वकल्याणाचे विचार जाईनात. ज्या कारणासाठी आपण अगस्त्यांशी विवाहबद्ध झालो ते ईप्सित साध्य होत नाही याविषयी ती खंत करू लागली.

“नाथ, आपण महान तपस्वी, त्रिकालज्ञ ब्रह्मऋषी आहात. माझे मन्तव्य आपण जाणता तथापि मला माझ्या मनातली एक गोष्ट आपणाजवळ बोलण्याची परवानगी द्यावी.”

“हे ब्रह्मवादिनी, जरूर तुझे मन्तव्य तू मला सांग.”

“हे सर्वज्ञ, मला विश्वकल्याणासाठी सेवाकार्य करण्याची इच्छा आहे. मला प्रपंच करण्यात रस नाही. मी पतिपत्नी स्वरूपातील प्रपंचात रमत नाही. माझे ध्येय मला सतत आठवते आणि मला अपराध्यासारखे वाटते.” कावेरीने सांगितले.

“हे प्रिय भार्ये, प्रत्येक गोष्टीसाठी योग्य वेळ द्यावी लागते, तशी ती येईल. तू निश्चित राहा. हा प्रपंच करणे हेही पतिपत्नीचे कर्तव्य आहे आणि तेही तेवढेच महत्त्वाचे नव्हे काय? अन्यथा विश्वकल्याणार्थ सेवा करण्यासाठी विवाहाची आवश्यकता काय?” अगस्त्यांनी कावेरीला उत्तर दिले.

“हे नाथ, प्रपंचकर्तव्य म्हणजे सृष्टिसेवा होय ना?”

“होय, म्हणूनच त्यासाठी संतती निर्माण हे प्रपंचाचे साध्य होय! तेही कर्तव्य त्याखेरीज गोत्रज पितरांना मोक्ष प्राप्त होत नाही.”

“परंतु नाथ, सृष्टीतील सृजनासाठी सेवा हे त्याच प्रकारचे कार्य नव्हे काय? तेव्हा...” तिने प्रतिप्रश्न केला.

“हे कावेरी, तुझे बोलणे तर्कशुद्ध आहे. मी त्यावर नक्कीच विचार करीन. तुझ्या इच्छेविरुद्ध मी कोणत्याही कर्तव्यांचे ओझे मी तुझ्यावर लादणार नाही.”

“हे नाथ, मी आपली अर्धांगी आहे. आपण विश्वकल्याणासाठीच आपले आयुष्य वेचता आहात. तेव्हा आपण कराल ते योग्यच कराल. मी आपणास अनुसरीन.”

“हे देवी, त्याबद्दल माझ्या मनात कोणताही किंतू नाही. प्राप्त कर्तव्यापासून च्युत होऊ नये एवढेच माझे म्हणणे.” अगस्त्य एवढे बोलून विचारमग्न झाले. कावेरीलाही काही सुचेना. काही दिवस असेच गेले, मात्र अगस्त्य क्षणभरही कावेरीला विसरेना. ते सर्वदूर कावेरीला बरोबर घेऊन जाऊ लागले. अगस्त्यांच्या वर्तनातील हा बदल कोणाच्या लक्षात येईना.

त्या दिवशी पहाटे अगस्त्यऋषी प्रातःस्नानासाठी सरोवराकडे जायचे होते. कावेरी काहीशी अस्वस्थ होती. तिला एकटे ठेवता येईना आणि बरोबर नेता येईना. अलीकडे अगस्त्यांची एखाद्या माणसाप्रमाणे अवस्था झाली होती. एखादा पत्नीलुब्ध माणूस जसा आपल्या बायकोला क्षणभरही सोडत नाही तसे त्यांचे झाले होते. अखेर विचार करून अगस्त्यांनी एक योजना केली. कावेरीला त्यांनी पाण्याचे रूप दिले. तिला आपल्या कमंडलूत ठेवले

आणि स्वतःबरोबर ते तो कमंडलूही सरोवराकडे घेऊन गेले. तो कमंडलू त्यांनी एका शिलाखंडावर ठेवला आणि ते स्नानाला निघून गेले.

“अगस्त्यांच्या विवाहानंतरच्या वर्तनाकडे देवेंद्रांचे, मरुतांचे आणि पृथ्वीचे लक्ष होते. दुष्काळ निवारणासाठीच कावेरीचा विवाह अगस्त्यांशी झाला आहे याची त्यांना जाणीव होती. परंतु अगस्त्यांच्या कर्तव्यतत्परतेमुळे नारदांनी कावेरी हा चिंतेचा विषय बनविला होता. देवेंद्र, मरुत, पृथ्वी, शिवपार्वतीकडे गेली. त्यांना वृत्तांत सांगितल्यावर त्यांनी ते काम गणेश करू शकतील असे सांगितले. देवेंद्रांसह पृथ्वी गणेशांकडे गेली. “हे विनायका, तू विघ्नहर आहेस, अगस्त्यांच्या कर्तव्यतत्परतेमुळे मोठेच विघ्न निर्माण झाले आहे. ते आपण निवारण करावे.”

“हे इंद्रमरुतांनो, पृथ्वीमातेच्या कल्याणासाठी मी अगस्त्यांच्या मार्गातील कर्तव्यतत्परतेचे निर्माण झालेले विघ्न नाहीसे करीन तथापि संधी शोधून माझे स्मरण करा. तुम्ही स्मरण केले की उपस्थित होऊन तुमच्या आज्ञेनुसार कार्य करीन.”

“हे गणनायका, विघ्नहरण करण्याची शक्ती फक्त आपणातच आहे. तेव्हा पुढाकार घेऊन हे करावे अशी आमची इच्छा आहे.”

“हे देवेंद्रा, भगवान हे माझ्या पित्यासमान आहेत. त्यांच्या कर्तव्यतत्परतेआड मी येणे शोभनीय नाही, शिवाय ते उग्रऋषी आहेत. शापादपिशरादपि आहेत. माझ्या एखाद्या चुकीमुळे विघ्ननाश होण्याऐवजी विघ्नमालिका तयार होईल.”

“आमच्याही दृष्टीने अगस्त्यांची योग्यता तेवढीच आहे. तथापि पृथ्वीवरील प्राणिमात्रांच्या रक्षणार्थ आपण योग्य ते करणे आवश्यक आहे.”

“ठीक आहे. आपण सगळेच अगस्त्यांकडे जाऊया.”

देवेंद्र, मरुत यांनी पृथ्वीला आश्वासित करून विनायकसह ब्रह्मगिरीकडे प्रयाण केले आणि त्यांना आयतीच संधी चालून आली.

अगस्त्यांनी जलरूपी कावेरीने भरलेला कमंडलू शिलाखंडावर ठेवलेला त्यांनी पाहिला. अगस्त्य स्नानाला गेले असल्याची खात्री केली आणि रिद्धी-सिद्धीची देवता असलेल्या विनायकाला प्रार्थना केली.

“देवा विनायका, आता संधी आली आहे. कावेरीला कमंडलूतून मुक्त करा.”

“ठीक आहे.” विनायकाने मान डोलावली. “मी आताच मुक्त करतो.”

“विनायकाने कावळ्याचे रूप धारण केले व एकदम कमंडलूकडे झेपावून त्याने तो कमंडलू लवंडून दिला. कमंडलूतील पाणी वाहायला लागले आणि नदीस्वरूपात नवा जन्मच जणू मिळाला. पृथ्वी, इंद्र, मरुत आनंदित झाले. कावेरी शूरपद्म ज्या मार्गाने दंडवत घालीत सागरापर्यंत गेला होता, त्याच मार्गाने उसळत निघाली. पूर्वेकडील सागराला जाऊन मिळाली.

स्नानसंध्या आदी कर्मे करून अगस्त्य परततात तो त्यांना कमंडलूमधील कावेरी खळाळत बाहेर पडत असल्याचे दृश्य दिसले. कावेरी मोठ्या प्रसन्नपणे वाहात होती. प्रवाहातून लाटा उसळत होत्या. सखोल ठिकाणी तरंगलहरी उमटत होत्या तर घळींमधून उडी घेताना तुषार उडत होते. हे सारे पाहून आपण कर्तव्यच्युत झालो आहोत असे त्यांना वाटले.

“कावेरी, कावेरी! मला सोडून तू अशी जाऊ शकत नाहीस.” त्यांनी हाक मारली. कावेरी समुद्राला मिळाली देखील होती. तरीदेखील आपल्या पतीची हाक ऐकून ती प्रकट झाली.

“हे महर्षी, आपली आज्ञा घेण्याचा अवसरही मला मिळाला नाही, त्याबद्दल मला क्षमा करा. तथापि आपण मला दिलेले वरदान खरे झाले आहे. आपले कर्तव्यही मी पूर्ण करणार आहे.” कावेरीने विनम्रतेने सांगितले.

“नाही, कावेरी मायावी पद्धतीने हे घडता कामा नये. ही माझी घोर फसवणूक आहे. मी ती सहन करणार नाही. तू पुन्हा कमंडलूत सामावून जाशील.” असे म्हणून त्यांनी अथर्वणाच्या क्रियेला सुरुवात केली. तेवढ्यात इंद्रदेव, विनायक, सर्व देवतांसह प्रकट झाले. ते सर्व अगस्त्यांना विनंतीपूर्वक म्हणाले.

“हे महर्षी अगस्त्या, आपण मुळीच दुःखीकष्टी होऊ नका. आपल्या कृपेनेच सर्व प्राणिमात्रांच्या कल्याणासाठी कावेरी नदीरूपाने वाहते आहे. तिचा पिता आणि ती स्वतःही याच क्षणाची वाट पाहात होते. कावेरीचे नदीरूप ही त्या दोघांच्या इच्छेची पूर्ती आहे. पृथ्वीतलावर जोपर्यंत जीवसृष्टी नांदते आहे, तोवर कावेरी कोट्यवधींना अन्नपाणी पुरवित राहणार आहे. प्रभो, ही एक महान पवित्र नदी सिद्ध व्हावी अशी आम्हा सर्वांची इच्छा आहे. आपल्या आज्ञेनुसारच शूरपद्माच्या प्रायश्चित्त स्वरूपात पूर्ववाहिनीचा मार्ग आपण प्रशस्त केला आहे.”

“अगस्त्यांची समजूत पटली. त्यांनी आपले अथर्वण थांबविले. खरोखरच कावेरीने किती लोकांचे प्राण वाचविले! ती तर मानवजातीची माताच ठरली. कावेरीला आशीर्वाद देऊन त्यांनी देवांची आज्ञा घेतली. कावेरी अगस्त्यपत्नी दक्षिण गंगा म्हणून प्रसिद्धीला आली. अगस्त्य आपल्या आश्रमात पुन्हा तपश्चर्येला बसले.”

ऋतु, पुलह, पुलस्त्य आदी ऋषी ब्रह्मगिरीवर श्रीगणेशांबरोबर आले होते. शूरपद्माला शरण आणून अवघी दक्षिण दिशा सुरक्षित केल्यामुळे वानर, ऋतु, पुलह, पुलस्त्य, पाण्ड्य, ब्राह्म आदी सर्व कुळे अगस्त्यांकडे आकर्षित झाली होती. अगस्त्य पुत्र इध्मवाह आणि अगस्त्य मानसपुत्र दृढस्यूत आदींविषयी विशेष प्रेम या कुलात निष्पन्न झाले होते. पुलस्त्य तर अगस्त्यांना आपल्याच कुळातील मानत असत. पुलस्त्यपत्नी हविर्भूने अगस्त्यांना पुत्र मानून पुलस्त्यांचे सर्व अधिकार अगस्त्यात विलीन केले होते. ऋतुंनी आणि पुलहांनी अगस्त्य परंपरेतील पुत्रांना जणू दत्तक घेतले होते. पुलहांचे पुत्र पुलहांपासून दूर अहंकारी राक्षससम झाले होते. या सर्व ऋषींनी अगस्त्यांना वंदन केले. त्यांनी आपल्याला अगस्त्यपरंपरेत सामावून घेण्याची विनंती अगस्त्यांना केली. अगस्त्य, वसिष्ठ आणि इध्मवाह यांनी तारकापुंजात आपले स्थान देऊ केले. ऋतु इध्मवाह झाले तर पुलस्त्य अगस्त्य झाले. पुलह वसिष्ठ झाले.

“हे ऋषीहो, आपले सहकार्य मला अनमोल आहे तथापि ब्रह्मदेवाच्या आज्ञेशिवाय आपणास असे काही करता येणार नाही.”

“हे ब्रह्मर्षे, आपण अयोनीसंभव, परब्रह्मस्वरूप असून ब्रह्मदेवांच्या इच्छेनुसार निर्माण झाले आहात. ब्रह्मांडाच्या व्यवस्थापनात दक्षिणेची जबाबदारी शिवविष्णू आणि ब्रह्माने आपल्यावर टाकली आहे. मग दक्षिणेकडील सप्तर्षींमध्ये आमचा अंतर्भाव का असावा? आम्ही आपल्या परंपरेत येऊन आपल्या इच्छेनुसार कार्य करणार आहोत.” ऋषींनी सांगितले.

सर्व ऋषी श्रीगणेशांसह ब्रह्मदेवांकडे गेले. आपल्या मानसपुत्रांना श्रीगणेशासह येताना पाहून सर्वसाक्षी ब्रह्मदेवांनी स्मित केले. सर्व ऋषींनी आदिऋषी ब्रह्मांना वंदन केले.

“हे ऋषींनो, आपण अगस्त्यांसह वर्तमान श्रीगणेशांना घेऊन येथे ब्रह्मलोकी येण्याचे कारण कोणते? सृष्टिव्यवस्थापनात काही बाधा निष्पन्न झाली काय?”

“हे पिताश्री, आपण पूर्णब्रह्म आहात. सर्व काही जाणता. आपल्याच

इच्छेनुसार प्रजापतींनी आमची निर्मिती केली आहे. तथापि संभोग मैथुनातून निष्पत्ती झालेल्या ऋषींनाही महत्त्वांशी थेट संबंध, प्रस्थापित करता येत नाही तथापि आपल्याच इच्छेनुसार मित्रावरुणांकडून निष्पन्न झालेल्या अगस्त्य आणि वसिष्ठांना प्रत्यक्ष ब्रह्मा-विष्णू-महेशांएवढा सन्मान आहे. त्यांचा अधिकार महान आहे. अगस्त्यांच्या प्रयत्नांनीच दक्षिणेत शांतता सुबत्ता नांदत आहे. तर वसिष्ठांमुळेच अगस्त्यांनी दक्षिणेतील पाण्ड्यांचे पुरोहितपदही स्वीकारले आहे. तेव्हा हे ब्रह्मदेवा, आपण आमच्या परंपरा अगस्त्यांच्या परंपरेत सर्व विद्यांसह विलीन करण्याची आम्हाला अनुमती द्यावी. त्यातच लोककल्याण आहे.” पुलस्त्यांचे हे विस्तृत भाषण ऐकून ब्रह्मदेवांनी मान डोलावली.

“हे ऋषिश्रेष्ठानो, आपण निरहंकारी होऊन ऊर्ध्वगतीने लोककल्याणाचाच केवळ विचार करीत आहात. तेव्हा मी आपणास आपल्या परंपरा अगस्त्यपरंपरेत विलीन करण्यास अनुमती देत आहे. वसिष्ठांच्या परंपरा उत्तरेकडे असतानाही त्यांचा दक्षिणेस अधिक उपयोग होत आहे. यासाठी त्यांनाही तारकापुंजात सर्वत्र स्थान प्राप्त होईल. तथापि हे ऋषिश्रेष्ठानो, स्वयंप्रकाशी ऋषिश्रेष्ठांचे कार्य हे परब्रह्माप्रमाणेच सर्व सृष्टी निर्माणाचे आहे म्हणूनच मी माझ्या चारही मुख्य सन्मुख आपणा सर्वांना यथामती प्रकाशमान होण्याची आज्ञा देत आहे. सप्ततारकापुंजच केवळ दिशादर्शक राहणार नाहीत तर निरनिराळ्या स्वरूपात आपले तेज अंतरिक्षात अंतरिक्ष देवता म्हणूनच भूलोकांसह सर्व लोकांना मार्गदर्शन करीत राहिल.” ब्रह्मदेवाचे हे वक्तव्य ऐकून ऋषिगण प्रसन्न झाले.

“हे अगस्त्या, आपण तर ब्रह्मा-विष्णू-महेशस्वरूप आहात. आपली शक्ती साक्षात प्रकृतिरूपिणी आहे. लोपामुद्रा आणि कावेरी यांच्यासह अनेक रूपात ती विश्वात प्रकट होते आहे. तेव्हा आपली शिव म्हणूनच सर्वलोकी ख्याती होईल व शिवस्वरूपातच आपले पूजन होईल. अग्निरूपात आपणच यज्ञसत्रे चालवाल आणि विष्णुरूपात आपण सर्व लोकांचा सांभाळ कराल. प्रकृतिशक्तिरूपाच्या साधनेने आपण सर्व लोकांना आधार देऊन दुष्टांचे सदैव निर्दालन कराल. शूरपद्माला शांत करून व आपल्या परंपरेत सामावून आपण प्रत्यक्ष परब्रह्माचे लीलाकार्य अवलंबिलं आहे.” ब्रह्मदेवांनी अगस्त्यांचा गौरव केला.

“हे ब्रह्मदेवा, अगस्त्य अस्तित्व केवळ निमित्तमात्र असून त्रिदेवांचे साधन म्हणून या अस्तित्वाचा उपयोग होणे आपणास अभिप्रेत आहे नव्हे

काय!” अगस्त्यांनी निवेदन केले.

“हे अगस्त्यांनो, आपल्या या वक्तव्यांनी मी धन्य झालो, सर्वांच्या आग्रहाने कावेरी मातांना प्रवाहित करण्यासाठी मी धजावलो खरा, तथापि आपल्या उग्रकोपाची भीती माझ्या मनात रुद्रावतारासारखीच बलिष्ठ होती. आपल्या या वक्तव्याने ती नाहीशी झाली. आपण खरोखरीच शिवरूप आहात. आपणास माझे त्रिवार वंदन.” गणेश पुढे सरसावून बोलले.

निद्रावश ब्रह्मदेव परब्रह्माच्या आज्ञेने जागृत झाले. नव्या मन्वन्तर चक्राची स्थापना करण्याचा आदेश परब्रह्म ब्रह्मदेवांना देत होते.

“त्रिवार वंदन कैवल्यारूपा परब्रह्मा! आज्ञा...”

“हे ब्रह्मदेवा, नव्या मन्वन्तर चक्राची सुरुवात करण्याची भावना आमच्या अस्तित्वात संवेदित झाली.” परब्रह्माचा शब्द उमटला.

“हे परब्रह्म कैवल्या, हे मन्वन्तर चक्र किती मन्वन्तर चक्रानंतर संपणार आहे?”

“हे ब्रह्मा, त्वा ममरूप असूनही हा प्रश्न विचारावयास याचे आश्चर्य आहे. केवळ अवस्थेला आदिमध्यअंत असत नाही. गुण-आकारही असत नाही; एवढेच काय परंतु अवकाशाचे अस्तित्वही असत नाही.”

“अर्थातच हे चक्र अनादि अनंत आहे.”

“हे ब्रह्मा, केवलातून चैतन्यशक्ती प्रकाशते हा कैवल्याचा स्वभाव आहे. त्या चैतन्यशक्तीतून त्याच कैवल्याची अगणित रूपे निर्माण होणे ही कैवल्याची क्रीडा आहे. त्या क्रीडेतील एक अतिसूक्ष्म आविष्कार म्हणजे ब्रह्मांड विस्तार होय. हा आविष्कार सूर्यरूप चैतन्याविष्कारातून घडतो. कैवल्यातून निष्पन्न अगणित चैतन्य प्रवाहातील एका प्रवाहात अगणित सूर्याविष्कार आहेत. त्यातील एका सूर्याविष्कारातून निष्पादित ब्रह्मांड रूपाशी निगडित अशी माझीच सूक्ष्म रूपे म्हणून कैवल्यातून सूक्ष्म कैवल्य अर्थात परमात्म्यातून सूक्ष्मपरमात्म तत्त्व चैतन्याविष्कार म्हणजे विष्णुरूप होय. या आविष्कारांचे दुसरे रूप म्हणजेच शिव आणि तिसरे रूप म्हणजे ब्रह्म होय. हे तीनही आविष्कार केवळ भासमान आहेत. विष्णुतत्त्व प्रेरक आणि धारक तत्त्व आहे. ब्रह्मतत्त्व नित्य सत्य असून प्रत्यक्ष कैवल्याची क्रीडा त्याच्या साधन रूपतेतून होते तर प्रत्यक्ष अहंकारयुक्त साध्यआकार आणि विलयाचे कारण शिव आहेत. या तीन तत्त्वांत कोणी श्रेष्ठ-कनिष्ठ नाही. त्यांत क्रम नाही आणि त्यांत

अहंकारही नाही. मात्र ही तीनही तत्त्वे कैवल्याचीच परमात्मतत्त्वरूप रूपे आहेत. कैवल्याची प्रकाशमान चेतनाशक्ती हीच या त्रिसत्यांची सत्यरूपिणी शक्ती आहे. हेही परमात्मरूपच सत्य होय. हे ब्रह्मा, कैवल्याचीच ही चतुःसत्यरूपे विकसित होऊन सृष्टिनिर्मिती, धारणा आणि विलय करीत असतात मात्र तुला म्हणजे ब्रह्माला या पराशक्तीच्या प्रेरणेने प्रकृति-पुरुष, शिव-शक्ती, विष्णु-लक्ष्मी, अशी रूपे घेऊन निर्मितिकार्य करावे लागते याचाच अर्थ कैवल्यच आदिमध्यअंत स्वरूपात विकार दर्शन घडविणारे केवळ अद्वैत तत्त्व आहे. द्वैत हा त्याचा भास आहे. हे ब्रह्मा, म्हणूनच निःशंक होऊन त्या नवमन्वन्तराचे निमित्त व्हावे.”

“ह्या ब्रह्मज्ञानाने मला कैवल्यरूपाचा साक्षात्कार झाला आहे. तरीसुद्धा मी सृष्टी कोणत्या स्वरूपात निष्पन्न करावी याविषयी आपण मला आज्ञा करावी.”

“हे ब्रह्मा, या नवमन्वन्तरात कैवल्यसाक्षात्काराची आणि कैवल्यरूप होण्याची अहंकारात्मक महत्त्वाकांक्षा बाळगणारे प्राणी चलविचल, अविचल सृष्टिरूपातून जड चेतन स्वरूपात आपण करावेत. त्यांची अहंकार, बल क्रीडा पाहण्याची इच्छा, कैवल्याच्या मन्वन्तर संवेदनेला झाली आहे. या निर्मितीसाठी कैवल्य महत्तत्त्वरूप पंचमहाअस्तित्वे, पंचभूते आपणच मागच्या मन्वन्तरांभी अविनाशी स्वरूपात निर्माण केली आहेत. ती सर्व अर्धनिद्राधीन, अर्धचेतन अवस्थेत आहेत हे आपण जाणता. त्यांच्यात चैतन्यपूर्ण चलन होण्याचे मानसचित्र मागील मन्वन्तरचक्र समाप्तीप्रसंगी निद्रावश विष्णुतत्त्वाला अर्धनिद्रेत स्पष्ट जाणवत आहे. म्हणूनच चलनाच्या मिषाने आपली प्रेरणा विष्णुतत्त्वाच्या नाभीकमलातून झाली आहे. हे ब्रह्मरूपा, त्वा कैवल्यचेतनाशक्ती रूपातून निष्पन्न मायाशक्तीच्या साहाय्याने पुरुष आणि प्रकृतिरूप होऊन उत्पत्तीला सुरुवात कर. मागील मन्वन्तरातील अनावश्यक रूपांची रूपे बदलून त्यांना या कार्यात समाविष्ट कर. त्यासाठी या ब्रह्मांडातील ऊर्ध्व आणि अधर लोकांची स्थापना कर. पंचतत्त्वात्मक देवावस्था निर्माण कर. ऊर्ध्व आणि अधर दोन्ही ठिकाणी प्रकट होणाऱ्या, प्रेरक होणाऱ्या, कारक होणाऱ्या, भोगप्रवर्तक शक्तींची अर्थात देवांची तू निर्मिती कर. त्यांच्या साहाय्याने आकाश, भू आणि जल या ठिकाणी क्रीडा करणारे प्राणी निर्माण कर. त्यांच्या ठिकाणी निर्मित सृष्टीची परस्पर भोग घेण्याची कामना निर्माण कर. त्यासाठी विष्णुतत्त्व अर्थात

सत्ता, संपत्ती, संरक्षण, स्वायत्तता, स्वत्व आकांक्षा निर्माण करून भोगण्याची कामना उत्पन्न कर. स्वप्रेरक निर्मितीचे ज्ञान दे. पुरुष आणि प्रकृती रूपातून भोगपूर्वक परिवर्तनाची शक्ती दे. भोगलालसा निष्पन्न झाली की काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर, स्वरूप अहंकार प्रवृत्त कर. ब्रह्मपरब्रह्माची जाणीव दे. मन्वन्तराची, प्रलयाची जाणीव दे. त्यातूनच आनंद आणि दुःख भावनांची प्रेरणा दे. आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन विकारातून देहासह उत्पत्ती, स्थिती, लय तत्त्वे निर्माण कर. या विकारी अवस्थेत जलचर, भूचर, अंतरिक्षचर आणि सर्वचर अशा अवस्थेतील जीवतत्त्वे निर्माण कर. त्यांच्याठावी सत्त्व, रज, तमात्मक अहंकार विकार निर्माण कर. भूचर सृष्टीची स्थापना कर. या सृष्टीच्या व्यवस्थापनार्थ यज्ञकर्म प्रस्थापित कर. या सृष्टीत अविनाशी अशा असंख्य योनी निर्माण कर. त्यांना मैथुन प्रेरणा दे. त्यातून सृष्टिचक्र फिरत राहील. त्यासाठी शास्त्रे, कला, साहित्य यांची निर्मिती कर. या सर्व गोष्टींच्या आधारे सुखदुःख भावनेसह जगण्याची प्रवृत्ती प्रदान कर.”

“हे कैवल्या, आपल्या आज्ञेप्रमाणे हे सर्व करीन. यासाठी ऋत्वीज करणाऱ्यांचा ऋषिलोक निर्माण केला पाहिजे. मनस्वरूपाचे तपःस्वी ऋषी हे व्यवस्थापन व संदेशन करतील. गुरुकुलातून आणि तपःसामर्थ्याने देवांकडून शक्ती प्राप्त करता येतील.”

“हे ब्रह्म, मन्वन्तरचक्राचे चलन कसे व्हावे हा आपल्या आविष्काररूपाचे भाग आहे. तथापि ब्रह्माविष्णूमहेश स्वरूपात ऋषींची आविष्कृती ही पर्यायाने ममस्वरूपाचीच आविष्कृती असेल. त्यामुळे कळत नकळत हे ऋषी ममस्वरूपात लीन होण्यासाठी त्रिदेवांप्रमाणेच प्रयत्नशील राहतील, म्हणूनच अवकाशात ते स्वयंप्रकाशी तारे होऊन झळकतील.” परब्रह्माने सांगितले.

“हे कैवल्यरूपा, आपल्या आज्ञेने आपणातूनच हे अवघे निष्पन्न होत आहे. आपण दिलेल्या सृष्टिस्वरूपाची आकृती निर्माण करण्यासाठी मी कैवल्यस्वरूप विष्णू, शिव यांना आमंत्रित करतो.”

ब्रह्मदेवांनी विष्णू, शिव या दोन्ही तत्त्वांशी परामर्श केला आणि मायानिर्मितीस प्रारंभ झाला. विष्णूंनी पुढाकार घेऊन जलसृष्टी निर्माण केली तर शिवांनी पुढाकार घेऊन अवकाश सृष्टी निर्माण केली. भूलोक निष्पत्तीसाठी जलावरणातील पृथ्वीला निमंत्रित केले. ब्रह्मदेवांच्या निमंत्रणानुसार जलभूचर विष्णुरूप कच्छाने पृथ्वी तोलून वर आणली. ब्रह्मदेवाने सृष्टी निर्माण केली.

पंचतत्त्वांनी आवर्तने सुरू केली. पर्वत, पर्जन्य, अरण्या यांची भूगर्भातून निष्पत्ती झाली. पशू, पक्षी, सरपटणारे प्राणी यांची भरपूर निष्पत्ती झाली. भयावह अरण्यांमध्ये पशूंचा पाशवी जीवनसंग्राम सुरू झाला. तरी सुद्धा ब्रह्मतत्त्वाला परब्रह्मतत्त्वाचे समाधान करता येईना. ब्रह्मा, विष्णू, महेश, माया आदींपासून द्युलोक, अंतरिक्षलोक आणि भूलोक निर्मित देवकोटीतील शक्तींनी पशू, पक्षी, जलचर, सर्प आदींचा वाहनस्वरूप स्वीकार करून त्यांना कैवल्य आविष्काराचा साक्षात्कार घडविला. वनस्पतींना भूदेवतांचे स्थान देऊन भूलोकीच्या प्राण्यांचे व्यवस्थापन झाले. तरी सुद्धा मायेसह त्रिदेव अशांत होते. ब्रह्मदेवांनी विष्णुभगवंतांना विष्णुशक्ती प्रतिरूप धारकशक्ती असलेली सृष्टी करण्यासाठी विनंती केली. पुरुष-प्रकृतीने होकार भरला. शिवांनी मान्यता दिली. कैवल्याने लास्य जेथे अहर्निश राहिल असे कैलास उभविण्यास प्रकृती प्रवृत्त झाली. शिवस्वरूप शेषांनी विष्णुस्वरूप धारकशक्तियुक्त जीवसृष्टी निर्मिण्यास उपयुक्त हिमवान पर्वताला अलावरणातून बाहेर काढणे आवश्यक असल्याचे सांगितले. विष्णुस्वरूप वराहांनी शेषनागाच्या मदतीने जलावरणात हालचाल केली आणि हिमवानाने जलाबाहेर डोकावले.

हिमवान हिमालय सहस्रावधी पर्वतफुलांच्या मालिकेत आपल्या वेगळेपणाने मेरू भासू लागला. मेरूमणी, मेरूपर्वत म्हणूनच ब्रह्मदेवांनी त्याचे नामकरण केले आणि प्रकृती आणि पुरुषांनी अर्थात शिवपार्वतींनी या पर्वतावर कैलास उभवले. मेरू वाढतच राहिला. हिमाच्छादित हिमालयावर ब्रह्मा, विष्णू, महेशही लुब्ध झाले. सूर्यचंद्र त्याचे तेज पाहून कैवल्यरूप पर्वताला प्रदक्षिणा घालू लागले. ब्रह्मलोकी अत्यानंद झाला. ब्रह्मरूपाला विष्णुभगवंताच्या स्तुतीची भावना झाली आणि त्यांनी ब्रह्मर्षी नारदांची आणि वीणावादिनींची स्थापना केली. ब्रह्मदेवाच्या या लीलेतून, शब्दब्रह्म, नादब्रह्म, प्राणज्योतिर्ब्रह्म निर्माण झाले. त्यांनी विष्णुरूपासह कैलास रचयिता शिवप्रकृतीची स्तुती सुरू केली.

हे घडूनही ब्रह्मदेव अस्वस्थ होते. त्यांनी विष्णू, शिव, माया यांच्याशी पुनःपरामर्श केला आणि प्रकृतीला पुरुषांच्या योगे मनःस्वरूप सृष्टी निष्पत्ती सांगितली. हिमवानाने आपली सृष्टिरूपिणी कन्या शिवांना अर्पण केली आणि प्रकृतिपुरुषाने ब्रह्मदेवांना मानसपुत्र निर्मितीचा संदेश दिला. ब्रह्मदेवांनी स्वतः यज्ञ मांडला. सूर्य सूक्त गायले. प्रकृती आणि पुरुषांच्या योगाने शिव महादेवांनी

लिंग रूप धारण केले. प्रकृतीने योनीरूप धारण करून ब्रह्मदेवांनी विष्णुतत्त्वासह कैवल्यमय आत्मतत्त्वाची प्रेरणा केली आणि कैवल्य प्रतिरूप ब्रह्मस्वरूप मानव तयार झाला. 'अहंम् ब्रह्मः अस्मी!' शब्द अवकाशात, हिमवानाच्या कुशीतून निपजला. ब्रह्मदेवांनी मांडलेल्या यज्ञाची सफलता झाली. प्रथम पुत्रांनी परब्रह्मस्वरूप होण्याची इच्छा प्रदर्शित केली. सृष्टी उपभोगासह जीवन नाकारले. प्रजाननांकडे दुर्लक्ष केले. केवल, संकल्प, स्पर्श, यज्ञ यातून काही प्रजा निर्माण केली परंतु व्यर्थ. ब्रह्मदेवांनी पुन्हा यज्ञ मांडला आणि परब्रह्मस्वरूपाला आवाहन करून विष्णुस्वरूप आणि शिवस्वरूप प्रजापतीची मानसनिर्मिती केली; स्वतःच मांडलेल्या मानसयज्ञातून निष्पन्न देव, ऋषी यांची निर्मिती केली, परंतु प्रजेची निष्पत्ती आपोआप होत राहावी यासाठीच यज्ञ घडेना. पुन्हा एकवार प्रकृती आणि पुरुषांनी योनी आणि लिंग यांच्या मैथुनातून ब्रह्मस्वरूप शक्ती आविष्कारांची निष्पत्ती होण्याचा वर दिला. प्रजापतीने कन्या ऋषींना अर्पण करून निष्पत्ती करण्यास सांगितले आणि प्रतिब्रह्मरूप मानवाचा वंश वाढू लागला. मैथुनात रस निष्पत्ती झाली आणि अनेक कन्यांकडून अनेक प्रकारची प्रजा निर्माण झाली. त्यातच मानव, दानव, गंधर्व, यक्ष, पिशाच, राक्षस आदी देवप्रतिकृतिरूप मानव तयार झाले. त्यांच्यात विकार आणि अहंकार निर्माण झाले. पृथ्वीचे सर्व प्रदेश मध्यवर्ती असलेल्या मेरूमण्यापासून संबंध पृथ्वीभर वावरू लागले. राज्य, समाज, कुळे, परंपरा, दैवतांची उपासना सुरू झाली तरी सुद्धा विविध कोटीतील मानवांमध्ये स्त्री, भूमी, संपत्ती यावरून भांडणे होऊ लागली. देवलोकांचे साम्राज्य स्वर्गाधिपती इंद्राकडे गेले. ब्रह्मदेवांनी इंद्र देवतेला स्वर्ग किंवा देवलोकांचे राज्य बहाल केले. इंद्राचे हे पद बळकाविण्याचा प्रयत्न अनेक दानव, मानव, यक्ष, गंधर्व, ऋषी करू लागले. इंद्राने राज्यपदावरून आपल्या शत्रूंना संपविण्याचे आदेश दिले, तर ऋषींनी तपःसामर्थ्याने हे पद घेऊ नये म्हणून त्यांच्या तपोभंगासाठी कामवासना, मैथुन भावनेचा उपयोग केला. अक्षय तरुण आणि अतिसुंदर सृष्टिकन्या अप्सरा यांचा उपयोग त्यासाठी सुरू केला. इंद्र हा सर्व सृष्टीचा अन्नदाता असल्यामुळे, प्रत्यक्ष पर्जन्य असल्यामुळे त्रिदेवांना सृष्टिनिर्मितीसाठी आणि ऋषींना जनकल्याणासाठी प्रिय होता. त्याच्या रक्षणार्थ अनेक युद्धे होऊ लागली. कैवल्याला अर्थात परब्रह्माला अपेक्षित लीला सूर्यमालेत भूलोकी आणि ब्रह्मांडात सुरू झाली.

दक्षिणेत अवघा भूप्रदेश सुजल करून अगस्त्यांनी पुनर्व्यवस्थापनाचे काम सुरू केले. दक्षिणेच्या टोकाला पाण्ड्य देशाचे कुलगुरुपद पुरोहितपद अगस्त्यांनी स्वीकारले होतेच. या पाण्ड्यदेशात अगदी टोकावर श्रीलंकेकडे जाताना विश्राम आणि श्रीलंका व पाण्ड्यदेश यातील साधकांना उपयुक्त असा आश्रम उभारला. आश्रमाची व्यवस्था पाण्ड्य राजांवर सोपविली. आश्रमात धनुर्विद्या, खड्गविद्या, खाला, अंजन, गुटिका यांसह आयुर्वेदविद्या, यज्ञसंस्था आणि सोमयागसत्रे आदी गोष्टी सुरू केल्या. अथर्वणाला विशेष प्राधान्य देण्यात आले. वंग आणि नेपाळमधील पशुपतिनाथांपासून मिळविलेली अथर्वणविद्या, मायाविद्या यांचे अध्ययन या आश्रमांतून सुरू झाले. अगस्त्यांच्या तपश्चर्येने या सर्व विद्या अतिशय प्रगत स्वरूपात या आश्रमात शिकविल्या जात होत्या. पाण्ड्यांबरोबर क्रतु, पुलह व पुलस्त्य अशा अनेक दाक्षिणात्यांनी या आश्रमातून विद्या घेण्यास प्रारंभ केला. आश्रमात अगस्त्यविद्या शिकविण्यासाठी उत्तरेकडील लोकभाषा, परंपरा आणि दक्षिणेकडील लोकभाषा यांचा वापर अगस्त्यांनी केला. प्रत्यक्ष परब्रह्मांच्या आणि ब्रह्मदेवांच्या आशीर्वादाने पूर्वीच त्यांना चतुर्मुखी भाषा येत होत्या. चतुर्मुखी देवाच्या प्रसादाने अगस्त्यांची वाणी पुनीत झाली होती तर सागरापासून शिखरापर्यंत त्यांची भ्रमंती आणि इंद्र, मरुत, अग्नी आणि वरुण या देवतांच्या अंशात्मकतेमुळे दशदिशा त्यांना शिवास्पद झाल्या होत्या. दक्षिणेकडे दाक्षिणात्य लोकांना 'लोकभावन' ऋषींचा प्रत्यक्ष सहवास होता. अगस्त्यांनी विद्येच्या परंपरा स्वतः सुरू केल्या होत्या.

पाण्ड्य देशातून त्यांनी 'माणिमती' अर्थात 'दुर्जया' येथे आश्रम स्थापिला, वैदूर्य पर्वतावर अगस्त्यविद्या केंद्र सुरू केले. समुद्रमार्गे प्रवासविद्याही अगस्त्यांना आत्मसात होती. सागर त्यांचा नेहमीच आदर करी. जंबुद्वीपाभोवती असलेल्या सर्व बेटांवर आयुर्विद्येच्या साधनेच्या संदर्भाने त्यांनी स्वतः भ्रमंती करून विद्याकेंद्रे सुरू केली व तेथील लोकांना आपल्या परंपरेत सामील करून घेतले. भोवतीचे एकही बेट अगस्त्यांनी वगळले नाही. शिवाच्या आज्ञेप्रमाणे समुद्र किनारपट्टी व समुद्र या परदेशातील वनस्पती, प्राणी, पाषाण, शंख, शिंपले, अशा सर्व गोष्टी अगस्त्यविद्या प्रकरणात आणल्या. स्वतंत्र अगस्त्यविद्या प्रसारासाठी निर्माण केलेल्या आश्रमांत ते सारखी भर टाकीत भ्रमंती करीत होते. हजारो वर्षांची तपश्चर्या आणि लोककल्याणासाठी अथक परिश्रम हे ब्रीद त्यांनी ब्रह्माविष्णू आणि प्रामुख्याने महेशांकडून घेतले. त्रिदेवांना गुरुस्थानी

मानून ते स्वतः विद्या संपादन करीत. त्यामुळे त्रिदेव त्यांना सहज विद्या प्रदान करीत. त्यांनी आपले लक्ष हिमाचलाकडून श्रीलंकेपर्यंत आणि सिंधूखोऱ्याच्या पलीकडील प्रदेशापासून ब्रह्मावर्तापर्यंत केंद्रित केले होते. दक्षिणेवर त्यांचे विशेष प्रेम. जणू अन्य ऋषींनी दक्षिणाधिपती म्हणूनच नियुक्ती केली होती. दक्षिणेतील बदामी येथील आश्रम त्यांनी केंद्रस्थानी मानला. तेथून दक्षिणेतील सर्व स्थाने त्यांनी एकत्रित जोडली. तंजावरमधील नेरोळजवळ अगस्त्यस्थान, कालंजर पर्वतावरील अगस्त्यकूट, ताम्रपर्णीचं उगमस्थान असलेले अगस्त्यकूट, अगस्त्यशैल, अगस्त्यशृंग, अगस्त्यसरसतीर्थ अशी कितीतरी स्थाने त्यांनी पूर्वपश्चिम किनाऱ्याने सुशोभित असलेल्या दक्षिणेकडे केली. असे असले तरी उत्तर-दक्षिणेवर लक्ष ठेवता येण्यासारखे मध्यवर्ती स्थान म्हणून त्यांना त्र्यंबकेश्वर, ब्रह्मगिरी, पंचवटी, तपोवन ही गंगाखोऱ्यातील स्थानेच महत्त्वाची वाटली. त्यातही सह्यपर्वताच्या कुशीत उगम पावलेल्या अमृतवाहिनीवर त्यांचे विशेष प्रेम होते. त्यामुळे अमृतवाहिनीच्या सान्निध्यात असलेल्या शिवभूमीत त्यांनी अगस्त्यनगर वसविले. ते नगर अमृतवाहिनीच्या अर्थात प्रवरेच्या तीरावर वसविले. येथील आश्रमात विद्याकेंद्र उभे केले नाही. त्यांचे स्वतःचे वास्तव्य मात्र त्यांनी येथे ठेवले. उत्तरेत गंगाद्वार आणि काशी, प्रयाग, बंग याप्रमाणेच दक्षिण अगस्त्यनगर (अकोले), बदामी आणि अगस्त्यकूट, पाण्ड्य असे ठेवले होते. दक्षिणाधिकाऱ्यांच्या आश्रमात अनेक अगस्त्य तयार होते. एकेक शिष्य एकेका विद्येत विशेष पारंगत होता. त्यामुळे भाषा, मौखिक परंपरा आणि चौदा विद्या, चौसष्ट कला एकवटून अगस्त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वात एकत्र आल्या.

“हे ब्रह्मऋषी नारदमुने, अगस्त्यांना शल्यचिकित्सा आणि रसचिकित्सेचे ज्ञान कसे प्राप्त झाले? त्यांना ते कोणामुळे मिळाले? हे आम्हास सांगावे. कारण विश्वलेच्या शल्यचिकित्सेने आमची उत्सुकता शिगेला पोहोचली आहे.”

“हे रामचंद्रा, आपण प्रवासात हळूहळू हे सारे जाणणारच आहात तथापि अगस्त्यांनी मिळवलेली आयुर्विद्या परंपरा खरोखरीच आपण जाणून घेणेच श्रेयस्कर होय.”

“हे मुने, ती परंपरा आपणच यथोचित सांगू शकाल असे आम्हास वाटते. तेव्हा आपल्याच मुखाने ते आम्हास ऐकायचे आहे.”

“हे श्रीरामचंद्रा, अगस्त्यांना त्रिदेवांनी आयुर्विद्या प्रदान केली आहे, हे खरे, तथापि अगस्त्य हा प्रकाशपुत्र असल्याने त्यांना अनेक विद्या स्वयंप्रकाशित झाल्या आहेत. त्यातील योगविद्या ही त्यांना स्वयंप्रकाशाने प्राप्त झाली आहे.”

“हे भगवन् नारदा, ही विद्या तर तपश्चर्येने साध्य होणारी आहे!”

“आपण बरोबर सांगितले तथापि अगस्त्यांमध्ये प्रत्यक्ष योगी शिव आपल्या योगसामर्थ्याने प्रकटले आहेत तर प्रत्यक्ष ब्रह्म कृषी विद्येने प्रकटले आहेत, लोककल्याणाच्या वृत्तीरूपाने भगवन् विष्णू त्यांच्यात प्रकटले आहेत. त्यामुळे अगस्त्य हे मित्रावरुणी असले तरी ते मुख्य शिवपुत्र व ब्रह्माविष्णूंचे स्वतेज आहेत. अगस्त्यांचे हे व्यक्तिमत्त्व परब्रह्माच्या स्वयंप्रेरणेने घडले आहे. म्हणूनच अगस्त्यविद्या हे एक व्यामिश्र किंवा संश्लीष्ट तत्त्व म्हणूनच वावरत आहेत. त्यांच्या लोककल्याण कार्यासाठी त्रिदेव पुढे आले आहेत.”

“हे मुने, आपल्या या निवेदनाने आमची उत्सुकता आणखीनच वृद्धिंगत झाली आहे.”

“हे रामवैदेही-लक्ष्मणा, आपणासारखे श्रोते मिळाल्यामुळेच माझी वारंवार कथा निवेदनास धजावते आहे. हे रामचंद्रा, शल्य, शालाक्य, कायचिकित्सा, भूतविद्या, कौमारभृत्य, अगदतंत्र, रसायनतंत्र, वाजीकरण विद्यातंत्र या प्रमाणे आयुर्विद्येची आठ अंगे सांगितली जातात. ही सर्व तंत्रे अगस्त्यांना अवगत होती. तथापि शल्य, शालाक्य, भूतविद्या, अगदतंत्र यात अगस्त्य विशेष पारंगत होते. एवढेच काय त्यांच्या या अगाध ज्ञानामुळे अगस्त्यांचे नाव एका वृक्षालाही मिळाले. अगस्त्य अर्थात हदगा हे त्या वृक्षाचे नाव होय. या वृक्षाची फुले अगस्त्यमुनींसारखीच आहेत तथापि ती अगस्त्यविद्येसाठी गुणकारी आहेत.”

“हे मुने, अगस्त्यांनी हे कसे मिळविले, ते आम्हाला सांगा.” नारद सांगू लागले, “हे श्रीरामचंद्रा, एकदा अगस्त्य तपश्चर्येला बसले असताना त्यांना आपल्या उजव्या पोटीरीला सरपटणाऱ्या तेजस्वी प्राण्याने दंश केला असल्याची जाणीव होऊ लागली. त्यांचा तपोभंग झाला. अंगाचा दाह होऊ लागला. प्रकाशमान अगस्त्यांना आपल्याला विषबाधा झाली आहे अशा

शंका आली. ते विष आपल्या वाणीसामर्थ्याने नाहीसे करू असे वाटताच त्यांनी त्या विषारी जीवाणूला आपले विष पुन्हा शोषून घेण्याची आज्ञा केली. तो जीवाणू साधासुधा नव्हता. शेषवंशातील हा विष्णू अगस्त्यांच्या दर्शनाला आला होता. अगस्त्यांचे दर्शन होत नाही, ते तपश्चर्येत मग्न आहेत असे पाहिल्यानंतर त्या शेषाने त्यांच्या पोटरिला स्व-स्वभावानुसार दंश केला. अगस्त्यांचा तपस्याभंग झाल्याचे त्याच्या ध्यानी आले आणि तो घाबरला.

“हे महातपस्वी, शिवरूप प्रकाशमान अगस्त्या, मला क्षमा करा. मी आपणास शरण आहे. आपण इंद्रादी देवांचाही अहंकार नाहीसा करता, तेव्हा माझे विष नाहीसे करणे आपणास कठीण नाही. हे अगस्त्य, आपणच ते विष नाहीसे करावे. आपण मला आज्ञा केली आहे हे खरे असले तरी मला ही आज्ञा पालन करणे केवळ अशक्य आहे.”

“मी आज्ञा केली आहे. ती व्यर्थ जाणार नाही. तेव्हा तूच हे विष शोषून घेण्यासाठी पुढे ये अन्यथा येथून पुढे तुम्हा सरपटणाऱ्या प्राण्यांचे विषच नाहीसे होईल असा मी शाप देतो.”

“हे महर्षी, विष हे आमचे जीवन आहे. त्याच्या योगे आम्ही पृथ्वी आणि पाताळात संचार करतो. या विषामुळेच जीवसृष्टीला आमचे भय वाटते व आम्ही सुरक्षित होतो. तेव्हा मी माझे विष पुनःप्राशन करतो. परंतु हे महर्षे, माझी एक शंका आहे. आपण एकदा विसर्जित अथवा उत्सर्जित केलेली गोष्ट पुन्हा शोषणे योग्य होईल का? की ते विष मलाच मृत्युकारण ठरेल.”

“हे शेषा, भलत्याच शंका न घेता तू कार्यरत हो. कारण तू ते केले नाहीस तरी आता तुझा मृत्यू अटळ आहे. तुला ते विष मुळीही बाधणार नाही.”

“परंतु विद्वान...”

“हे ‘शेषयोनी धारका, तू माझे दर्शन घेण्यासाठी येथवर आलास. दंश करण्यामागे तुझा हेतू शुद्ध होता. त्यामुळे ह्या कृतीचे तू प्रायश्चित्त केलेस तर तुझे मनोईप्सित साध्य होईल. ते होण्यासाठी मी मंत्र उच्चारतो, ‘ॐ ब्रह्मविष्णूशिवायैः विषशङ्कावान अगस्त्यः प्राब्रवीत’ अगस्त्यांनी मंत्र उच्चारला आणि आसमंत थरारला गेला. अगस्त्य मंत्राचा पुन्हा पुन्हा उच्चार करीत गेले. शांतपणे मंत्रजप सुरू राहिला. अगस्त्यांच्या अंगाची लाही थांबली. त्या शेषाने सर्व विष शोषले गेले. शेषाने ते पूर्ण विष शोषल्यानंतर त्याला एकाएकी

शैथिल्य आले.

“हे अगस्त्यनारायणा, मला मृत्यू संभवतो आहे. आपणच मला वाचवू शकाल.”

“हे शेषा, हा केवळ तू केलेल्या विषप्रयोगाचा परिणाम आहे. लवकरच तू पूर्ववत् होशील.” त्याप्रमाणे शेष खरोखरीच पूर्ववत् झाला. अगस्त्यांना शेषाच्या विषबाधेवर नियंत्रण मिळविता आले. तथापि तेवढ्यावर न थांबता त्यांनी विष्णुभगवंतांना आवाहन केले. त्यांनी ब्रह्म आणि शिव सहकार्यात त्यांना दर्शन द्यावे अशी त्यांनी प्रार्थना केली. त्रिदेव त्यांच्या प्रार्थनेनुसार अगस्त्यांना प्रसन्न झाले.

“हे अगस्त्या, आम्हास का बोलविले आहेस?” विष्णुभगवंतांनी विचारले.

“हे भगवन्, आपण विविध प्रकारे प्राणी निर्माण केलेत तथापि त्यांचे जीवन परस्परावलंबी केलेत. हे करताना काही पातके सृष्टिचयिता आपणाकडून झाली आहेत. त्या पातकांचे परिमार्जन करण्याचे उपाय आपणच कथन करावेत.”

“पातक आणि ब्रह्मदेवांनी केले, हे अगस्त्या, अहंकारछेदक अशा तुलाच तर अहंकार झाला नाही ना?” शिव कडाडले.

“क्षमस्व, भगवन्, क्षमस्व! हलाहलाची प्राण्यांच्या ठिकाणी केलेली योजना शस्त्राप्रमाणे वापरण्याची बुद्धी हे पातक नव्हे काय? वास्तविक विषोत्पत्ती ही औषधी स्वरूपात शरीरात कार्य करून परस्पर रोगव्याधी नाहीशा होतील यासाठी केली आहेना?”

“अर्थात, तथापि आपल्या विषप्रयोगाने भक्ष मिळविणे यात गैर काय आहे?”

“हे भगवन्, सृष्टीतील सर्व रूपे आपलीच आहेत तर मग एका सजीवाने दुसऱ्याचा जीव घेण्यासाठी आपणच उत्पन्न केलेल्या तत्त्वाचा वापर करणे योग्य आहे का?”

“हे अगस्त्या, सृष्टिनिर्मितीच्या मुळाशी उत्पत्ती, स्थिती आणि लय ही मूळ तत्त्वे आहेत त्यासाठी शरीर आणि शरीरांतर्गत धातू, रस, इ. ची निर्मिती केली आहे. हे तू समजावून घे. त्या रसधातूनुसार प्राण्यांचा सत्त्वरजातमात्मक जीवनाशय असतो म्हणूनच त्यात ब्रह्मनिर्मितीत कोणतेही पाप नाही. तथापि

विचारलेला प्रश्न लोककल्याणाच्या कारणाने असल्यामुळे आमचे व तुझे स्मरण करून विषप्रयोगाविषयी मंत्रोच्चारण केले तर ते विष नाहीसे होऊ शकेल.”

“हे भगवन्, आपणांस मी खरोखरीच स्वार्थापोटी त्रास दिला आहे. मला मिळेल ती शिक्षा भोगण्यास मी तयार आहे. आपण आज्ञा करा.”

“हे अगस्त्या, पृथ्वीवरील प्राण्यांचे व माणसाचे संरक्षण करण्यासाठी आपली प्रेरणा केली आहे. तेव्हा आपण मानवी कल्याणासाठी आपणास जो वर पाहिजे तो आपण मागून घ्यावा.” श्रीविष्णूंनी सांगितले.

“हे भगवन्, आता सिद्ध केलेल्या मंत्राने निरपराधी व्यक्तीला विषबाधा झाल्यास ती नाहीशी होवो. तसेच विषारी जीवाणूंना आपली आज्ञा झाल्याशिवाय दंश करण्याची परवानगी नसावी.”

“हे लोककल्याणहितैषी अगस्त्या, तुझी मागणी अतिशय प्रेममय असल्याने या मंत्राच्या उपायाने निरपराधी व्यक्तीला झालेली प्राण्यांपासूनची विषबाधा नाहीशी होईल. तुझे कल्याण असो.” एवढे आश्वासन देऊन ब्रह्मा-विष्णू-महेश निघून गेले. तेव्हापासून अगस्त्यांनी मंत्राची अधिक मोठ्या प्रमाणावर मांडणी करून विषविद्या म्हणण्याऐवजी मधुविद्या नावाने विषविरोधी विद्या प्रसिद्ध केली.”

मधुविद्येच्या उपायाने विषबाधा पूर्णपणे नाहीशी होते. मधुविद्येच्या मांडणीनुसार प्राणी, पक्षी, जंतू, नद्या, विशिष्ट संकल्पासह घेतलेले पाणी यांचा वापर विषबाधेसाठी अगस्त्य आश्रमातून केला जातो. एवढेच काय परंतु ‘ॐ अगस्त्यैनमः॥’ या मंत्राच्या जपानेही विषमुक्त होता येते, अगस्त्यांच्या विद्यामांडणीतील कौशल्य म्हणजे ‘जीवोजीवस्यजीवनम्’ याच सूत्राप्रमाणे विषनिरसनासाठी त्यांनी देवतांना आवाहन करण्याऐवजी विषधारक प्राण्यांच्या शत्रूंप्राण्यांच्या विष निवारणार्थ वापर करण्याचे तंत्र शोधून काढले.”

“हे महामुने, अगस्त्यांच्या प्रत्येक कृतीत प्राणिजीवनाचे हित सामावले असल्याचे जाणवले. अगस्त्यविद्येने मनोरुणांना आणि मायेतील मनोविकृत अवस्थांना नाहीसे करण्यासाठी उपाय केले आहेत असेही आपण म्हणाला आहात, ते कसे?”

“हे प्रभो, अगस्त्यांचे वैद्यक, जादू व चेटूक विद्येतील ज्ञान आणि कार्य खूपच मोठे आहे. त्यांनी ब्रह्मदेवाच्या तपश्चर्येतून निर्माण झालेली मेखला

मिळवली होती.”

“ही मेखला त्यांनी कोणत्या कारणाने मिळविली?” श्रीरामांनी विचारले. त्यावर नारद सांगू लागले, “हे प्रभो, अगस्त्य हे यज्ञसत्रे करण्यासाठी प्रसिद्ध होत. त्यांचे यज्ञसत्र अनेकदा शतर्चिनांना बरोबर घेऊन सुरू असत. मानवांच्या कल्याणासाठी पंचमहाभूतांशी आणि इंद्र, सूर्य, वरुण, लोकपाल, अन्य देवगण यांच्याशी या सत्रांद्वारे संवाद सुरू असे.

“एकदा अशाच एका प्रदीर्घ सोमयागप्रसंगी ऋषींनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून तयार केलेला सोमरस गुप्तशक्ती प्राशन करू लागल्या. अगस्त्यांना अंतर्ज्ञानाने या शक्ती म्हणजे मानवी वासना असून त्या सोम पळवून नेत आहेत व त्यायोगे त्यांच्या वासना तृप्त करून मुक्ती मिळविण्याचा प्रयत्न करीत आहेत असे जाणवले. मानवी जन्मातून योग आणि तपश्चर्येने मायाशक्ती आत्मसात करून अनेक जादू करता येतात हे त्यांना उपजतच माहीत होते. तथापि त्या शक्तींना ते आपल्या योगसामर्थ्याच्या अथर्वणाने बद्ध करू शकतील याची त्यांना खात्री होती. मानवी वासनांना सर्प, कावळे, चतुष्पाद श्वापदांची रूपे घेऊन वासना तृप्तीसाठी येता येते याचा अनुभव त्यांना नवा होता. ही वासना रूपे म्हणजे मृतांचे अधर आत्मे आहेत हेही त्यांना गवसले. मध्यरात्र, माध्यान्ह, सूर्यास्त या वेळा वासनारूपे स्वीकारण्यास उपयुक्त ठरतात हेही त्यांच्या लक्षात आले. त्यांनी आपल्या तपश्चर्येच्या साहाय्याने आणि योग बलाने हे सर्व सत्रप्रसंगी थोपवले. विविध ऋषींच्या सत्रप्रसंगी राक्षस, दानव हिंस्त्रपणे त्रास देतात व त्यासाठी दैवीशक्तिपात्र क्षत्रियांचा उपयोग करता येतो हे त्यांनी सप्तऋषींच्या उदाहरणातून माहिती करून घेतले होते तथापि मानवी जीवनातील अतृप्त आत्मे वासनारूपांनी सत्रातील वस्तूही पळवितात. सोमरसाचाही भाग पळवितात तर ही वासनारूपे मानवातील जिवंत व्यक्तींना किती त्रास देतील, याचा विचार त्यांनी केला आणि याचे संपूर्ण ज्ञान पशुपतिनाथांकडून करून घेण्याची इच्छा त्यांच्या मनात निर्माण झाली. शिवशंकराच्या कालरूपाला या गोष्टींचे ज्ञान आहे हे अगस्त्यांना माहीत होते. शिव चिताभस्म चर्चितात आणि त्यायोगे भूतगणांना आपल्या कव्हात ठेवतात हेही त्यांना माहीत होते. म्हणूनच ते शिवांकडे गेले.”

“हे मुनिवर, शिवांनी अगस्त्यांना अथर्वण भूतविद्या प्रदान केली?”

“हे एकाएकी शक्य झाले नाही. अगस्त्यांना खूप तपश्चर्या करावी

लागली.”

“का बरे?”

“हे प्रभो, अगस्त्य दैवी आहेत, अमानवी मानवी आहेत, भूतविद्या ही मर्त्यांच्या संदर्भात व शिवगणांच्या संबंधातच असते. माणसाचे जीवन या शक्तींनी बाधित व बद्ध आहे. मायेचे पाश त्याच्याभोवती आवळले आहेत, याचा अभ्यास अगस्त्यांना करणे आवश्यक होते.”

“हे मुने, अगस्त्यांनी त्यासाठी कोणता उपाय योजला?”

हे रामचंद्रा, अगस्त्यांनी जंबुद्वीपाच्या पूर्वांचलातील नेपाळ, भूतान, तिबेट, आसाम आणि वंग प्रदेशांमधील शिवस्थानांचा प्रवास केला. त्यांना अनेक शिवभक्त वेगवेगळ्या प्रकारच्या तंत्रविद्या आत्मसात असलेले आढळले. कालीरूपातील पार्वतीला आणि कालीभैरव रूपातील शिवाला हे तांत्रिक जपत होते. अनेक वनस्पतींचा, माणूस व पशूंच्या मांसाचा, अस्थींचा ते तांत्रिकतेसाठी वापर करताना आढळले. विविध प्रकारचे मनोरुग्ण त्यांना पाहावयास मिळाले. अगस्त्यांनी साक्षात शिवपार्वतींना याविषयी विचारावयाचे ठरविले आणि ते थेट कैलासाकडे आले.

अगस्त्यमुनिग्रामाच्या उत्तरेला भूतेश्वराची स्थापना करून तेथे अगस्त्यांनी उग्र तपस्या सुरू केली. ‘ॐ नमः शिवाय, भूतनाथाय नमः’ या जपाने अवघा हिमालय थरारला. हिमशिखरांना हादरे बसू लागले. काळभैरव आणि काली यांच्यासाठी सोमयागाला आरंभ केला. मित्रावरुणाने घेतलेला हा हट्ट साधा नव्हता, त्याला लोककल्याणार्थ पृथ्वीभ्रमण करायचे होते. त्यासाठी भूतविद्या आवश्यक आहे हे अगस्त्यांना कळून चुकले होते. अघोरी विद्येसाठी अघोरी तपाचरण आवश्यक होते. अगस्त्यांनी यज्ञसत्रामध्ये विविध वनस्पती आणि पशुपक्षांच्या आहुती देणे सुरू केले. त्यांची कलेवरे यज्ञातून थेट स्वतःच्या उदरात स्वीकारण्यास सुरुवात केली. अग्रिरूप अगस्त्यांच्या उग्रतपाने ब्रह्माने निर्माण केलेली सृष्टी बेचिराख होईल असे ब्रह्मदेवाला वाटू लागले. या कालपुत्राने-ब्रह्माने प्रत्यक्ष काळाचे तांडवच जणू जन्माला आल्यापासून अवघ्या काही हजार वर्षांत सुरू केले होते. भगवान वसिष्ठांनी अगस्त्यांना थांबविण्याचा प्रयत्न केला पण व्यर्थ. देवेंद्र आणि मरुतांनी तसेच मित्रावरुणांनीही त्यांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला परंतु विश्वशक्तीचा अजोड ठेवा अगस्त्यांत साठविलेला होता, ते काही केल्या ऐकेनात. अखेर भूतनाथ, कालभैरव आणि

काली माता प्रसन्न होत नाहीत असे पाहून त्यांनी विराट अग्रिरूप प्रकट केले आणि भूतमात्रांच्या स्वाहाकाराचे आवाहन केले. अवघे अवनीमंडल हादरले. हिमालय, सागर, वायू, पृथ्वी, देव आणि मानव अगस्त्यांची विनवणी करू लागले. प्रलय होतो की काय असे वाटू लागले. प्रत्यक्ष सूर्यमंडल ग्रासले जाण्याचे प्रकार आकार घेऊ लागले. ब्रह्मदेव, भगवान विष्णू - शिवांकडे आले. कालीमातेसह भैरवनाथ अतर्क्य योगासनात स्मितपूर्वक गुंग होऊन गेले होते. प्रत्यक्ष ब्रह्माविष्णू आल्याचे वृत्त भूतमंडळाने शिवांपर्यंत पोहोचविण्याचा प्रयत्न केला आणि विक्राळरूपधारी कालभैरव व कालीमाता प्रकट झाले.

“हे महाकालिनाथ कालभैरवा, अवघे विश्व आपणास शरण आले आहे. आपला पुत्र मित्रावरुणी अगस्त्य घोर अघोर तपाचरण करतो आहे. याकडे आपले लक्ष नाही का?” ब्रह्माने विचारले.

“हे ब्रह्मदेवा, आपण रचलेल्या दशदिशांतील सृष्टीत आपण आत्मस्वरूपी मानवाची उत्पत्ती जीवसृष्टीबरोबर करून यातुशक्तीशी समग्रजीवसृष्टीचा संबंध मायेच्या आवरणाने जोडून भूतलोकरूपी ब्रह्मांड निर्माण केलेत आणि अमर्त्यांच्या वाटे जाणे कठीण केलेत. हे आपणच निर्माण केलेले दुःखमय मर्त्यजीवन सांभाळण्यासाठी असंख्य उपाय आपण करीत आहात हे खरे, तथापि ते सांभाळणे आणि ते कालोदरात प्रवाहित करीत प्रलयांकित करण्याचे अघोर कर्म माझ्याकडे परब्रह्माने सोपविले. त्याची मांडणी करण्याचे कार्य करताना अघोर योग करावेच लागणार. माझे पुत्र अगस्त्य हा त्याचाच भाग आहे. त्याची विद्या सिद्ध व्हावी म्हणूनच आम्ही महाकालीसह योगसमाधीत मग्न होतो. आपलेच स्मरण होत होते तोच आपण आलात.”

“हे कालभैरवनाथा, भूतमात्रांच्या कल्याणासाठी निर्माण केलेल्या अगस्त्यांनी घोर युद्धच जणू सुरू केले आहे. याला हट्ट म्हणावे की तप?” भगवान विष्णूंनी विचारले.

“हे भगवन् विष्णो, आपण तिघे एकत्र आल्याशिवाय सृष्टीचा समतोल शक्य नाही. समतोल राखण्याचे मुख्य काम माणसाचे मन करते. आत्म्याचे अस्तित्व मनामुळेच माणसाला उमजते. त्या मनाला लोकबंधनात बांधण्याचे आपले कार्य आहे हे खरे, परंतु त्यातून मर्त्य जीवांना अर्थात मोक्षाच्या वाटेने आणता नाही आले तर चौऱ्याऐंशी लक्ष योनीतून परब्रह्मरूप आत्म्याला भटकत मर्त्यपणे जगावे लागते. या जन्ममरणाच्या फेऱ्याला वासनेची बाधा

शरीराने घडते या वासनारूप देहाने वासना फलद्रूप नाही झाल्या तर वासनांची अधर रूपे वायुलहरीप्रमाणे अधांतरी विहरत आमच्या गणांत आश्रयास येतात. या गणांना वासना देहांचा आश्रय हवा असतो. जड शरीर आणि वासनांचा यातुशक्तीतून साधलेला संबंध भूतविद्या अवगत करते याचे ज्ञान आपणास आहे. असे असूनही देवकोटीतील अतियोनी हे कार्य करू शकत नाहीत. मानवी देहप्राप्त यातुधानाकडूनच हे कार्य करावे लागते. संपूर्ण जीवसृष्टीचा साधनरूप वापर यासाठी करावा लागतो. या अधर अवस्थेला वासना देहाचा धर प्राप्त होतो आणि पाण्यावरच्या बुडबुड्यांप्रमाणे, मृगजळाप्रमाणे अनेक आभास मर्त्य निर्माण होतात. या अवस्थेचे व्यवस्थापन, नियंत्रण आणि अधर अवस्थेतून मुक्ती यासाठी ऋषींना अथर्वणविद्या अर्थात भूतविद्या आणि आयुर्विद्या अवगत असणे आवश्यक असते. परंतु ती साध्य करण्यासाठी ब्रह्मरूपिणी मेखलाच आवश्यक असते. हे ब्रह्मदेवा, त्या मेखलेचे रहस्य आणि ती मेखला अगस्त्यांना प्राप्त होण्यासाठी त्यांची घोर तपस्या सुरू आहे. तिची समाप्ती आता अगदी जवळ येऊन ठेपली आहे. म्हणूनच आपण महाकालीसह अगस्त्यांची समजूत घालूया.”

“कालीमातेसह त्रिदेव भूतशिखरावर प्रकटले आणि भूतशिखर प्रकाशमान झाले. स्वाहाकार शांत झाला. अग्निज्वाला अंतर्धान पावल्या. अगस्त्यांच्या नेत्रात आनंदाश्रू मावत नव्हते. त्यांनी शीघ्रगतीने भूतनाथ आणि कालीमाता यांचे पाय धरले.

“हे माते, हे पिताश्री, हे साक्षात ब्रह्मन्, हे महाविष्णो, मी आपणा सर्वांचा शतशः अपराधी आहे. भूतविद्या आणि आयुर्विद्या जाणून घेणे मला माझे आद्य कर्तव्य वाटले. त्यासाठी हट्टाग्रहाने मी हे यज्ञकर्म आरंभले. मी आपणास शरण आहे. मला भूतविद्या आणि आयुर्विद्या यांचे दिव्य ज्ञान मिळावे अशी प्रार्थना आहे.” भूतशिखरावर भैरवनाथांचे सर्वांच्या साक्षीने आशीर्वाद प्रकटले.

“हे वत्सा, तुझ्या तपश्चर्येने आम्ही सर्व प्रसन्न झालो आहोत. मर्त्यलोकांसाठी भूतविद्या आवश्यक आहे. ती तुला प्राप्त होईल. आयुर्विद्या तुला प्राप्त व्हावी म्हणून प्रत्यक्ष आयुर्विद्या विष्णुभगवंतांच्या रूपाने प्रकट झाली आहे. हे अगस्त्या, या दोन्ही विद्या शिव, शक्ती, विष्णुरूप आहेत. त्या सर्व शक्ती या क्षणापासून तुझ्यात प्रकटल्या आहेत. तुझ्या दिव्य दृष्टीला नद्यांचे

प्रवाह, पर्वतांची मानवीरूपे, वृक्षवेलीतील अतर्क्य दिव्य शक्ती, भूतमात्रातील वासना, अधर वासनात्म्याचे दर्शन होईल. त्यायोगे तू मानवाचे शरीर आणि मानसिक कल्याण साधशील.”

“तुला मानवी शरीरे निर्माण करता येतील. अवघे विश्व तुला पचविता येईल, एवढेच काय राक्षसांची, दानवांची, यक्षांची, अमानवी व मायावी रूपे तुला अवगत होतील. पृथ्वीतील साठविलेले अमूल्य धन तुझ्या दृष्टीला दिसेल. त्यासाठी हे अगस्त्या, सर्व प्रकारचे जीव तुला तुझ्या आज्ञेप्रमाणे मदत करतील. इंद्राची इंद्रजलाशक्ती तुला प्राप्त होईल आणि वायूची विश्वात्मक संचार वृत्ती तुला प्राप्त होईल. मात्र त्यासाठी शिव, शक्ती, विष्णू आणि त्यांची ग्रामरूपे तू अथर्वणविद्येसह प्रस्थापित केली पाहिजेत. हे करण्यासाठी प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवाने आपल्या तपःसामर्थ्याने निर्माण केलेली अथर्वण मेखला तुला प्रदान करण्यासाठी ब्रह्मदेवांनी आणली आहे. मर्त्यतेची दिशा दक्षिण आहे. म्हणूनच या मेखलेसह तू दक्षिणेपासून लोकोद्धाराला प्रारंभ कर.”

“हे सृष्टिरचयिता ब्रह्मदेवा, आपण मला मेखलेले रहस्य सांगून मेखलेने अलंकृत करावे अशी माझी प्रार्थना आहे.”

“हे अगस्त्या, वत्सा, मुंज नावाच्या गवतापासून बनविलेली ही मेखला आहे. हे गवत अत्यंत गुंतागुंतीच्या मुळ्यांनी बनलेले व सृष्टिउत्पत्तीपासून निर्माण झालेले आहेत. ते सर्व भूतजातांचे साक्षी आहेत. कोणत्याही भूतविद्येच्या प्रयोगसमयी ही मेखला अंशरूपाने का होईना, यातुधानाच्या कमरेभोवती बांधलेली असली पाहिजे म्हणजे त्यास अधर वासनारूप आत्मे, मायावी रूपे, पूर्वजन्म, भूत, वर्तमान आणि भविष्यवाणी मर्त्यरूपे अवगत होतात. त्याचे यातूविधी सफल होऊन यज्ञाप्रमाणेच तांत्रिकतेची फले प्राप्त होतात.”

“ही मेखला सृष्टीच्या आरंभी सृष्टिरचनेसाठी सुरू असलेल्या तपश्चर्येतून निष्पन्न झाली असून ही मेखला मानवी श्रद्धेची दुहिता म्हणजे कन्या आहे. म्हणून मनाला तीच बंदिस्त करू शकते. भूतकृत प्राणिमात्रांचे निर्माते मी व माझे गण ऋषींची ही मेखला भगिनी आहे. त्यामुळे या मेखलेचे यज्ञकर्माला साहाय्य होते. अशा मेखलेचे असणे भूतमात्रांच्या वासनांना थोपविते. ही मेखला आपल्याला शिव, शक्ती, बुद्धी, कल्पना, चमत्कृती, प्रतिभा आणि जादू यांचे सामर्थ्य देते. ही सृष्टी माया असल्याने तिचे दिव्य दर्शन या मेखलेने होते. अशी ही ब्रह्मनिर्मित मेखला मी तुला प्रदान करतो.”

“हे ब्रह्मदेवा, मी धन्य झालो. आता आपल्या आज्ञेप्रमाणे मी मानवाच्या रक्षणार्थ सिद्ध होईन परंतु हे भगवन् विष्णो, मर्त्य जीव, मनुष्य व अन्य प्राणी वातपित्तकफयुक्त व सत्त्व-रज-तम युक्त आहेत. शरीर आणि आत्म्यात ते बद्ध आहेत. या मर्त्यांच्या गुणात्मक समतोलासाठी त्यांना शरीर सुदृढता आणि मन प्रसन्नतेची आवश्यकता असते, तेव्हा त्यासाठी आयुर्विद्येचे दान आपण मला करावे.”

“हे वत्सा, अगस्त्या, तू लोककल्याणकारी ऋषी म्हणून कार्य सुरू करण्यापूर्वी अत्यंत विचारपूर्वक सर्वसाधनरूप शक्तीची अपेक्षा करीत आहेस ही खरोखरीच अतिशय गौरवाची बाब आहे. म्हणूनच हे अगस्त्या, धमनीला स्पर्श करताच तू निदान करू शकशील. तू मर्त्यांचे दिव्य अवयव पुन्हा तयार करशील, मृतालाही पुन्हा कार्यान्वित करण्याचे सामर्थ्य तुझ्यात येईल. एवढेच काय वनस्पती, प्राणी आणि विविध धातू आणि रस हे तुला औषधी रूपात साहाय्यक होतील. या विद्येच्या योगाने तुला दिव्य अन्न निर्माण करता येईल आणि दिव्य औषधीरूप तीर्थाची निर्मिती करता येईल असा माझा आशीर्वाद आहे.”

श्रीविष्णुभगवंतांनी अगस्त्यांना आयुर्विद्या दिली. त्रिदेवांनी भूतलातील मर्त्यांसाठी दिलेले वरदान घेत असताना अगस्त्यांच्या मुद्रेवर अतीव प्रसन्नता दिसत होती.

“हे पिताश्री, परमपूजनीय, शिरोधार्य गुरू सद्गुरो, महादेवा, हे महाकाली माते, मी आणखी विद्या संपादन केली असता लोककल्याणकारी कार्यात सफलता प्राप्त होईल?”

“वत्सा, अगस्त्या, तू शिवपुत्र आहेस, प्रत्यक्ष शिवाकडून गुरुपदेश मिळणे ही गोष्ट अतिदुर्मिळ आहे. तू शिवांना प्राप्त अशा भूतविद्या आणि आयुर्विद्या प्राप्त केल्यास तथापि शिव प्रलयंकर आहेत. प्रत्यक्ष शिवाने युद्ध तांडव मांडले तर विश्वात काहीच शिल्लक राहणार नाही. मी, प्रकृतिरूपिणी काली, भगवन् विष्णु, देवगण या सर्वांनी युद्धविद्या शिवांकडूनच प्राप्त केली आहे. युद्धप्रसंग काळाचा कारक आहे म्हणूनच हे अगस्त्या, तू युद्धविद्येत निपुण व्हावे.” महाकालीने अगस्त्यांना सांगितले.

“हे माते, मला कोणते तपाचरण करावे लागेल?”

“हे अगस्त्या, तू कार्तिकेय, गणेश आणि ब्रह्मपुत्री शारदा यांच्याकडून

साहित्य, संगीत आत्मसात कर. या कलांमध्ये नर्तन, वादन, गायन, नाट्य अंतर्भूत आहे. त्याची उपासना करून घोर साधनेने तू शिवतत्त्वाला प्रसन्न कर. त्यानंतरच तुला युद्धविद्या प्राप्त होईल. अस्त्रे आणि शस्त्रे यांचे कारक असलेले शिव हे त्रिशूलधारी आहेत. त्रिशूल हे ब्रह्मज्ञान, कला आणि काळ यांचे ज्ञान देणारे शिवायुध आहेत. यातील ब्रह्मज्ञान आणि कला आत्मसात न करता जे केवळ कालोपासना करतात, ते दानव, दैत्य स्वरूपास प्राप्त होतात. जे केवळ ब्रह्मज्ञान प्राप्त करतात. ते केवळ तत्त्वोपासना करून मोक्षप्राप्ती करतात. जे केवळ कलोपासना करतात, ते गंधर्वस्थितीस प्राप्त होतात. म्हणूनच या तीनही गोष्टी जे आत्मसात करतात, ते प्रत्यक्ष शिवरूप होऊन मर्त्य-अमर्त्य, दृश्य-अदृश्य लोककल्याणाचे काम करतात तेच खरे शिवतत्त्व, ब्रह्मतत्त्व, विष्णुतत्त्व, उच्कारस्वरूप परब्रह्म तत्त्व होय. तेव्हा हे अगस्त्या, तू या सर्व गोष्टी प्राप्त करून मगच लोकोद्धाराच्या कार्यासाठी विश्वसंचार करावा.” कालीमातेने अगस्त्यांना मातृवात्सल्याने सांगितले.

“हे माते, मी तात्काळ श्रीगणेश आणि कार्तिकेयांना तसेच ब्रह्मवादिनी सरस्वती माता यांचा अनुग्रह संपादन करून साधनेला सुरुवात करतो.” एवढेच म्हणून अगस्त्यांनी त्रिदेवांना वंदन केले आणि श्रीगणेशांच्या दिशेने ते निघाले.

“हे कालीभगवती, मातृरूपिणी, आपण अगस्त्यांना मार्गदर्शन करून त्यांचा लोककल्याणाचा मार्ग अवरुद्ध केला असे वाटते.” विष्णूंनी शंका उपस्थित केली.

“हे जगतचालका, लोकबंधा, परब्रह्माचे स्वप्न पूर्ण करण्याची जबाबदारी आपणावर आहे. त्या स्वप्नपूर्तीत आपण केवळ निमित्तमात्र आहोत. ज्ञान, कला आणि काळ ही त्या परब्रह्माचीच रूपे आहेत. या तीनही अवस्था त्रिदेवांमध्ये वास करतात परंतु त्यांच्या निमित्ताने त्या विश्वातील लोकसमुदायांपर्यंत, देव, दानव, मानव या मानवी अवस्थांपर्यंत पोहोचतात हे आपणास विदित आहे. मग आपले स्वप्नपूर्तीचे कार्य प्रत्यक्ष ज्या शक्तीमाध्यमातून आपणास साधावयाचे आहे, ती आपली मुले अर्थात ऋषी, मुनी, तपस्वी, तत्त्वज्ञ, शास्त्रज्ञ, प्रतिभावंत या सर्वांना सर्वशक्तिमान अवस्था प्राप्त झाली पाहिजे. याचे उदाहरण म्हणून अगस्त्यांना मी ही साधना करावयाची आज्ञा केली आहे.” पार्वतीकालीमातेने विस्ताराने विवेचन केले.

“हे माते, आम्ही धन्य झालो, ज्या कारणाने आम्ही आपणास

योगसमाधीमधून जागृत केले, त्याचे सार्थक झाले!” ब्रह्मा-विष्णूंनी उमा-महेश्वरांचे दर्शन घेतले आणि प्रसन्न अंतःकरणाने ते स्वलोकी जाऊन मग्न झाले.

अगस्त्य शिवलोकात आले. त्यांनी श्रीगणेशांचे दर्शन घेतले. त्यांना अनन्यभावे शरण जाऊन त्यांनी श्रीगणेशांची प्रार्थना केली. “हे शिवस्वरूपा, श्रीविष्णुअवतारा, सकलविद्यांचा अधिष्ठाता, परात्पर गुरो, मी आपणास शरण आलो आहे. आपण शिवपुत्र आहात. ज्येष्ठ बंधू गुरुस्वरूपच, तेव्हा मला आपण साहित्य, संगीत इ. कला आणि विद्या यांचे ज्ञान देऊन यथोचित मार्गदर्शन करावे.”

“हे अगस्त्या, आपण आमचे भ्राता आहात. महाकालीनेच आपणास आमच्याकडे प्रेरित केले आहे, तेव्हा आपणास साहित्यसंगीतादी कला, क्रीडा, विद्या आणि अन्य विद्यांचे मार्गदर्शन करणे आमचे कर्तव्यच आहे. आपण कार्तिकेयांचा परामर्श घेऊ.” श्रीगणेशांनी सांगितले.

श्रीगणेश, अगस्त्यांना घेऊन कार्तिकेयांकडे गेले. कार्तिकेयांनी अगस्त्य आणि गणेशांचे यथोचित स्वागत करून गुरुत्व स्वीकारण्याचेही मान्य केले. तिघेही श्रीशारदासरस्वतीचा परामर्श घेण्यासाठी ब्रह्मलोकी गेले. देवी शारदा वीणावादिनी तीनही शिवपुत्रांना पाहून प्रसन्न झाली. कालीमातेने केलेली योजना श्रीसरस्वतींनी स्वीकारली.

कैलासावर, शिवांच्या सान्निध्यात, कालीमातेच्या साक्षीने अगस्त्यांची साहित्य, नर्तन, वादन, गायन, नाट्य आदी कलांची साधना सुरू झाली. योगबलाने, घोर तपस्वितेने सर्वशक्तीनिशी अगस्त्यांनी साधना अवलंबिली. शिवपार्वती सकौतुक नजरेने अगस्त्यांची साधना पाहता होते. पाहता पाहता अगस्त्य सर्व कलांमध्ये निपुण झाले. प्रतिभा आणि प्रज्ञा दोन्हीही श्रीशारदेच्या कृपेने त्यांना प्राप्त झाल्या आणि हजार वर्षांच्या या तपस्येने शिवाराधना करून कालविद्या आत्मसात करण्याचा काळ समीप आला.

प्रत्यक्ष श्रीगणेश, कार्तिकेय, श्रीशारदा यांचे आशीर्वाद घेऊन शिवगणांच्या साक्षीने अगस्त्यांनी सोमयागसत्र मांडले. सोमसिद्ध करून त्यांनी इंद्रादी सर्व देवांना पाचारण केले. ऋषीमंडलातील श्रेष्ठ ऋषींना सोमयागात यागसत्रात

निमंत्रित केले. अग्नी, लोकपाल, दिक्पाल, ग्रह, तारे, नक्षत्र, अवकाश, कैवल्य आणि काल यांना आमंत्रित केले. यागसत्रे सुरू झाली. आहुतींनी देवदेवता प्रसन्न झाल्या. ह्या सत्रांची वार्ता भूतनाथांच्या गणांकडून दानव म्हणविणाऱ्या विद्यासंपन्न अहंकारी मानवांनाही कळली. असा याग अगस्त्यांनी संपन्न केला तर सर्व विश्व अगस्त्य पादाक्रांत करतील आणि आपला प्रलय ओढवेल असा विचार करून दानव यागांत विक्षेप आणण्यासाठी सिद्ध झाले.

भूतविद्या प्राप्त झालेले शिवस्वरूप आणि भगवान विष्णूंचाच अग्निसंभव प्रकाशरूप अवतार म्हणजे अगस्त्य हे आता सर्वांना विदित होते. त्यात वरुणाचे साहाय्य असल्याने त्यांना सर्वप्रकारच्या विद्या आणि अंतर्ज्ञान प्राप्त आहे, हेही जाणवत होते. म्हणून अधर मायावी शक्तींनी सोमयागात विघ्ने आणण्याचे निश्चित केले.

सोमयागसत्रे रंगात आली होती. एवढ्यात मायावी वायू, पर्जन्य, सर्पास्त्र, अग्नीस्त्र यांचा वर्षाव यज्ञस्थळी होऊ लागला. प्रत्यक्ष शिवशंकरांच्या आशीर्वादानेच हे घडत होते. कालीमातेची तंत्रे, यंत्रे आणि मंत्र वापरून अनेक यातुधान या सोमयागसत्रात विघ्ने आणू पाहता होते.

अगस्त्य डगमगले नाहीत. श्रीगणेशांच्या शांतगंभीर मुद्रेने त्यांना बळ आले. कार्तिकेयांच्या निष्ठायुक्त प्रतिज्ञित अवस्थेने अगस्त्यांना भक्कम आधार मिळाला आणि त्यांनी सोमयागसत्रोत्तर नर्तन, वादन, गायन तपश्चर्येला प्रारंभ केला. सरस्वतीमाता त्यांना प्रेरणा देत होती. ब्रह्ममेखला त्यांना विक्षेपांना प्रतिरोध करण्याची शक्ती देत होती. महातेजस्वी, महातपस्वी, ऋषिवर नर्तन, वादन, गायन या तीनही गोष्टी एकाचवेळी मोठ्या कौशल्यांनी करू लागले. त्यांच्या भावमुद्रा, त्यांचे आलाप, लय-ताल यांच्या हालचालीने अवघे कैलास मंत्रमुग्ध झाले. अवकाशात देवदेवतांची दाटी झाली. त्यांच्या कलाविष्काराने भूतमेळा, शिवगण, विक्षेपक दानवही रंगून गेले. कलाविष्काराच्या अनिवार्य अनुभवाने विश्व आनंदून गेले. परब्रह्माचे नेत्र पाणावले. कैवल्य गहिवरले, काळ थबकला.

अगस्त्यांनी शिवतांडव नृत्याला प्रारंभ केला आणि पदन्यासाच्या काही आविष्कारानंतरच ते विश्वचैतन्याचा, विश्वात्मक शक्तिरूपिणी कालीचा आणि शिवतत्त्वाचा संचार झाल्याप्रमाणे अतिआवेशयुक्त नृत्य करू लागले. भगवान सहस्ररश्मी सहस्रपटींनी प्रकाशावेत, तसे अगस्त्य प्रलयंकाराचे तांडव पाहण्यासाठी

कल्पांतीचा आदित्य प्रकटावा तसे प्रकट होऊ लागले. त्यांच्या आविष्काराने सृष्टीतील चराचराचे डोळे दिपून गेले. वादन, गायन, नर्तन एकरूपतेतून घडणारी संगीत साधना केवळ अतर्क्य होती. शब्दस्वरांना मंत्रबळ प्राप्त झाले होते. हावभाव, पदन्यासाला यंत्रबळ प्राप्त झाले होते. ही कलेची केवळ अवस्था महाकालीने केवळ महादेवांमध्येच अनुभवली होती. महाकाली प्रसन्नचित्त होऊन अगस्त्यांच्या कलाविष्कार यज्ञात सामील झाली आणि काय आश्चर्य! श्रीगणेश, कार्तिकेय, शिवगणही नृत्यात दंग झाले. ब्रह्मदेवाने दशदिशांना पाहिले. आपल्या लोकपालांसह दिशाही नृत्य करीत होत्या. अवघा शिवलोकच जणू प्रलयंकाराच्या तांडवात दंग झाला असे वाटत होते. विश्व व्याकुळ झाले, सृष्टी दोलायमान झाली. विश्वातील सागर उचंबळले. अवघे विश्वांचे कैलासरूप शिवलोकावर लक्ष केंद्रित झाले आणि एक निमिष असा आला की अवघे अवकाश थरारले आणि विश्वाला स्वाहाकारात प्रलयित करू शकणारा विक्राळ विश्वव्यापी शिवयोगी निद्रेतून जागृत झाला आणि नृत्यविष्कारासह लीलया अगस्त्यांसमोर प्रकट झाले. प्रत्यक्ष चैतन्य विश्वातील सकल तेजोगोल एकवटून समोर प्रकटावे तसे कैलासनाथ शिव प्रकटले आणि आकाश दिपून गेले. परब्रह्म आपल्याच या अतर्क्य आविष्काराने अचंबित झाले होते. ब्रह्मा, विष्णू-शिवात विलीन झाले होते. या तेजानेही विचलित न होता अगस्त्यांची साधना सुरूच होती.

“हे महातेजस्वी पुत्रा, आज तुझा खरोखर नवा जन्म झाला आहे. आम्ही प्रसन्न आहोत. तू स्वयंप्रकाशी, महातेजस्वी, निरभ्र आकाशात ठळकपणे चमकणारा, शिवतेजाने अधिक तेजस्वी तारा म्हणून अवकाशात अंतापर्यंत चमकत राहशील. दक्षिणेतीलच नव्हे तर अखिल विश्वात शिव म्हणून लोक तुझी पूजा करतील. एवढेच काय, परंतु तुला सर्व प्रकारच्या युद्धकला अवगत झाल्या आहेत. प्रत्यक्ष युद्ध न करताही केवळ कलाविष्काराने तू शत्रूचा निष्पात करशील. श्रीगणेश, कार्तिकेय आणि देवी सरस्वतीच्या योगाने तुला माझ्या ठायी स्वभावाने सर्व विद्या प्राप्त झाल्या आहेत. माझे सर्व सामर्थ्य आता तुझ्याठायीही लोक अनुभवतील. त्रिदेवांचे लोककल्याणाचे कार्य अनेक युगे तुझ्याकडून होत राहिल.” शिवांनी दिव्य आशीर्वचने उच्चारली.

शिवाशीर्वादाने अगस्त्य गहिवरले. कैलास शांत झाले. श्रीगणेश, कार्तिकेय, माता सरस्वती प्रसन्न झाल्या. अगस्त्यांनी महाकालीस वंदन केले.

महाकालीने अगस्त्यांना उराशी आलिंगन दिले. साक्षात महादेवही या वात्सल्यपूर्ण आविष्काराने गहिवरले. चंद्रमौलीश्वरांनी अगस्त्यांना शिवशक्तीत सामावून ऋषिरूपात मानव्यसेवा करण्यास मार्ग प्रशस्त केला. तारांगणात स्थान देऊन त्यांना विश्वमार्गदर्शक बनविले.

अगस्त्य अखिल विद्यापारंगत होऊन, सर्वांचा निरोप घेऊन गंगाद्वारी आले. तेथून त्यांनी काशीविश्वेश्वरांच्या सान्निध्यात आश्रम उभा करून कार्यपूर्ती करण्याचे ठरविले. अगस्त्यांच्या या दिव्य व्यक्तिमत्त्वाचा परिचय अखिल विश्वाला झाला होता. त्यामुळे त्यांना अनेक कुळे, राजे येऊन मिळू लागले. विद्यापारंगत होण्यासाठी अनुयायांची रीघ लागली. प्रयाग आणि वंग दोन्ही ठिकाणी गंगामातेच्या आश्रयाने अगस्त्यांनी गुरुकुले उभारली. या दोन्ही गुरुकुलात ते स्वतः अथर्वणाचे प्रयोग करू लागले. धनुर्विद्या आणि आयुर्विद्या यांचे प्रात्यक्षिक त्यांच्याकडून अनुयायांना मिळू लागले. दक्षिणेतील क्रतु, पुलह व पुलस्त्य, पाण्ड्य आदी कुळे वंगमध्ये येऊनच अगस्त्य झाली. अनेक मानवी टोळ्या अगस्त्यांना येऊन मिळाल्या. अगस्त्यांची गुरुकुले दक्षिणेत स्थापण्याची जणू स्पर्धाच निर्माण झाली.

वंगमधील आश्रमामध्ये अगस्त्य एकदा निवांत बसले असताना काही द्विज अर्थात पक्षीगण आश्रमात आले. त्यांनी अगस्त्यांना वंदन केले.

“हे अगस्त्य ऋषे, आम्ही आपणास शरण आलो आहोत.”

“आपणास अभय असो. मी तुमच्यासाठी काय करावे असे तुम्हाला वाटते.”

“हे ऋषे, अनेक मायाविद्याप्राप्त राक्षस, दानव, जादूगार आमचा उपयोग आत्मास्थापनेसाठी किंवा विषप्रयोग करण्यासाठी, भविष्यकथनासाठी करतात, जारण-मारणामध्ये बळी म्हणूनही आमचा उपयोग करतात. त्यात लोककल्याणापेक्षा लोकसंहारच घडत असतो. त्यामुळे आम्हाला द्विजयोनीमधून मुक्ती मिळत नाही. आम्हाला आमचा उपयोग जगत् कल्याणासाठी व्हावा असे वाटते. तेव्हा आपण त्यासाठी उपाय करावा अशी आमची प्रार्थना आहे.”

“हे द्विजगणहो, आपण सर्व ब्रह्मदेवाचे दूत आहात. अनेक प्रकारच्या मानवी संकेतांचे साक्षी आहात. आपल्याला आकाशमार्गे प्रवास करण्याची कला अवगत असून आपण वायुपुत्र आहात. हे द्विजगणहो, आपण आपले

गाऱ्हाणे ब्रह्मदेव आणि वायूंना सांगितले काय?”

“होय, ऋषिवर, वायूंनीच आम्हाला आपणाकडे पाठविले आहे!”

“ठीक आहे, हे वायुपुत्रांनो, आपण अनेक देवतांचे वाहन आहात. तरीसुद्धा गरुडराजांना आपण सांगणे महत्वाचे आहे.”

“हे ऋषिश्रेष्ठा, गरुडांच्या परामर्शासहच आम्ही आपणाकडे आलो आहोत तेव्हा...”

“हे द्विजगणहो, आपण शरण आलेले आहात तेव्हा मी आपणास साहाय्य करीनच. केवळ विधायक कार्यासाठीच देव, मानव आणि दानवांना आपल्या शक्तीचा वापर करता येईल. आपणासाठी मी अगस्त्यकुंड निर्माण करीत आहे. आपण आपल्या प्रवासात प्रतिवर्षी किमान एकदा या कुंडात स्नान करावे म्हणजे आपली शक्ती अबाधित राहील आणि आपला उपयोग कोणी हिंसक किंवा दुष्ट कामासाठी करीत असेल तर तो विफल होईल असे मी आपणास आश्वासन देतो. तथापि माझीही आपणास एक विनंती आहे. जगत्कल्याणासाठी ऋतुचक्राचे आणि भविष्याचे संकेत देण्याचे सामर्थ्य आपणात आहे, त्याचा सतत उपयोग करावा.”

“हे ऋषिवर, आपल्या जगत्कल्याणाच्या दृष्टीने आम्ही धन्य झालो. आम्ही अवश्य आमच्या शक्तीचा वापर प्रांजलपणे करू.”

“हे द्विजगणहो, आपण दुष्टकृत्यांच्या वार्ता वेळोवेळी मला व माझ्या आश्रमातील शिष्यगणाला सांगा, म्हणजे पूर्वसूचनेनुसार मला त्या दुष्ट कृत्यांचे पारिपत्य करता येईल.”

द्विजगणांच्या या भेटीने अगस्त्यांचा आत्मविश्वास वाढला. साक्षात शिवाने आपल्याला शिवरूप दिले आहे याचा त्यांना विलक्षण आनंद झाला. अज्ञान अंधकाररूपी पर्वत फोडून ज्ञानमार्ग प्रशस्त करण्यासाठी पार्वतीमातेने आपली प्रेरणा केली, यामुळे त्यांना सृष्टिस्वरूपिणीविषयी गहिवर दाटला. विश्वकल्याणाचा मार्ग प्रशस्त करण्यासाठी आणि लाभलेल्या विद्याव्यासंगाच्या आनंदाप्रीत्यर्थ त्यांनी गंगातीरावर काशीक्षेत्री महासोमयाग करावयाचे ठरविले आणि अगस्त्य कामाला लागले.

महासोमयाग साधण्यासाठी आश्रमात यज्ञशाला स्थापित करण्यात आली. हिमालयातून आणि परिसरातून अतिउत्तम ताजी सोमवल्ली नित्य आणण्याची व्यवस्था केली. सोम सिद्ध करण्यासाठी परोपरीचे प्रयत्न करणाऱ्या ऋषिगणांना,

शिष्यगणांना निमंत्रित करण्यात आले. सोमनिष्पादन आणि प्राशनासाठी चमू, कलश, चमस, कोश, पान, द्रोण, पवित्र, शुक्र, मंथी, अमत्र, ब्रु, सोममापन खारी अशा योग्य वस्तू जमा करण्यात आल्या. त्या शुद्ध करून घेण्यात आल्या. या वस्तूबरोबरच गव्हाचे पीठ, जल, मध, सुवर्णकण, घृत, दुग्ध, दही असे पदार्थही आणण्यात आले. ज्या योगे थवाशिर, गवाशीर, दध्याशीर, त्र्यांशीर, मधुमत, मधु, पीयूष अशा उपाधींचे सोम तयार करता येतील अशी व्यवस्था करण्यात आली.

परिपूर्ण तयारी झाल्यानंतर अगस्त्यांनी सोमयागास प्रारंभ करताना प्राणिमात्रांच्या कल्याणासाठी संकल्प सोडला. प्रत्यक्ष अग्निनारायण यज्ञास उपस्थित झाले. सोम सिद्ध झाला. सोमपान सुरू झाले. आहुती सिद्ध झाल्या. सूक्तपूर्वक आहुती अर्पण होऊ लागल्या. देवतांना अग्निमुखातून आहुती प्राप्ती होऊ लागल्या आणि अगस्त्यांच्या चेहऱ्यावर तेज फाकत गेले. सर्वांची आशीर्वचने अवकाशात दुमदुमू लागली. सोमदेवता प्रसन्न झाली.

“हे अगस्त्या, आजवर झालेल्या अनेक सत्रांचे हेतू अगदीच भिन्न होते. चराचराच्या कल्याणासाठी स्वतंत्र याग हा प्रथमच होत आहे, याचा मला विशेष आनंद वाटतो. मला आपल्या लोककल्याणकारी कार्यात सहभागी करून घ्या.”

“हे सोमदेवते, तू यज्ञसंस्थेची अधिष्ठात्री पूरक देवता आहेस, तुझ्याशिवाय यज्ञ सिद्ध होत नाहीत. त्यामुळे तू आमच्या कार्यात सहभागी आहेसच.”

“हे ऋषिवर्या, यज्ञ सिद्ध झाल्याने प्राणिमात्रांचे कल्याण कसे होईल हे मला विशद करून सांगा.”

“हे सोमदेवते, यज्ञ संपन्न झाला तर इंद्र, मरुत, वरुण आदी देवता प्रसन्न होऊन पर्जन्याचा वर्षाव होतो. पर्जन्याच्या वर्षावाने प्राणिमात्रांसाठी अन्न निष्पन्न होते. या अन्नमुळेच भूतमात्रांचे पोषण होते. म्हणूनच भूतमात्रांनी यज्ञकर्म केले पाहिजे.”

“हे ऋषे, यज्ञवेदीवर यज्ञ करून पर्जन्य प्राप्त होते व पर्जन्याने अन्न निर्माण होते हे खरे, परंतु यज्ञसंस्था स्थापन करणारे ऋषीच नव्हते तेव्हा हे कसे घडत होते?”

“हे सोमदेवते, तू मला अतिशय मार्मिक प्रश्न विचारला आहेस. सृष्टिसृजनप्रसंग हा एक यज्ञच आहे. हा यज्ञ सूर्यनारायणाच्या कर्माने सुरू

असतो. म्हणूनच सूर्य ही ज्ञानकर्माची देवता आहे. प्राणिमात्राने अन्नशोधन कर्मासाठी सतत जागृत राहावे असे या संस्थेचे ब्रीद आहे. याचा अर्थ असा की सर्व प्राणिमात्राने अन्नशोधनासाठी कार्य केले पाहिजे. मनुष्यमात्र हा प्राणिमात्रापेक्षा वेगळा आणि निसर्गाश्रयी असला तरी निसर्गाचा वापर करून जगणारा प्राणी आहे. त्याने अन्नशोधनासाठी ऋतुचक्राचा अभ्यास करून कृषिकर्माचा शोध लावला आहे. ऋषींचे कृषिकर्म ही निसर्गात मानवाने केलेली दैवीशक्तियुक्त चमत्कारिक घटना आहे. कृषिकर्म हेच खरे मानवी कर्तव्य आहे. तोच खरा यज्ञ आहे.”

“हे ऋषिश्रेष्ठा, मग यज्ञसंस्थेचा उपयोग कोणता?”

“हे सोमदेवते, यज्ञसंस्था ज्ञान देणारी आहे. ज्ञानी लोक यज्ञकार्यात विविध देवतांविषयी चिंतन करतात व त्यांच्याविषयी कृतज्ञता व्यक्त करतात. यज्ञदेवता या प्राणिमात्रास उपकारक देवता आहेत. मानवाने या सर्व देवतांचे नियोजनपूर्वक कृतज्ञतेने उपयोजन केले पाहिजे, हीच यज्ञसंस्थेची सांगी होय. ज्ञान, आरोग्य आणि कर्म यांचे सर्व मार्ग यज्ञसंस्थेतून जातात. म्हणूनच यज्ञसंस्था ही मानवी जीवनाला पायाभूत संस्था होय.”

हे ऋषे, आपल्या ज्ञानमय भाषणाने मी तृप्त झाले आहे. यज्ञसंस्था सिद्ध करण्यासाठी माझा वापर सदैव होवो.” सोमदेवतेने विनविले.

“हे देवते, आपण आमच्यावर सदैव प्रसन्न असावे अशी माझी प्रार्थना आहे.”

“तुझा मनोरथ पूर्ण होईल.” सोमदेवता म्हणाली.

सोमयागासाठी उपस्थित झालेले सर्व ऋषी, लोक, राजे, पशुपक्षी आणि देवगण अगस्त्यांचे कृषीविषयक भाष्य ऐकून थक्क झाले.

“हे ज्ञानगभस्ती, आपण लोककल्याणाच्या कार्याला कोणत्या प्रकारे प्रारंभ करणार आहात? त्याचे स्वरूप कोणते?” यज्ञासाठी उपस्थित असलेल्या वसिष्ठांनी प्रश्न विचारला.

“हे, वसिष्ठा, आश्रमव्यवस्था उभी करून शिवशक्तीच्या आशीर्वादाने ज्ञान, कला, साहित्य, भाषा, क्रीडा आणि युद्धे याबरोबरच जीवन स्थैर्यासाठी कृषिकर्म आणि पाण्याचे नियोजन यांच्या पाठशाला गुरुकुलात सुरू करणे हे माझ्या कार्याचे प्राथमिक स्वरूप आहे. विश्वभर शक्य तेवढी आश्रमासह गुरुकुले उभी करण्याची मोहीम म्हणजेच जनकल्याणाची मोहीम होय. देवामध्ये,

मानवी संस्थांमध्ये ज्ञानपूर्वक सामंजस्य आणण्याची धडपड करणे, कृषिवलांना यथोचित मार्गदर्शन करणे आणि दुष्टांचा नाश करण्यासाठी सतत देवांचे व मानवांचे साहाय्य करणे यासाठी अगस्त्य परंपरा काम करणार आहे.” अगस्त्यांचे हे धोरण ऐकून वसिष्ठ प्रसन्न झाले.

अगस्त्यपुरातील अमृतवाहिनी प्रवरातीरावरील आश्रमात अगस्त्यांचे मन रममाण झाले. अनेक वर्षांपासून आत्यंतिक एकांतवासात राहण्याची त्यांची मनोकामना पूर्ण होत होती. दक्षिणेत अगस्त्यविद्येचा, यज्ञसंस्थेचा यथोचित प्रचार झाला होता. दक्षिण गंगेसह पंचगंगांचा प्रदेश शिवतत्त्वाने भारून गेला होता. विष्णुतत्त्वाच्या स्वरूपात ब्रह्माविष्णू मूर्तरूपात अवतीर्ण झाले होते. अगस्त्यांनी सूर्योपासकांना आणि शिवोपासकांना यथोचित एकत्र आणून तसेच राक्षस, दैत्य, वानर, दानव आणि वन्य स्वरूपात राहणाऱ्या असंख्य कृषकांना अगस्त्य विद्येच्या संमोहाने मोहित करून ब्रह्माविष्णुमहेशांची स्थापना केली. यज्ञसंस्थेच्या प्रचाराने अग्निस्वरूपातील विष्णुदेवता, आयुर्विद्येच्या प्रचारातून विष्णुतत्त्व आणि अगस्त्यविद्येच्या रूपाने समन्वयात्मक कर्मनिष्ठा अगस्त्यांनी रुजविली. अगस्त्यांच्या अथर्वणापुढे आणि यज्ञकर्मासह सोमयागपूर्वक कर्मनिष्ठ तपश्चर्येने दक्षिणेकडे इंद्र, वरुण, अग्नी, मरुत, आकाश, सूर्य आदी देवतांना सन्मानाचे स्थान मिळाले. अगस्त्य आश्रमातून अगस्त्यविद्येचा प्रचार सुरू झाला. भाषा, शास्त्र, शेती, अर्थ, तत्त्वज्ञान यांचे धडे मिळू लागले. तपश्चर्येसह योगविद्या आणि युद्धविद्या यांचा प्रचार झाला. हे सारे घडविताना अगस्त्यपुत्र इध्मवाह लोपामुद्रांच्या प्रेरणेने दक्षिणेत आले. त्यांनी अगस्त्यांची भेट घेतली. आपल्या पुत्राला पूर्ण विकसित झालेला पासून अगस्त्यांना स्वतःचेच आश्चर्य वाटले. साक्षात आपलेच रूप आपण पाहात आहोत असे त्यांना वाटले.

विरक्त अगस्त्यांना नकळत लोपामुद्राची आठवण आली. आपला विवाहप्रसंग आठवला. संभोगसमाधीचे सुख प्रतीत झाले. इध्मवाहला आलिंगन देऊन त्यांनी उत्तरेतील आश्रमांची, अगस्त्यमुनिग्रामाची, लोपामुद्रांच्या तपश्चर्येची विचारपूस केली. लोपामुद्रांच्या मार्गदर्शनाखाली इध्मवाहने स्वतंत्र सोमयागासत्रे केली. इंद्र, मरुत, मित्र, वरुण, अग्नी, विष्णू, दिक्पाल, ब्रह्म, गणेश, सरस्वती, साक्षात शिव यांच्यासह भगवतींनाही यागप्रसंगी बोलावून प्रसन्न करून घेतले आणि लोककल्याणाच्या आपल्या पित्याच्या कार्यासाठी वाहून घेण्याची प्रतिज्ञा करूनच इध्मवाह दक्षिणेत आला आहे हे वर्तमान ऐकून अगस्त्य प्रसन्न

झाले.

“तात, इंद्रमरुतांनी आपणास उत्तरेत पाचारण केले आहे. सूर्यनारायण शिवपार्वती हिमालयासह मोठ्या संकटातून जात आहेत. त्यांना संकटमुक्त करण्यासाठी अगस्त्यांनीच उत्तरेत यायला हवे असे सर्वांचे मत आहे.” असेही इध्मवाहने सांगितले.

“हे पुत्रा, दक्षिणेतील लोककल्याणाचे कार्य अर्धवट सोडून मी उत्तरेत जाणे कितपत योग्य होईल?”

“तात, ब्रह्मदेवांनी मला आपल्या दक्षिणेतील कार्याची धुरा सांभाळावी असा परामर्श दिला आहे. आपली आज्ञा असेल तर मी हे सर्व कार्य करावयास तयार आहे.”

“हे चिरंजीव, अमृतवाहिनी तीरावरील शांतीतुष्टीसिद्धीसाठी एका सोमयागाची मी तयारी करीत आहे. तथापि हा सोमयाग यज्ञसंस्थेतील नित्य पद्धतीपेक्षा वेगळा आणि अपवादात्मक आहे. येथे पौरोहित्य आणि यजमानपद मीच भूषविणार आहे. या छोट्याशा यज्ञप्रसंगी सर्व देवदेवतांनाही मी निमंत्रित करणार आहे. ते सर्व या ठिकाणी उपस्थित होतील. आपण आले आहात म्हणून मी थोडा बदल करून अगस्त्य आश्रमांच्या समस्त कुलगुरूंना आणि गोत्रज प्रतिनिधींना पाचारण करीन. त्यांच्याशी परामर्श करून आपण पुढे जाऊया.”

अगस्त्यांनी शांतीतुष्टीसिद्धीसाठी सोमयागाची तयारी पूर्ण केली. अगस्त्यांना सोमयाग हे आता नित्यकर्म झाले होते. ठरल्याप्रमाणे सर्व कुलगुरू, आचार्य, गोत्रज आणि स्वतः शिव पार्वतीसह समस्त देव या यज्ञाने प्रसन्न झाले. या यज्ञप्रसंगी इध्मवाहचे ज्ञान आणि कर्म पाहून अगस्त्य अतिशय प्रसन्न झाले. त्यांनी इध्मवाह अर्थात दृढस्यूला अगस्त्यविद्येचे महत्त्व समजावून सांगितले.

“हे अगस्त्यपुत्रा, आयुर्विद्या, अथर्वण, कृषिविद्या, भाषाविद्या, आणि यज्ञविद्या यांसह तपश्चर्येने संपूर्ण लोककल्याण साधता येते हीच अगस्त्यविद्या होय. ही विद्या अहंकार या दुर्गुणास सर्वांत मोठा दानव समजते. अहंकार नाहीसा झाला की सात्त्विकता येते, समंजसपणा येतो, नम्रता आणि सहृदयता येते. तीच लोककल्याणासाठी आवश्यक असते. संघर्षविहीनतेसाठी देखील संघर्ष करावा लागतो. ही संघर्षविद्या म्हणजेच कर्मवान ज्ञान होय. अगस्त्यविद्येचा हा गाभा आहे. हे ज्ञान तुला झाल्यामुळे माझे कार्याध्यक्ष म्हणून आपणास

नियुक्त करण्याची सर्व ऋषिवर, देवेंद्र, प्रत्यक्ष शिव आणि गोत्रजांची इच्छा आहे, तेव्हा त्यास मी अनुमती देतो.”

“हे पिताश्री, आपले कार्याध्यक्ष म्हणून आपण माझी नियुक्ती केलीत यामुळे मी धन्य झालो. आपल्या आज्ञेप्रमाणे मी आपले कार्य पुढे नेण्याचा प्रयत्न करीन.”

“हे वत्सा, पाण्ड्यनरेशांच्या गुरुकुलाचे कुलगुरू म्हणूनही तुम्ही कार्य करावे अशी आमची इच्छा आहे.”

“जशी आपली आज्ञा.”

मध्यभारताला अगदी जवळ उत्तर दक्षिण पूर्व-पश्चिम दिशांना मध्यवर्ती अशा सह्याद्रीच्या कुशीत रत्नपर्वतातील अमृतवाहिनी प्रवरेच्या तीरावरील अगस्त्य आश्रमाची व्यवस्था लावून, तेथे अगस्त्यकुंड निर्माण करून, विष्णुमंदिराची स्थापना करून दक्षिणगंगा गोदावरीचे दर्शन घेऊन अगस्त्य पुन्हा उत्तरेकडे निघाले.

अगस्त्य नाशिक पंचवटीतून थेट काशीक्षेत्री आपल्या आश्रमात आले. काही दिवस काशीक्षेत्री वास करून त्यांनी वंग, प्रयाग येथील आश्रमांना भेटी दिल्या आणि ते गंगाद्वारला आले.

अगस्त्य येणार असल्याची वार्ता गंगाद्वारला अगोदरच पोहोचली होती. लोपामुद्रा अगस्त्यांच्या वाटेकडे डोळे लावून बसली होती. अगस्त्यांच्या स्वागताची आश्रमात एवढी तयारी केव्हाही झाली नव्हती. मानस, मान, पुष्कर, गंगा, सिंधू, सरस्वती, क्षिप्रा आणि प्रयाग, काशी आणि सागरतीर्थांच्या कावडी गंगाद्वारला पोहोचल्या होत्या. अगस्त्यांना या सर्व तीर्थांनी अभिषेक होणार होता. विविध प्रकारच्या सुगंधी वनस्पती, फुले आणली होती. पुष्पमालांनी अवघा आश्रम शोभायमान केला होता. तोरणे बांधली होती. दक्षिण व्यवस्थापनानंतर आणि कावेरी विवाहानंतर अगस्त्य प्रथमच मूळ निवासस्थानी येत होते. आश्रमवासीयांमध्ये जणू चैतन्य संचारले होते.

उत्तरेकडील वसिष्ठादी ऋषींनी सोमयागसत्राचे विशेष आयोजन केले होते. इंद्र, वरुण, मित्र, मरुत, त्रिदेव या सर्वांनाच निमंत्रण दिले होते. कैलासनाथांचे गण श्रीगणेश आणि कार्तिकेयांसह गंगाद्वाराला येणार होते. येणाऱ्या या

सर्वांची आश्रमात कीर्तिमान व्यवस्था केली होती.

अगस्त्य गंगाप्रवाहात सुस्नात होऊन गंगाद्वारच्या आपल्या आश्रमात आले. प्रवेशद्वाराशी आश्रमकन्यांनी त्यांनी औक्षण करून त्यांचे स्वागत केले. लोपामुद्रेने त्यांची पाद्यपूजा केली. शंखध्वनीबरोबर पक्ष्यांनीही आपल्या स्वरांनी वातावरण भारून टाकले. अगस्त्य आसनावर बसले. हा आपलाच आश्रम आहे की देवेंद्रांचा दरबार, असा संभ्रम त्यांना निर्माण झाला. ऋषिमुनींनी त्यांना पुष्पमाला घालून त्यांचे पूजन केले. देवगणांनी पुष्पवृष्टी केली. देवेंद्रांच्या दरबारातील अप्सरांनी स्वागत नृत्य केले. पार्वतीमातांनी अगस्त्यांची अलाबला घेतली. अगस्त्यांनी सर्वांना वंदन केले. लोपामुद्रा कौतुकभरल्या नेत्रांनी हे पाहात होती.

“नारायण नारायण, हे महर्षे अगस्त्य, आपणास प्रणाम असो. आपण दक्षिणेकडील दुःख नाहीसे करून शिवास्पद कार्य केले आहे. हे महर्षे, आपल्या दर्शनाने मी धन्य झालो.”

“हे ब्रह्मऋषी नारदा, आपण ब्रह्मपुत्र असून अतिप्राचीन सर्वसाक्षी ऋषी आहात. आपल्या आशीर्वादाने आणि मार्गदर्शनानेच आम्ही हे कार्य करीत आहोत. आपणास आमचे वंदन असो.”

“हे ऋषिवर, आपण आणि माता लोपामुद्रा यांचा यापुढील उपक्रम कोणता आहे?”

“हे ब्रह्मर्षे, हे तर आपणच जाणता आहात मग आम्हाला का बरे प्रश्न?”

“हे महर्षे, आपण आपल्या स्वयंप्रेरित लोककल्याण कार्यामुळे दक्षिणभास्कर, दक्षिणाधिपती आणि तारकांरूप झाला आहात. आपणाप्रमाणेच ऋषी लोपामुद्राही आपले अनुसरण करीत स्वयंप्रकाशासह आपल्याबरोबर प्रकाशित होत आहेत. तेव्हा स्वयंप्रकाशाला मार्ग आपणच सर्वांना विदित करावा.”

“जशी आपली आज्ञा. ऋषींचे कार्य निश्चित व नित्य असते. ते लोककल्याणाकारीच असते हे आपण जाणता. आम्ही उभयताही तेच कार्य करणार आहोत. कार्य करताना तपोबल क्षीण होते याचा अनुभव आम्ही घेतला आहे.”

“म्हणजे, आपले तपोबल क्षीण झाले असे आपणास म्हणावयाचे

आहे काय, नारायण नारायण!”

“होय नारदा, कार्य करताना ज्ञानाची नवी कवाडे खुली होऊन समोर येतात. काल, अवकाश आणि कैवल्य या अवस्था जेवढ्या अनंत आहेत, तेवढेच ज्ञानही अनंत आहे. आपल्या तपश्चर्येच्या कक्षेत फारच थोडे ज्ञानकण आपल्याला गवसतात. मात्र त्या ज्ञानकणांचा अहंकार आपणास अधिक होतो आणि तेच सामर्थ्य आहे असे आपल्याला वाटू लागते, तेव्हा तपश्चर्येने बल क्षीण होते खरे ना?” अगस्त्यांनी प्रश्न केला.

“म्हणजे काय, आम्ही नाही समजलो!”

“हे नारदमुने, आपल्याला समजले नाही असा विषय असू शकत नाही तथापि आमचा शिष्यगणही येथे मोठ्या संख्येने आला आहे. त्यांच्यासाठी आपले संभाषण अगदी उपयुक्त होऊ शकेल. आपल्याला अल्प ज्ञान प्राप्त झाले आहे हे समजले की पुढच्या तपश्चर्येला आपण सिद्ध होतो. हेच ऋषिकार्य होय. आम्हीही उभयता आता हेच कार्य करणार आहोत.”

“हे मुनिश्रेष्ठा, आपण कोणत्या प्रकारचे तप करणार आहात?”

“हे ब्रह्मर्षी, सृष्टी, उत्पत्ती, स्थिती आणि लय या गोष्टी नित्य असल्या तरी त्यात नैमित्तिक व अनित्य बदलही परब्रह्माच्या जाणिवेतून होतात. त्यांचा विचार करून सृष्टिसमतोलाचा विचार देव, दानव आणि मानव यांनी करावा. आपल्या तपश्चर्येने त्यात विक्षेप आणू नये. यासाठी सावध असणे आवश्यक असते. ऋषींनी त्यासाठी तपसामर्थ्य वाढविले पाहिजे. तेच कार्य आम्ही करणार आहोत.”

यज्ञसत्रे ही त्यासाठी आवश्यक आहेत. विविध ऋषींना एकत्रित करून सोमयागपूर्वक सत्रे आरंभ केली जातात ती त्याच उद्देशाने होय.

“हे अगस्त्या, आपल्या व्यापक दृष्टिकोनाने तपश्चर्या प्रक्रियेला एक निश्चित परिमाण मिळणार आहे. हे अगस्त्या, तपश्चर्या हे स्वोद्धाराचे साधन आहे असाच समज जनमानसात आहे.”

“हे ब्रह्मन, तमोगुणाने माणूसच नव्हे तर देव देखील भ्रष्ट होतात. दैत्य आणि दानव या वृत्ती यातूनच निर्माण झाल्या आहेत. त्यांचे निर्दालन हा ज्ञानसाधनेचा प्रमुख आणि निश्चित असा उद्देश आहे.”

“हे अगस्त्य ऋषे, आपण महान तपःविद्या देणारे निधी आहात. आपल्या या मार्गदर्शनाने आम्ही सर्व धन्य झालो आहोत.”

या चिरंतन आणि शाश्वत ज्ञान देणाऱ्या संवादाने सर्व भारावून गेले. अगस्त्यांचे गंगाद्वार येथे असे भव्य स्वागत झाल्यानंतर अगस्त्यांचे नित्य तपाचरण सुरू झाले. लोपामुद्रा त्यांना अनुसरत सेवारत झाली. अगस्त्य मुनिवरांचे विविध विषयांवरील संशोधन सुरू होते. त्यात प्रामुख्याने भूतविद्या, आयुर्विद्या, औषधी, युद्धनीती, कृषीविकास, पर्जन्यव्यवस्थापन आणि समन्वयातून जनकल्याणात्मक कार्यासाठी तत्त्वज्ञान यासाठी अगस्त्यांनी नव्याने तपाचरण निश्चित केले होते. अगस्त्यांच्या निर्धाराने अगस्त्य गुरुकुलांमध्ये चैतन्य संचारले. विविध प्रकारचे संशोधन सुरू होते. अगस्त्य या सर्वांना सतत मार्गदर्शन करीत होते.

“हे, सीताकांता, हे लक्ष्मणा, अगस्त्यांच्या दक्षिण दिग्विजयाला आता हजारो वर्षे लोटली आहेत. एवढेच नव्हे तर अगस्त्यांनी या तपश्चर्येच्या कालावधीत आणखी दोन वेळा दक्षिणप्रवास आणि व्यवस्थापन केले आहे. कावेरी आणि इध्मवाहाबरोबरच सर्व गुरुकुले, भाषा, वैद्य, युद्धनीती, तत्त्वज्ञान, अथर्वण यात कार्य करीत आहेत. या प्रवाहात दक्षिणेकडे अहंकाराने अनेकदा दानव, दैत्य निर्माण केले. अगस्त्यांना वारंवार दक्षिणेत जावे लागले. बृहद् जंबुद्वीपात सर्व राज्ये अगस्त्यांनी जोडली. अगस्त्यविद्येचे महत्त्व सर्वांनीच मान्य केले होते.”

“हे महामुने, ब्रह्मर्षी, अगस्त्यांचे दक्षिणेकडे अधिक लक्ष असण्याचे कारण कोणते?”

“हे रघुनंदन, दक्षिण दिशा विलयाची, यमाची दिशा आहे हे आपण जाणताच. यमाची दिशा हीच धर्मदिशा होय. तमोगुणाचा उदय प्रामुख्याने दक्षिणेस होतो. कारण जीवन नश्वर असते याचे भान दक्षिणेला असते म्हणूनच मिळालेल्या आयुष्याचा आनंदोपभोगासाठी उपयोग करण्याची परंपरा येथे निर्माण झाली. साहित्य, संगीत, शिल्प, नाट्यादी कला, कर्मठपणा दक्षिणेत निर्माण झाल्या, त्यातूनच यातुशक्तीवर लक्ष केंद्रित झाले. यातुशक्तीकडे लक्ष गेले की सत्यज्ञानाला पारखे व्हावे लागते. दानवांचा अर्थात अनार्यांचा उदय दक्षिणेत झाला. तथापि तेवढ्याच मोठ्या प्रमाणात तमोगुणाचा नाश करण्यासाठी संघर्ष झाला. धर्माचे रक्षण तस्यनिष्ठेने करण्याऐवजी कर्माचे कर्मठपणाने पालन करून केले जाणे निर्माण होते. शूरपद्म हे त्याचे उत्तम उदाहरण होय.”

“हे मुनिवर, मी अगस्त्यांच्या मार्गाने जायचे म्हणजे काय करावयाचे?”

“हे रामचंद्रा, अगस्त्य दक्षिणेतच वास्तव्यास आहेत. आपण आता त्यांचाच परामर्श घेणे उचित होय.” कुलगुरू अगस्त्यांनी सांगितले.

“हे ब्रह्मर्षी नारदा, दक्षिणेतील अगस्त्यांच्या वास्तव्याचा महिमा अपरंपार आहे. तथापि आम्ही कोणत्या प्रकारे कोणत्या मार्गाने दक्षिणेत जावे याविषयी आपणच आम्हाला मार्गदर्शन करावे.”

“हे रामचंद्रा, आपण अगस्त्यशिष्य विंध्य ओलांडून दक्षिणेकडे जावे. विंध्यवासिनी शक्तिमातेला वंदन करून अगस्त्यांच्या दिशेने निघावे.”

“हे नारदमुने, विंध्यअगस्त्य शिष्य कसे हे आम्हाला सांगा. हे रामचंद्रा क्षिप्रातट ब्रह्मा-विष्णू-महेशांच्या वास्तव्याने पुनीत आहे. तेव्हा त्यांनाच आपण हे विचारणे योग्य होय. तथापि आता आणखी उशीर न करता आपण लवकरात लवकर दक्षिणेकडे निघावे हे उत्तम.”

“जशी आपली आज्ञा.”

“नारायण नारायण, आपले कल्याण होवो!” नारदांनी श्रीरामांना आशीर्वाद दिला आणि नारद निघाले.

“हे भ्राताश्री तात, आता अधिक वेळ न घालविता आपण विंध्य पर्वताकडे जाऊया!”

“हे लक्ष्मणा, तुझे म्हणणे योग्यच आहे. तथापि विंध्य गुरुश्रेष्ठांची कथा यथायोग्य प्रकारे समजून घेतल्याशिवाय येथून जाणे योग्य होईल का?”

“हे नाथ, आपण म्हणता ते योग्य आहे. तथापि प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवांशी कसा संपर्क करणार?”

“हे देवी, आपण येथेच देवाधिदेव ब्रह्मदेवांचे चिंतन करूया. आपल्या कार्यात सहकार्य करण्यासाठी ते नक्कीच लवकरच आपणास भेटतील.”

श्रीरामांनी उज्जैन नगरीत महांकाळेश्वराच्या सान्निध्यात क्षिप्रेच्या साक्षीने आवाहनपूर्वक ब्रह्मदेवाला पाचारण केले. सप्तदिनांच्या प्रतीक्षेनंतर प्रत्यक्ष ब्रह्मदेव चतुर्मुखी देव प्रसन्न झाले.

“हे श्रीरामा, तुझ्या आवाहनामुळे आम्हाला येथे उपस्थित व्हावे लागले आहे. खरेतर आपण साक्षात विष्णुतत्त्वाचे अवतार आहात. आपणास माहीत नाही अशी कोणतीही गोष्ट या पृथ्वीतलावर नाही.”

“हे प्रभो, माझा मोठेपणा कथन करून एकप्रकारे आपण मला पुढील कार्याची प्रेरणाच देत आहात. हे सृष्टिरचयिता भगवन् ब्रह्मदेवा, आपण

आम्हाला विंध्यपर्वत अगस्त्यांचे शिष्य कसे झाले हे विदित करावे.”

“हे रामचंद्रा, अगस्त्य महान द्रष्टे, स्वयंप्रकाशी अथर्वण आणि आयुर्विद्या जाणणारे आहेत हे आपण जाणता. मेरूपर्वतात जन्माला आलेले मान मान्य मान्दार्थ अर्थात अगस्त्य मेरूपर्वतावरील अनेकविध औषधी, अनेकविध वनस्पती गोळा करून त्यांचा उपयोग यज्ञसत्रांमध्ये, सोमसिद्धीसाठी आणि अथर्वणासह औषधीसिद्धीसाठी करीत असत. आपल्या सततच्या अभ्यासाने अनेक वनस्पतींची पाषाणांची, जलप्रवाहांची अलौकिकता अगस्त्यांनी सिद्ध केली. विंध्यांना दक्षिणोत्तर वाहणाऱ्या इंद्रमरुतांकडून अगस्त्यांच्या कथा ऐकीवात येत असत. अगस्त्य सर्व प्रकारची विषे नाहीशी करू शकतात. नवी शरीरे निर्माण करू शकतात हे विंध्यांना कळले. विंध्यांना मनात आपल्या अस्तित्वाचा, आपल्यावरील वनस्पतींचा उपयोग झाला तर आपल्यालाही श्रेष्ठत्व प्राप्त होईल असे वाटले. त्यांनी अगस्त्यांना काशीक्षेत्री जाऊन भेटावयाचे ठरविले. एका तेजस्वी तरुणाचे रूप घेऊन विंध्य अगस्त्यांकडे आले.

“हे सर्वश्रेष्ठ ऋषे, मी आपणास शरण आलो आहे. मला आपला गुरुप्रसाद मिळावा.” तेजस्वी तरुणाने विनविले.

“हे तेजस्वी नायका, तू कोण आहेस? तुला माझ्याकडून गुरुपदेश कोणत्या कारणासाठी हवा आहे? मला सविस्तर सांग बरे.” अगस्त्यांनी विचारले.

“हे श्रेष्ठ गुरो, मी जंबुद्वीपाच्या मध्यभागी स्थित असा विंध्य पर्वत आहे. प्रत्यक्ष पार्वतीमातेने माझ्या ठिकाणी अनेकविध वनस्पती जन्माला घातल्या आहेत. प्रकृतीने प्रसन्न होऊन निर्माण केलेली उपयुक्त सृष्टी माझ्या शरीराला सुशोभित करते आहे. या सृष्टीच्या आशीर्वादाचा उपयोग आपण करावा अशी माझी प्रार्थना आहे.” विंध्याने विनविले.

“हे पर्वतराज विंध्या, मी अवश्य तुझ्या वन्यसंपत्तीचा उपयोग करीन!”

“हे अगस्त्य महर्षी, आपण मला आपला शिष्य म्हणून गुरुपदेश करावा अशी माझी प्रार्थना आहे.”

“हे विंध्या, तुला माझा शिष्य होण्यासाठी काही साधना करावी लागेल.”

“आज्ञा गुरुदेव.”

“दक्षिणोत्तर वाऱ्यांना अडविताना आणि पक्ष्यांचे स्थलांतर करताना जे बीज तुझ्या पृष्ठावर सांडते, त्यामुळे सर्व प्रकारच्या वनस्पती तुझ्यामध्ये उत्पन्न

होतात. दक्षिण आणि उत्तर मुळात विरुद्ध प्रवासी असल्याने या बीजांमध्ये तारकमारक शक्ती निर्माण होतात. त्या बीजांना तू धारण करून त्यांची एकत्रित जोपासना कर. तुझ्यावरील जलौघांना महाजलौघात समाविष्ट होण्यास मदत कर. सोमवल्लीची धारणा तुझ्या ठिकाणी वेगळ्या स्वरूपात शिवप्रसाद म्हणून मी देत आहे. त्याचीही धारणा तू प्रयत्नपूर्वक करावी. पर्जन्याचे व्यवस्थापन सर्व ऋतुचक्रासाठी समानतेने होईल असे कर आणि ऋषिमुनींना यागसत्रे करण्यासाठी मदत कर. हिंस्त्र श्वापदांना आणि मायावींना सन्मार्गाला लाव!”

“जशी आज्ञा!” असे म्हणून विंध्याने अगस्त्यांना वंदन केले.

“हे ब्रह्मन, विंध्य अविचर असून अगस्त्यांनी त्यांच्याशी संवाद कसा साधला?”

“हे रामचंद्रा, तू मोठाच मार्मिक प्रश्न विचारलास, चर आणि अचरसृष्टी ब्रह्मचैतन्यातून निष्पन्न झाली आहे. याचे ज्ञान द्रष्ट्या ऋषींना, ब्रह्मज्ञानी तपस्व्यांना असते हे तू जाणतोस. विंध्याला आज्ञा देण्याचे सामर्थ्य अगस्त्यांजवळ त्यामुळेच होते.

विंध्यपर्वत आपल्या ठिकाणी अगस्त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे वर्तनयुक्त तपश्चर्या करू लागला. प्रत्यक्ष प्रकृती त्यामुळे प्रसन्न झाली. शिवासह पार्वतीचा वास विंध्यावर होऊ लागला. शिवगणांची ये-जा सुरू झाली. यज्ञकर्म घडू लागले. ऋषिमुनी, तपस्वी तपाचरणासाठी विंध्याश्रयी येऊ लागले. स्वतः अगस्त्यांनी विंध्यपर्वतात महासोमयागसत्रपूर्वक इंद्र, मरुत, मित्र, वरुण, ब्रह्मा, गणेश, विष्णू, शिव यांसह अनेक देवतांना आवाहन केले. इंद्राने शिवस्तुतिपूर्वक इंद्र दरबारातील मनोरंजन उत्सव विंध्यावर केले. नारदमुनींसह अनेक मुनिवर विंध्याचलास प्रदक्षिणा करून कैलासप्रदक्षिणेचे तपोबल प्राप्त करू लागले.

“अगस्त्यांच्या अथर्वणविद्येला आणि आयुर्विद्येला विशेष पूरक वनस्पती प्राप्त होऊ लागल्या. विंध्यातून अगस्त्य आश्रमांमध्ये वनस्पतिवाहन सुरू झाले. अगस्त्यांच्या रसशाळेमध्ये रसनिष्पत्ती होऊ लागली. पर्जन्य व्यवस्थापन, जलप्रवाह व्यवस्थापन यामध्येही विंध्याने चांगलीच प्रगती केली.”

अगस्त्यांच्या एका सोमयागसत्रप्रसंगी प्रत्यक्ष ब्रह्माविष्णूमहेश उपस्थित असताना अगस्त्यांनी विंध्याचा गौरव केला. दक्षिणमेरू असे विंध्यास संबोधिले.

अगस्त्यांच्या या आशीर्वादाने विंध्य बहरून गेला.

“हे ब्रह्मन, विंध्याने एवढी तपश्चर्या केल्यावर विंध्यांना अगस्त्यांचा आशीर्वाद मिळणे आवश्यकच होते.”

“होय वत्स, आशीर्वाद मिळणे आवश्यक होतेच तथापि अगस्त्यांचा सनातन संदेश मात्र विंध्य विसरले. आपण अगस्त्यांचे लाडके शिष्य आहोत, अशी त्यांची भावना झाली.”

“महर्षी अगस्त्यांनी विंध्यांना शासन केले काय?”

“हे रामचंद्रा, अगस्त्य शिवांचेच अवतार. त्यांनीच वाढविलेल्या शिष्यांचा गुणगौरव करण्यातच ते दंग होते. अगस्त्य गुरुकुलातल्या आयुर्विद्येसाठी विंध्यांचा उपयोग होत होता. अनेक शिष्य विंध्यांच्या सहवासात आयुर्विद्येविषयी संशोधन करण्यात गुंतले होते. आयुर्विद्या विकसित होत होती. अगस्त्यांच्या अथर्वविद्येलाही विंध्य उपयुक्त होत होता. त्यामुळे विंध्याने अगस्त्यांची चांगलीच मर्जी संपादन केली होती. विंध्याला, आपण मेरूपर्वताचे स्थान मिळविले असे वाटू लागले.”

“हे ब्रह्मदेवा, सृष्टिचयिते आपणच आहात. मग सृष्टिनिर्मितीचा हा सोहळा आपणच का थांबविला नाही? आपणच जर विंध्यावर विविध वनस्पतींसह सर्व गोष्टी निर्माण करण्याचे थांबविले असते तर?”

“हे रामचंद्रा, अगस्त्यांवर लोककल्याणाचे कार्य आम्हीच सोपविले आहे. त्या कार्यास अडथळा निर्माण झाला असता. हे रामचंद्रा, ब्रह्मविद्येला निर्मितीची आज्ञा कैवल्याकडून प्राप्त होते आहे. ती कशी मोडणार, शिवाय अगस्त्यांनी विंध्यांना दिलेले वरदान कसे खोटे ठरविणार?”

“हे भगवान, विंध्याने अगस्त्यांची अवज्ञा तर केली नाही ना?”

“नाही, तीच तर खरी कथा आहे!”

“हे ब्रह्मदेवा, विंध्यपर्वतांची कथा ऐकण्यास मी अगदी उत्सुक झालो आहे. कृपया ती कथा सांगा.”

“हे रामचंद्रा, विंध्य पर्वताविषयी कथा ऐकण्याचा आपला हट्टच आहे तर मी तो नक्कीच पुरवितो. विधात्याने अर्थातच परब्रह्माच्या आज्ञेने, मी, भगवान विष्णू आणि शिव सृष्टीचे नियंत्रण करतो. अर्थात आमच्या वतीने हे कार्य नेहमीच ऋषी करतात. निसर्गाचे व्यवस्थापन करून चराचराला, मानवाला ज्ञानी बनविणे, मुक्तीचा मार्ग दाखविणे हे ऋषींचे कार्य होय. ऋषी हे कार्य

निर्गुण निराकार, केवल अशा परब्रह्मातून प्रकटलेल्या सृजन, व्यवस्थापन आणि प्रलय या त्रिविध शक्तींच्या परिनियमनात करीत असतात. जन्माला येणे, परिपोषित होणे, सृजन करणे आणि विसर्जित होणे हा सृष्टीतील चराचराचा स्वभाव आहे. या स्वभावाविरुद्ध वागण्याकडे चराचराची मनस्वी प्रवृत्ती असते. ही या असलेपणाची कैवल्याच्या मायेतून, अर्थात अभ्याससमयतेतून, निष्पन्न झालेली दुसरी बाजू होय. यातच चराचर सृष्टीतील सर्व पदार्थ स्वभावभ्रष्ट होऊन वाहवत जातात आणि दुःखी होतात. म्हणूनच आपण उत्पत्ती प्रक्रियेतील एक अपरिहार्य अवस्था आहे असे लक्षात घेऊन, निर्लेप बनून, त्या सृष्टिकौतुकाचा अर्थातच कैवल्य क्रीडनाचा आनंद घेणे म्हणजे ज्ञानी होणे किंवा आर्य होणे, तेजस्वी होणे होय! हे रामचंद्रा, अगस्त्य ऋषींनी समन्वयाची, सामंजस्याची भूमिका घेऊन अहंकाररूपी अज्ञान नाहीसे करून सर्वांना आर्य बनविण्याचे व या अवस्थेतून नारायणरूप बनविण्याचे अहर्निष कार्य केले. त्याचाच एक भाग विंध्य गर्वहरण होय. विंध्य कथा जे जे ऐकतात, ते नेहमीच समतोलबुद्धीने व यमनियमांना धरून वर्तन करतात व पुण्यवान होतात हे लक्षात ठेवा.”

“हे ब्रह्मदेवा, आपण दिलेल्या दिव्य ब्रह्मज्ञानाने आम्ही पावन झालो आहोत. आता तर आमची विंध्य कथा श्रवण करण्याची उत्सुकता मेरूपर्वताच्या शिखराएवढी वाढली आहे.” श्रीराम उत्सुकतापूर्वक म्हणाले.

“हे रामचंद्रा, तुझ्यासारखा डोळस श्रोता लाभल्याने मला ही विंध्यकथा कथन करण्याची आतुरता आहे. ऐक.

“अगस्त्य शिष्य विंध्य पर्वत म्हणून परिपूर्ण अवस्थेस पोहोचला, निबिड अरण्याने वेढलेला, अनेक पयप्रपात ओसंडून वाहवणारा, आरोग्य, ऐश्वर्य प्रदान करणारा, आकाशाला भिडणारा, ऊन, पाऊस, वारा, यांचे नियमन करणारा, असंख्य प्रकारची चरसृष्टी लीलया आपल्या कुशीत सांभाळणारा, प्रेरणादायी, पवित्र आणि प्रकाशमान ऋषींचे सान्निध्य लाभलेला, यज्ञभूमी म्हणून उपयुक्त व प्रसिद्ध असलेला झाला. विश्वात विंध्याची सर्वत्र वाहवा झाली. विंध्य ऋषी म्हणून त्याची अग्रक्रमाने गणना होऊ लागली. मेरू, विंध्य, सह्य, मलय या पर्वतराजीमध्ये त्याला विशेष महत्त्व प्राप्त झाले. अगस्त्यांच्या शिष्यमालिकेतील मेरूमणी म्हणून विंध्यांची ख्याती झाली. एकदा अगस्त्य शिवपार्वतींशी सृष्टिरहस्याविषयी चर्चा करीत असतांना पार्वतीमाता अगस्त्यांना म्हणाली,

“हे वत्स, विंध्य सर्वगुणसंपन्न असा तुझा शिष्य आहे. तुझ्या जनकल्याण

मोहिमेत तो आरोग्यदायी म्हणून अग्रक्रमाने असतो. तुझ्या हट्टामुळेच भूतमाता बनून विंध्यवासिनीच्या स्वरूपात तेथे वास करते.”

“होय माते, आपल्या आशीर्वादाने आणि औदार्यानेच केवळ विंध्य माझ्या कार्यात उपयुक्त ठरला आहे. त्याची उपयुक्तता जंबुद्वीपाला दक्षिणोत्तर सारख्याच स्वरूपात ठरली आहे.”

“होय हे खरेच, तथापि विंध्य एकनिष्ठ गुरुभक्तीपासून काहीसा विचलित झाला आहे असे मला संवेदित होते आहे.”

“हे माते, तसे असेल तर मी आत्ताच विंध्याची परीक्षा घेतो.”

“हे वत्सा, माझ्या मनातील ही शंका व्यर्थ करण्याचा प्रयत्न करावा. तथापि विंध्याला या स्थितीची कल्पनाही येऊ नये. एखादी कृपाळू माय आपल्या लडिवाळ मुलावर ज्याप्रमाणे सुसंस्कार करते त्याप्रमाणे हे कार्य करावे.”

“हे कालीमाते, अहंकार दमनार्थ सदैव तत्पर असलेली माता विंध्य पर्वताच्या संदर्भात मात्र स्नेहाळ झाली आहे हे कसे?”

“हे अगस्त्यमुने, चराचर सृष्टीचे आरोग्य हे सर्वांत मोठे ऐश्वर्य आहे. या आरोग्याचे व्यवस्थापन करण्याची शक्ती विंध्यामध्ये तुझ्या कृपेने प्राप्त झाली आहे. आरोग्य निकोप असण्यासाठी आत्मा आणि मन निकोप असावे लागते हे तू जाणतोस. आपल्याला कोणी शासन करतो आहे. आपण दूषित आहोत ही भावना कोणत्याही कारणाने विंध्यात होणे योग्य होणार नाही.”

“हे माते, आपण म्हणता त्याच पद्धतीने मी वेळ येईल तेव्हा वागेन. आपण निश्चित असा.”

अगस्त्य पार्वतीमातेचे संदेश मनात ठेवून काशीपुरीत महायागासाठी निघाले. काशीनगरीत विश्वेश्वरांच्या साक्षीने सृष्टीच्या नियमित व्यवस्थापनासाठी सूर्य, इंद्र, मरुत, अग्नी, सोम, ब्रह्मा, विष्णू आणि शिव याचबरोबर पृथ्वी आणि जलौघ यांच्या संबंधाने महायागसत्रे करण्याचा संकल्प अगस्त्यांनी केला. या यागातून पर्जन्य, सूर्यप्रकाश आणि जलौघ यांचे नियोजन साध्य होणार असल्याने अगस्त्यांनी सर्व ऋषिमुनींना पाचारण केले. लोपामुद्रा आणि अगस्त्य यांनी मरिची ऋषींना यज्ञाचे यजमानपद दिले. कश्यप, मित्रावरुण,

असित, देवल या सर्व आपल्या पितृस्थानी असलेल्या ऋषिशक्तींना यजमानपदाचे सहयोगी म्हणून विविध सत्रांत यजमानपद दिले. वसिष्ठ व अरुंधतींना यज्ञयागसत्राचे व्यवस्थापन सोपविले. शतार्चन ऋषींना यज्ञसंपन्नतेसाठी पौरोहित्य दिले. अगस्त्यांनी आपल्या सर्व शिष्यगणांना आपापल्या आश्रमात सत्रे सिद्ध करण्याची आज्ञा केली. इध्मवाह दक्षिणेतील सर्व आश्रमांत सत्रे संपन्न करणार होते, तर अगस्त्य मुनिग्रामाधिष्ठित अगस्त्य उत्तरेतील आश्रमातील सत्रे पूर्ण करणार होते. अगस्त्यांनी मला अर्थात ब्रह्माला आणि पुत्री सरस्वतीला यज्ञप्रसंगी सूक्ते उद्धृत करण्याची विनंती केली. नारदमुनी, श्रीगणेश, कार्तिक आणि नंदिकेश्वर यज्ञयागसत्रे निर्वेधपणे पार पडावेत म्हणून आपल्या शिवगणांसह संस्थापित करण्याची प्रार्थना श्रीगणेशांना आवाहनपूर्वक केली. श्रीगणेशांकडून याग निर्विघ्नपणे पार पाडण्याची खात्री झाल्यानंतर अगस्त्यांनी सोम सिद्ध करण्यास सुरुवात केली. विविध स्तुतिस्तोत्रांनी सोमरसप्राशनार्थ आवाहन करण्यात आले. अतिशय तेजस्वी असा सोमरस सिद्ध झाला.

सोमरसाच्या प्राशनाने आवाहित देवता, ऋषिमुनी, पुरोहित, देवगण तृप्त झाले आणि सोमगायनपूर्वक सत्रांना सुरुवात झाली. अग्नी प्रज्वलित झाला. अप्रिसूक्ताने प्रसन्न होणारा अग्नी आपल्या मुखाने सर्व देवतांसाठी आहुती स्वीकारू लागला.

अगस्त्य ऋषींनी आरंभिलेल्या या महायागाची सप्त सत्रे अतिशय यशस्वी झाली. वैदिक देवता अगस्त्यांवर प्रसन्न होत गेल्या. पर्जन्य, वायू, जलौघ यांचे नियमन, व्यवस्थापन करण्याचे अगस्त्यांचे आवाहन सर्वांनी स्वीकारले. कार्यसिद्धीसाठी पुढील सत्रे सुरू झाली. सूर्य आणि मरुत देवतेला अगस्त्यांनी अतिशय पूज्य भावाने आहुती अर्पण केल्या. सूर्याच्या बरोबरीने दिवसरात्रीचे नियमन करणाऱ्या चंद्रालाही कधी नव्हे त्या आहुती प्राप्त झाल्या. मेरूपर्वताला आवाहनपूर्वक आहुती देण्यात आल्या. मेरूपर्वताबरोबर विंध्य, मलय, सह्याद्री पर्वतांनी आहुती घेण्याचे कार्य संपन्न झाले. विंध्याच्या मनातील विचलन या वेळी अगस्त्यांना जाणवले.

“हे विंध्या, तू माझा खूपच लाडका शिष्य असताना तू यज्ञयागसत्रप्रसंगी काहीसा उद्विग्न का दिसत आहेस. या यज्ञयागसत्राने तुझे मनातील दुःख नाहीसे होवो व तू प्रसन्न राहो असा मी तुला आशीर्वाद देतो.”

“हे गुरुश्रेष्ठा, आपल्या दर्शनाने आणि आशीर्वादाने मी धन्य झालो.

आपण शिष्याचे मन जाणून घेणारे महान गुरू आहात. शिष्याची मनोकामना पूर्ण करून दुःख नाहीसे करण्याचे महान सामर्थ्य आपणात आहे.”

“होय, वत्सा, सत्यनिष्ठेने प्राप्तकर्तव्य स्वीकारूनही जर विक्षेपपूर्वक काही दुःख वाट्यास आले तर सत्शिष्याचे ते दुःख नाहीसे करणे गुरुजींचे कामच आहे. तेव्हा तू चिंता करू नकोस व दुःखाचा त्याग कर.”

“जशी आज्ञा मुनिवर.”

“विंध्य मनातून अतिशय प्रसन्न झाला. त्याला वाटले, अगस्त्यांनी आपल्याला आपल्या मनातील इच्छा जाणून आशीर्वाद दिला आहे. इकडे अगस्त्यांनी दुःख अहंकारातून निर्माण होते, ते दूर कर, असाच जणू सूचक संदेश विंध्याला दिला होता.”

“विंध्य मनात विचार करू लागला, “मी श्रीगुरूंच्या सर्व प्रकारच्या प्रकल्पांसाठी, कार्यासाठी, यज्ञयागसत्रासाठी अतिशय साहाय्यभूत आहे. तरी देखील अगस्त्यांनीही अग्रपूजेचा मान मेरूपर्वताला अर्थात हिमालयाला दिला. हे गुरुजींचे वागणे अन्यायकारक आहे. प्रत्येकाने आपल्या योग्यतेप्रमाणे न्याय मिळविण्यासाठी प्रयत्न केला पाहिजे हीच सत्यनिष्ठा होय.”

विंध्याच्या मनात नकळत मेरूपर्वताविषयीची स्पर्धा सुरू झाली. द्वेषाने त्याच्या मनाचा ताबा घेतला. मेरूपर्वतापेक्षा आपण शक्तिशाली आणि महान आहोत हे सिद्ध करण्याची आता वेळ आलेली आहे असे विंध्याला वाटले. त्याने विचार केला, मी अगस्त्यशिष्य आहे. अगस्त्य प्रत्येक गोष्ट अगोदर सामोपचाराने, सामंजस्यानेच सांगतात. मलाही याच मार्गाने जाणे योग्य ठरेल. त्यादृष्टीने विंध्यांनी प्रयत्न सुरू केले. त्यांनी प्रथम अगस्त्य गुरुस्वरूप प्रत्यक्ष शिवांना प्रार्थना केली. आपली महती परोपरीने कथन करून मेरूपर्वताच्या बरोबरीने शिवांचा निवास विंध्यावरही आहे हेही कथन केले. मेरूपर्वतापेक्षा आपल्याला दुय्यम स्थान दिले जाते हे सांगून विंध्याने, ‘ॐ नमः शिवपार्वत्ये नमः’ या मंत्राचा लक्ष जप करून शिवांना आवाहन केले. प्रसन्न झालेल्या शिवपार्वतींनी योग्य त्याप्रकारे विंध्याचे मनोरथ पूर्ण होईल असा आशीर्वाद देऊन स्वीकृत कार्य विंध्याने समरसतेने करीत राहावे असे समजावून सांगितले. अनेक दिवस वाट पाहूनही आपल्या सन्मानाची कोणतीच कृती घडना असे विंध्याला वाटू लागले.

सूर्य आणि चंद्र रोज मेरूपर्वताला प्रदक्षिणा घालतात हे पाहून त्याचे मन

उद्विग्न झाले. आपल्यालाही सूर्यचंद्राने मेरूप्रमाणेच प्रदक्षिणा घालून आपला सन्मान करावा असे विंध्यांना वाटे. विंध्य सूर्याकडे गेले.

“हे सूर्यनारायणा, आपणास वंदन असो. मी मनातील शंका निवेदनार्थ आलो आहे. अभय असावे. आपण सर्वसाक्षी आहात. सर्वश्रेष्ठ आहात तरीसुद्धा आपण मेरूपर्वताला नित्य प्रदक्षिणा करता. आपल्या प्रमाणे आपणातूनच निष्पन्न झालेला चंद्रही मेरूप्रदक्षिणा करतो. याचे रहस्य कोणते?”

“हे महासामर्थ्यशाली विंध्या, मेरूपर्वत अनादी आणि अनंत साक्षी आहे. त्यांच्या साक्षीने आणि आश्रयाने भूतलाच्या कल्याणार्थ शिवपार्वती मेरूपर्वतावर वास करतात. सृष्टीच्या समतोलासाठी प्रकाश आणि उष्णता अर्थात अग्नी, वायू आणि पर्जन्य यांचे नियमन करण्यात मेरूंचा मोठा वाटा आहे. जगन्निर्णयाने त्याच कारणाने सूर्य आणि चंद्र यांना मेरूपर्वताला प्रदक्षिणा करण्याची आज्ञा केली आहे. सृष्टिकर्त्यांच्या आणि देवेंद्रांच्या आज्ञेने, लोककल्याणासाठी आम्ही मेरूपर्वतास ही प्रदक्षिणा करतो आहोत.”

“हे सूर्यनारायणा, मीही मेरूप्रमाणेच अनादी अनंत आहे. सृष्टीतील शक्तींचे नियमन करण्याचे सामर्थ्य माझ्याही ठिकाणी आहे. माझ्याही ठिकाणी साक्षात शिवपार्वतींचा वास आहे. मेरू उत्तर दिशेचे नियमन करतो तथापि मी भूपृष्ठाच्या मध्यावर असून उत्तर आणि दक्षिण दोन्हीकडील नियमन करतो. असे असतानाही आपण मला प्रदक्षिणा घालून सन्मान देत नाही, हा माझा अवमान आहे. तेव्हा येथून पुढे मलाही तुम्ही दोघांनी प्रदक्षिणा घालावी अशी माझी इच्छा आहे.” विंध्याने गर्वोद्धत विनंती केली.

“हे महाशक्तिशाली विंध्यपर्वता, आपण सर्वच जगन्निर्णयत्यांच्या आज्ञेप्रमाणे काम करणारे आहोत. तेव्हा अशा प्रकारचा दुराग्रह आपण करणे योग्य होणार नाही. उलट जगन्निर्णयत्यांच्या सृष्टिनियमनाचे आपण पालन केले पाहिजे, तेव्हा आपण हा दुराग्रह सोडून देणे चांगले होय.”

“हे सूर्यनारायणा, मी आपणाकडे न्याय्यकृती करण्यासाठी आग्रहपूर्वक विनंती करावयास आलेलो असतानाही आपण माझे म्हणणे टाळता आहात. माझा अवमान करून आपण विनाकारण आपल्यात वितुष्ट निर्माण करीत आहात.” विंध्याने निक्षून सांगितले.

“हे तेजस्वी विंध्यपर्वता, माझा आपला अवमान करण्याचा अजिबात हेतू नाही. मी केवळ आज्ञांकित आहे, ही गोष्ट मी आपल्या निदर्शनास

आणली आहे. त्यामुळे आपणास दुःख झाले आहे. मी आपली क्षमा मागतो. आम्हाला जगन्नियंत्याने आज्ञा केल्यास मी आपणासही प्रदक्षिणा घालण्यास तयार आहे.”

“हे सूर्यनारायणा, आता जे काय आज्ञापालन असेल ते आपणच करा. मी माझी मनीषा पूर्ण होण्याची वाट पाहीन.”

निकराचे सांगून विंध्य पुन्हा स्वस्थानी आला. काही दिवस वाट पाहिल्यानंतर सूर्य-चंद्रांच्या प्रदक्षिणेत काही बदल होत नाही हे पाहून त्यांनी मनाशी निश्चय केला. काही झाले तरी आपण मेरूपेक्षाही मोठे आणि पराक्रमी आहोत हे सिद्ध करावयाचे, विंध्य स्वतःच्या मनाशी म्हणाला.

विंध्याने ठरविल्याप्रमाणे कृती सुरू केली. सूर्य आणि चंद्र यांचा प्रदक्षिणामार्ग अडवला की आपोआपच ते आपल्याला प्रदक्षिणा घालू लागतील. सृष्टीचे संपूर्ण लक्ष केवळ आपल्याकडे येईल. अग्रक्रमाने आपल्याला स्थान मिळेल, असे मनात विचार करून विंध्य स्वतःच्या मनातच खूष झाला.

विंध्य दिवसेंदिवस वाढू लागला. विंध्यावरील चराचराला सुरुवातीला विंध्याच्या वृद्धीचा अभिमान वाटत होता. तथापि विंध्य सतत उंच उंच वाढू लागला. मेरूप्रमाणे त्यावरही हिमवर्षाव होऊ लागला. तीही स्थिती ओलांडून तो आकाशाकडे झेपावू लागला. मेरूपर्वताला विंध्य आपणापेक्षा मोठा होत आहे हे पाहून आश्चर्य वाटले.

“हे विंध्य पर्वता, आपण एकाएकी वृद्धत्व स्वीकारून आकाशाकडे का झेपावता?” हिमालयाने पृच्छा केली.

“मला जगन्नियंत्यांची आणि अगस्त्यांची आज्ञा आहे?”

“काय, परब्रह्मांची आणि अगस्त्यांची आज्ञा आहे? परंतु तसे तर काही विदित झाले नाही!” हिमालय म्हणाला.

“मेरू, ज्येष्ठ होण्याची आज्ञा मला आहे, आपल्याला नाही.” विंध्याने हेटाळणी केली.

“मेरू गप्प झाला. विंध्याच्या मनात काही तरी वेगळेच सुरू आहे हेही त्याच्या ध्यानात आले. परंतु परब्रह्म आणि अगस्त्य यांचे नाव घेतल्यावर बोलणार तरी काय? त्यांनी मूक राहावयाचे ठरविले. विंध्य वाढतच राहिला. अद्यापही सूर्य आणि चंद्र यांचा मार्ग आपण अडवू शकत नाही याचे शल्य सतत त्याच्या मनाला लागून होते. विंध्याने आणखी उंच व्हायचे ठरविले.

पृथ्वीला दुःख होऊ लागले. ती विंध्याकडे आली.

“हे विंध्यपर्वता, आपण एवढ्या वेगाने का बरे वाढत आहात. आपल्या या उत्थापनाने माझ्या समग्र शरीरात विवरे होऊ लागली आहेत. उदरातील अगणित रस विचलित झाले आहेत. सागर उचंबळून भीषण लाटांनी किनारे छिन्नविच्छिन्न होत आहेत. तेव्हा हे विंध्य पर्वता, आपले हे भूगर्भवच्छेदक वाढणे थांबवणे योग्य नव्हे.” पृथ्वीने आर्ततेने सांगितले.

“हे भूमाते, मला मेरूपर्वतापेक्षा ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ व्हायचे आहे. माझे वाढणे थांबवावयाचे असेल तर मेरूपर्वताला लहान होण्यास सांगावे म्हणजे तुझी होणारी हानी भरून निघेल. एवढे दिवस मेरूपर्वताने मोठेपणाचे ऐश्वर्य उपभोगले. आता ते भाग्य माझ्या वाट्याला आले पाहिजे. हे माते, त्यासाठी तू मेरूलाच विचारावेस हे बरे.” विंध्याने काहीसे उद्धटपणाने उत्तर दिले. विंध्याशी बोलण्यात अर्थ नाही असे समजून पृथ्वी मूक झाली.

सागरातील हालचाली प्रचंड वाढल्या. प्रलय जवळ आला किंवा काय याची भयशंका निर्माण झाली. सागराने विंध्यांना प्रार्थना करावयाचे ठरविले. सागर आपल्या समग्र जलचरांसह विंध्याकडे आले.

“हे विंध्य पर्वता, तुला आमचे वंदन असो.”

“हे सागरा, तुम्ही आमचे गुरुबंधू आहात. आपण कोणत्या कारणास्तव येणे केलेत ते कृपया सांगावे.”

“हे विंध्या, महापराक्रमी पर्वता, माझ्या ठिकाणी जसे जलचरांचे वैविध्य आहे तसे आपल्या ठिकाणी वनचरांचे वैविध्य आहे. त्यांचे जीवन आपल्यावर अवलंबून आहे.”

“हे सागरा, आपल्या जलचरांच्या जीवनात मी कोणत्याही प्रकारे विक्षेप आणला नाही. आपण का बरे व्यथित झाला आहात?”

“हे विंध्य पर्वता, आपण उंच उंच आकाशाकडे झेपावत आहात. त्यामुळे माझ्या उदरात प्रचंड प्रमाणात विचलन होते आहे. त्यामुळे माझ्या आश्रयाने असलेले जलचर मरून जाण्याची शक्यता आहे. आपले हे विचलन आपण थांबविले तरच आमचे जीवन सुरळीत राहील तेव्हा...”

“हे सागरा, आपल्या या अवस्थेला हा विंध्य कारण नाही. मेरूपर्वत आणि त्या पर्वताचा मोठेपणा गात फिरणारे सूर्य आणि चंद्र या गोष्टीला कारणीभूत आहेत. तेव्हा आपले गाऱ्हाणे आपण त्यांच्याकडे मांडून उपाय

करावेत म्हणजे सर्वकाही सुरळीत होईल.”

सागराचे बोलणेच खुंटले. सागराने सूर्यदेवांना वंदन करून घडलेला प्रकार सांगितला. सूर्यदेवाने दिलेला परामर्श ऐकून सागरही मूक झाला. काय करावे कळेना.

द्विजगणांचे दक्षिणोत्तर जाणेच खुंटले. ते सर्व विंध्याकडे परामर्श घेण्यासाठी धावले. विंध्यांनी त्यांनाही सूर्यनारायण आणि मेरूपर्वत त्यांच्याकडे जाण्यास सांगितले.

“विंध्यपर्वताचे उंचउंच जाणे वाढतच चालले. कैलास, गौरीशंकर शिखरांच्या वर विंध्य पोहोचला. अद्यापही तो वाढतच होता. काशीस्थित यज्ञसागसत्रामध्ये मग्न असलेल्या ऋषींनी पाहिले, तो विंध्यपर्वत आभाळाला भिडला आहे. सर्व देवांनाही चिंता निर्माण झाली. भगवान इंद्र, मरुत काळजी करू लागले. मात्र अद्यापही सूर्य आणि चंद्र काही केल्या विंध्याला अडविता येईनात. बर्फाच्छादित प्रदेश खालीच ठेवून विंध्यांचे डोके वरवर सरकत होते. ब्रह्माविष्णुमहेश स्मितपूर्वक हा प्रकार पाहात होते. पृथ्वी मात्र आता फारच चिंतातुर झाली होती.

सूर्य पूर्वोत्तर सरकला आणि विंध्याने सर्व तपश्चर्या पणाला लावून आणखी उंच झेप घेतली आणि आश्चर्यकारक घटना घडली. विंध्यांची अजस्र भिंत दक्षिणोत्तर पसरली. उत्तर आणि दक्षिण असे दोन भाग थेट निर्माण झाले. आभाळ भेदून विंध्य आभाळपलीकडे गेला. दक्षिणेकडे संपूर्ण रात्र तर उत्तरेकडे सूर्यप्रकाश अशी परिस्थिती निर्माण झाली. ही अजस्र भिंत पाहून दक्षिणेकडील इध्मवाह आणि अगस्त्य गोत्रज कुलगुरू, राजे, नागरिक, पशुपक्षी सगळेच घाबरून गेले. कावेरीने पृथ्वीची समजूत घातली. अगस्त्य दक्षिण तुटून देणार नाहीत असे आश्वासन दिले. इध्मवाहने अंतर्ज्ञानाने घडला प्रकार समजून घेतला.

इध्मवाह अर्थात दृढस्यूतांनी संकट निवारणार्थ यज्ञसत्र सुरू केले. पाण्ड्य, पौलस्त्य, पुलह, वानर, क्रतु आदी सर्व कुळे अगस्त्यपुत्रांबरोबर सत्रात सामील झाली. सूर्योदयच नसल्यामुळे सत्रे सुरू करण्यासाठी सूर्यप्रतिमा तयार करून सूर्योदय निर्माण करण्यात आला आणि सत्रे सुरू झाली. अग्निमुखातून सर्व देवतांना हविष्य प्राप्त होऊ लागले आणि इंद्रादी सर्व देव खडबडून जागे झाले. विंध्य अवघी पृथ्वीच नाहीशी करून टाकील असे सर्वांना वाटू लागले.

विंध्य मात्र अगस्त्यांचे चिंतन करीतच आपला आकार वाढवत होता.

यज्ञसत्रांमध्ये मग्न असलेला मान मान्दार्थ अगस्त्य एकाएकी कृष होऊ लागले. त्यांची तपःशक्ती आणि यज्ञशक्ती क्षीण होऊ लागली. लोपामुद्रा मोठ्या आश्चर्याने हा सर्व प्रकार पाहात होती. यज्ञ संपन्न व्हावा म्हणून तिने प्रार्थना सुरू केली होती.

“नारायण नारायण, इंद्रदेवांना माझे वंदन असो. हे इंद्रदेवा, आपले विश्वात सर्वदूर राज्य असताना विंध्यपर्वत विश्वव्यापक होऊन सर्व सृष्टीला दास करू पाहात आहे यावर तातडीने काही तरी मार्ग काढावा.”

“हे नारदा, आम्ही त्याच विवंचनेत आहोत. आपणच आम्हाला परामर्श द्या.” इंद्रदेवांनी हताशपणे सांगितले.

“हे देवतांनो, आपण ब्रह्माविष्णुमहेशांना परामर्श विचारूया.” सर्व देव देवेंद्राच्या नेतृत्वाखाली काशीक्षेत्री अगस्त्यांच्या यज्ञस्थळी जमले. ब्रह्माविष्णुमहेश चिंताक्रांत होऊन सत्रमग्न अगस्त्यांचे अवलोकन करीत होते. इंद्रादी देवांना पाहून त्यांनी विचारले.

“हे देवेंद्रा, आपण असे भयग्रस्त होऊन का आला आहात? वास्तविक पाहता विंध्यांचे संकट आपणच दूर केले पाहिजे.”

“हे त्रिदेव, आपण आम्हाला क्षमा करावी व सर्व सृष्टीला वाचवावे.”

“विंध्यपर्वत अगस्त्यांच्याच शक्तीने व आशीर्वादाने हे सारे करीत आहे.”

“हे देवेंद्रा, तर मग यज्ञसत्रांनी आपणा सर्वांना प्रसन्न करून घेऊन अगस्त्यांनी कोणते यश संपादन केले?” ब्रह्मदेवांनी विचारले.

“नारायण नारायण, हे देवाधिदेवांनो ही विचार करण्याची वेळ नाही. कृती करण्याची वेळ आहे. सर्व गोष्टी अगस्त्यऋषींपर्यंत येऊन पोहोचत आहेत. त्यांनाच शरण जाणे क्रमप्राप्त आहे.”

“सर्व देव यज्ञाची पूर्णाहुती होताच अगस्त्यांना भेटले. प्रत्यक्ष मी अर्थात ब्रह्मदेवाने अगस्त्यांना वंदन करून म्हटले,

“हे अगस्त्या, आम्ही सर्व देव आपणास शरण आलो आहोत. सृष्टी वाचविणे हे केवळ आता आपल्या हाती आहे!”

“हे देवांनो, आपण सर्वजण वंदन करून लाजविता आहात? माझ्याकडून कोणता अपराध घडला? ज्या कारणाने आपण सर्व मला शरण आला

आहात? मी आपणा सर्वांची क्षमा मागतो.”

“हे अगस्त्या, आपले शिष्य विंध्य जंबुद्वीपाची दोन शकले करून सूर्य, चंद्र, तारे, द्विजगण सर्वांची वाट अडवून बसले आहेत. त्यांना थांबविण्याचे सामर्थ्य कोणातही नाही. कारण ते तुमच्या सामर्थ्याचे चिंतन करून आपलाच उपयोग यासाठी करून घेत आहेत.”

“हे, ब्रह्मचैतन्यांनो, माझी शक्ती ही आपणच प्रदान केली आहे.”

“ती आपलीच शक्ती आहे. हे देवहो, आजवर आपल्याच शक्तीचा अहंकाराने वापर करणारे अनार्य उदंड झाले आहेत. विंध्य हा देखील असाच अनार्य अवस्थेपर्यंत पोहोचला आहे. त्याचा अहंकार नाहीसा केला पाहिजे. परंतु जगन्मातेने आशा केल्याप्रमाणे विंध्याला लडिवाळ उपदेश करून त्यांचा अहंकार नाहीसा केला पाहिजे. त्यासाठी मला मी काय करावे ते मला सांगा. आपल्या सर्वांच्या इच्छाशक्तीने, आशीर्वादानेच मी हे काम करेन.”

“हे, अगस्त्या, कोणत्याही युक्तीने आपण विंध्यांना उंच होण्यापासून परावृत्त करावे किंवा त्यांना थोपवावे म्हणजे पुन्हा सृष्टिचक्र पूर्ववत् सुरू होईल.”

“नारायण नारायण, हे महर्षी अगस्त्ये, आपले पुत्र इध्मवाह संकटनिवारणार्थ यज्ञसत्र करीत आहेत. त्यांना आशीर्वाद देण्यासाठी आपण दक्षिणेकडे जावे. विंध्याला ओलांडून जावे म्हणजे आपल्या आज्ञेने विंध्याला वाकावे लागेल. तसे घडले नाही तर विंध्याशी युद्ध करण्याशिवाय कोणताही पर्याय राहणार नाही.” नारदांनी उपाय सुचविता सुचविता प्रसंगाचे गांभीर्यही लक्षात आणून दिले.

“हे अगस्त्या, वत्सा, मी सांगितल्याप्रमाणेच तू विंध्याला समजाव. तुला नक्कीच यश येईल.” पार्वतीमातेने सांगितले.

“आज्ञा माते.” समस्त देवांना वंदन करून अगस्त्य कृश अवस्थेत लोपामुद्रेसह दक्षिणेकडे विंध्याच्या बाजूने निघाले.

विंध्यपर्वताने लोपामुद्रेसह कृश झालेल्या महर्षी अगस्त्यांना पाहिले. महर्षी अगस्त्य बहुधा आपली समजूत काढण्यासाठी आले असावेत असे विंध्यास वाटले. त्याने मनाशी विचार केला. “काही झाले तरी न्याय मिळाल्याशिवाय शांत व्हायचे नाही.” त्याच्या मनात गोंधळ निर्माण झाला. महर्षी अगस्त्यांना सामोरे जाऊन वंदन करावे की करू नये? वंदन केले तर

त्यांनी दिलेला उपदेश पाळायचा की पाळायचा नाही? ते उपदेश करतील की आज्ञा करतील? हा गोंधळ सुरू असतानाच “नारायण नारायण, हे विंध्य महापर्वता, तुझा महाकाय देह पाहून विश्व चकित झाले आहे. तुझ्याएवढा श्रेष्ठ पर्वत कोणताही नाही.”

“वंदन मुनिवर, आपण यावेळी कसे?”

“विशेष नाही, म्हटले आपले गुरू महर्षी अगस्त्य येत आहेत, याची सूचना आपणास द्यावी. कारण आता पायथ्याशी काय येत आहे ते कदाचित कळतही नसेल.”

“ब्रह्मर्षी नारदा, आपण म्हणता ते खरे आहे. पायथ्याशी काय आहे ते दिसत नाही आणि दिसावे अशी अपेक्षा नाही आणि तशी आवश्यकताही नाही तरी सुद्धा...”

“तरी सुद्धा काय, पर्वतराय विंध्य?”

“प्रत्यक्ष गुरू माझ्यापर्यंत येत आहेत आणि ते मला माहीत नाही असे कदापिही होणार नाही. त्यांच्यामुळेच मी एवढ्या महान पदाला पोहोचलो आहे.”

“पण असे पाहा, महर्षी अगस्त्यांनी जर तुला पुन्हा पूर्वपदावर यायला सांगितले तर?”

“माझा सन्मान मला मिळण्याचे अभिवचन मिळाले तर मी जरूर पूर्वपदावर येईन. मला फक्त न्याय हवा आहे.”

“परंतु समजा अगस्त्यांनी न्यायाचा विचार न करता आपल्याला पूर्वपदावर यावयास सांगितले तर?”

“हे ब्रह्मर्षे, अगस्त्य, असे काही करणार नाहीत. ते माझ्या न्यायाचा विचार नक्कीच करतील आणि जर तसे घडलेच नाही तर मी माझे ते दुर्दैव समजेन.”

“परंतु विंध्यपर्वता, सर्व देवांनी आपणास थोपविण्यासाठीच अगस्त्यांना पाठविले आहे. त्यामुळे ते आपणास थोपविण्याचाच प्रयत्न करतील असे मला वाटते. आपले अहित होऊ नये म्हणून मी आपणास सूचना केली इतकेच.” नारदमुनींची सूचना ऐकून विंध्य फारच चिंतामग्न झाला. अगस्त्यांची ताकद त्याला पुरेपूर माहीत होती. त्यांच्या शिष्यत्वामुळेच विंध्याला असा अतिरेक करता आलेला होता. त्यामुळे अगस्त्यांना सामोरे जाणे तर आवश्यकच

आहे. शिवाय संघर्ष करता कामा नये आणि तरीही आपले ईप्सित साध्य झाले पाहिजे अशा कात्रीत तो सापडला. काहीतरी मार्ग अगस्त्यच काढतील असे त्याला वाटत राहिले. त्यामुळे अगस्त्यांच्या स्वागताची मनाची तयारी करून विंध्य अगस्त्यांना सामोरा आला.

त्याने काहीसा विचार करून अगस्त्य आणि लोपामुद्रेला उभ्यानेच वंदन केले.

“प्रणाम गुरुदेव, प्रणाम माते!” विंध्य म्हणाला.

“हे लोपामुद्रा, आवाज तर विंध्याचाच वाटतो आहे तथापि मला विंध्य का दिसत नाही?”

“होय महर्षी, हा विंध्याचाच आवाज आहे. विंध्यानी आपणाला मौखिक किंवा वाणीबद्ध प्रणाम केला.”

“गुरुवर्य, आपण मला, या विंध्याला ओळखले नाही.”

“हे भक्तश्रेष्ठा, मी तुला ओळखले नाही असे नाही परंतु तुला भेटण्यासाठी तू समोर दिसायला हवास ना?”

“हे ऋषिवर, मी आपलाच आज्ञांकित आहे, तथापि या भेटीत ते शक्य होईल असे दिसत नाही. मी जर आपणास वंदन करण्यासाठी वाकलो तर तेवढ्या कालावधीत सूर्य, चंद्र, तारे त्यांची प्रदक्षिणा पूर्ण करून माझी तपश्चर्या, माझे मन्तव्य भ्रष्ट करतील. तेव्हा हे मुनिवर, मी काय करावे ते मला सांगा.” विंध्याने अगस्त्यांना विचारले.

आता मात्र अगस्त्य पेचात सापडले. त्यांना पार्वतीमातेचे शब्द पुन्हा आठवले.

“हे, हृदयप्रियशिष्य विंध्या, तुझ्या या महाआव्हानाने आम्ही उभयता खरेच थक्क झालो आहोत. माझा शिष्य म्हणवून घेण्यास तू सर्वार्थाने परिपूर्ण आहेस. परंतु हे शिष्योत्तमा, तुझी विजयी मुद्रा पाहण्याचे त्राणही माझ्यात नाही आणि माझ्याबरोबर तुझी माता लोपामुद्राही आहे. तेव्हा तुझ्या मुखापर्यंत अवकाशात येणे माझ्याने शक्य नाही. त्यात मला दक्षिणेकडे माझा पुत्र व तुझा भ्राता इध्मवाह किंवा दृढस्यूत याने मांडलेल्या यज्ञसत्रास उपस्थित राहायचे आहे. तेव्हा मी तुला ओलांडून कसा जाऊ? हे तूच मला सांग. तू उंच उंच जावे, मेरूपेक्षा महान व्हावे किंबहुना माझाही पराभव करावा असेच मला वाटते. कारण त्यातच माझा विजय आहे. परंतु आता माझ्या शरीराची

अवस्था हे सगळे पेलण्याची नाही. हे मला तुझ्याजवळ निवेदन केले पाहिजे. शिवाय तुझ्या ध्येयापासून मी तुला परावृत्तही करू इच्छित नाही. कारण महाबलशाली होण्यासाठी गुरूने नेहमीच शिष्याला प्रोत्साहन द्यायचे असते. तेव्हा माझी अवस्था मी तुला सांगितली. दक्षिणेत माझा पुत्र माझी वाट पाहत आहे. तथापि तुझी इच्छा व परवानगी नसेल तर माझा नाईलाज आहे. लोपामुद्रेचे देखील हेच म्हणणे आहे. तेव्हा काय ते तूच ठरव.” अगस्त्यांनी पेच टाकला.

“महर्षी अगस्त्यांचे अर्थात आपल्या महातपस्वी सद्गुरूचे वचन ऐकून विंध्य चांगलाच बुचकळ्यात पडला. सद्गुरूची अवज्ञा करावी तर तपःसामर्थ्य लयाला जाते आहे, आज्ञा पाळावी तर आपण विश्वाला दिलेले आव्हान विफल होते. काय करावे असा विचार करताना विंध्याच्या मनात असा विचार आला, “आपल्याला महाकाय अवस्था केव्हाही प्राप्त करून घेता येईल. विश्वाला आपल्या मताप्रमाणे वाकविण्याची ताकद आपणात अगस्त्यांमुळेच आली आहे. त्यांचे आपण शिष्योत्तम आहोत. त्यांच्या बळानेच आपण हे सर्व करू शकतो तर पुढेही आपणास करता येईल. शिवाय आता आपण सर्व विश्वाला आपल्या गुरुगौरवाचे प्रदर्शन करून गुरू व शिष्यमहिमा वाढवू शकू. त्यामुळे आपोआपच आपल्या म्हणण्याप्रमाणे सारे काही होईल.” असा विचार करून विंध्य अगस्त्यांना म्हणाला,

“हे ऋषिवर गुरो, मला आपली पाद्यपूजा करून दर्शन घेण्याची इच्छा आहे. आपल्या आशीर्वादाने माझी तपस्या भंग पावणार नाही हे मला पटले आहे. आपण मला आशीर्वाद देऊनच पुढे जा.”

“तथास्तु!” गुरूंनी तथास्तु म्हणताच विंध्य नम्र झाला. त्याने वाकून झुकून महर्षी अगस्त्य आणि लोपामुद्रा यांचे दर्शन घेतले. त्यांची पाद्यपूजा केली.

“हे सर्वज्ञगुरो, मीच आपल्या मार्गात आडवा येऊन घोर अपराध केला आहे. तेव्हा मला आपण द्याल ते शासन घेण्याची तयारी आहे. माझे मन आपण जाणताच, माता लोपामुद्रा आणि आपणांस पूर्ण शरण आल्यामुळे पूर्वपदाला आलो असून आपला दक्षिणपथ मुक्त केला आहे. आपण अवश्य त्यावरून पुढे जावे व मला कृतकृत्य करावे.” विंध्याने पाय धरले होते.

“हे शिष्योत्तमा, तुझ्या गुरुभक्तीने मी धन्य झालो. मला तुझा अभिमान

वाटतो. तुला अहंकाराचा स्पर्शही राहिला नाही. हे पाहून मी अतिशय आनंदित झालो आहे. आता अधिक वेगाने आणि शतपटीने तुझा उपयोग लोककल्याणासाठी होईल आणि उत्तरदक्षिणेचा भ्रातात्राता म्हणून अवघे विश्व तुला सतत स्मरण राहील. उत्तर-दक्षिण यात्रा करताना तुझे दर्शन घेतल्याशिवाय यात्रा आणि जीवन सफल होणार नाही. त्यामुळे तुला मेरूपेक्षाही महत्त्वाचे आणि मध्यवर्ती स्थान प्राप्त होईल. ब्रह्माविष्णुमहेशांचे कायम वास्तव्य तुझ्यात राहील असा मी तुला वर देतो.”

“हे महर्षे, मी धन्य झालो.”

“हे विंध्य पर्वता, आता माझी एकच विनंती आहे.”

“आज्ञा गुरुदेव.”

“मी आणि लोपामुद्रा दक्षिणेत वास्तव्यासाठी व इधमवाहच्या यज्ञासाठी जात आहोत. येताना पुन्हा तुला भेटून येथून वास्तव्य करून पुढे जाऊ. तोपर्यंत तू पुन्हा दक्षिणोत्तर मार्ग अडविण्याचे मनातही आणू नकोस.”

“जशी आज्ञा गुरुदेव.”

अगस्त्य, लोपामुद्रा विंध्याचा मोठ्या जड अंतःकरणाने निरोप घेऊन पुढे पंचवटीमध्ये आले. विंध्य अंतर्मुख झाला. आपल्याकडून घोर पातक घडत होते याचे भान त्यास आले. आपण दुराग्रहाने आपल्याच गुरूंसह सर्वांचाच विनाश ओढवून घेत होतो. ब्रह्माने दिलेल्या अवस्थेत कार्यमग्नतेने तपश्चर्या करून परब्रह्मपद प्राप्त करावयाचे असते. या तपश्चर्येचा मार्ग नेहमी लोककल्याणाचा असतो. आपण आपल्या कृतीने सर्व विश्वाचा रोष ओढवून घेतलाच घेतला तथापि अहंकाराचा आश्रय घेऊन सत्त्वच्युत झालो होतो हेही एकप्रकारे भ्रष्टच होणे होय. आपल्या गुरूंनी आपल्याला वाचविले म्हणूनच येथून पुढे गुरुमहिमा गाऊन चराचरात अगस्त्यविद्या वृद्धिंगत होण्यासाठी आयुष्य वेचावयाचे हेच श्रेयस्कर होय.

विंध्याने मार्ग मोकळा केला आणि सृष्टिचक्र यथाक्रम सुरू झाले. अगस्त्यांनी आणि विंध्याने अवघ्या विश्वाला उपकारित करून ठेवले. अहंकाराने विंध्यपर्वताने दक्षिणेकडे पुन्हा अंधाराचे साम्राज्य पसरविले होते. चांद्रवंशी विश्व आणि सूर्यवंशी विश्व अशी दुही निर्माण झाली होती. अहंकाराचा विनाश करून अत्यंत लडिवाळपणाने अगस्त्यांनी पार्वतीमातेचा शब्द खरा करून सर्वांनाच सन्मानित केले तरी विंध्याविषयीची कटुता सर्वांच्या मनात रेंगाळतच

राहिली. अगस्त्यांच्या भ्रमंतीनेही ती नाहीशी झाली नाही. मात्र आता हे रामचंद्रा, तुझ्या आगमनाने आणि विंध्य परिक्रमेने ती कटुता नाहीशी होईल. म्हणूनच तू विंध्य परिक्रमा कर.” प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवांनी रामचंद्रांना विंध्य कथा सांगून अहंकाराने सर्वांचाच कसा ऱ्हास होतो हे सांगितले. जो ही कथा वाचतो तो अहंकार सोडून नम्र होतो आणि सदैव सुखी होतो. ब्रह्मदेवांचे हे वक्तव्य प्रभू रामचंद्रांच्या मनात सतत घोळत राहिले. ब्रह्मदेवांनी रामचंद्रांचा निरोप घेतला आणि प्रभू रामचंद्रांनीही क्षिप्रेचा निरोप घेऊन ते विंध्याकडे निघाले.

विंध्यपर्वताच्या पायथ्याशी श्रीरामप्रभू गहिवरले. विचारी, नम्र आणि गुरुभक्तीपरायण विंध्यपर्वताला त्यांनी वैदेहीसह साष्टांग दंडवत केला. लक्ष्मणांनी विचारले.

“हे तात, आपल्या नेत्रांत अश्रू?”

“लक्ष्मणा, ज्यांच्या स्मरणानेही अहंकार नाहीसा व्हावा असे हे विंध्य पर्वत आपले अस्तित्व परोपकारार्थ त्यागून गुरुचरणी लीन झाले आहेत. विंध्यपर्वत ब्रह्मदेवांचे अवतार आहेत असे नारदमुनींनी सांगितलेले तू विसरलास काय? या विंध्य पर्वतावर उमामहेश्वरांचे स्थान आहे. विंध्यवासिनीच्या वास्तव्याने अहंकारी, दुष्ट, कपटी दानवांचे निर्दालन करण्याची प्रेरणा प्रत्येकास मिळते. पश्चात्तापदग्ध माणूस खऱ्या अर्थाने पावन झालेला असतो, त्याचे प्रत्यक्ष उदाहरण आपण पाहात आहोत. अगस्त्यांच्या आयुर्विद्येचा उत्तराधिकारी म्हणून विंध्यपर्वताची ख्याती आहे. उत्तरदक्षिणेच्या निवासींना एकत्र भेटीसाठीचे विश्रामधाम विंध्य आहे. त्यांची पावन कथा त्यांच्या मुखाने ऐकण्याचे भाग्य आपणास लाभले ही केवळ अगस्त्यांची कृपाच होय. मान मान्य मान्दार्य असे अगस्त्य आपल्या परमशिष्याला चिरंतनासाठी परोपकार्याचा अर्थातच परब्रह्मालीलेचा उपदेश करून गेले, हे विंध्य पर्वताचे परमभाग्य होय.” श्रीरामांनी सविस्तरपणे श्रीलक्ष्मणांचे समाधान करण्याचा प्रयत्न केला.

“परंतु हे भ्राताश्री, विंध्याने पुन्हा केव्हाही महत्त्वाकांक्षी होऊ नये, यासाठी विंध्याला वचनात बांधून टाकणे हे अगस्त्यांचे सर्व देवतांच्या मान्यतेसह केलेले कृत्य पुण्यपावन कसे ठरते?” लक्ष्मणाने विचारले.

“हे लक्ष्मणा, सर्वलोकहितार्थ, एखाद्यावर अन्यायकारक वाटणारी गोष्ट लादली तरी तो न्यायच ठरतो. कारण न्याय नेहमीच समाजहिताचा अगोदर विचार करतो. म्हणूनच हे लक्ष्मणा, पर्वतराज विंध्यांनीही विचारपूर्वकच अगस्त्यांचा बहुमान करून सृष्टिचक्राला केलेला अवरोध नाहीसा केला. त्यांच्या या कार्याला त्रिवार अभिवादन असो.”

श्रीरामचंद्र भारलेपणाने बोलत होते. सीता आणि लक्ष्मण एकाग्रपणे प्रभू रामचंद्रांच्या मुखीचे बोल मनात साठवत होते. त्यांचे हे बोलणे विंध्य शांतपणे समितपूर्वक श्रवण करीत होता.

“हे अगस्त्यकार्याने प्रेरित, अगस्त्यमार्गाने जनहितैषी कार्य करण्यास सिद्ध झालेल्या प्रभू रामचंद्रा, पतिव्रता सुलक्षणी सीतामाई, सतत सावलीप्रमाणे प्रभूंबरोबर राहण्याचे भाग्य लाभलेल्या हे लक्ष्मणा, आपले विंध्याचलात स्वागत असो. हे प्रभो, मी अनेक युगे आपली वाट पाहत तिष्ठत आहे. आज आपल्या दर्शनाने मी खरोखरी कृतार्थ झालो. आपण येथे निवास करून मगच पुढे प्रस्थान करावे.” विंध्याचे हे विनम्र भाषण ऐकून श्रीरामाला आनंद वाटला. तिघांनी विंध्याला वंदन केले आणि विंध्याचे आशीर्वाद घेतले.

काही दिवस विंध्याच्या कुशीत अगस्त्यविद्येचे अवलोकन, चिंतन करीत त्यांनी विश्राम केला. विंध्याच्या परिसरातील नयनमनोहर दृष्यांनी प्रभू रामचंद्रांसह वैदेही अगदी प्रसन्न झाल्या. विंध्याच्या तीर्थात स्नाने करून त्यांनी स्वतःला अधिक आरोग्यवान केले. विचारविनिमय करून पुढील प्रवासास जाण्याचे ठरविले. तिघेही विंध्याचा निरोप घेण्यासाठी विंध्यवासिनीमातेच्या समीप आले. विंध्यांनी विंध्यवासिनीचा प्रसाद श्रीरामांना अर्पण करून क्षेम पृच्छा केली. त्यांना विविध प्रकारच्या वनस्पती प्रवासातील दुःखे सहज नाहीशी करण्याच्या हेतूने दिल्या.

“हे सद्गुरू, पर्वतराज विंध्य, आम्ही आपणाकडे मान मान्य मान्दार्थ अगस्त्यांच्या भेटीसाठी मार्गदर्शन घेण्याच्या हेतूने आलो आहोत. नारदांसह ब्रह्मदेवांनी आणि शिवांसह गोत्रज अगस्त्यांनी आपला परामर्श घेतल्याशिवाय पुढे जाऊ नये असे सांगितले.”

“हे प्रभो, अगस्त्य नर्मदेच्या सान्निध्यात राहून पुढे गोदावरीच्या दिशेने निघाले. गोदावरी तीरावर त्यांचे अनेक आश्रम आहेत. तथापि अगस्त्यांनी गुरुकुलाव्यतिरिक्त तपश्चर्येसह कायम वास्तव्यासाठी अमृतवाहिनीच्या तीरावर

एका मठाची उभारणी मोठ्या परिश्रमपूर्वक केली. तेथेच त्यांचे वास्तव्य असते. अगस्त्यशिष्य महान तपस्वी सुतीक्ष्ण मुनी आपल्याला योग्य त्याप्रकारे आश्रमापर्यंत पोहोचवतील. हे रामचंद्रा, अगस्त्य दक्षिणेमध्ये अमृतवाहिनीच्या तीरावर राहात असून त्यांचे हे तपश्चर्येचे स्थान असल्याने एकान्त स्वरूपाचे आहे. तेथूनच ते गंगागोदावरीवर नित्य स्नानास जातात. गोदावरी, पंचवटी, त्र्यंबकेश्वर स्थान आणि अगस्त्यांचा मठ या तीनही स्थानांना अगस्त्यांच्या दक्षिण संपर्क मोहिमेच्या दृष्टीने खूपच महत्त्व आहे. द्विजगण, वानर, एवढेच काय सर्प आणि हिंस्रश्वापदे अशी सर्व चरसृष्टी अगस्त्यपरंपरेत सहभागी झाली. त्यामुळे काशी, प्रयाग, मानससरोवर, गंगाद्वार, पुष्कर यापेक्षाही अगस्त्य परंपरेत या प्रदेशाला अधिक महत्त्व आहे. ह्या सर्व गोष्टी आपल्याला सुतीक्ष्णाकडूनच समजतील.” विंध्यपर्वताने माहिती दिली.

“हे पर्वतराज विंध्याद्री, आपल्या परामर्शाने आमचा दक्षिणेकडील मार्ग सुकर झालाच तथापि अगस्त्य कार्य पुढे नेण्याची जबाबदारी पेलण्यासाठी मार्गदर्शन मिळण्यासाठी देखील उपयुक्त ठरेल. आपल्या आशीर्वादाने आम्ही आमच्या वनवासातील मोहिमेत यशस्वी होऊ.” श्रीरामांनी कृतज्ञतापूर्वक सांगितले.

कृतज्ञतेने, भारावलेपणाने श्रीरामचंद्र, मैथिली आणि लक्ष्मण यांनी विंध्यापासून नर्मदा परिक्रमेला सुरुवात केली.

धर्म, भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव यांसह द्रौपदी वननिवासाश्रम करण्याच्या मिषाने तीर्थयात्रा, ऋषी, आश्रमभेट करीत पुण्यअनुभवसंपन्न होत, द्युतक्रीडेचे प्रायश्चित्त घेत निघाले. गंगाद्वारातील अगस्त्यमुनिग्राम स्थित अगस्त्याश्रमात त्यांनी निवास केला. गोत्रज अगस्त्य कुलगुरूंनी त्यांचा यथोचित सन्मान केला. गंगाद्वार तीर्थात स्नान करताना पांडव गंभीर झाले. मनामध्ये प्रायश्चित्ताची भावना होती. गंगेच्या विमल जलात उभे राहून अर्घ्यदान करताना साक्षात गंगामाता प्रकट झाली. युधिष्ठिरासह पांडवांनी प्रणाम केला.

“हे युधिष्ठिरा, वेदरचयिता व्यासांनी देखील या अगस्त्यमुनिग्रामात निवास केला होता. याच ठिकाणी त्यांना श्रीमद्भागवताची प्रेरणा झाली. भागवत धर्माच्या संस्थापनेने विश्वकल्याण होईल. चराचरात कैवल्य सामावलेले

आहे, याची प्रचीती येईल या उद्देशाने व्यासांनी, कैवल्यांनी त्रिदेवांच्या माध्यमातून रचिलेल्या आणि व्यवस्थित केलेल्या सृष्टीला कैवल्याची दृष्टी प्राप्त होऊन अहंकाररूपी राक्षस, दानव किंवा दैत्य नाहीसे होईल आणि धर्माचे अर्थातच विष्णुतत्वाचे राज्य निर्माण होईल असा विचार करून श्रीमद्भागवत पुराण सांगितले. हे कार्य त्यांनी शुकमुनी व्यास यांच्या मुखाने करविले. त्या श्रीमद्भागवताच्या कर्त्यास अगस्त्यांचे साहाय्य झाले होते. म्हणूनच कुरूकुलोत्पन्न व्यास आणि त्यांचेच एक अंग असलेले शुकमुनी अगस्त्यांच्या प्रेरणेने कार्य करीत राहिले. महर्षी अगस्त्यांमुळे लोककल्याणाचा मार्ग महर्षी व्यासांना लाभला. म्हणूनच हे पृथ्विपते धर्मराजा, गंगाद्वाराच्या साक्षीने उभ्या असलेल्या अगस्तीमुनिग्रामात आपण निवास करता आहात हे योग्यच होय. आता राजविलास भोगमार्ग सोडून देऊन लोककल्याणाच्या कार्याला आपण वाहून घ्यावे. संपूर्ण विश्व आर्यमय अर्थात ज्ञानसंपन्न करण्याचा प्रयत्न करावा.” गंगामातेने सांगितले.

“हे माते, अगस्त्यमुनिग्रामात आम्ही निवासास आहोत, तथापि त्यांची खूपच कमी माहिती आम्हास आहे. हे अगस्त्य कोण? त्यांचा व्यास महर्षींशी कोणत्या प्रकारे संबंध आला हे आपण कृपा करून सांगावे. आम्हाला लोककल्याणाच्या मार्गाने जाणे खरोखरीच आवडेल. श्रीकृष्णांच्या परामर्शानेच आम्ही अगस्त्यमुनिग्रामात यावयाचे ठरविले.”

“हे पांडवांनो, आपण लोककल्याणाच्या मार्गाने जाण्याचा नक्कीच विचार करणार याची मला खात्रीच होती. मला विलक्षण आनंद झाला आहे. हे वत्सांनो, अगस्त्य हे गंगापुत्र किंवा शिवपुत्रच होत. त्यामुळे गंगापुत्र भीष्मांचे हे भ्राते असून स्वाभाविकपणे कुरूकुलाशी अगस्त्य संबंधित आहेत.”

“हे कसे? हे माते, थोड्या विस्तारानेच आपण हे आम्हास कथन करावे.”

“हे पांडवांनो, मित्रावरुणांच्या पौरुषातून शिवस्पर्शाने व शिवांशाने पुष्करस्वरूप मान कुंभातून अर्थात मानस आणि मानमधून त्यांचा दैवी जन्म झाला. त्यांच्या जन्माला प्रेरक अशी स्वर्गीय अप्सरा उर्वशी ही देखील त्यांची लाक्षणिक माता ठरते. मरुतांच्या कृपेने मित्रावरुणाचे पौरुष मानकुंभात पडले आणि त्यातून त्यांचा जन्म झाला. या दृष्टीने ते मरुतपुत्रही ठरतात. उर्वशीचा पुत्र म्हणून मानाला मान्य करावयाचे ठरविले तर इंद्रही मानांचे पिताच म्हणावे

लागतील. याशिवाय मरिचऋषींपासूनची अगस्त्यांची परंपरा सांगितली जाते. त्या दृष्टीने अगस्त्य मरिच घराण्यातील होत, असेही म्हणता येते. याचा अर्थ हे युधिष्ठिरा, जगद्वंद्य युगपुरुष हे अशा परंपरेचे निर्माते असतात तेव्हा ऋषिपदी आरूढ होण्यासाठी अशा दिव्यातून मुक्तात्म्याला जावेच लागते. या अगस्त्यांनी देवगणांना अभयदान दिल्यामुळे देवांच्या संरक्षणाची जबाबदारी आपोआपच अगस्त्यांवर आली.”

“हे माते, अगस्त्यांनी हे संरक्षण कसे केले ते आपण आम्हाला सांगा.”

“हे युधिष्ठिरा, अगस्त्य उग्र तपस्वी असून ते दिवस जसे असतील तशी लोककल्याणकारी कार्ये अगस्त्यांनी करावयाची ठरविली. जेव्हा जेव्हा इंद्रादी देव संकटात असतील तेव्हा अगस्त्यांनी संकटनाशनार्थ आपले तपोऐश्वर्य पणाला सावून देवांना व मानवांना संकटमुक्त केले.” गंगामातेने सांगितले.

“हे माते, अगस्त्यांचा हा पराक्रम आपणच आम्हाला कथन करावा.”

“हे युधिष्ठिरा, आपण लोककल्याणाची प्रतिज्ञा घेऊन अगस्त्य आश्रमातील अगस्त्यांना हे विचारा. आपणास सावध करून आपल्याला योग्य दृष्टी मिळावी या हेतूने मी उपस्थित झाले.”

“हे माते, आम्ही धन्य झालो.” धर्मराज म्हणाले.

पांडवांच्या मनात अगस्त्यांविषयी कुतूहल निर्माण करून गंगामाता अंतर्धान पावली. पांडव अतीव कुतूहलाने अगस्त्यकथा ऐकण्यासाठी अगस्त्य आश्रमातील कुलगुरूंजवळ बसले.

“हे आचार्य, अगस्त्यांच्या आशीर्वादाने श्रीमद्भागवताची रचना झाली असे आम्हास गंगामातेने सांगितले. ती कथा आपण आम्हास सांगावी.”

“हे युधिष्ठिरा, शुकमुनी व्यासांच्या या कथेचे श्रवण शापमुक्तीसाठी केले जाते. आपणासही या कथेचा नक्कीच लाभ होईल. हे युधिष्ठिरा, शुकमुनी हे अतिविद्वान, तपस्वी पुरोहित होते. वुरूकुलाचे पौरोहित्य त्यांच्याकडे परंपरेने होते. अगस्त्यांच्या बरोबरीने तेही तपश्चर्या करीत होते. अगस्त्यांप्रमाणेच लोककल्याणाची चाड शुकांना होती. शुकमुनी द्विजरूपात सर्वत्र संचार करू शकत असत. विविध ठिकाणचे अनुभव आणि दंतकथा सर्वत्र पोहोचविण्यात त्यांना रस होता. देवांच्या समृद्धीसाठी आणि दानवांच्या नाशासाठी शुकमुनी विविध प्रकारे यज्ञसत्र करीत असत. देवांना साहाय्य करणाऱ्या या सर्वसंचारी

शुकमुनींना धडा शिकविण्याचा निश्चय दानवांनी केला. हे काम वज्रदंष्ट्र नावाच्या दानवावर सोपविण्यात आले. वज्रदंष्ट्र शुकांच्या आश्रमात त्यांच्या शिष्याचे रूप घेऊन वावरत असे. त्यामुळे त्यांच्याविषयी कोणाला संशय येणे शक्यच नव्हते. मात्र त्यांच्या दानवी वृत्तीनुसार तो सत्शिष्यांना आपल्या मायावी शक्तीच्या साहाय्याने विविध रूपे धारण करून छळत असे. त्यांची फजिती करून त्यांना कुख्यात करण्यात त्याला आनंद वाटे. तो कोणत्या शिष्याच्या रूपात वावरतो हे मात्र तो कोणाला कळू देत नसे. प्रत्येकवेळी वेगळ्याच शिष्याचे रूप तो संधी पाहून घेत असे. यज्ञसत्रांमध्ये सोमयागप्रसंगी विक्षेप आणून द्विजस्वरूपात सांडलवंड करण्यात त्याला मोठीच गंमत वाटे. शुकमुनींचे लक्ष मात्र शिष्यवर्गाच्या अभ्यासात सत्रे संपन्न करण्यात आणि लोककल्याणाची कार्ये करण्यात असे. वज्रदंष्ट्रांवर जी कामगिरी सोपविली होती ती मात्र त्याच्याकडून लवकर पूर्ण होत नव्हती. त्यामुळे दानव त्याच्यावर नाराज होऊ लागले होते. वज्रदंष्ट्र संधीची मोठ्या जिज्ञासेने वाट पाहत होता.”

“शुकमुनींचे कार्य प्रशंसनीय होते. ते अगस्त्यांना शतार्चिनांप्रमाणे जवळचे वाटत. अगस्त्यांनी एकदा शुकमुनींच्या आश्रमांना भेट देण्याचे ठरविले. ऋषींच्या संपर्कातून संशोधन पुढे जाईल यावर अगस्त्यांचा भर होता. अगस्त्य शुकमुनींच्या आश्रमाकडे येत असल्याचे वर्तमान शुकमुनींना कळले. त्यांनी अत्यंत आदरपूर्वक त्यांच्या स्वागताची तयारी केली. ऋषींनी ज्या सन्मानाने ज्येष्ठ ऋषींचे स्वागत करावे त्या तऱ्हेने शुकांनी स्वागत केले. वज्रदंष्ट्राने ही संधी उत्तम आहे असे पाहिले. शुकांनी अगस्त्यांना भोजनाचे निमंत्रण दिले होते. भोजनाची उत्तम तयारी झाली होती. अगस्त्य नेहमी स्नानोत्तर भोजन करीत असत.

“हे शुकमुने, आपल्या स्वागताने मी प्रसन्न झालो आहे. आपण मला भोजनाचे निमंत्रण दिले आहे तेव्हा मी स्नान करून आल्यानंतर यथाविधी भोजन करूया.”

“जशी आपली आज्ञा.” शुकमुनी म्हणाले. त्यांनी अगस्त्यांच्या स्नानाची तयारी केली. सरोवरावर शिष्यगणांना पाठविले. अगस्त्य पुन्हा परत आल्याचे पाहून शुकांना आश्चर्य वाटले.

“आपण स्नानास गेला होता.”

“होय तथापि भोजनासंबंधी एक सूचना करावयाची राहिल्याने मी आलो आहे.” वज्रदंष्ट्र अगस्त्यांचे रूप घेऊन आला होता. पूज्य भावनेमुळे शुकांना कळले नाही.

“आज्ञा!”

“हे बघ, आज भोजनात मला मेषाचे मांस भक्षण करण्याची इच्छा आहे तेव्हा.”

“आज्ञा, तसेच करू.” सूचना करून अगस्त्य निघून गेल्याचे पाहून शुकांनी मेष सिद्ध करण्यास सांगितले. तेवढ्यात वज्रदंष्ट्राने शुकांच्या एका शिष्यासच उत्तम मेष बनवून समोर आणले आणि अर्थातच त्या मेषाचे मांस सिद्ध करण्यास आले.

मांस शिजविल्याबरोबर ते नरमांस आहे हे शुकपत्नीला ध्यानी आले. ऋषींना ते वाढता कामा नये अन्यथा अनर्थ ओढवेल असा विचार करून ती गुपचूप मेषमांस सिद्ध करण्यासाठी दोन शिष्यांना हाताशी धरून योग्य ठिकाणी गेली.

एवढ्यात अगस्त्य स्नानाहून आले. शुकमुनींनी भोजनाची तयारी केली. वज्रदंष्ट्राने शुकमुनींच्या पत्नीचे रूप घेऊन शिजविलेले नरमांस अगस्त्यांच्या पात्रात वाढले आणि वज्रदंष्ट्र लगेचच निघून गेला. अगस्त्य भोजनास सुरुवात करणार तोच पात्रात नरमांस आहे हे त्यांच्या ध्यानी आले. अगस्त्य अतिशय संतप्त झाले आणि त्यांनी घोर शापवाणी उच्चारली,

“हे शुका, तू मला नरमांस पात्रात वाढलेस. नरमांस भक्षण करणारे अघोरी राक्षस असतात. तेव्हा तूही दानव म्हणून जन्माला येशील. तुझे सर्व प्रकारचे ऋषीत्व नाहीसे होईल आणि तू अतीव दुःखी होशील.”

अगस्त्यांना एकदम चिडायला काय झाले, हे शुकमुनींना कळना. तेव्हा त्यांनी परोपरीने समजावून सांगण्याचा प्रयत्न केला.

“हे ऋषिवर, आपल्याच सूचनेनुसार मी हे मेषमांस सिद्ध केले आहे.”

“हे शुकमुने, तुझी बुद्धी भ्रष्ट झाली असून तुला मेष आणि नर यातील भेदही कळनासा झाला काय?” चिडलेले अगस्त्य जेवणाच्या ताटावरून निघून जाऊ लागले. तेवढ्यात शुकपत्नी तेथे आली. तिने मेषमांस सिद्ध करून आणले होते. तेथे आल्यावर घडला प्रकार तिच्या लक्षात आला व ती अगस्त्यांना शरण आली.

‘हे महर्षे, मी अन्न सिद्ध केले तेव्हा ते नरमांस असल्याचे माझ्या ध्यानी आले. मी ते मांस बाजूला ठेवून मेषमांस आणावयास गेले होते. तेवढ्यात आपणास नरमांस कोणी वाढले?’

“हे ऋषिपत्नी, तू स्वतःच हे मांस महर्षींच्या पात्रात वाढले आहेस.”

“असे कसे शक्य होईल?”

वाद सुरू असता अगस्त्यांना अथर्वणाचा मायाप्रकार लक्षात आला. वज्रदंष्ट्र दानवांचा डाव सफल झाल्याचे अगस्त्यांच्या लक्षात आले. ते एकदम शांत झाले. अगस्त्यांना शांत झालेले पाहून घाबरून गेलेले शुकमुनी आणखीनच बुचकळ्यात पडले. शुक पूर्ण निष्पाप असून आपण मात्र शापवाणी उच्चारून बसलो हे अगस्त्यांच्याच ध्यानी येऊन त्यांना खूपच वैषम्य वाटले. त्यांनी शुकाची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला.

‘हे शुकमुने, तुमचा काहीही दोष नसताना दुष्ट दानवांनी मायावी युक्तीने तुम्हाला व यज्ञसंस्थेला त्रास देण्याचा प्रयत्न केला आहे. वास्तविक पाहता वज्रदंष्ट्र ह्या दानवाने आपल्या एका शिष्याला मेषरूप देऊन त्यांचे मांस सिद्ध केले. त्यामुळे आपला एक चांगला शिष्य प्राणाला मुकला आहे. आपल्या पत्नीने ते ओळखले व त्या देवी पुन्हा मेषमांस आणावयास गेल्या. त्यांनी आणलेही तथापि तत्पूर्वीच वज्रदंष्ट्राने ऋषिपत्नीचे रूप घेऊन पात्रात नरमांस वाढले आणि आपले अतिथी भोजनाचे स्वप्नही अपुरेच राहिले. यात तुमचा किंवा ऋषिपत्नीचा कोणताही दोष नाही. तथापि आता माझी शापवाणी खोटी होणार नाही. आपल्याला दानवरूप घेऊन जन्म घेणे क्रमप्राप्त आहे. आपण अज्ञानाच्या आहारी जाऊन अगदी चुकून हे कृत्य केले हे खरे आहे. तथापि आता त्याला माझा काही इलाज नाही. तेव्हा माझ्या शापवाणीनुसार दानव जन्म घेणार असला तरी मी उःशाप देतो. दानव म्हणून जन्माला आल्यावर आपण रावण नावाच्या अतिविद्वान तथापि दानवपदाला प्राप्त झालेल्या दानवाकडे दूत म्हणून कार्यमग्न व्हाल. दूतकार्य करताना आपल्याला विष्णुरूप अवतार श्रीरामचंद्रांचे दर्शन होईल आणि प्रभू रामचंद्रांच्या दर्शनाने आपले दानवरूप जाऊन पुन्हा ब्रह्मऋषिपद प्राप्त होईल.” पुढे खरोखरी शुकांना दानवरूप प्राप्त झाले आणि श्रीरामांना साहाय्य करण्याची संधी प्राप्त झाली. या संधीने ते पुन्हा शुकमुनीपदाला प्राप्त झाले. “हे धर्मराजा, या इतिहासाची पुनरावृत्ती होऊ नये हे कायम ध्यानात ठेवावे.” असे कुलगुरूंनी सांगितले.

“हे अगस्त्य कुलगुरो, आपण आम्हाला शुकमुनींची कथा सांगून एका प्रकारे अगस्त्यांची महानताही आमच्यासमोर मांडली. आम्ही धन्य झालो. तथापि प्रभू रामचंद्रांना अगस्त्यांचे मार्गदर्शन कसे लाभले, हा कथाभाग आपणच आम्हास सांगावा.” धर्मराजांनी विनविले.

“युधिष्ठिरा, आपण अगस्त्यांच्या मार्गानेच गोदातटाकी जाऊन वास्तव्य करा. तेथेच आपल्याला अगस्त्यकथा ऐकायला मिळतील. तेव्हा आपण पंचवटीस्थित आश्रमात जा. तेथेही आश्रमात अगस्त्य गोत्रज कुलगुरू आपणास राम-अगस्त्य कथा ऐकवतील.”

“धर्म, भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव आणि द्रौपदीसह गंगाद्वाराहून काशी क्षेत्री अगस्त्य आश्रमात आले. तेथेही त्यांनी कुतूहलाने अगस्त्यकथा विचारली. तेथील अगस्त्यांनी, समुद्राप्राशन, विंध्यदमन आदी कथा सांगितल्या. लोपामुद्रा विवाहकथा सांगितली. पांडव थक्क झाले. कावेरी आख्यानाने तर पांडव भारावूनच गेले. अगस्त्यांचे महान कार्य आपणही पुढे नेले पाहिजे असा विचार करून त्यांनी प्रवासाला सुरुवात केली.

काशीहून ते वननिवास करीत विंध्यवासिनीच्या दर्शनाला आले. विंध्यपर्वताची नम्रता पाहून क्षणभर धर्म थोडे वरमले.

“हे विंध्य पर्वतानो, आम्ही अगस्त्य मार्गाने जाण्यासाठी उत्सुक आहोत. आम्हाला गंगामातेने या मार्गाने जाण्यास आज्ञा केली आहे.”

“हे युधिष्ठिरा, अगस्त्यांचा मार्ग सोपा नाही. निर्लेप मनाने आणि कोणत्याही श्रेयाची अपेक्षा न ठेवता ही सेवा करावी लागेल. हे लक्षात ठेवून कार्य करावे लागेल.”

“हे विंध्य पर्वता, आम्ही सर्वजण अगदी व्रतस्थ राहून हे कार्य पुढे नेऊ. आपण आम्हास मार्गदर्शन करा.”

“हे पांडवांनो, अगस्त्य आयुर्विद्या, अथर्वण, कृषिविद्या, यज्ञसोमयाग विद्या, युद्धविद्या या विद्यांमध्ये पारंगत आहेत. त्याचबरोबर पर्जन्य आणि मरुत यांच्या व्यवस्थापनात निपुण आहेत. त्यांनी आपल्या गुरुकुलांची रचना विश्वभर केलेली असून शिवशंकर स्वतः त्यांचे गुरू आहेत. दक्षिणोत्तर अर्थात ब्रह्मा-विष्णु-महेश, इंद्र, मरुत, सूर्य या महत्त्वाच्या देवांबरोबरच सर्व ऋषिमुनी तपस्वी यांच्याशी त्यांचे जिव्हाळ्याचे संबंध आहेत. म्हणूनच हे पांडवांनो, उत्तर आणि दक्षिणेतील महत्त्वाचे वंश अगस्त्य परंपरेत सामील झाले आहेत.

कर्नाटक, आंध्र, तामिळनाडू, केरळ, श्रीलंका या सर्व दक्षिणात्य प्रदेशातील महत्वाच्या वंशांमध्ये अगस्त्य हे दैवत मानले जाते. त्यामुळेच प्रभू रामचंद्रांना मित्र जोडता आले आणि दानवांचा पाडाव करता आला. हे पांडवांनो, दक्षिणेत कोणत्या प्रकारे जावे, याविषयी स्वतः अगस्त्यांनी श्रीरामचंद्रांना मार्गदर्शन केले.”

“हे विंध्य पर्वतांनो, अगस्त्य आणि प्रभू रामचंद्र यांच्या भेटीचा प्रसंग आम्हाला विदित करावा.”

हे पांडवांनो, प्रभू रामचंद्र विंध्य पर्वत ओलांडून नर्मदा परिक्रमा करून पंचवटीकडे निघाले. मार्गात येणारे पर्वत, पठारे, वने ओलांडत, त्यातील दुष्टांचा नाश करीत, सामान्यांशी संवाद साधीत, मैत्रीचे संबंध प्रस्थापित करीत, ओळखी आणि संबंध दृढ करीत पुढे पुढे जात होते. रम्य नद्यांच्या परिसरांत काही दिवस मुक्काम करीत वनविहाराचा आनंद लुटीत पुढे पुढे प्रवास करीत होते. सारस, चक्रवाक यांसारखे पक्षी त्यांना दिसले. विविध सरोवरे आढळली. ठिपके असलेल्या काळविटांचे कळप, गवे, रानडुकरे, वाघ, सिंह, हत्ती अशी श्वापदे आढळली. वानरांच्या विविध जाती जणू रामसीता-लक्ष्मणाला साथसंगत करीतच निघाल्या होत्या.

वाटेत एक रम्य तलाव पाहून त्यांना खूप आनंद वाटला. पुष्करतीर्थ आणि मानस सरोवराची आठवण करून देणारी कमळे पाहून कमलनयना सीता तर हरखूनच गेली. सारस, हंस, कदंब अशा पक्ष्यांनी पण गर्दी केली होती. त्या रम्य तलावातून आश्चर्यकारक असा गाण्याबजावण्याचा आवाज येत होता. अवतीभवती कोणी दिसेना. जवळच एक आश्रम मात्र होता. तो पाहून तिघांना हायसे वाटले. ते त्या आश्रमाजवळ आले. हा आश्रम धर्मभूत नावाच्या मुनींचा होता. ते शिवभक्तीत रममाण झाले होते. प्रभू रामचंद्र आश्रमात आल्याचे वर्तमान त्यांना एका शिष्याने दिले. अयोध्यापती, विष्णुअवतार श्रीराम आणि सीता, शेषनाग लक्ष्मणांसह आले आहेत हे ऐकून धर्मभूतांना खूप आनंद झाला. धर्मभूतांनी सामोरे येऊन श्रीरामांना आदरपूर्वक आश्रमात नेऊन त्यांचे आदरातिथ्य केले आणि कुशल विचारले. श्रीरामचंद्रांना सरोवरातून येणाऱ्या आवाजाचे कुतूहल वाटत होतं. न राहवून त्यांनी धर्मभूतांना

विचारले...

“हे महामुने, हे अद्भुत गाणे, संगीतस्वर ऐकून आम्हा सर्वांनाच खूप कुतूहल वाटते आहे. तेव्हा हे कोटून, का ऐकू येते याविषयी आमची जिज्ञासा पूर्ण करा.”

श्रीरामांनी असे विचारल्यावर त्या मुनींनी त्या सरोवराचा इतिहास सांगावयास सुरुवात केली.

हे पंचास्परा नावाचे सरोवर आहे. या सरोवराचे पाणी सर्वकाळ टिकून राहते. हे सरोवर मांडवकर्णी मुनींनी आपल्या तपःसामर्थ्याने निर्माण केले आहे. या मांडवकर्णी मुनींनी दहा हजार वर्षे याच जलाशयात राहून, वायू भक्षण करून तीव्र तप केले. या त्यांच्या तपाने सर्व देव अत्यंत व्यथित झाले. इंद्रदेवांना मांडवकर्णी आपला स्पर्धक वाटू लागला. सर्व देवांनी समस्त देवांचे मुख असलेल्या अग्निनारायणाला पुढे करून ब्रह्मदेवांना गाऱ्हाणे सांगितले. मांडवकर्णींना देवपद हवे आहे, बहुधा इंद्रपदावरच त्यांचा डोळा असावा. त्यांच्या तपश्चर्येचा हेतू दानवांसारखा आहे. तेव्हा वेळीच या गोष्टीला थोपविणे आवश्यक आहे. ब्रह्मदेवांनी नेहमीप्रमाणे इंद्राला या मुनींच्या तपात विघ्न आणून तपोभंग करण्याची युक्ती सांगितली. देवेंद्रांनाही ही युक्ती तात्काळ पसंत पडली. देवेंद्रांनी आपल्या इंद्रलोकातील उत्तम अशा प्रमुख पाच अप्सरांची योजना या गोष्टीसाठी केली.

“त्रिकालज्ञ मुनी मांडवकर्णी आपल्या तपःसाधनेत गर्क होते. विरक्त अशा मांडवकर्णीला त्यांच्या तपश्चर्येपासून च्युत करून देवांची चिंता दूर करण्याचे कार्य त्या अप्सरांवर सोपविले होते. त्या अप्सरांनी मांडवकर्णीला आपल्या कामक्रीडेने मोहपाशात अडकविले. ऋषींमधील मदन जागृत झाला. या अप्सरांनी मुनींचे पत्नीत्व स्वीकारले. या सरोवरावर त्यांच्या रतीक्रीडेसाठी गुप्त घर बांधण्यात आले. या गुप्त घरात या अप्सरा मन मानेल तशा राहून, मांडवकर्णींचा मदनदाह वाढवून, त्यांना तपोयोगापासून परावृत्त करून रमवीत असतात. क्रीडा करीत असणाऱ्या त्यांच्याच वाद्यांचा हा ध्वनी आहे.” धर्मभूतांनी सरोवराची कथा सांगितली.

मांडवकर्णींच्या तपोयोगाची कथा ऐकून प्रभू रामचंद्र आणि लक्ष्मणांना आश्चर्य वाटले. श्रीरामांना मांडवकर्णींचा आश्रम आणि गुप्त घर पाहण्याची जिज्ञासा निर्माण झाली. त्यांनी सीतेसह त्या आश्रमात जायचा निर्धार केला.

आश्रमात गेल्यानंतर त्यांची कुतूहलपूर्ती झाली. मांडवकर्णींनी त्यांचा यथोचित सत्कार करून देवेंद्रांची ही युक्ती कळत असूनही समतोल राखण्यासाठी या गोष्टी स्वीकारल्या पाहिजेत असे समाधान करून रामांची समजूत काढली. तेथून त्यांनी श्रीरामांना सुतीक्ष्णांच्या आश्रमस्थानी जायला सांगितले.

श्रीरामचंद्र फिरत फिरत काही ठिकाणी निवास करीत अखेर सुतीक्ष्णांच्या आश्रमस्थानी आले. सुतीक्ष्णांना हे अपेक्षितच होते. सुतीक्ष्णांनी श्रीरामांचे उत्तम तऱ्हेने स्वागत केले. काही दिवस विश्राम केल्यानंतर प्रभू रामचंद्रांनी सुतीक्ष्णांना अगस्त्य आश्रमाविषयी विचारले. सुतीक्ष्ण आनंदित होऊन दशरथी श्रीरामांना म्हणाले, “हे रामा, मी सुद्धा आपणाला अगस्त्यांकडे जाण्याचे सुचविणार होतो. परंतु त्या अगोदर आपणच अगस्त्यांकडे जाण्याची इच्छा व्यक्त केलीत हे सुचिन्ह होय. हे रामचंद्रा, मान मान्य मान्दार्थ अगस्त्य कोठे आहेत हे मी आपणास सांगतो. या आश्रमापासून चार योजने जाऊन तेथून दक्षिणेकडे अत्यंत शोभनीय असा अगस्त्य गोत्रजांचा आश्रम आहे. निबीड अरण्याने वेष्टिलेल्या भागात पिंपळाचे बन शोभत आहे. पुष्कळ फळे, फुले आहेत आणि नानाप्रकारचे पक्षीगण विहार करीत आहेत. तेथे अगस्त्य मुनींचा आश्रम आहे. या आश्रमाभोवती केतकीची बने आहेत. कमळांनी भरलेले नाना तलाव आहेत. मोरांचे थवे आहेत. जवळून वाहणारा गोदावरी गंगेचा नितळ खळाळता प्रवाह आहे. हंसादी पक्ष्यांनी तलाव शोभिवंत झाले आहेत. चक्रवाकांनी त्या निसर्गशोभेत भरच घातली आहे. अगस्त्य भ्रात्यांच्या आश्रमात निवास करून प्रभातकाळी वनभागाच्या सहा पर्वतांच्या बाजूने दक्षिण दिशेकडे एक योजन दूर गेल्यावर तेथे अगस्त्य आश्रमाचे स्थान आहे. हा आश्रम पंचवटीपासून फार दूर नाही. परंतु हा आश्रम गोदावरीतीरी नाही. या आश्रमाजवळून अमृतवाहिनी प्रवरा वाहते आहे. अगस्त्यांनी हे स्थान आपल्या कायम निवासासाठी व तपश्चर्येसाठी निवडले आहे. लोपामुद्रेसह ते येथेच सतत निवास करीत असतात. या निवासस्थानाजवळ प्रवरातीरी श्रीसिद्धेश्वराचे स्वयंभू लिंग आहे तर अवतीभोवती शिवमहिमा वर्णन करणारी अनेक रम्यस्थाने आहेत. आश्रमात विष्णुपूजन केले जाते. अगस्त्य या ठिकाणी नित्य यज्ञयाग, सोमयागसत्रे आयोजित करतात. आपण तेथे गेल्यास आपले मन रमेलच. तथापि आपल्या वननिवासाची उत्तम व्यवस्था व मार्गदर्शन अगस्त्य आपणाला करतील.” एवढा परामर्श देऊन सुतीक्ष्णाने श्रीरामचंद्रांना अगस्त्यांकडे जाण्याचा मार्ग

दाखविला. “हे रामचंद्र, हे सुतीक्ष्णमुनी सतत अगस्त्यांच्या कार्यात रमलेले असतात आणि माझ्या म्हणजे विंध्याच्या सान्निध्यात राहून अगस्त्य मार्गाचे व अगस्त्य विद्येचे चिंतन करीत असतात.” विंध्याने पांडवांना सांगितले. त्यावर युधिष्ठिरांनी नाशिक येथील पंचवटीत जाऊन तेथून अगस्त्य आश्रमात अगस्त्यांना वंदन करावयाचे ठरविले.

प्रवासात विंध्यांनी वर्णिलेली रम्यस्थळे पाहात पांडव पंचवटीत आले. श्रीगोदेमध्ये रामकुंडावर स्नान करताना त्यांना पुन्हा रामकथेची आठवण झाली. पंचवटीमध्ये अगस्त्य आश्रमापासून काही अंतरावर श्रीरामांची कुटी होती. हे ऐकून आपण श्रीरामांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेल्या भूमीत आल्याने पांडवांना कृतकृत्य वाटले. त्यांनीही आपली कुटी पंचवटीत उभारून आपले वास्तव्य सुरू केले. तथापि अगस्त्यांच्या पराक्रमकथा आणि श्रीरामांच्या कार्याबद्दलचे कुतूहल पांडवांना गप्प बसू देत नव्हते. त्यातच गोदाउगमाचे, प्रवरा उगमाचे रहस्य जाणून घेण्यासाठी पांडव अगदी उतावीळ झाले होते. पंचवटी नजीकच्या अगस्त्य आश्रमात जाऊन त्यांनी आपली कुतूहलपूर्ती करून घ्यावयाचे ठरविले.

पंचवटीतील अगस्त्य आश्रमात पांडवांचे अभूतपूर्वक स्वागत झाले. स्वागताने भारावलेल्या युधिष्ठिरांनी अगस्त्य कुलगुरूंना प्रश्न केला. “हे कुलगुरो, आपल्या स्वागताने मी भारावून गेलो आहे. मी आपणाकडे श्रीरामचंद्र आणि अगस्त्यांच्या भेटीचा वृत्तांत जाणून घेण्यासाठी आलो आहे. लोमेशांनी आणि वैशंपायनांनी आम्हाला अनेक अगस्त्यकथा मार्गात सांगितल्या आहेत.”

“हे यमधर्मा, आपण अतीव श्रद्धेने वृत्तांत विचारीत आहात. तेव्हा मीही भक्तिभावाने आपणास कथन करीत आहे. हे पांडवांनो, सुतीक्ष्णाने रामांना अगस्त्य आश्रमाचा मार्ग सांगितल्यावर श्रीरामचंद्र सुतीक्ष्णांना वंदन करून निघाले.

अनेक प्रकारची वने, कभीन्न पाषाणपर्वत, सरोवरे, नद्या त्यांना वाटेत आढळल्या. त्या पार करीत ते पुढे निघाले. त्यांना अगस्त्यांच्या भ्रात्यांचा आश्रम आला आहे हे लक्षात आले. फळाफुलांनी बहरलेले वृक्ष, वाऱ्यावर येणारा सुगंध, वनातील वाळलेल्या काटक्यांच्या रचलेल्या मोळ्या, वैदुर्यमण्याच्या रंगाचे खुडलेले दर्भ या सर्व खुणा आश्रम जवळ असल्याचेच सूचित करीत होत्या. वनांच्या मध्यातून कृष्णमेघांप्रमाणे आश्रमातल्या अग्नीच्या धुराचे लोट वर येताना दिसत होते. एका बाजूला तीर्थात द्विज स्नान करून फुलाफळांचे

नैवेद्य तयार करीत होते. सुतीक्ष्णांनी सांगितल्याप्रमाणे हाच तो अगस्त्यांच्या भ्रात्याचा आश्रम असावा यात शंका नाही, असा विचार झाला. अगस्त्यांच्या परोपकारी भ्रात्याने लोकांचे हित साधण्याच्या बुद्धीने आपल्या बळावर मृत्यूचा निग्रह करून हा दक्षिण दिशा आश्रय करण्यास योग्य आहे असे ठरवून रचना केली आहे. येथेच पूर्वी वातापी आणि इत्वल हे मोठे दानव असून एकत्र राहात असत. त्यांचा अगस्त्यांनी निष्पात केला. अगस्त्यभ्रात्यांचा हा आश्रम तलाव आणि वने यांनी अतिशय शोभून दिसत आहे, असा रामलक्ष्मणांचा संवाद सुरू असतानाच संध्याकाळ झाली. श्रीरामचंद्रांनी अस्ताचलीच्या सूर्याला वंदन करून यथाविधी पश्चिम संध्येची उपासना करून आश्रमात प्रवेश केला आणि ऋषींना अभिवादन केले. मुनींनी श्रीरामचंद्रांचे योग्यरीतीने स्वागत केल्यावर एक रात्र श्रीराम तेथे फळे-मुळे खाऊन निवासास राहिले. रात्र संपवून सकाळी उजाडल्यावर श्रीरामाने अगस्त्य भ्रात्यांचा निरोप घेतला.

“भगवन्, मी आपल्याला वंदन करतो. रात्री अतिशय शांत व सुखाची निद्रा मला प्राप्त झाली. आता आपले दर्शन घेऊन आपले गुरू व थोरले बंधू यांची भेट घेण्यासाठी मी जात आहे. आपला आशीर्वाद असावा.” श्रीरामांनी निरोप घेतला.

“ठीक आहे, जा.” त्यांनी अगस्त्यांच्या आश्रमाचा मार्ग दाखविला. शतपावले प्रभू रामचंद्रांबरोबर चालल्यावर अगस्त्यभ्रात्यांनी श्रीरामांचा निरोप घेतला.

“अगस्त्यभ्रात्यांनी दाखविलेल्या मार्गाने ते निघाले. नीवार, फणस, साल, सादडा, अशोक, धावडा, चिरिबिल्व, मोह, बेल, शिसव अशी जंगली झाडे फुललेली आणि शेंड्यावर फुले आलेल्या लतांनी शोभणारी रामांना शेकड्यांनी दिसली. वानरे, मत्त पक्ष्यांचे थवे यांनी अरण्ये गजबजली होती.

“हे लक्ष्मणा, दाट वनश्री आणि वाहते पाणी यातून वानरे, हरिण, पक्षी, त्यातही मोरांचे थवे न घाबरता विहार करीत आहेत. बहुधा येथेच जवळपास अगस्त्य मान्दार्यांचा आश्रम असावा.”

“भ्राताश्री, ती पाहा केतकीची बने थेट लांबवर उभी आहेत. मत्त केवड्याने वातावरण गंधित झाले आहे. शेषनागांचे वास्तव्यही येथे खचितच दिसते आहे.”

“हे रामचंद्रा, वाहत्या पाण्याचा आवाज आसमंतात घुमतो आहे.

आकाशाच्या रंगांशी मिळून गेलेले हे जल मला प्राशन करावेसे वाटते.”

“हे सीते, हीच बहुधा अमृतवाहिनी प्रवरा दिसते आहे. पाहा बरे पलीकडे वटवृक्षांची आणि पिंपळवृक्षांचीही दाटी झाली आहे. या बाजूला आम्रवृक्ष दिसत आहेत. हे वैदेही, नदीपलीकडे ते बहुधा शिवालय दिसते आहे.”

“होय रामचंद्रा.”

हे सीते, आपण नदीतून पायउतार होऊन पलीकडे शिवालयात जाऊया. त्या दाट झाडीने वेढलेली ती वस्ती म्हणजे अगस्त्यग्राम तर नसेल?”

“अगस्त्यांनी निर्माण केलेले ग्राम!” लक्ष्मण म्हणाले.

तिघांनीही जलप्राशनार्थ पाणवठ्यावर नदीत प्रवेश केला. शीतल स्पर्शाने अंगावर रोमांच उभे राहिले.

“हे प्रभू, हे पाणी खरोखरीच अमृत आहे. मी लहान असताना मला प्रत्यक्ष शिवांनी अमृत प्राशनार्थ दिले होते. ते येथीलच असावे. कारण जलमाधुर्यात एवढासाही भेद नाही.”

“हे वैदेही, ही अमृतवाहिनीच आहे. ‘गोदास्नानम् आणि प्रवरापानम्’ असे म्हटले जाते ते याचमुळे होय.”

“परंतु पृथ्वीवर हे वाहते अमृत आले कोठून?”

“हे गिरिजे, समुद्रमंथनानंतर आलेल्या अमृत कलशाचे पूजन या ठिकाणीही वाल्मिकी आश्रमाच्या सान्निध्यात झाले. सागरातून निर्माण झालेली रत्नेही याच परिसरात एका पर्वतात दडविण्यात आली. त्या पर्वताला रत्नगड असे नाव मिळाले. कुबेराने विष्णूच्या अनुज्ञेने हे कार्य केले. पुढे याच रत्नगडावर अमृत कलशाचे पूजन, शिवपार्वतीच्या सन्मानार्थ करण्यात आले तेव्हा शिवपार्वतीने येथून अमृताचा अखंड प्रवाह राहील असे सांगितले. पार्वती माता आणि शिव या तीर्थात नित्य स्नान करून हलाहलाचा दाह शमवतील. या अमृतजलाचे रक्षण शेषनाग आणि शिवपुत्र अगस्त्य करतील, असे सांगून शिवपार्वतीच्या आशीर्वादाने रत्नगडावरून अमृततीर्थ सतत ओसंडत आहे. हे तीर्थ शिवांनी आपल्या मुखात धारण करून पुन्हा प्रसादरूपाने दिले आहे. रत्नगडाच्या पायथ्याशी रत्नेश्वरांनी स्वयंभूरूप धारण करून ही लीला घडविली. आपल्या गणातील नागराजांना तीर्थाचे रक्षण करण्याची आज्ञा केली. शिवांच्या या लीलेमुळे पार्वतीमातेचा निवास येथे अंशात्मकतेने कायमच घडला. कळसाई

किंवा कळसुबाई नावाने ती रत्नेश्वराकडे, अनिमिष नेत्राने पाहात थांबली आहे. भगवान वाल्मिकींना या तीर्थाचा नित्य उपयोग व्हावा अशा अपेक्षेने शिवांनी अमृतवाहिनीला कालबद्ध वाहणारी नदी म्हटले. म्हणून प्रवरा सतत वाहते आहे. ब्रह्मावतार वाल्मिकींना तपश्चर्येला येथे रमणीय स्थान प्राप्त झाले आहे. शिवपार्वतींचा वास येथे नित्य आहे. म्हणूनच भगवान शिवपुत्र आणि सूर्यतेजस्वी दयाघन अगस्त्यांनी तपश्चर्येसाठी हेच स्थान निवडले. येथे शिव सिद्धेश्वर स्वरूपात तपस्व्यांना अथर्वण शिकवितात. अगस्त्य हे महान अथर्वण आहेत म्हणूनच त्यांनी हे स्थान निवडले. ही सीते, या अतिपूज्य स्थानी आपण पोहोचलो आहोत. अमृतप्राशन करून आपण सिद्धेश्वराचे दर्शन घेऊन मगच अगस्त्य आश्रमामध्ये जाऊ.”

‘लक्ष्मण प्रभूंचे भाषण कानात प्राण आणून ऐकत होते. सीतेला कृतार्थतेची भावना होत होती. माहेरी आल्याची संवेदना तिला होत होती. आपण वननिवासासाठी हेच स्थान निवडावे असे तिला वाटत होते.

“तिघेही सिद्धेश्वरासमीप आले. सिद्धेश्वरांना अंजुलीपूर्ण जळाने स्नान घालून वंदन केले. तेव्हा गाभाऱ्यातून आवाज निनादला, “हे रामचंद्रा, तुझे कल्याण असो.” प्रभूंनी त्रिवार वंदन करून आशीर्वाद स्वीकारले आणि तिघेही आश्रमाकडे निघाले. जातांना श्रीराम भक्तिभावाने बोलत होते.

“आपल्या कृतीने लोकांत अगस्त्य म्हणून प्रसिद्धी पावलेल्या अगस्त्य ऋषींचा हा आश्रम श्रम नाहीसे करणारा आहे. हवन केल्यामुळे अग्नीतून निघणाऱ्या धुराने वन भरले आहे. झाडांच्या साली भोवती लपेटल्या आहेत. हरणांचे कळप शांत आहेत. पक्षी कलरव करीत आहेत. ज्याने लोकांच्या हिताची इच्छा धरून आपल्या बळाने मृत्यूवरही विजय मिळविला आणि पुण्यकर्म करून दक्षिण दिशा सुजलां सुफलां केली, ज्याच्या प्रभावाने आणि भीतीने राक्षसांनी हा दक्षिणेचा प्रदेश आपल्या उपयोगात आणला नाही, तेथे नेमका हा आश्रम निर्माण करून अगस्त्यांनी औचित्य साधले आहे. पुण्यकर्मा अगस्त्यांनी दक्षिणेत स्वामित्व मिळविले. तेव्हापासून दक्षिणेतील राक्षसवृत्ती, दानववृत्ती आपली दुष्ट वृत्ती टाकून देऊन तेही सात्त्विकतेकडे आले आहेत. भगवंत अगस्त्यांच्या सहवासाने दक्षिण दिशा मंगल झाली आहे. लोकविख्यात कर्मे करणारा दीर्घायू अगस्त्यांचा शोभिवंत आणि अहिंसक पशूंची वस्ती असलेला हा आश्रम पाहताना आनंद वाटतो. हे अगस्त्य लोकांना पूज्य

असलेले संतपुरुष आहेत. सज्जनांच्या हितामध्ये ते नित्य रत असतात. त्यांच्याकडे आपण गेलो तर ते आपल्याला श्रेयाच्या कामी लावतील. त्या महामुनी अगस्त्यांची प्रार्थना करून मी त्यांचे मन वळवीन. वनवासाचा आमचा काळ सार्थकी लागेल. देव, गंधर्व, सिद्ध, श्रेष्ठ ऋषी, नियमित आहारपूर्वक नित्य अगस्त्यांच्या सेवेत राहतात. खोटे बोलणारा, क्रूर, कपटी, निर्दय पापवृत्तीचा माणूस कोणी येथे जिवंत राहणार नाही. मुनींच्या प्रभावाने देव, यक्ष, नाग आणि पक्षी, धर्माची उपासना करण्याच्या इच्छेने आहाराचे नियमन करून तेथे राहतात. महात्मे, सिद्धपुरुष आणि महर्षी येथे आपले देह टाकून देऊन आणि नवे देह घेऊन अगस्त्यांच्या आयुर्विद्येने पावन होऊन सूर्यतेजस्वी होतात. प्राणिमात्रांनी आश्रमात आराधना केली असता देव त्यांना वैभव प्रदान करतात. हे लक्ष्मणा, आपण या आश्रमात आलो आहोत. तू पुढे जाऊन दाशरथी राम सीतेसह आल्याचे वर्तमान ऋषींना निवेदित कर.” श्रीरामांनी सांगितले.

लक्ष्मणाने आश्रमाच्या आवारात प्रवेश करून अगस्त्यांच्या शिष्याला गाठले आणि म्हटले, “दशरथ नावाच्या राजाचा ज्येष्ठ पुत्र श्रीराम, त्यांची भार्या सीता आणि भ्राता लक्ष्मण यांसह मुनींचे दर्शन घेण्यासाठी आला आहे. आम्ही सर्व पित्याच्या आज्ञेवरून अत्यंत भयंकर वनात भटकत आहोत. आम्हा सर्वांना भगवंताचे दर्शन घ्यायचे आहे. त्यांना आपण सांगा.” लक्ष्मणाचे बोलणे ऐकून तो तपोधन शिष्य ‘बरे’ म्हणून अग्निशालेत गेला. लगबगीने जाऊन त्याने अत्यंत तेजस्वी मुनींपुढे हात जोडून; श्रीराम आपल्या भार्येसह आले आहेत, ते आपले दर्शन घेऊ इच्छितात, तेव्हा काय करावे, तशी आपण आज्ञा द्यावी, असे निवेदन केले.

राम, वैदेही आणि लक्ष्मण यांच्यासह आला आहे असे शिष्याकडून ऐकताच अगस्त्य म्हणाले, “श्रीराम भेटावेत असे मला खूप दिवसांपासून वाटत होते. मला अत्यंत आनंद झाला आहे. जा आणि श्रीरामाचा त्यांच्या भार्येसह आणि लक्ष्मणासह सत्कार करून माझ्याकडे आत घेऊन ये. खरेतर त्यांना लगेचच घेऊन यायला हवे होते.”

धर्मज्ञ महात्मा अगस्त्यांनी असे सांगताच तो शिष्य धावतच बाहेर आला आणि म्हणाला, “श्रीरामांनी मुनींना भेटावयास आत यावे.” लक्ष्मणाने त्या शिष्याला आश्रमाच्या आवारात उभे असलेले प्रभू रामचंद्र व सीतामाईचे दर्शन घडविले. त्या शिष्याने मग अत्यंत सौजन्यपूर्वक अगस्त्य काय बोलले

ते सर्व सांगितले. त्या त्रयींना आत नेऊन त्यांचा यथोचित सत्कार केला. मग रामलक्ष्मण-सीतेसह तो शिष्य त्यांना मुख्य आश्रमात घेऊन आला. विपुल हरणे असलेला प्रशांत आश्रम पाहात पाहात श्रीराम निघाले. त्यांना तेथे ब्रह्माचे स्थान, विष्णूचे स्थान, महेंद्र, सूर्य, चंद्र, शिव, कुबेर अशी स्थाने आढळली. धाता, विधाता, वायू आणि वरुणाचे तसेच गायत्री, अष्टावसू, नागराज, गरुडराज, कार्तिकेय, धर्म अशी स्थाने आढळली. श्रीराम आश्रमात पोहोचेपर्यंत शिष्यांसमवेत स्वतः अगस्त्य मुनीही बाहेर आले. पुढे चालणाऱ्या देदीप्यमान अगस्त्यांना पाहून कांतिसंपन्न श्रीराम लक्ष्मणाला म्हणाले, “हे लक्ष्मणा भगवन् अगस्त्यऋषी बाहेर पडत आहेत. त्यांच्या भव्यतेने ते तपाचे निधानच जणू मला वाटतात.”

सूर्यासारखे तेज असलेल्या अगस्त्यांविषयी गौरवोद्गार काढून, पुढे होऊन श्रीरामांनी अगस्त्यांचे पाय धरले. प्रणाम करून तिघे हात जोडून उभे राहिले. अगस्त्यांनी श्रीरामांना आलिंगन दिले. श्रीरामांना पोटाशी धरून विचारपूस करताना त्यांना आनंदाश्रू आवरले नाहीत. वैदेहीसह श्रीरामांना लक्ष्मणासह आसनावर बसवून आश्रमात स्वतः अगस्त्यांनी त्यांची पाद्यपूजा केली.

“हे प्रभो, आपण मानवी रूपात वावरता आहात हा आपला श्रेष्ठपणा होय. वास्तविक पाहता आपण स्वतःच साक्षात कैवल्य आहात. हे सृष्टिरूप आपलेच आहे. आपण आपला सत्कार करता आहात. हे वैदेही, तू साक्षात चैतन्य आहेस. विश्वाची ऊर्जा आहेस. आपणा उभयतांना आणि आपल्या लौकिक रक्षणार्थ सदैव तत्पर नागांना अर्थात लक्ष्मणांना माझे त्रिवार वंदन आहे.”

नंतर अगस्त्यांनी वानप्रस्थाश्रमानुसार श्रीरामांचे आतिथ्य केले. भोजनोत्तर अगस्त्य श्रीरामांना म्हणाले, “हे श्रीरामा, आपण आमचे आतिथ्य स्वीकारलेत त्यामुळे आम्ही धन्य झालो आहोत. धर्माचरण करणारा महारथी राजा सर्व लोकांना पूजनीय आणि मानपात्र असतो. आपण येथे माझे प्रिय अतिथी म्हणून आला आहात, तेव्हा ही फळे-फुले स्वीकारून तुम्ही आम्हाला कृतार्थ करा. हे श्रीरामा, भगवान शिवांनी आपली प्रेरणा आमचे कार्य पुढे नेण्यासाठी केली आहे. तेव्हा आमच्या शक्ती आपल्या कार्यार्थ मला आपणाकडे सोपविल्या पाहिजेत. त्यात हे श्रीरामा, हे विविधरत्नांनी मंडित असलेले दिव्य महान धनुष्य, पुरुषव्याघ्रा, वैष्णव धनुष्य आहे. ते विश्वकर्म्याने निर्माण केले

आहे. केव्हाही व्यर्थ न जाणारा हा सूर्यतेजस्वी उत्कृष्ट बाण मला महेन्द्रांकडून मिळाला आहे. ते महेन्द्रांना प्रत्यक्ष ब्रह्मदेवांनी दिलेला आहे आणि हे दोन भाते मी तुम्हाला प्रदान करीत आहे. हे भाते अक्षय्य आहेत. कधीही न संपणारे पेटत्या अग्नीसारखे झगमगणारे आहेत. त्याचबरोबर सुवर्ण म्यानात असलेले ते सोन्याने मढविलेले महाप्रतापी खड्ग आहे. ही सर्व आयुधे हे श्रीरामा, मी लोककल्याणार्थ दुष्टांचा नाश करण्यासाठी वापरली आहेत. हे श्रीरामा, या धनुष्याने, युद्धात मोठमोठ्या असुरांचा संहार करून पूर्वी विष्णूने जशी देवांची राज्यलक्ष्मी संरक्षित केली तशी आपणही आपली राजलक्ष्मी ओढून आणाल. हे मान्यवरा, हे धनुष्य, हे दोन भाते, हा बाण आणि हे खड्ग देवेंद्र ज्या प्रमाणे वज्र स्वीकारतात, त्याप्रमाणे स्वीकारा आणि माझ्या कार्याची परंपरा पुढे चालवा.” अगस्त्यांनी श्रेष्ठ आयुधे श्रीरामांना प्रदान केली.

“हे महर्षी अगस्त्यांनो, आपल्या सक्रिय मार्गदर्शनाशिवाय मी पाऊलही पुढे टाकू शकणार नाही. तेव्हा आपण मला पुढे कोणत्या प्रकारे मार्गक्रमणा करावी हे निवेदित करावे.”

“हे श्रीरामा, गोदावरी तीरावर पंचवटी स्थान आहे. तेथे आपण आपला निवास कुटीत, वननिवासास साजेल त्या पद्धतीने करावा. हे श्रीरामचंद्रा, हा प्रदेश अक्षयवटांनी युक्त असून आपल्या निवासाने तो अत्यंत पावन होणार आहे. सर्व दंडकारण्य आहे. या दंडकारण्याचाच भाग असलेले तपोवन आहे. या तपोवनात जंबुद्वीपातील सर्व तपस्यांना, ऋषिमुनींना काही काळ व्यतीत करणे आवश्यक असते. त्याशिवाय त्यांची तपश्चर्या सफल होत नाही. त्या तपोवनाच्या सान्निध्यात तुझी कुटी असू देत.” अगस्त्यांनी सांगितले.

अगस्त्यांचा परामर्श घेऊन रामांनी पंचवटीत राहून वनवासातील उर्वरित काळ घालवायला सुरुवात केला. वेळोवेळी अगस्त्यांच्या भेटीला जाऊन त्यांनी अगस्त्यांकडून परामर्श घेण्याचा उपक्रम ठेवला. तेव्हा त्यांना जटायू, मारिच, सुंद, ताटका, कुशकन्या वायू इ. संबंधातील अगस्त्यांच्या शाप-उःशाप कथा ऐकावयास मिळाल्या. हनुमंत, रावण, बिभीषण यांच्या संबंधातील अगस्त्यांची कामगिरी समजली. अगस्त्यांनी युधिष्ठिराला माहिती सांगितली. तेव्हा युधिष्ठिर मोठ्या कुतूहलाने विचारू लागले. “हे अगस्त्यांनो, आम्हाला हा वृत्तान्त जरा विस्ताराने कथन करावा.” तेव्हा अगस्त्य सांगू लागले.

“हे पांडवांनो, सुंदाला अगस्त्यांनी आपल्या बाणांनी ठार केले. तेव्हा

मारिच अगस्त्यांच्या अंगावर सूडबुद्धीने धावून आला. तेव्हा अगस्त्यांनी मारिचाला तो पुढे राक्षस होईल असा शाप दिला.”

“परंतु हे अगस्त्यांनो, सुंदांना अगस्त्यांनी का ठार करावे? आणि त्याचा राग मारिचाला का यावा?”

हे पांडवांनो, सुंद आणि मारीच हे खरेतर यक्ष योनीतील शिवगण होत. त्यांना शिवभक्ती प्रिय होती. आपणाएवढे कोणी भक्त श्रेष्ठ नाहीत असा त्यांना गर्व झाला. यज्ञयागसत्रे सुरू असताना यज्ञात सहभागी झालेल्या साधकांना, पुरोहितांना अनेक यक्षप्रश्न विचारून यज्ञकर्मात व्यत्यय आणण्याचा छंद सुंदाला जडला. जंभपुत्र सुंद पुढेतर अधिकच उन्मत्त झाला.

सुकेतू नावाचा एक मोठा यक्ष होता. बलशाली असूनही त्यास अपत्य नव्हते तेव्हा त्या सदाचारी यक्षाने मोठी तपश्चर्या केली. ब्रह्मदेव अतिशय असंतुष्ट झाले. मात्र त्यांनी सुकेतूला पुत्र देण्याऐवजी अतिशय सुंदर अशी कन्या दिली. ताटका हे तिचे नाव. ही ताटका यौवनात आल्यावर एखाद्या अप्सरेसारखी सुंदर दिसू लागली. जंभपुत्र सुंद तिच्यावर भाळला. सुकेतूने ताटकाचा विवाह सुंदाशी करून दिला. सुंदाचे बळ वाढले. तो ऋषींच्या यज्ञसंस्थेत आणखीच विक्षेप करू लागला.

“हे सुंदा, तू यक्षयोनीतील असूनही राक्षसी पद्धतीने वागतोस. तेव्हा यक्ष अमर असूनही माझ्या ब्रह्मतेजस्वी बाणाने तुझा वध होईल. तेव्हा तू ही कृत्ये थांबव.” ही शापवाणी उच्चारल्यावर सुंदपत्नी ताटकाने सुंदाची समजूत घातली. काही काळ शांतपणे गेला तथापि सुंदाने पुन्हा त्याच्या कारवाया सुरूच केल्या. एवढेच नव्हे तर अगस्त्य ऋषींच्या शस्त्रांची हेटाळणी केली. ऋषींनी यज्ञ करावेत, युद्धे करू नयेत या शब्दात सुंदाने गर्वोद्धतपणे भाषण केले. ते अगस्त्यांच्या कानावर गेल्यावर अगस्त्य क्रोधायमान झाले. त्यांनी ब्रह्मतेजस्वी बाणाचा वापर सुंदावर केला आणि सुंद ठार झाला. जंभपुत्र सुंद - आपला पती ठार झाला आहे हे समजताच यक्ष पत्नी ताटका आपल्या मारिच नावाच्या पुत्रासह अगस्त्यांना गिळून टाकण्यासाठी सरसावली. हे पाहून अगस्त्यांनी त्या दोघांनाही, ‘घोर राक्षस व्हाल, तुमचे यक्षतेज नाहीसे होईल’, असा शाप दिला आणि पुढे ताटका आणि मारिच दोघेही रावणाच्या परंपरेतील राक्षस झाले. अगस्त्यांच्या शापाने अघोर राक्षसरूप धारण केलेल्या ताटक आणि मारिचांनी अगस्त्यांपुढे शरणागती पत्करली. अतीव नम्रतेने ते अगस्त्यांना

शरण आले. तेव्हा अगस्त्य त्यांना म्हणाले, “हे यक्ष, मातापुत्रांनो, तुमच्या दुराचाराने आणि अहंकाराने तुम्हाला मिळालेला शाप आता खरा झाल्याशिवाय राहणार नाही परंतु तुमचा अहंकार गळून पडला आहे, यासाठी मी तुम्हाला उःशाप देतो. प्रभू रामचंद्रांशी तुमचा संपर्क येताच तुम्हा दोघांचाही उद्धार होईल. तोपर्यंत अर्थात शेकडो वर्षे तुम्हाला विष्णुअवतार श्रीरामांची प्रतीक्षा करीत थांबावे लागेल. रावणाला त्याच्या कपट कृत्यांमध्ये तुम्ही मदत कराल. त्यामुळे तुमची श्रीरामांशी भेट होईल आणि प्रभूरामांकडून आपणास सद्गती लाभेल.” अगस्त्यांनी दिलेला शाप आणि उःशापही रामचरित्रात सत्य ठरले. “तेव्हा हे युधिष्ठिरा, अगस्त्य त्रिकालज्ञ आणि शापादपी, शरापदी तपस्वी मुनी आहेत. त्यांना शरण जा म्हणजे तुमचाही उद्धार होईल.” कुलगुरू अगस्त्यांनी सांगितले.

“हे कुलगुरो, अगस्त्य, जटायू आणि हनुमंत यांना अगस्त्यांनी कोणता उपदेश केला आणि प्रभू रामचंद्रांना त्यांचे कसे साहाय्य झाले हे आपण विस्ताराने आम्हाला सांगा.” धर्मराजाचा हट्ट पाहून कुलगुरू अगस्त्यांनी पांडवांना पुन्हा मान्दार्थ अगस्त्य कथा सांगावयास सुरुवात केली.

“हे पांडवांनो, या दंडकारण्यात जटायू नावाच्या द्विज योनीतील पृथ्वीपतीचे राज्य आहे. हे जटायू दशरथाचे सन्मित्र होत. अगस्त्यांनी दंडकारण्यात निवासाची जागा शोधण्यास या द्विजगणांचा आग्रह होता. अगस्त्यांनीच जटायूंना अयोध्यानिवासी रामाच्या वनवासाचे भाकीत ऐकवले होते. सीताहरण प्रसंगात जटायूची मदत होईल; परंतु अगस्त्य गोत्रज रावणाकडूनच जटायू हतबल होईल ही भविष्यवेधक माहिती अगस्त्यांनी जटायूला दिली होती. अगस्त्यांचा परामर्श घेऊन राम पंचवटीकडे जाताना जटायूने रामांचा मार्ग अडवला आणि अगस्त्यांचा परामर्श घेतला किंवा नाही याविषयी पृच्छा केली. प्रभूरामांनी अगस्त्य भेटीचा वृत्तान्त सांगितल्यावर जटायूने वडीलकीच्या नात्याने सावध राहण्याविषयीची सूचना केली. जटायूने रामांना सांगितले की जटायू दशरथांचे मित्र आहेत. त्यांना स्व-संतान नाही. गोत्रज भरपूर आहेत तथापि त्यांच्या स्वभावानुसार ते चंचल आहेत. तेव्हा मृत्यूसमयी श्रीरामांनी त्यांना अमृतपान घडवून सद्गती द्यावी असे सांगितले. अगस्त्यांनी जटायू आणि श्रीराम यांची भेट घडविल्याने श्रीरामांना जटायूने साहाय्य केले. सीताहरणप्रसंगी श्रीरामांनी मरणोन्मुख जटायूला अगस्त्यांनी दिलेल्या आणि नंतर रामबाण म्हणून प्रसिद्ध

झालेल्या बाणाने तीर्थ निष्पन्न करून अमृतपान घडविले.” मान्दार्थ अगस्त्यांनी मार्गदर्शकाची आणि उन्मत्त स्वगोत्रजांनाही शासन करण्याची भूमिका पांडवांना खूपच प्रेरक वाटली.

“हे अगस्त्यांनो, जटायूची माहिती ऐकून आम्ही धन्य झालो. जटायूने रावणाशी केलेल्या युद्धाची कथा जटायू पर्वताकडून आम्हाला समजली होती त्यातील अगस्त्यांच्या भूमिकेने आमची मने अगस्त्यांविषयीच्या पूज्य भावाने भारावून गेली आहेत. तेव्हा अगस्त्यांनी हनुमंतांना कोणत्या प्रकारे श्रीरामांची भेट घडविली ते आम्हाला सविस्तर सांगा.” धर्मराजाने सांगितले.

“हे पांडवांनो, हनुमंताची कथा ही अतिपावन कथा असून जो ही कथा ऐकतो तो बलशाली, सत्यवनी आणि प्रयत्न सिद्ध होतो. त्याच्या मार्गातील संकटे नाहीशी होतात.” अगस्त्यांनी प्रास्ताविक केले.

“हे अगस्त्यांनो, हनुमंत कथा ऐकण्यास आम्ही अधिर झालो आहोत तेव्हा आपण आम्हाला हनुमंत कथा कथन करावी.” युधिष्ठिरांनी सांगितले.

“हे पांडवांनो, अगस्त्यकथा निवेदन हा तर या आश्रमाचा धर्म आहे व त्यात आम्हाला आनंदही आहे. तेव्हा ती कथा मी आपणास सांगतो.

“हे पांडवांनो, ही हनुमंताची कथा जे श्रवण करतात त्यांना अगस्त्यांच्या आशीर्वादाने पुत्रप्राप्ती होते. जसे अंजना आणि आद्रिका या दोन अप्सरांना देवेंद्रांच्या सूचनेप्रमाणे वानर जमातीत जन्म घ्यावा लागला. अतिशय रूपसुंदर अशा या वानरींचा वानरप्रमुख केसरी यांच्याशी विवाह झाला. केसरी हे वायुअवतार अर्थात मरुत अवतार होते. अप्सरा असताना एकदा या दोघी अगस्त्य आश्रमात आल्या. त्यांनी पुत्रप्राप्तीसाठी अगस्त्यांची पूजा केली. तेव्हा प्रसन्न होऊन अगस्त्य त्यांना म्हणाले, ‘हे अप्सरांनो, देवेंद्रांच्या आज्ञेशिवाय आपणास पुत्रप्राप्ती करून घेता येणार नाही. ते तुम्हाला परवानगी देतील व त्यामुळे आपणास पुत्रप्राप्ती होईल. मात्र त्यासाठी तुम्ही दोघींनाही मृत्युलोकात यावे लागेल. तुम्हा दोघींनाही मृत्युलोकी वानरयोनीत प्रवेश मिळेल, तेथे वानरमुख्य केसरींशी तुमचा विवाह होईल तथापि केसरींपासून आपणास संतती निर्माण होणार नाही. केसरींच्या दोन वृत्तींपासून तुम्हाला दोन वेगळ्या शक्तींद्वारा पुत्रप्राप्ती होईल. मात्र आपले पुत्र केसरीनंदन म्हणूनच प्रसिद्ध होतील. अयोध्यापती दशरथाला लाभलेल्या पायस प्रसादातील अंशापासून वायूच्या साहाय्याने अंजनीला पुत्रप्राप्ती होईल, त्याचे नाव हनुमंत असे असेल. दशरथपुत्र श्रीरामांचा

तो भ्राता आणि निःस्सीम भक्त म्हणून प्रसिद्ध होईल. निऋती नावाच्या पिशाच्च प्रमुखापासून आद्रिकेला पुत्र होईल आणि त्याचे नाव आर्द्र असेल. तोही पिशाच्च समूहाचा राजा होऊन शिवभक्ती करील. तरी सुद्धा केसरीपुत्र म्हणूनच प्रसिद्ध होईल. आद्रही श्रीरामांना साहाय्य करील.’ अगस्त्यांनी दिलेले वरदान तंतोतंत खरे ठरले. रामायणाकाळी दोघींनाही केसरीनंदन प्राप्त झाले आणि दोन्हीही अद्भुतशक्तीपासून निर्माण झालेल्या पुत्रांनी श्रीरामचंद्रांना रावणयुद्धात मदत केली आणि अगस्त्यांचा लौकिक वाढवला. हे पांडवांनो, अगस्त्यांनी श्रीरामांच्या पाठीशी अशा अनेक शक्ती उभ्या केल्या आहेत, हे आपणास माहिती आहे का?” कुलगुरू अगस्त्यांनी सांगितले.

“हे कुलगुरो, आपण आम्हास ही गोष्ट सांगितली तर आम्ही धन्य होऊ.”

“हे पांडवांनो, धनुर्विद्येसाठी अगस्त्य सुप्रसिद्ध होते हे आपणास ज्ञात आहेच. आपले गुरू द्रोण यांचे अगस्त्य हे परमगुरू होत. कारण ऋषिस्वामी अग्निवेश यांचे अगस्त्य हे गुरू होत. अग्निवेशांना अगस्त्यांनी अद्भुत धनुर्विद्या शिकविली. हीच विद्या अगस्त्य परंपरेने अग्निवेशांनी आपले आवडते शिष्य द्रोणाचार्य यांना शिकविली. द्रोणाचार्यांनी ही धनुर्विद्या आपल्या गुरूंच्या आज्ञेने कौरव-पांडवांना तर शिकविलीच परंतु अश्वत्थामा, एकलव्य आणि कर्ण यांनाही अद्भुत रूपाने अर्थातच अगस्त्यांच्या आशीर्वादाने शिकविली. एक प्रकारे अगस्त्य हे आपले धनुर्विद्येतील परात्पर गुरू आहेत.”

हे ऐकताच पांडवांना कृतार्थ झाल्यासारखे झाले. त्यांनी अगस्त्यांच्या आश्रमात जाऊन मुनी अगस्त्यांचे दर्शन घेऊन उपदेश घेण्याचा संकल्प केला.

“हे अगस्त्यांनो, आम्हाला अगस्त्यांचे दर्शन घेण्याची उत्कट इच्छा निर्माण झाली आहे. ती आमची इच्छा पूर्ण करावी.” धर्मांनी विनंती केली.

“हे पांडवांनो, आपणास योग्य वेळी अगस्त्यांचे दर्शन घडणारच आहे. मुनी अगस्त्यांनी आपल्या दक्षिणेकडील विविध आश्रमातील शिष्यांना तसे संकेतही दिले आहेत.”

“हे अगस्त्यांनो, अमृतवाहिनी प्रवरेच्या तीरावर अगस्त्यांचा नित्य वास आहेना?”

“हे पांडवांनो, हे रहस्य सांगण्याचा आदेश आम्हाला नाही, तथापि अगस्त्यांनी दिलेल्या संकेतानुसार पांडवांना हे गूढ सांगण्यास हरकत नाही.

अमृतवाहिनीतीरी अगस्त्यांचा नित्य वास असतो, तथापि ते दक्षिणेतील विविध आश्रमातच दिवसातील बहुतांश वेळ घालवून आश्रमांना प्रेरणा देतात. आम्हा सर्वांना ते मनोवेगाने प्रत्यक्ष भेटून संशोधन, मनन, चिंतन आणि कल्याणकारी कार्यासाठी आज्ञा व सूचना देतात. त्यांच्याच प्रेरणेने आणि आज्ञेने विविध आश्रमात सत्रे सुरू आहेत. तेव्हा योग्यवेळी आपली भेट निश्चित होईल, असे मान्दारींनी सूचित केले आहे. आपण त्यासाठी उत्सुक असलात तरी उतावीळ होऊ नये.”

अगस्त्य कुलगुरुंचा संदेश ऐकून पांडव स्तब्ध झाले तरी त्यांच्या मनातील अगस्त्यकथा ऐकण्याची ऊर्मी नाहीशी होईना. त्यांनी अगस्त्यांना पुन्हा प्रश्न केला.

“हे अगस्त्यांनो, आणखी कोणाकोणा महान विभूतींना अगस्त्यांनी मार्गदर्शन केले ते कृपया सांगा.”

हे पांडवांनो, जमदग्नीपुत्र परशुराम हे साक्षात प्रकृती आणि पुरुषाचे पुत्र, प्रत्यक्ष विष्णूचे अवतार, त्यांनी अहंकार झालेल्या क्षत्रियांशी शंभर युद्धे केली, रूढीग्रस्ततेत अडकलेल्या सामान्य माणसांच्या कल्याणासाठी क्षत्रियांचा निःपात करून लोकजीवनाला वळण लावण्याचा प्रयत्न केला. तथापि हे करीत असताना रक्ताच्या नद्या वाहू लागल्या. मानवी संहाराने व्यथित झालेल्या परशुरामांना पश्चात्ताप झाला. या हिंसेबद्दल प्रायश्चित्त घ्यायचे असे त्यांनी ठरविले. तेव्हा ते भगवान अगस्त्यांच्या आश्रमात आले. लोककल्याणकारी, शांत, समन्वयबुद्धीच्या आणि मानवी व दैवी प्रवृत्तीचे सतत रक्षण करणाऱ्या अगस्त्यांकडे येऊन ते म्हणाले, “हे भगवन् अगस्त्य, मी आपणास शरण आलो आहे. लोककल्याणासाठी आणि जनजीवनाचे सेतू बनून रक्षण करण्यासाठीच आपला जन्म झाला आहे. मी हेच काम क्रोधायमान होऊन हिंसेच्या मार्गाने केले, याचा मला पश्चात्ताप होत आहे. मला प्रायश्चित्त व्हावे.”

परशुरामांचे हे पश्चात्तापदग्ध भाषण ऐकून मान मान्य मान्दारी अगस्त्य मेघाप्रमाणे गहिवरले. त्यांनी परशुरामांची परोपरीने सांत्वना केली. परशुरामांच्या मनात निर्माण झालेली अपराधाची भावना समूळ नाहीशी केली आणि सांगितले, “हे लोकधारक भगवन् परशुरामा, आपण जे केले ते योग्यच केले तथापि आपल्या मनाला संहारामुळे जे दुःख झाले आहे तेही योग्यच आहे. प्रत्येक

कोमल, उदार सहृदयी व्यक्तीला हे होणे यातच दैवीगुण संपत्ती आहे. तेव्हा हे दुःख हरण करण्याचा उपाय मी आपणास सांगतो. सोमयागसत्रे करून शांतीयज्ञ करावा आणि भूमी, गाय, संपत्ती यांचे दान ब्राह्मणांना, गोरगरिबांना, कृषिवलांना करावे. आश्रमांना विपुल मदत करावी. ज्यायोगे ज्ञान, वैराग्य आणि लोककल्याण साधले जाईल.”

“हे अलौकिक परात्पर गुरो, आपण भार्गवांचेही गुरू आहात. तेव्हा आपली आज्ञा मला परात्परगुरूंची आज्ञा आहे. तिचे मी तंतोतंत पालन करीन.”

“त्याप्रमाणे परशुरामांनी सोमयागसत्रपूर्वक शांतिथज्ञ करून यथोचित दानधर्म केले आणि मनःशांती मिळविली आणि अगस्त्य परंपरेत स्वतःला झोकून दिले.”

अगस्त्यांचा परशुरामांशी आलेला संबंध सांगून अगस्त्य आश्रमकुलगुरू पुढे म्हणाले, “हे धर्मराजा, दक्षिण दिशा यमधर्माची आहे, विलयाची आहे. यमधर्माला अहंकार, आसक्ती, काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर आदी दुष्टप्रवृत्तींचा विलय अपेक्षित आहे. त्यातूनच नर्कस्थानाची निष्पत्ती झाली आहे. हे सत्यनिष्ठ्या, मृत्युलोकातील ज्या जीवांतून या दुष्ट प्रवृत्ती नाहीशा होत नाहीत, त्यांना शिवतत्त्वाच्या आदेशाने यमनियमांचा अधिपती दिक्पाल यमधर्म नर्कवासी नेतो. तेथे या दुष्टप्रवृत्तींचे निर्दालन करतो आणि नंतरच सत्प्रवृत्त अशा स्वर्गलोकात जीवाला मुक्ती मिळते. हे धर्मश्रेष्ठा, जे ऋषी हे कार्य आपल्या तपोबलाने आणि सामर्थ्याने मृत्युलोकी करतात किंबहुना त्यासाठीच त्यांची प्रेरणा मृत्युलोकी परब्रह्माने केलेली असते, ते ऋषी स्वयंप्रकाशी ताऱ्यांच्या अढळपदी विराजमान होऊन मृत्युजगाला पुन्हापुन्हा मार्गदर्शन करतात. शिवधर्माच्या प्रेरणेने यमधर्मानेही अशा सप्तऋषींची स्थापना केली आहे. त्यात यमधर्माने दक्षिण सप्तऋषी म्हणून अमुच, विमुच, स्वस्त्यात्रेय, प्रमुच, अगस्त्यपुत्र इध्मवाह, दृढव्रत आणि मान अगस्त्य यांची स्थापना केली आहे. दक्षिणेकडील अगस्त्यांचे स्थान एवढे मोठे आहे.” अगस्त्यांनी सप्तऋषींची माहिती सांगितल्यावर धर्मराजांना दक्षिणेतील रामरावण संग्रामाची आठवण झाली.

त्यांनी विचारले, “हे अगस्त्य कुलगुरू, दक्षिणेत रावण-राम संग्राम झाल्याचे रामायणात प्रसिद्ध आहे. रावणाचा अगस्त्यांशी संबंध कसा आला तेही आम्हाला कथन करावे.”

“हे धर्मराजा, तपोवनातील तपोनिधींना ह्या संग्रामाची खूपच चांगली माहिती आहे तथापि कर्तव्यबुद्धीने मी आपणास ही माहिती सांगतो. हे धर्मराजा, रावण हा पुलस्त्य वंशातील पुत्र होय. तो आत्यंतिक शिवभक्त होता. पुलस्त्यांनी अगस्त्यगोत्र स्वीकारले होते. अगस्त्यांना अथर्वण, युद्ध, आयुर्विद्या, यज्ञयाग, सोमसत्रे, संगीतविद्या, पर्जन्य, वायू यांचे व्यवस्थापन, कृषिविद्या यांचे उत्तम ज्ञान होते. पंचतत्त्वदेवतांना आपल्या तपोबलाने आणि स्वयंप्रेरणेने अगस्त्यांनी उपकारित करून आज्ञांकित केले होते. विष, अमृत आणि सोम यात सारखेच अधिकारी असलेले अगस्त्य महाविद्वान् ब्रह्मवेत्ते, त्रिकालज्ञ आणि सृष्टिचनेत ब्रह्मदेवांबरोबर कार्यरत असलेले ऋषी व मुनी होत. त्यांच्याएवढेच सामर्थ्य दशाननाने प्राप्त केले होते. अचाट सामर्थ्य आणि दीर्घायुष्य यांचे वरदान रावणालाही होते. शिवभक्त म्हणून रावणही शिवपुत्रच होता. आपल्या तपोबलाच्या अहंकाराने आर्यव्रत सांडलेला रावण राक्षसी वृत्तीने वर्तन करीत असला तरी प्रत्यक्ष परब्रह्माचे कार्य आणि न्यायबुद्धीने करू शकू असे त्याला वाटे. त्याच्या अचाट सामर्थ्याला सर्व दक्षिण दिशा केव्हाच शरण आली होती. रावणाला प्रतिअगस्त्य मानण्यात येत होते. रावणाची पूजा परब्रह्माची पूजा वाटू लागली. त्यातून रावणाच्या ठिकाणी विलक्षण अहंकाराचा जन्म झाला. असे असले तरी अगस्त्यांची श्रेष्ठता आणि गुरुपद रावणाला मान्य होते. रावण शिवाप्रमाणेच अगस्त्यांचाही भक्त होता. अनेकदा दानवांवर विलक्षण सामर्थ्याने विजय मिळवू शकणारा स्वयंप्रकाशी तेजोनिधी म्हणूनच रावण अगस्त्यांना ओळखत होते. तरी नकळत अगस्त्यांपेक्षा आपणास दुय्यम स्थान मिळते याचे शल्य रावणांना होते. त्याचबरोबर सर्व देवलोक अगस्त्यांशी थेट संपर्क करतात व त्यांना वंदन करतात हेही रावणांना खटकत होते. असे असूनही संपूर्ण दक्षिणेवर पुलस्त्यांची सत्ता निर्माण करून वान, कृत, पुलह, पाण्ड्य आदी सर्व कुलांवर अधिराज्य करणारा रावण समुद्रमार्गे पश्चिमेकडे व पूर्वेकडेही सप्तद्वीपात संचार करू शके. परंतु जेथे जेथे तो जाई, तेथे तेथे अगस्त्य आपल्या अचाट सामर्थ्याने अगोदरच पोहोचले आहेत आणि तेथे शिव परंपरा, अर्थात अगस्त्य परंपरा निर्माण केली आहे. तेथे आर्यवृत्ती निर्माण केली आहे याची प्रचीती रावणांना येत राहिली. म्हणूनच शिवांकडून वरदान मिळवावे त्याप्रमाणे अगस्त्यांना वश करून घेण्याची कल्पना रावणांना सुचली आणि रावणांनी अगस्त्यकूट किंवा अगस्त्य मैल, पोदियिल किंवा बेतीगो

पर्वतावर अगस्त्यांची भेट घेण्याचे ठरविले. हिमालयात कैलासावर शिवशंकरांची भेट अगस्त्य घेत असत, त्याच प्रकारे रावणही घेत असत. त्याच प्रकाराने अगस्त्यांची भेट घेण्याची तयारी रावणांनी केली. अर्थातच रावणांचा हेतू अगस्त्यांच्या ध्यानी आला. एक महापराक्रमी अगस्त्य गोत्रज म्हणून पुलस्त्यांविषयी आणि स्वाभाविकपणे पुलस्त्य कुलोत्पन्न रावणांविषयी अगस्त्यांच्या मनात अभिमान होता. रावणाचा उपयोग जर अगस्त्य परंपरेतील कृषी, पर्जन्य, वायू, आयू, कलाव्यवस्थापनासाठी झाला तर विश्वाचे कल्याण होईल असे अगस्त्यांना वाटे.

रावण येणार आहे असे कळताच अगस्त्यांनी पोदियिल पर्वतावरील आश्रमात महासोमयाग सुरू करून सूर्यदेवता, इंद्रदेवता, वायुदेवता यांना प्रसन्न करण्यासाठी यज्ञ करण्याचे ठरविले. या तयारीत आणि कार्यात अगस्त्य व्यग्र असल्याचे पाहून रावणाला काहीसा क्रोध आला. अगस्त्य आपणास टाळीत आहेत याचीही जाणीव रावणाला झाली, परंतु गोत्रस्वामी परमगुरू हे शिवाएवढेच श्रेष्ठ आहेत त्यांचा अवमान होता कामा नये हे ध्यानात घेऊन त्यांनी अगस्त्यांना प्रसन्न करण्यासाठी संगीतमहोत्सव सुरू केला. रावणाच्या संगीतसाधनेला त्रैलोक्यात कोणी स्पर्धक नव्हता. अगस्त्यांनी संगीत महोत्सवानेच प्रत्यक्ष शिवांकडून संपूर्ण विद्या प्राप्त केली होती, त्याच तऱ्हेने रावणांनी संगीत महोत्सव सुरू केला.

अगस्त्यांची यागाची पूर्णाहुती झाल्यानंतर त्यांनी संगीत महोत्सवाने दक्षिणदिशा देदीप्यमान झाल्याचे पाहिले. रावणावर अगस्त्य प्रसन्न झाले.

“हे दशानना, त्रैलोक्यश्रेष्ठ साधका, गोत्रजपुत्रा, मी प्रसन्न आहे. माझ्याकडून तुझी कोणती अपेक्षा आहे ते मला निवेदित करावे.”

“हे महत्गुरो, मी आपला पुत्र आहे. आपल्या परंपरेतील कल्याणाचे कार्य करून कुबेरांपेक्षाही अधिक संपत्ती, बृहस्पतीपेक्षाही अधिक ज्ञान आणि त्रिदेवांचे रचनासामर्थ्य मी दक्षिणेत ओढून आणले आहे. एवढेच काय परंतु या सर्व सामर्थ्याने आपल्या योजनांना मोठे योगदान मिळाले असून सर्व विद्या येथे आत्मसात झाल्या आहेत. तेव्हा देवपदांना असलेले महत्त्व आता आपल्याला मिळाले पाहिजे. कोणाही देवांकडून आता मी पराभूत होणार नाही एवढे सामर्थ्य आपण मला प्रदान करावे.”

“हे दशानना, हे सर्व सामर्थ्य प्रत्यक्ष शिवांनी तुला दिलेच आहे. तथापि

मीही तुला अपेक्षित तेच घडेल असा आशीर्वाद देतो. त्यासाठी तू श्रीलंकेत जाऊन सागर आणि धरती दोहोंवर राज्य करता येईल अशी नगरे स्थापन करून महत् वैभवाने राज्य करावे तथापि अहंकार निर्माण होऊ देऊ नये. देवांकडून तुझा कधीही पराभव होणार नाही, असा मी तुला आशीर्वाद देतो.” अगस्त्यांनी प्रेमभराने रावणांना आश्वासित केले.

अगस्त्यांच्या आज्ञेप्रमाणे रावण श्रीलंका बेटावर गेले आणि तेथे अगस्त्यांच्या अधिष्ठानासह सुवर्णनगरी वसविली आणि चौदा चवकड्याचे राज्य सागर आणि भूमी यावर सुरू केले. अगस्त्यांची आणि रावणांची शक्ती एकवटल्याने दशानन अतिपराक्रमी झाला. त्यांनी देवांचा बढीवार संपविला. त्यांना आपल्या व्यापकशक्तीने बंदीवान केले. देवांना भजणाऱ्या सर्व समाजांचे शोषण सुरू केले. आसिंधू सिंधू दहशत निर्माण केली परंतु त्याच बरोबर शिवशक्ती आणि अगस्त्यशक्ती यांची साधना सतत सुरू ठेवली. अगस्त्यपरंपरेच्या आश्रमांना, गुरुकुलांना न भूतो न भविष्यती एवढे महत्त्व प्राप्त झाले. आर्यतेज, आर्यसंस्कृती, यज्ञयागसत्रे यांची स्थाने निर्माण झाली. लोकभाषा, सामगायन यांना महत्त्व प्राप्त झाले. लोकभाषेतून अगस्त्यविद्या आश्रमातून प्रसृत होऊ लागली. लोकमौखिक परंपरांना शास्त्रीय मंत्रसामर्थ्य प्राप्त झाले. अथर्वण आणि आयुर्वेद यांना सप्तदीपात श्रेष्ठत्व प्राप्त झाले. पश्चिमेकडील द्वीपांमध्ये अगस्त्यविद्येचा बढीवार झाला. अगस्त्य सुखावले. मात्र रावणांना याच गोष्टीचा मद चढला, ते शिवशक्ती आणि अगस्त्यशक्ती यांनाही मानेनासे झाले. आपल्यातली ज्ञानमयता अर्थात आर्यत्व रावणांनी अथर्वणाच्या आणि विद्यांच्या दुरुपयोगासाठी वापरले. त्यामुळे देव आणि प्रजा भयभीत झाली. अगस्त्य चिंताक्रांत झाले. त्यांनीच गौरविलेले तेज अहंकाराच्या अंधकारात अस्तंगत होऊ पाहात होते.

“अगस्त्यांनी मनाशी निश्चय केला आणि त्यांनी स्वतः ब्रह्माविष्णुमहेश यांचा परामर्श घेण्याचे ठरविले. तिघांनीही त्यांना राम अवताराविषयी सांगितले आणि अगस्त्य निश्चित झाले. श्रीरामचंद्रांना सर्वप्रकारे मार्गदर्शन करून बिभीषणांना विश्वासात घेऊन अनार्यमय होऊ पाहणाऱ्या दक्षिणेला पुन्हा आर्यतेजस्वी करण्यात यश मिळविले. अगस्त्यांनी आखलेल्या या मोहिमेत शापित उःशापितजन त्याचबरोबर पिशाच, वानर, कृत, पुलह, पुलस्त्य, पाण्ड्य आदी सर्व दाक्षिणात्य सहभागी झाले. अनार्यपदाला पोहोचणाऱ्या प्रदेशाला आर्यमय करण्याचे श्रेय

अगस्त्य आणि प्रभू रामचंद्रांना मिळाले. रावणाचाही गौरव करून अगस्त्यांनी आपल्या गोत्रजांना आपल्या परंपरांना मानवी इतिहासात अजरामर केले. अगस्त्यांचे हे समतोल कर्तृत्व पाहून अगस्त्य परंपरा आणि अगस्त्येतर परंपरा हे दोन्ही प्रवाह अगस्त्यांविषयी कृतज्ञ झाले.”

कुलगुरु अगस्त्यांनी सांगितलेली रावणकथा ऐकून पांडवांचे मनही भरून गेले.

“हे कुलगुरु, आणखी कोणा अहंकारी पुरुषाचा अहंकार अगस्त्यांनी नाहीसा केला, आम्हास ते जाणून घेण्याची उत्सुकता आहे. आपण परोपरीने अगस्त्यांविषयी सांगत आहोत, त्यातून आचमनात सागर प्राशन करणाऱ्या आणि इंद्र मरुतांचाही संधी घडविणाऱ्या तसेच विंध्याला नम्र करणाऱ्या अगस्त्यांची तेजस्विता, तपस्विता आमच्या सतत लक्षात येत आहे. प्रत्यक्ष परब्रह्मस्वरूप अगस्त्यांच्या पराक्रमाने आम्ही सर्व भारावून गेलो आहोत.” युधिष्ठिरांनी सांगितले.

हे पांडवांनो, अगस्त्यांनी अनेकानेक दुष्टांचा अर्थात असुरांचा, राक्षसांचा किंवा दानवांचा नाश केला आहे. हे सर्व अर्थातच मुळात असुर राक्षस किंवा दानव नव्हते, तथापि आत्यंतिक स्वार्थामुळे आपल्या दैवीसंपत्तीचा उपयोग दुष्कृत्यांकडे किंवा शोषणाकडे सुरू झाला की असुरी, राक्षसी किंवा दानवी शक्ती निर्माण होते. आर्यत्व अर्थात ज्ञानमय तेजस्विता नाहीशी होते आणि परंपरा भ्रष्ट होतात. अनेकदा असुरांच्या त्रासामुळे देव अगस्त्यांकडे येतात; मदत मागतात. अगस्त्य तपोबलाने शाप देऊन हजारो असुरांना जाळून टाकतात. अर्थात असुरी वृत्तीचा नाश करतात. मात्र दक्षिण दिशेपर्यंत म्हणजे विलयाच्या दिशेपर्यंत त्यांचा पाठलाग करूनही अगस्त्य त्यांचा पूर्ण निःपात करीत नाहीत कारण त्यांना आपल्या तपोबलाचे महत्त्व सतत जतन करावेसे वाटते. म्हणूनच अगस्त्य शापाबरोबरच उःशापही देतात.

आता हेच पाहाना, मूळच्या एका गंधर्वाची कन्या असलेल्या भामिनीला अगस्त्यांच्या शापामुळे विशाल नावाच्या राजाची कन्या म्हणून मानवी रूपात जन्माला यावे लागले. एकदा अगस्त्य आले असता, ही बाल्यात असलेली भामिनी खेळत राहिली व तिचे त्यांच्याकडे दुर्लक्ष झाले. पुढे गंधर्वाने विनवणी केल्यावर अगस्त्यांनी शाप मागे घेतला.

हे भीमा, तुझ्या संदर्भाने अगस्त्यांनी दिलेल्या शापाची कथा ऐक. यमुना

तीरावर एकदा अगस्त्य घोर तपश्चर्या करीत होते. कुबेराचा मित्र दैत्य मणिमत् त्यांच्या मस्तकावर थुंकला असता त्याला अगस्त्यांनी शाप दिला की पांडवांतील भीमाकडून मणिमताचा संपूर्ण नाश होईल. त्याप्रमाणे हे भीमा, तुम्ही त्यांचा नाश केलात तथापि मध्यस्थी करावयास आलेल्या कुबेरालाही फळे भोगावी लागतील असे अगस्त्यांनी सांगितले. म्हणूनच कुबेर स्वतः आपणास भेटावयास आले होते हे खरे ना? आपल्या दर्शनाने त्रास नाहीसा होईल असा तो उःशाप दिलेला होता. त्याप्रमाणे कुबेराची त्रासापासून मुक्तता झाली. हे पांडवांनो, अगस्त्यमुनी स्वतः दिलेल्या शापापासून तर पश्चात्तापदग्ध लोकांना मुक्त करतातच तथापि इतरांनी दिलेल्या शापापासूनही मुक्त करण्याची परमेश्वरी शक्ती अगस्त्यांना प्राप्त झालेली होती.

एकदा शंबूक तपश्चरणात मग्न असताना त्याचे त्याच्या पुत्राकडे दुर्लक्ष झाले आणि पुत्राचा मृत्यू झाला. या शंबुकाला श्रीरामांनी ठार केले आणि श्रीराम अगस्त्यांच्या आश्रमात आले. अगस्त्यांनी त्यांना एक रात्र निवासास राहण्याविषयी आग्रह केला. त्यांचा आदरसत्कार करून त्यांना एक अलौकिक दागिना भेट म्हणून दिला. तो अलंकार पाहून श्रीराम चकित झाले. त्यांनी असा अलंकार कधीच पाहिला नव्हता. तेव्हा त्या अलंकाराविषयी श्रीरामांना कुतूहल निर्माण झाले. तेव्हा अगस्त्यांनी स्वमुखाने श्रीरामांना श्वेतांची कथा सांगितली.

त्रेतायुगात, तपःश्रवणासाठी, अगस्त्यांनी एक निर्जन अरण्य निवडले होते. तेथे त्यांची दिनचर्या व तपाचरण सुरू झाले. रिकाम्या वेळी ते अरण्यात फिरत असत. त्या अरण्यात एक सुंदर सरोवर असल्याचे त्यांना आढळले. दुसरे दिवशी सकाळी त्यांनी त्या सरोवरावर स्नानासाठी जायचे ठरविले. ते स्नानाला पोहोचले तेव्हा सरोवराच्या पृष्ठावर एक मृतदेह आढळला. मृतदेह पाहून त्यांना आश्चर्य वाटले. या गोष्टीचा ते विचार करू लागले. त्यांना अधिकच आश्चर्यकारक व चित्तथरारक अनुभव आला. एक दिव्यशक्ती आकाशयानातून खाली उतरून त्या प्रेताचे मांस खात असल्याचे त्यांनी पाहिले. त्यांना खूपच कुतूहल निर्माण झाले. अगस्त्यांनी त्या दिव्यशक्तीकडे या प्रकाराविषयी चौकशी केली. तेव्हा ती दिव्य शक्ती आपला इतिहास सांगू लागली.

“विदर्भाचा राजा सुदेव यांना एक पुत्र होता. त्याचे नाव श्वेत होय. सुदेवानंतर स्वाभाविकपणे त्याला राज्याभिषेक केला. अनेक वर्षे त्याने राज्य

केले. त्यानंतर त्याने तप करण्याचे ठरविले. त्याने उग्र तपाचरण केले आणि त्याची तपश्चर्या सफल होऊन त्याला ब्रह्मलोकात स्थान मिळाले. ब्रह्मलोकात जाऊनही त्याच्या जीवाचे विकार थांबले नाहीत. तहान-भूक थांबली नाही. तेव्हा ब्रह्मदेवाकडे जाऊन त्याने आपली अडचण सांगितली आणि यथायोग्य अन्न देण्याविषयी विनंती केली. पूर्वी तपश्चर्या करीत असताना आपल्या शरीराचे पोषण करण्याकडे त्याचे अधिक लक्ष होते. तपाचरणातील या गैरवर्तनामुळेच त्यांचे हे विकार तसेच राहिले आहेत. ब्रह्मदेवाने सांगितलेल्या वृत्तांतानुसार त्याने स्वतःचेच मांस खाणे भागच आहे असेही ब्रह्मदेवाने सांगितले. त्यानंतर पुढे अगस्त्यांच्या दर्शनाने तुझी ही दयनीय अवस्था नाहीशी होईल कारण अगस्त्य ब्रह्मऋषी आहेत, त्यांना शिवसामर्थ्यही प्राप्त आहे असा उःशापही ब्रह्मदेवानेच दिला. अगस्त्यांच्या ठिकाणी देवांनाही वाचविण्याचे सामर्थ्य असल्याचे ब्रह्मदेवांनीच त्यांना सांगितले. अगस्त्यांच्या दर्शनाने श्वेताचा उद्धार झाला. त्याने अगस्त्यांची पूजा केली आणि यथाविधी त्यांना स्वर्गीय अलंकार दिला. अगस्त्यांनी त्याचे कल्याण व्हावे या हेतूने तो अलंकार स्वीकारला. त्यामुळे श्वेताचे मानवी रूप नष्ट होऊन त्याला स्वर्गप्राप्ती झाली. या दागिन्याने व्रताचरणातील दुरित नाहीसे होते. दानाचे दान देण्यात मोठे पुण्य आहे. या दृष्टीने अगस्त्यांनी तो स्वर्गीय अलंकार श्रीरामांना दिला. हे आख्यान ऐकण्यामुळे श्रीरामांच्या आचरणात अगस्त्यांच्या आशीर्वादाने विघ्न येणार नाही असे आश्वासन दिले. प्रभू रामचंद्रांनी जेथे अगस्त्यशिष्य जातील तेथे जाण्याची तयारी दाखविली.”

“हे अगस्त्यांनो, श्वेतांची ही कथा शापमुक्तीसाठी किती लक्षणीय आहे. आम्ही वनवासात आहोत, या मागेही अशीच काही कारणे दडली असतील असे मला वाटते. अगस्त्य स्वर्ग, मृत्यू, पाताळ, रसातळ, तलातल, वितल, इंद्रलोक, चंद्रलोक, सूर्यलोक या सर्व ठिकाणी मुक्तपणाने फिरत होते आणि शापमुक्ती, जनकल्याण अशी कामे करीत होते हे किती महनीय आहे.”

“हे पांडवांनो, अगस्त्य ही एक कर्तृत्वाची प्रेरणा आहे, कर्तव्याची भावना आहे. सत् आणि असत् यातीलही भांडण लोप पावून हा मृत्युलोकच काय तथापि परब्रह्माने आपल्या मनातून निष्पन्न केलेले अवघे विश्व सुखरूप, अविस्कळीत आणि प्रचलित राहावे यासाठीच तर अगस्त्यांचा जन्म, प्रकाश आणि आर्द्रता यातून झाला. ज्ञान आणि सहृदयतेची साक्षात मूर्ती म्हणजे

अगस्त्य होय. अगस्त्यविद्येचा हा परिपाक आहे.”

“अगस्त्यांचे आणखी काही लोककल्याणकारी विक्रम आम्हास कथन करून आम्हास उपकृत करावे.” पांडवांनी विनविले.

“हे पांडवांनो, ज्यांनी प्रत्येक क्षण केवळ विश्वकल्याणासाठी वाहिला त्यांचे किती आणि कोणते पराक्रम सांगावेत म्हणजे आपण तृप्त होऊ. जीवसृष्टीच्या निर्मितीनंतर समाजजीवनाची यथोचित घडी बसावी या हेतूने पंचतत्त्वांनी परब्रह्मांच्या आशीर्वादाने आणि त्रिदेवांच्या आज्ञेने अगस्त्य, वसिष्ठ असे ऋषी निर्माण केले. साक्षात परब्रह्मरूप अवतारी पुरुषांनाही साहाय्य करणारे हे ऋषी केवळ अलौकिक कर्म करीत असत. हे पांडवांनो, तुमची सत्यनिष्ठाकारणी सात्त्विक वृत्ती पाहूनच सगोत्रांतील भांडणामध्येही ऋषिवर, गोपालकृष्ण आपल्यालाच साहाय्य करीत आहेत. तेव्हा हे नरश्रेष्ठांनो, तुम्ही अगस्त्यांच्याच मार्गाने जाणार आहात. आपणासही अगस्त्य साहाय्य करतील.”

“हे पूजनीय अगस्त्यांनो, प्रभू रामचंद्रांचे हे सर्व कर्म पूर्वनियोजित असे विधात्याची लीलास्वरूप होते काय?” पांडवांनी पृच्छा केली.

“हे पांडवांनो, या दंडकारण्यात डोंगरकोळी किंवा महादेव कोळी समुदायाचे लोक आहेत. या शिवगणांना शिवाज्ञेनुसार पर्वत, डोंगर यांची मशागत करून त्यांच्या वरून ओघळणाऱ्या पाण्याचे रक्षण करण्याची आज्ञा शिवांनी दिली. सह्याद्रीच्या कुशीत अनेक जलप्रणाली शिवस्पर्शाने इंद्र आणि वायू यांच्या कृपेने, सूर्यसाक्षीने निर्माण झाल्या. या जलप्रणाली केवळ वर्षाऋतूत उत्पन्न होत असत व त्यांचे पाणी सागराला जाऊन मिळे. समुद्रमंथनानंतर रत्नगडावरून प्रत्यक्ष शिवाने प्रसादरूप अमृतवाहिनीची निर्मिती केली. पार्वतीनेही विविध रूपात दंडकारण्यात सह्यकुशीत वास करण्याचे आश्वासन दिले. पर्जन्य, वायू, प्रकाश या सर्वांना वश करून त्यांना मानवी कल्याणासाठी नियमित कार्य करण्याची प्रेरणा देणाऱ्या अगस्त्यांना शिवाने येथे वास्तव्य करण्याची आज्ञा दिली. दक्षिण जंबुद्वीपाचे अतिशय सुंदर व्यवस्थापन करणाऱ्या अगस्त्यांना तपोभूमी आणि कर्मभूमी म्हणूनही ही भूमी योग्य वाटली. त्यांनी दक्षिणेतील कार्यातून उसंत मिळेल तसे येथे वास्तव्य करावयास सुरुवात केली. वानर, जटायू, कोळी आदी जमातीही त्यांच्या या परंपरेत आल्या होत्या. त्यांचे अनेक समूह दंडकारण्यात असत. तपोभूमी म्हणून हिमालयाप्रमाणे या दंडकारण्याचा उपयोग अनेक ऋषींनी केला. दक्षिणेतील महत्त्वाचे लोकसमूह

अगस्त्य परंपरेत आले. सुनियोजनातून सुबत्ता आली आणि या तपश्चर्येने बळ वाढले, अहंकार बळावला. या अहंकारी व्यक्तीत दशानन हा अगस्त्य अतिअतिरेकी कार्य करीत होता. मोठा दीर्घायू, तपस्वी, सर्वविद्यानिपुण असा हा आर्य अनार्य बनला होता. अगस्त्यांना या अनार्याचा अहंकार नाहीसा करून दक्षिणेत निरहंकारी वृत्तीची, दैवीसंपत्तीची पुनःस्थापना करावयाची होती. ब्रह्माविष्णूमहेशांच्या प्रेरणेतून श्रीरामांच्या अवतारीत्वाचा कल्प निष्पन्न झाला याचा विलक्षण आनंद झाला. या आनंदाच्या भाववृत्तीत कोदंडधारी प्रभू रामचंद्रांच्या कार्याची भविष्यकालीन ओळख श्रीरामनिष्पत्तीपूर्वीच या त्रिकालज्ञ ऋषींच्या मनात प्रकट झाली. त्यांनी श्रीराम जन्मापूर्वी शेकडो वर्षे अगस्त्यनिष्पादित रामायण सामवेदांच्या साहाय्याने जनसमुदायांना ऐकवून आश्वासित केले. अगस्त्यांनी ऐकवलेली रामकथा लोकबंध बनून वावरू लागली. रामतत्त्वाचा अर्थात सत्त्व आणि सत्य, एकनिष्ठा आणि कर्तव्यतत्परता या गुणांचा मोठ्या प्रमाणात प्रचार अगस्त्यांनी श्रीरामतत्त्व पुरस्कारातून केला.”

एकदा अगस्त्यऋषी ध्यानास बसलेले असताना नारदमुनी प्रकटले.

“नारायण नारायण, हे अगस्त्या, आपल्याला या नारदाचा त्रिवार प्रणाम असो.”

“हे नारदा, आपण अचानक कोणत्या भविष्याची पूर्वकल्पना देण्यासाठी या ठिकाणी उपस्थित झाला आहात?” अगस्त्यांनी प्रश्न केला.

“हे ब्रह्मर्षी अगस्त्यांनो, आपण रामतत्त्वाचा प्रचार अवघ्या दक्षिणेत केला आहे. राम या शब्दाने असत्याचा, मायावींचा थरकाप होतो आहे. हे तत्त्व कोणते, या तत्त्वाचा अर्थ तरी काय? अगस्त्यमुखातील रामकथा परोपरीने सामवेद बनली आहे यातील गूढ कोणते?” नारदांनी प्रश्न केला.

“हे ब्रह्मर्षी नारदा, खरेतर हे सर्व आपणास विदित आहे. आपण केवळ माझ्या मुखाने ते सिद्ध करण्याचा आग्रह धरीत आहात. तथापि लोककल्याणार्थ विष्णुतत्त्वापासून निष्पन्न अशा रामतत्त्वाला जीवसृष्टीतील आत्म्याचे स्थान त्या चैतन्य तत्त्वाचा प्रकर्ष मानवप्राण्यात झाला तर त्यांच्यात सत्यनिष्ठा आणि कर्तव्यतत्परता तर निष्पन्न होईलच तथापि संपूर्ण मानवप्राण्याविषयी सहृदयता आणि सहिष्णुता निष्पन्न होईल. यासाठी मी आपणास संपूर्ण रामकथा सांगितली.”

असे म्हणून अगस्त्यांनी स्वमुखाने रामकथा नारदमुनींस सांगितली. ही भविष्यात घडणारी रामकथा ऐकून नारदांना खूप आनंद झाला.

“हे अगस्त्यांनो, मी ही कथा त्रैलोक्यात सांगेन, मला अनुज्ञा असावी.”

“हे नारदांनो, आपणास ही रामकथा सांगण्याचा अधिकार नाही.” अगस्त्य म्हणाले.

“हे काय, आपण आश्चर्यकारक सांगता आहात?” नारदाने कुतूहलाने आणि काहीशा नाराजीनेच विचारले.

“हे मुनिश्रेष्ठा, या दंडकारण्यात वाल्मिक नावाचा ब्रह्मऋषी या कोळी समूहात निर्माण झाला होता. त्याला आपल्या तपश्चर्येचा अहंकार झाला. तो आपल्या तपःसामर्थ्याने पश्चिमेकडून येणाऱ्या इंद्रसेनेला अडवू लागला. वायूला थोपवू लागला. त्यामुळे या सह्यपर्वतावरच सगळे मेघ रिते होऊ लागले. सह्यागिरीच्या शिरोभागावरील जीवप्रणाली वाहून जाऊ लागली. सह्यागिरीचे सृष्टिदत्त वनस्पतींनी सुशोभित शिरोमुकुट नाहीसे झाले. डोंगर बोडके झाले. आपल्या शक्तीप्रदर्शनाने तो मेघांच्या गडगडाटाप्रमाणे हासे. एकदा तर तो देवेंद्रांना म्हणाला, “हे देवेंद्रा, ब्रह्मदेवांच्या आशीर्वादाने मी पंचतत्त्वांवर राज्य करीन.” त्याची ही दर्पोक्ती ऐकून इंद्रदेवांनी मला पाचारण केले आणि वाल्मिकी कोळ्यांचा अहंकार नाहीसा करण्याचे कार्य सोपविले.”

“हे महर्षे, ब्रह्मदेवांनी वाल्मिकीची अर्थात आमच्या भ्रात्याची निष्पत्ती का केली?”

“हे ब्रह्मर्षे, आपण अतिशय मार्मिक आणि लोकहितैषी शंका विचारली आहे. हे मुनिश्रेष्ठा, दंडकारण्यातील दाट वनश्रीत अनेक ऋषींच्या तपःसामर्थ्याने पावन झालेल्या या भूमीत ब्रह्मदेवांनी आपल्या मानसपुत्राला जन्म दिला. लोकभाषेचे मौखिक रूप अजरामर करण्याची शक्ती उपजत त्यांच्यात दिली. देवी ब्रह्मवादिनी शारदा प्रत्यक्ष जिव्हेवर स्थापित केली आणि विष्णुतत्त्वाचा लोकबंध सात्त्विक, सत्य आणि चैतन्यमयतेने प्रकटवून मानवी जनजीवनात आदर्श मूर्ती उभी करण्याचे कार्य यांच्यावर सोपविले. विश्वातील महान अलौकिक असा ग्रंथ सर्व ऋषिमुनींच्या अर्थातच परात्पर तत्त्वाच्या साक्षीने निष्पन्न व्हावा असा ब्रह्मदेवांचा मानस होता. त्यांच्यातील ही शक्ती जागृत व्हावी म्हणून तपश्चर्येची प्रेरणा ऋषिमुनींच्या संस्कारातून वाल्मिकीमध्ये निष्पन्न झाली. अचाट बुद्धिमत्ता, महत्तम प्रतिभा, अलौकिक द्रष्टेपणा आणि अमर्याद कल्पनाचमत्कृती

चातुर्य यांची साक्षात मूर्ती म्हणजे वाल्मिकी होय. परंतु या ब्रह्मर्षींना महत्त्वाकांक्षेने पछाडले. देहातील वासनांनी त्यांच्या मनाला आज्ञांकित केले आणि आपल्या अचाट सामर्थ्याने वाल्मिकी भलत्याच घटना घडवून सृष्टीच दोलायमान करू लागला.”

“हे महर्षे, मग आपण त्याच्यावर कोणत्या प्रकारे मात केलीत?”

“हे नारदा, मी ब्रह्मर्षी वाल्मिकांना भेटलो आणि त्यांचे मतपरिवर्तन करण्यासाठी एकत्रित सोमयागासह यज्ञसत्रे करण्याची कल्पना मांडली; परंतु त्यांनी दाभिक, गर्विष्ठ आणि सर्व देवांना आणि ऋषींना, राजांना आणि मानवी समूहांना आपल्या अथर्वणाने अंकित करणारा मायावी म्हणून माझी संभावना केली. यामुळे मला काय करावे ते कळेना. तेव्हा पिताश्री ब्रह्मदेवांचे स्मरण करून आणि त्यांना वंदन करून मी वाल्मिकीला त्यांच्या सर्व तपोबलाचे, विद्येचे आणि ऋषिपदाचे त्यांना विस्मरण होवो आणि तू वाटमाऱ्या करणारा चोर होवो असा शाप दिला. ही शापवाणी उच्चारताच वाल्मिकी भानावर आले. त्यांनी आपली चूक कबूल केली आणि ते मला शरण आले. ते पाहून मी ब्रह्मदेवांचे कार्य सफल व्हावे या दृष्टीने वाल्मिकींना उःशाप ऐकवला की चोर दरोडेखोराच्या अवस्थेत असताना ब्रह्मर्षी नारदांची आणि त्यांची भेट होईल आणि त्यांनी सांगितलेल्या उपायांनी त्यांना पुन्हा सर्व गोष्टींचे स्मरण होईल आणि त्यांच्या हातून अलौकिक अशा रामायण ग्रंथाची निर्मिती होईल तथापि माझा शाप खरा होईल असे मी त्यांना सांगितले. हे नारदा, त्याप्रमाणे वाल्मिकी ऋषींचा वाल्या झाला असून ते या दंडकारण्यात वाटमारी करीत आहेत. त्यांचा उदरनिर्वाह वाटमारी करून सुरू आहे. तेव्हा ब्रह्मलिखिताप्रमाणे आणि माझ्या शब्दसामर्थ्यानुसार आपण वाल्मिकींना भेटा. आपण भेटला की त्यांचे स्मरण परत येईल आणि ते पुन्हा प्रायश्चित्तपूर्वक वाल्मिकी होतील आणि मी मौखिक परंपरेत सांगितलेली रामकथा स्वयंप्रेरणेने व त्रिदेवांच्या इच्छेनुसार द्रष्टेपणाने घडेल. पुढे त्याप्रमाणे रामअवतार घडेल. मी स्वतः स्वमुखाने रामकथा वाल्मिकींना सांगेन.”

“हे पांडवांनो, अगस्त्यांनी दिलेल्या परामर्शाप्रमाणे नारदमुनी वाल्मिकींना भेटले. त्यांच्याकडून रामायण तर लिहिले गेलेच तथापि श्रीरामांना त्यांचे अतिशय साहाय्य झाले. सीतामाईचा सांभाळ वाल्मिकींनी केला. हे सर्व आपणास विदित आहेच. वाल्मिकींनी याच कोळी समूहाच्या सान्निध्यात

अमृतवाहिनीतीरी आपला आश्रम थाटला. एवढेच नव्हे तर आपल्या विविध ठिकाणच्या आश्रमांतून संचार करताना व आपली गुरुकुले चालवितानाही त्यांचे मनोवास्तव्य येथेच असते. रत्नगडाच्याजवळ वाल्मिकी ध्यानस्थमुनी आकाराच्या पर्वतरूपात स्थित आहेत.” कुलगुरूंनी सांगितले.

“हे अगस्त्यांनो, रामायण जन्माची अलौकिक कथा आपण आम्हाला सांगून आमचे कुतूहल आणखी वाढविले. तेव्हा अगस्त्यांनी अहंकार दमनाची मोहीम कोणाच्या संदर्भात केली हे कृपया आम्हास सांगावे.” पांडवांनी कृतज्ञतापूर्वक विनविले.

“हे पांडवांनो, अगस्त्यकथा ऐकून सर्वांचीच जिज्ञासा वाढते. अगस्त्यांची कार्यपरंपरा कित्येक हजारो वर्षांची असल्यामुळे त्यांच्या कथा किती ऐकल्या तरी समाधान होत नाही.” कुलगुरू प्रसन्नपणे म्हणाले.

“हे अगस्त्यांनो, आम्ही पुन्हा भ्रमंतीसाठी निघणार आहोत. तेव्हा आम्हाला या कथा अत्यंत महत्त्वाच्या ठरणार आहेत.” युधिष्ठिरांनी स्पष्टीकरण केले.

“ठीक आहे तर मी आपणास नहुषाची कथा निवेदितो.”

पृथ्वीवरील सोमवंशात आयुस नावाचा एक पृथ्वीपती अतिशय नीतिमानतेने आणि सत्यव्रती व लोककल्याणकारी पद्धतीने राज्य करित होता. प्रजेच्या हितापलीकडे त्याच्या मनात कोणताही विचार नसे. सोमवंशी आयुस हा महान शिवभक्त होता. सर्वविद्यानिपुण असूनही त्याला अहंकाराचा स्पर्श नव्हता. शिवभक्त असूनही ब्रह्म आणि विष्णू हेही त्यांचे उपास्य होते. त्रिदेवांची पूजा केल्याशिवाय तो राजकार्य करण्यास सुरुवात करित नसे. त्याच्या राण्याही अतिशय पुण्यश्लोक, आतिथ्यधर्म निपुण व प्रजेला मातृस्थानी होत्या. आयुसाला अपत्य नव्हते. तो प्रजेलाच अपत्य मानी. ब्रह्मदेवांच्या तपश्चर्येने त्याला पुत्रप्राप्ती झाली. शिवांनी या अपत्याचे नाव नहुष असे ठेवले. नहुष अतिशय पुण्यपावन श्रेष्ठ असा राजा म्हणून प्रसिद्ध होईल असे वरदानही शिवांकडून प्राप्त झाले. त्यापाठोपाठ आयुसांना संतती – संपत्तीची रेलचेल झाली. आयुसाने सुबत्तेचा उपयोग केवळ लोककल्याणासाठी केला. पित्याच्या इच्छेनुसार नहुषाचा योग, विद्याभ्यास सुरू झाला. गुरुकुलातील विद्याभ्यास संपवून त्याने तपश्चर्येला सुरुवात केली. ब्रह्मदेवांकडून त्यांना सर्व प्रकारच्या विद्या व अस्त्रे मिळाली. शिवांना प्रसन्न करून त्यांनी अनेक शक्ती प्राप्त केल्या. विष्णूंनाही

त्यांनी प्रसन्न करून घेतले. ब्रह्मर्षीपदाला पोहोचलेला नहुष मात्र राजधर्माकडे वळला. ऋषींचे बळ आणि राजर्धाची सत्ता या दोन्हींचा लाभ नहुषांना झाला. वडिलांच्या पावलावर पाऊल टाकून त्यांनी जनकल्याणाची कामे सुरू केली. साक्षात पुण्यश्लोक धर्मावतार सहृदयी राजा म्हणून त्यांचे पूजन प्रजेत होऊ लागले. ब्रह्माविष्णुमहेशांशी थेट घनिष्ठ संबंध असलेला मानवी पुत्र नहुष देवलोकातही प्रतिष्ठित झाला. असे असूनही हे सर्व परब्रह्माच्या आज्ञेने, पित्याच्या संस्कारांमुळे आणि सद्गुरूंनी दिलेल्या आशीर्वादांनी आपण करित आहोत अशी नहुषांची धारणा होती. अहंकाराचा लवलेशही हे युधिष्ठिरा, त्यांच्या मनात निर्माण झाला नाही. अगस्त्यऋषींनी एकदा नहुषांना भेटण्याचा विचार केला. सोमवंशी राजा नहुष यांना खूप आनंद झाला. साक्षात शिवावतार अग्निपुत्र, दयाघन अगस्त्य आपल्या राज्यात आपल्याला भेटण्यासाठी येत आहेत हे पाहून नहुषांनी महर्षींच्या स्वागताची तयारी केली.

“महर्षी अगस्त्य येताच नहुष आपल्या प्रतिष्ठितांसह व राजांसह अगस्त्यांच्या स्वागतास आले. त्यांना पालखीत बसवून ती पालखी स्वतः खांद्यावरून वाहिली. महर्षी अगस्त्यांची पाद्यपूजा करून त्यांचे चरणी आपले संपूर्ण राज्य अर्पण करून त्यांनी महर्षींना आपल्या राज्यात आश्रमवासी महर्षी होण्याची इच्छा असल्याचे कथन केले. गहिवरलेल्या अगस्त्यांनी नहुषांना पोटाशी धरले. नहुषांना ते म्हणाले, ‘हे पृथ्वीपते, आपण ब्रह्मर्षी आहात हे त्रैलोक्य जाणते. प्रत्यक्ष ब्रह्माविष्णुमहेश यांच्याशी आपले नाते असून त्यांचा प्रसाद म्हणूनच आपण राज्यशकट चालवीत आहात. आपल्या पुण्यश्लोक दृष्टीमुळे अवघी पृथ्वी संतुष्ट असून आपला आदर्श राजा म्हणून लौकिक आहे. लोककल्याण आणि चारित्र्य हे आपले ब्रीद आहे तेव्हा हे नहुषा, आपल्या मनातील ऋषिपदाची स्वप्ने दूर करून आपण त्रैलोक्याचे राज्य भोगण्याच्या पात्रतेचे राजे व्हावे असा माझा परामर्श आहे.’ अगस्त्यांचे हे बोलणे नहुषांनी अत्यंत नम्रतेने स्वीकारले. अगस्त्यांच्या या भेटीने नहुषांचे व्यक्तिमत्त्व अधिकच सुप्रतिष्ठित झाले.” कुलगुरूंनी नहुष-अगस्त्य संबंध निरूपण केले.

“हे अगस्त्यांनो, असे असताना अगस्त्यांनी नहुषांना शापदग्ध का केले? त्यांचा युधिष्ठिरांशी कोणता संबंध होता?” नकुलाने अधिरपणे विचारले. हे पांडवांनो, आपण अधिर होऊ नये. एकाच अघटित घटनेने नहुषाचे हे सर्वच

व्यक्तिमत्त्व पालटले. त्याचे असे झाले.

“देवेंद्राचे त्वष्टे देवेंद्राच्या राज्यपालनाचे मुख्य प्रतिनिधी व धारणकर्ते होते. त्वष्ट्यांच्या मार्फत देवेंद्रांनी इंद्रलोकीचे राज्य सांभाळले होते. त्वष्ट्यांचा पुत्र त्रिशिरस वंशपरंपरेने त्वष्टे म्हणून काम पाहात असताना इंद्रपद मिळवू इच्छिणाऱ्या कोणा अज्ञात दुष्ट शक्तीने त्रिशिरसाला ठार मारून इंद्रांना आव्हान दिले. त्वष्ट्यांच्या वधाचा हा प्रकार देवेंद्रांना पहिल्यांदाच अनुभवाला आला. त्यामुळे देवेंद्र घाबरले. हा प्रकार तरी काय आहे हे पाहण्यासाठी निराश व दुःखी झालेल्या इंद्रांनी आपली पत्नी शची हीस विश्वासात घेऊन लपून बसावयाचे ठरविले. कोणाचाही नीट परामर्श न घेता केलेल्या या कृतीने इंद्रलोक फारच अडचणीत आला. इंद्रलोकाला राजाच नाही अशी स्थिती निर्माण झाली. देवेंद्र मानससरोवरात एका पुष्कर कमलात लपून बसले आहेत, हे शचीला माहिती असल्याने कोणासही समजता कामा नये या धाकाने ती गप्प बसली. एवढे नव्हे तर इंद्रदेव कोठे गेले हे माहीत असूनही तिने असत्याचा आश्रय घेऊन आपणास माहीत नाही असे सांगितले. त्यामुळे पृथ्वी हवालदिल झाली. उदास होऊन तिने समस्त देवांपुढे निवेदन केले. साक्षात त्रिदेवांनी स्वाभाविकपणे नहुषाने देवेंद्रांचे राज्य ते येईपर्यंत सांभाळावे असे सांगितले.

समस्त देव नहुषाकडे आले. देवांनी नहुषाला त्याने इंद्रपदी विराजमान व्हावे असा आग्रह ठरला. मुळात विरक्त व लोककल्याणेच्छू राजा नहुष याने स्पष्ट शब्दात नकार दिला तथापि देवांनी आग्रह सोडला नाही. अखेर देवांच्या आग्रहासाठी व त्रिदेवांच्या आज्ञेने नहुषाने इंद्रलोकीचा राजा व्हायचे मान्य केले.

नहुष इंद्राच्या गादीवर बसताच चमत्कार घडला. देवेंद्राचे गुण नहुषाला येऊन चिकटले. इंद्राचे ऐश्वर्य, स्वर्गीय अप्सरांचे देखणेपण आणि त्यांच्याकडून मिळणारी सेवा यामुळे नहुष वासनेच्या आहारी गेला. वासनेच्या आहारी गेल्यामुळे त्याला अहंकार झाला. एवढेच नव्हे तर नहुषाने इंद्रपत्नी शचीला पाहिले आणि तिच्याविषयीची अभिलाषा त्याच्या मनात निर्माण झाली. तो तिचीच इच्छा करू लागला.

“नहुषाने शचीकडे जाऊन थेटपणे आपली इच्छा व्यक्त केली. नहुषाने परोपरीने संभोगइच्छा व्यक्त केली. देवेंद्र नाहीसे झाले. आता त्यांच्या ठिकाणी

शचीने नहुषांनाच पती मानावे व सर्वसुखोपभोग घ्यावेत असे नहुषांनी थेट सांगितले. काही काळ गडबडलेली शची मुळात चतुर असल्यामुळे नहुषाला झालेल्या वासना अतिरेकाचाच उपयोग करून घेऊन फसवावे असे शचीने ठरविले. तिने नहुषाला तत्त्वनीती आणि तपश्च्युत करण्याचे कारस्थान रचले.”

इकडे देवेंद्रपदी आरूढ झालेल्या नहुषाने यज्ञसंस्थेतही हस्तक्षेप करावयास सुरुवात केली होती. ऋषींशी यज्ञाबाबतची चर्चा झाली. त्यातही मतभेद झाले होते. याचाच उपयोग शचीने करावयाचे ठरविले.

नहुषाने तपःसामर्थ्याने अनेक शक्ती प्राप्त करून घेतल्या होत्या. त्या शक्तींचा त्रासही ऋषींना होऊ लागला होता. नहुषांना दृष्टिक्षेपात येणाऱ्या कोणालाही स्वतःमध्ये सामावून घेता येत नसे. त्यामुळे दृष्टिक्षेपात येणारा शबल होई आणि नहुष बलवान होई. यज्ञ, तपश्चर्या आणि स्वाध्याय यांच्या बळावर नहुषाने मिळविलेल्या शक्तींचा उपयोग स्वतःची महत्त्वाकांक्षा, अहंकार जपण्यासाठी करावयास सुरुवात केली. याचा परिणाम त्याचे तपोबल काहीसे कमी होण्यात झाला खरा; तरी नहुषाने अहंकार टाकला नाही. त्याने सर्व ऋषींशी स्पर्धा आरंभिली. त्यामुळे ऋषींविषयी त्याच्या मनात आकस निर्माण झाला. नहुषामध्ये एकप्रकारे अनार्यपण उदयास आले. तो सत्ता, संपत्ती, बळ, मोठेपणा आणि कामवासना यात पुरता गुंतला. देवांनी नहुषाला देवेंद्रपदी बसविले खरे तथापि देवस्वरूप असलेल्या ऋषी आणि पर्यायाने देवांनाच त्यांनी त्रास द्यायला सुरुवात केली.

शचीने या सर्व गोष्टींचा अतिशय चातुर्याने उपयोग करून घ्यावयाचे ठरविले. तिने नहुषांना सांगितले, ‘हे नृपश्रेष्ठा, मलाही आपणाशी रत होण्याची तीव्र इच्छा आहे. तथापि आपण माझी एक इच्छा पुरवावी. आजवर इंद्रलोकाचे रक्षण ऋषींच्या बळावर झाले. त्यामुळे आम्हाला प्रत्येक वेळी कोणी ऋषी इंद्रपद बळकावणार नाही ना याची काळजी घेऊन त्याच ऋषींना शरण जावे लागे. तेव्हा आपण ब्रह्मर्षी आहात आणि लोकोत्तर राजे आहात. आपणास प्रत्यक्ष त्रिदेवांनी आग्रहपूर्वक देवेंद्रपदी आरूढ होण्यास सांगितले आहे. तेव्हा सर्व ऋषींना देवांच्या आज्ञांकित करून ठेवावे म्हणजे देवेंद्रांना खऱ्या अर्थाने देवलोकीचे राज्य उपभोगता येईल. हे देवेंद्रा, माझी ही इच्छा खरेतर आपल्याच हृदयाची भावना आहे.”

शचीच्या या बोलण्याने नहुष संमोहित झाले. त्यांचा अहंकार आणखीनच

कुरवाळला गेला. त्याने एक हजार ऋषींना त्यांची पालखी वाहून नेण्यास सांगितले. नहुषाज्ञेचा सर्वांनी आदर केला. तरी देखील शचीचे समाधान झाले नाही. शचीच्या मोहपाशात अडकलेल्या नहुषांचे दैनंदिन आहुतींकडे दुर्लक्ष होऊ लागले. त्यामुळे त्यांची तपःशक्ती कमी होऊ लागली. ब्रह्मदेवांकडून मिळालेल्या वरदानाने नहुष अतिशय उद्धट झाले होते. त्यांनी ब्रह्मर्षी, महर्षी पदाला पोहोचलेल्या ऋषींनाही पालखी वाहण्याचे आमंत्रण दिले. मदांध झालेल्या नहुषांना कोणतेच भान राहिले नाही. ऋषींचे जप-तप, मनन, चिंतन, विद्वत्ता या कशाचीही पर्वा नहुषांना राहिली नाही. त्यांनी अतिशय उद्धामपणाने दिलेल्या आज्ञेचे पालन ऋषींना करावयाचे होते. देवराज म्हणून आज्ञापालन करण्याशिवाय पर्यायही नव्हता. सर्व ऋषिमुनी पालखी वाहण्यास आळीपाळीने येऊ लागले. त्यात महर्षी अगस्त्यही होते. अगस्त्यांनी नहुषाला गौरविले होते. नहुषाने त्यांचे शिवावतार म्हणून पूजन केले होते. आता त्यांनाच नहुषाच्या पालखीचे भोई होण्याचा प्रसंग आला.

इकडे भृगुऋषी अगस्त्यांकडे आले, त्यांनी अगस्त्यांशी विचार विनिमय केला. दृष्टिक्षेपात न येता पालखी वाहणे आवश्यक आहे. अन्यथा आपले बल त्यांना प्राप्त होईल. भृगुंचे हे म्हणणे अगस्त्यांना पटले तेव्हा अगस्त्यांनी भृगुंना त्यांच्या जटेत गुप्तरूपाने शिरून पालखी वाहण्याचे काम करण्यास परवानगी दिली. अगस्त्य आणि नारद हे नहुषाला मिळालेल्या वरदानाला अपवाद होते, नहुषाच्या दृष्टिक्षेपाचा त्यांच्यावर काही परिणाम होणार नाही हे शचीला आणि अगस्त्यांनाही ज्ञात होते.

अगस्त्यांनी भृगुंना जटेत धारण करून पालखी उचलली. अन्य ऋषींच्या मानाने अगस्त्य काहीसे कमी उंचीचेच असल्याने त्यांच्या अंगाने पालखी कलली. तेव्हा बहुधा ऋषींना आपला भार पेलवत नाही असे पाहून नहुषाने हेटाळणीने लाथ मारून ‘सर्प सर्प’ असे दरडावले. ‘लवकर चल’, असे नहुष सांगतानाच अपमानित झालेल्या अगस्त्यांनी भृगुंच्या साथीने शापवाणी उच्चारली, कारण नहुषाने लाथ मारली. ती अगस्त्यांऐवजी जटेतील भृगुंना म्हणजे अगस्त्यांच्या मित्राला लागली आणि अगस्त्यांची हेटाळणीही झाली. ते म्हणाले, ‘राजा नहुषा, तू मदांध झाला आहेस. तुला कोणतेही भान राहिले नाही. तू आम्हाला ‘सर्प सर्प’ म्हणत आहेस तेव्हा तूच सर्प होऊन पृथ्वीवर पडशील.’ पुढे ते म्हणाले, ‘नहुषा, तू भ्रमात आहेस. इंद्रपत्नी शचीने एखाद्या

अप्सरेप्रमाणेच तुझे तपोबल व आर्यत्व नाहीसे केले आहे. देवेंद्र आताच येथे प्रकटतील.’ अगस्त्यांची शापवाणी ऐकून देवेंद्रपदी आरूढ झालेल्या नहुषाचे डोळे खाडकन उघडले. आपण चुकलो आहोत हे त्यांच्या ध्यानी आले. आपल्या जीवनातील सर्व श्रेय नाहीसे झाले आहे असे त्यांना वाटू लागले.

नहुष त्वरित खाली उतरून ऋषींना शरण आला. त्यांनी अगस्त्यांचे चरण धरले आणि नहुष म्हणाले, ‘मुनिवर्य, माझ्या अपराधाबद्दल मला क्षमा करा. मी आपणास पूर्णतः शरण आलो आहे. आपण दयाघन आहात. तेव्हा आपण दयाळू होऊन आम्हाला क्षमा करावी.’ नहुषांचे पश्चात्तापदग्ध भाषण ऐकून कोमल अंतःकरणाच्या अगस्त्य ऋषींनी नहुषाला एवढे घडूनही उःशाप दिला, ‘हे नहुषा, तुझ्या वंशातील युधिष्ठिर धर्मराज तुमचा उद्धार करतील.’

“अगस्त्य मुनींचा शाप खरा ठरला. त्यांच्या शापाने नहुष अजगर होऊन धरणीवर पडला. हा विशालकाय अजगर हजारो वर्षे डोंगरदऱ्यातून फिरत राहिला. तो अद्यापही फिरत आहे. हे पांडवहो, द्रौपदीमातेला सौंगाधिक नावाची फुले सापडतील त्या फुलांच्या उग्र परंतु सुगंध दर्पाने तुम्ही सर्व मोहित व्हाल. भीमराजांना हा महाअजगर पडलेला दिसेल, परंतु हे भीमा, दयार्द्र होऊन नहुषांना आपण उचलून घेऊन युधिष्ठिरांपर्यंत आणावे कारण ते आपले पूर्वज असून पुण्यश्लोक आहेत. संमोहित होऊन अहंकारी बनलेल्या नहुषांना एवढे शासन पुरेसे आहे. युधिष्ठिरांच्या केवळ दर्शनाने ते शापमुक्त होतील. हे युधिष्ठिरा, आपण त्यांच्यासारखेच पुण्यश्लोक निपजणार असल्याचे भाकीत अगस्त्यांनी हजारो वर्षांपूर्वीच केले. हे पांडवांनो, अगस्त्यांनी नहुषांच्या सद्गुणांचा गौरव केला. त्याचबरोबर नहुषांच्या अहंकाराचे निर्दालन करून त्यांना शासन केले आणि पुन्हा सन्मार्गही दाखविला. अगस्त्यांकडे क्षमाशीलतेची परमावधी आहे.” कुलगुरूंनी कथा सांगितली.

“हे अगस्त्यांनो, आमच्या वंशाची ही कथा ऐकून आम्ही धन्य झालो. आम्हाला अहंकाराचा स्पर्श होणार नाही याची आम्ही काळजी घेऊ.” पांडवांनी आश्वासन दिले.

“हे अगस्त्यांनो, अगस्त्यांच्या पराक्रमकथा ऐकताना खरोखरीच ब्रह्मानंदप्राप्तीचा आनंद मिळतो आहे. तेव्हा हे कुलगुरू, आम्हाला अगस्त्यांना भेटण्याची अनिवार इच्छा झाली आहे. तेव्हा आम्ही काय करावे हे आपण आम्हास सांगा.”

“हे पांडवांनो, अगस्त्यमहर्षी मान्दार्थ मलयपर्वतावरील आश्रमात संपूर्ण दिन व्यतीत करतात आणि केवळ रात्री अगस्त्यपुरीतील आश्रमात निवासासाठी येतात. रात्रीच्या समयी आपण त्यांच्या भेटीसाठी जाणे योग्य होणार नाही तेव्हा आपण सर्व मलय पर्वतावर जाणेच योग्य होईल.” कुलगुरूंनी मार्ग सांगितला.

“हे अगस्त्यांनो, मलयपर्वत येथून खूपच दूर आहे. आम्हाला तेथे जाणे सोयीचे ठरेल काय?” नकुलाने विचारले.

“हे अगस्त्यांनो, आपलाच परामर्श ठीक आहे. आमचे परम सखा दक्षिणेत तीर्थयात्रेसाठी बलरामांसह गेले आहेत. त्यांच्याशी मनोवेगाने संपर्क करून आम्ही मलयगिरीवर जायचे ठरवितो. हे अर्जुना, तू कृष्णसख्याशी संपर्क करून मलयगिरीयात्रा ठरव. आपणही आपली दक्षिणेतील यात्रा पूर्ण करू. सेतूबंधापासून पुन्हा आपण पंचवटीत येऊ, तोपर्यंत येथील पांडवलेणी तयार होतील.” युधिष्ठिरांनी सांगितले.

“जशी आज्ञा भ्राताश्री.” अर्जुनाने आनंदाने सांगितले. अर्जुन वनपर्व भोगीत असला तरी कृष्णसख्याशी नित्य भेट झाल्याशिवाय त्यांना चैन पडत नसे. कृष्णसख्याला, पांडव अगस्त्यांना भेटू इच्छितात हे कळल्यावर विलक्षण आनंद झाला. परशुराम, राम अवतारानंतर मानवी आविष्कारात विष्णुभगवंतांची अगस्त्यांशी भेट झाली नव्हती. अगस्त्यांनी दक्षिणेत केलेली कामे पाहून तीर्थयात्रा करणारे बलराम अतिप्रसन्न झाले होते. गोपालन, गोदोहन परंपरा निर्माण करणाऱ्या अगस्त्यांना केव्हा भेटू असे त्यांना झाले होते.

अर्जुनाची इच्छा कळताच श्रीकृष्णांना अगस्त्यांना मलयपर्वतावर पांडवांसह आपण आपल्या दर्शनाला येत असल्याचे वर्तमान कळविले.

अगस्त्यऋषींनी स्यमंतपंचकस्थानी श्रीकृष्णांची व त्या समवेत पांडवांची भेट घ्यावयाचे ठरविले. प्रत्यक्ष विष्णूचा पूर्णावतार भेटणार असल्याचा विलक्षण आनंद अगस्त्यांना झाला होता. अगस्त्यांनी गोपालनाला विशेष महत्त्व देऊन त्यांचा अधिकाधिक प्रचार व व्यवस्थापन करावयाचे ठरविल्यानंतर त्यांच्या या मोहिमेला यमुना, गंगा खोऱ्यातील यादव आणि नंदकुळांनी मोठाच पाठिंबा दिला होता. विराटांनी तर या कल्पनेचा प्रचार जंबुद्वीपात सर्वदूर केला होता.

या विचारांनाही आता हजारो वर्षे उलटून गेली होती. रामचंद्रांनी अगस्त्यांचा पुरस्कार केल्यामुळे गोपालनाला उत्तरदक्षिण मान्यता मिळाली होती. अगस्त्यांच्या गोपालन परंपरेला हजारो वर्षांची परंपरा होती. युगे बदलली होती आणि गोपालनाचे विनिमयात रूपांतर झाले होते. अगस्त्यांनी आश्रम, कुले, राजघराणी, गोपाळ या सर्व गोपालनाला महत्त्व देणाऱ्या संस्थांना गार्थीवर खुणा करावयास शिकविले होते. अगस्त्यांच्या विष्ट्यकर्णगायी, वसिष्ठांच्या स्थूणाकर्ण्य, जमदग्नीच्या करकरिकर्ण्य गायी अशा खुणांसह गायी ओळखण्याची प्रथा निर्माण केली होती. कृष्ण परंपरेत अगस्त्यांच्या या परंपरेला खूप महत्त्वाचे अर्थात विनिमयाचे आणि वैभव मापनाचे स्थान प्राप्त झाले होते. गार्थीचे पालन, गार्थीचे रक्षण, गार्थीचे संगोपन यासाठी स्वतंत्र व्यवस्था अस्तित्वात होती. स्वर्गात नंदिनी नावाची गाय, कृष्णाची कपिला अशा गायीही प्रसिद्ध पावल्या होत्या.

अगस्त्यांनी पंचगव्यसेवनाची परंपरा गायत्री मंत्रासह सुरू केली होती. ती परंपरा वैदिक ऋषींनी, एवढेच काय अढळपद प्राप्त केलेल्या ऋषींनीही सुरू ठेवली होती. विराट, नंद ही घराणी तर गोपालनात अग्रभागी होती. दक्षिणेत कर्नाटक, मल्यालम, केरळ, मद्रास, आंध्र, ओरिसा या दक्षिणात्यांतही गार्थींना विशेष स्थान प्राप्त झाले होते. अगस्त्यांच्या मार्गदर्शनामुळे देवांना आणि मानवांना त्याचबरोबर दुष्टप्रवृत्ती स्वीकारून कार्य करणाऱ्या दानवांनाही विनिमय म्हणून गार्थीचे महत्त्व वाटू लागले होते. गाय, सर्व कोटीतील देव, ऋषी यांना आपल्या शरीरात धारण करते. गाय हे साक्षात सृष्टीचे रूप असून गोमुख अग्नीप्रमाणे सर्वतोमुख आहे. ही कल्पना कश्यपांनी मांडली खरी मात्र अगस्त्यांनी ती संपूर्ण विश्वात प्रचलित केली. आयुर्विद्येत गायीला सर्व प्राण्यांमध्ये अग्रक्रम मिळाला. गायीचे पशुत्व नाहीसे झाले. मातेचे स्थान गायीस प्राप्त झाले. हे कार्य कृषिवलांच्या दृष्टीने अतिमहत्त्वाचे ठरले. गोऱ्यांचा शेतीसाठी उपयोग होऊ लागला आणि शेतीप्रधान संस्कृतीची स्थापना झाली. या सर्व परिवर्तनाचा कारक महर्षी अगस्त्य या कर्तृत्वामुळेच ब्रह्माविष्णुमहेशांनाही वंदनीय झाले. बलरामांनी अगस्त्यांच्या कर्तृत्वाचा गौरव श्रीकृष्णाजवळ केला तेव्हा भगवान श्रीकृष्ण गालात हसत होते. ‘अगस्त्यांना भेटणे म्हणजे परात्पर गुरूंना भेटणे’ हे बलरामांचे उद्गार श्रीकृष्णांनी मनोभावे ऐकले.

“हे ज्येष्ठ भ्राताश्री, आपण म्हणता ते अगदी खरे आहे. म्हणूनच आपण

महर्षी अगस्त्यांचा यथायोग्य आदर करू. त्यांचे पूजन करून चरणतीर्थाचे सेवन करू म्हणजे आपली तीर्थयात्रा सफल होईल.” श्रीकृष्णांनी दुजोरा दिला.

पांडव मलयावर पोहोचले. समवेत श्रीकृष्ण आणि बलरामही होते. उत्तरपूर्व भरतखंड दक्षिणेत सामावला होता. अगस्त्यांच्या कर्तृत्वाने अवघ्या दिशा एकवटल्या होत्या. अगस्त्यांनी स्यमंतपंचकस्थानी पांडव आणि कृष्णबलरामांच्या स्वागताची जोरदार तयारी केली. आश्रम सजविले. विशेष शांतियज्ञाची योजना केली. पांडवांसाठी प्रसाद ठेवला आणि अगस्त्य, पांडव आणि कृष्णबलरामांची प्रतीक्षा करू लागले.

“नारायण नारायण!” अचानक आलेल्या नारदांना पाहून अगस्त्यांना आश्चर्य वाटले. “प्रणाम मुनिवर” नारदांनी वंदन केले.

“प्रणाम, हे ब्रह्मर्षी मुनिवर नारदा, आपण आज येथे कसे?”

“प्रत्यक्ष परब्रह्म, कैवल्य, शिवांना भेटण्यासाठी त्यांच्या पूजनासाठी शक्ती आणि संस्कृतीच्या सगुण रूपांसह मलयागिरीवर भेट देत आहेत. आपण सर्व ऋषींसह स्यमंतपंचक येथे असता ते आपल्याच पूजनार्थ येत आहेत. अशा अपूर्व सोहळ्याचा लाभ घ्यावा म्हणूनच मी येथे आलो आहे.”

“हे नारदा, आपण आलात हे बरेच झाले. पांडवांना भारतवर्षात काही उपयुक्त कामे करता येतील. त्यांच्यासाठीच विविध शक्तींनी त्यांच्या ठिकाणी स्थान प्राप्त केले आहे. त्या सर्व शक्तींना आवाहन करून श्रीरामांप्रमाणेच श्रीकृष्णांच्या मार्गदर्शनाने दुष्टप्रवृत्तीचे निर्दालन करण्याची त्यांची वृत्ती जागृत करणार आहे. त्याचबरोबर श्रीकृष्णाचे महत्त्वही त्यांना पटवून द्यायचे आहे.”

“हे महर्षी अगस्त्यमुनी, आपला हेतू नेहमीच अतिशय महान आहे. तथापि त्यांच्या मार्गातील अडचणींची माहितीही त्यांना असणे गरजेचे नव्हे काय?”

“हे काम तुम्ही करायचे आहे. त्यासाठीच आपण आला आहात हे मी जाणतो.”

“हे त्रिकालज्ञा, अगस्त्या, श्रीकृष्ण-बलराम पांडवांसह ते पाहा इकडेच येत आहेत.” नारदांनी सांगितले.

अगस्त्य लगबगीने आपल्या सर्व ऋषी सहकाऱ्यांसह प्रवेशद्वारापर्यंत सामोरे गेले. श्रीकृष्ण-बलरामांना साक्षात परात्पर गुरू आपल्या स्वागताला

येत असल्याचे पाहून संकोच झाला. त्यांनी पांडवांसह श्रीअगस्त्य महर्षींसह सर्व ऋषींना साष्टांग दंडवत घातला. अगस्त्यांनी श्रीकृष्ण आणि युधिष्ठिरांना हाताला धरून आश्रमात आणले. नारदमुनींनी श्रीकृष्णाला वंदन केले. आदरपूर्वक स्वागत झाल्यानंतर श्रीकृष्ण आणि युधिष्ठिर महर्षी अगस्त्यांना म्हणाले, “हे मुनिवर, आपण आमचे पूजन स्वीकारावे व आम्हास यथावश्यक सर्व प्रकारे उपदेश करावा.” “तथास्तु!” अगस्त्यांनी पूजनाचा स्वीकार करण्यास मान्यता दिली. प्रत्यक्ष तेजाने तेजाची आरती करावी असा तो अपूर्व सोहळा सर्वसाक्षी नारद पाहात होते. त्यांची भावसमाधी लागली होती.

श्रीकृष्ण, बलराम, युधिष्ठिर, भीम, अर्जुन, नकुल, सहदेव या सर्वांनी पूजनीय महर्षी अगस्त्यांचे यथासांग पूजन केले. प्रसन्न झालेल्या अगस्त्यांनी सर्वांना शुभाशीर्वाद देऊन तृप्त केले.

“हे भगवन् अगस्त्यमुने, आम्ही अनन्यभावे आपणास शरण आलो आहोत, तेव्हा आम्हास उपदेश करावा.” श्रीकृष्णांसह पांडवांनी विनविले.

“तथास्तु! हे पांडवांनो, क्रियाशीलता, सत्य आणि तत्त्वनिष्ठा, परकल्याण इच्छा यासारखा धर्म नाही. त्यासाठी हिंसेचा अथवा कपटाचा मार्ग अवलंबणे योग्य नाही, तथापि तत्त्वाशी तत्त्वाने, शस्त्राशी शस्त्राने आणि मनाशी मनाने संघर्ष करतानाही सहृदयता आणि समावेशकता अंगी असली पाहिजे. प्राप्त परिस्थितीत प्राप्त कार्य कर्तव्यबुद्धीने करत राहणे योग्य होय. तथापि कोणतेही कार्य व्यापक जनहितासाठी करणे श्रेयस्कर होय. आपण ते करीतच आहात तथापि आपल्या गुरुकुळाला आणि हे श्रीकृष्णा, आपल्या यादवकुळाला महत्त्वाकांक्षा, स्पर्धा आणि बंधुद्वेषाचा शाप ब्रह्माने दिला आहे. त्यावर मात करताना ही क्षमाशीलता हृदयात असणे आवश्यक असते. अन्यथा सर्वनाश अटळ असतो, हे सदैव लक्षात असू द्यावे. आपण सर्व पांडव पुण्यश्लोक आहात तसेच आपल्यामध्ये सदगुणांचाही वापर करण्याची बुद्धी आहे. सदगुण ही दैवी संपत्ती होय, परंतु सदगुणांची व्यवहाराशी सांगड घालावी लागते. त्या दृष्टीने विचार करावा. अंततः सर्वत्र आपलाच विजय होईल, कारण प्रत्यक्ष परतत्त्व आपल्या पाठीशी आहे.”

“हे महर्षी अगस्त्यांनो, आपण दिलेल्या परामर्शाचे आम्ही सदैव चिंतन करू. आपल्या संदेशाने आम्ही कृतार्थ झालो आहोत. आमच्यावर मार्गदर्शनाची कृपा करावी. आमच्या संदर्भात अनेक कथा पंचवटीस्थित अगस्त्यांनी आम्हास

सांगितल्या आहेतच तथापि आपण त्रिकालज्ञ आहात. विविध प्रसंगी आम्ही कोणत्या प्रकारे वर्तन करावे हे आपण सांगावे.”

“हे महर्षी, अगस्त्यऋषी, आपण पांडवांना केलेला उपदेश ऐकून आम्हीही धन्य झालो. आपणास भेटण्याची आमची इच्छा तर आपण तृप्त केलीतच तथापि आमच्याकडून पूजन स्वीकारून आपण आम्हाला धन्य केलेत. आपण आम्हाला योग्य तो उपदेश करावा.” बलरामांनी वडीलकीच्या नात्याने विनंती केली.

“हे बलरामा हलधरा, तू कृषिसंस्कृतीचा महान उपासक आहेस. कृषिकर्म हाच खऱ्या अर्थाने यज्ञ आहे. याचा प्रचार तू करावास. कृषिकर्म हे ऋषींचे खरे कर्म होय. सृष्टीस तिची नित्य सेवा, भूतांचे नित्यपालन, पंचतत्त्वांची नित्यपूजा म्हणजे कृषिकर्म होय. राजशकट चालविताना प्रामुख्याने कृषी व्यवहारावर अवलंबून राहावे लागते. कृषिसेवेतच जीवनाचे स्थैर्य सामावले आहे. गोपालन हे कृषिकर्माचे व्यवच्छेदक उपांग आहे. अन्न आणि पूर्णान्न या दोन्हींचा दाता कृषिवल होत म्हणूनच जीवनाचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे कृषीजीवन होय. कृषिकर्म करणाराही एक प्रकारे पृथ्वीपतीच होय. आपण दोघेही या कार्यात सदैव सक्रिय व प्रयत्नशील असता. हे बलरामा, भगवान श्रीकृष्ण हे आपले भ्राते आहेत. ते भगवान विष्णूंचे पूर्णावतार आहेत. सर्वकाल सर्वज्ञ, सर्वसाक्षी, सर्वधार्ते असे श्रीकृष्ण भगवान विश्वाच्या उद्धारासाठी कार्यरत आहेत. त्यांच्या मुखाने जीवनमार्गाचे सर्वकष मार्गदर्शन होईलच. त्यांनी सखा अर्जुनाबरोबरच विश्वाला विश्वधारणेचे मार्गदर्शन करावे. बंधुगोत्रजअंतर्गत द्वेष सर्वनाशास कारणीभूत असतो. कुरूक्षेत्रावर या द्वेषातून कौरव आणि पांडवांमध्ये निर्णायक युद्ध होईल. त्याचे परिणाम जंबूद्वीपावरच नव्हे तर वसुंधरेच्या सातही द्वीपांवर होतील, हे लक्षात घेतले तर भविष्यात हे युद्ध घडू नये म्हणून हे श्रीकृष्णा, लोकबंधांचे महत्त्व आपणच विश्वाला सांगावे.”

“हे महर्षी अगस्त्यऋषे, आपली आज्ञा आम्हास शिरसाबंध आहे. तथापि माझी भूमिका व्यवहारात दुय्यम आहे हे आपण जाणता. दुष्टांचे निर्दालन करण्याची क्षमता सर्वांठायी यावी या हेतूने आपल्याच परामर्शाने ब्रह्मा, विष्णू, महेशांनी परशुराम, राम अवतारानंतर विष्णूंना पूर्णावतार घेऊनही कर्त्यांच्या मागे मार्गदर्शनाची भूमिका बठवावी असे ठरविले. केवळ विरोधाभक्तीने

प्रेरित झालेल्या आणि अनार्यवृत्ती धारण केलेल्या शिशुपालांसारख्या महाभागांचे मी पुढे होऊन दमन करावे असे आपणच सुचविलेत. त्याप्रमाणे अद्य, बक, कंस आदींना मी नाहीसे केले. कुरूकुल हे चक्रवर्ती सम्राटपद भूषविणारे कुळ आहे. मानवी इतिहासात मानवांचा हा राजकीय संग्राम मानवाच्या कल्याणासाठी घडावयाचा आहे. त्यात मी प्रमुख भूमिका करू नये असाच आपला परामर्श आहे ना! हे अतिप्राचीन ब्रह्मऋषे, मग मला या परिस्थितीत कोणता आदेश आहे, कृपया कथन करावे.”

“हे भगवन्, कुरूकुलोत्पन्न व्यास ऋषींनी निर्माण केलेल्या व्यापक गुरुकुलात सर्वां विद्यासमवेत सर्व इतिहासपुराणांचा आणि मौखिक परंपरांचा शोध आणि संकलन सुरू आहे. हे व्यास महर्षी, चतुर्मुख परमेश्वर ब्रह्मदेव यांच्या ज्ञानमूर्तीला आकारत आहेत. त्यातून महर्षी व्यास समस्त ऋषिकुलांनी जपलेल्या मौखिक परंपरा, यज्ञसंस्था, यांचे ग्रंथन करणार आहेत. पुराणे, उपनिषदे, दर्शने यांचा परामर्श ते आणि त्यांचे शिष्य घेत आहेत. सप्तद्वीपांत असंख्य ठिकाणी सृष्टी शक्तिज्ञान, आयुर्विद्या, युद्धविद्या, कृषिविद्या, योगविद्या, अथर्वण, भाषाविद्या यांच्या अनेक परंपरा मौखिक स्वरूपात सुरू आहेत. त्या मौखिक परंपरांचे संकलन आणि चिंतनपूर्वक ग्रंथन करण्यात ते मग्न आहेत. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद यांचे ग्रंथन ते प्रयत्नपूर्वक करित आहेत असे असले तरी ते कुरूकुलोत्पन्न असल्यामुळे कुरूक्षेत्रावर घडणारा इतिहास ते जातीने लिहितील. त्यातच हे श्रीकृष्णा, निकराच्या प्रसंगी अर्जुनही मोहवश होईल. त्याचे आर्यत्व नाहीसे होईल. अशावेळी त्याला तत्त्वज्ञान दर्शनाने क्रियाशील करावे लागेल. याप्रसंगी आपण कर्मयोग, ज्ञानयोग आदी विविध जीवन साफल्येचे मार्ग व्यक्त करून लोकबंधाला निश्चित आकार द्यावा. हे सर्वसाक्षी भगवंता, आपल्या मुखाने साक्षात जगन्नीयता मृत्युलोकांना जीवनविद्या दान करणार आहे. हे तत्त्वज्ञान विश्वविख्यात होऊन मानवी मनाला वळण लावणारे ठरेल. राक्षसी किंवा दानवी वृत्तीवर मात करण्यासाठी या श्रेष्ठ तत्त्वज्ञानाचा उपयोग होईल. एक प्रकारे हे जीवनसार गीत असेल. भगवंताच्या मुखाने निर्माण झालेली ही भगवद्गीता असेल. या तत्त्वज्ञानाचा पहिला श्रोता अर्जुन असेल. हे भगवंता, या निर्मितीने हे महायुद्ध विनाशातून पुनर्निर्माण साधणार आहे. हे कार्य आपण करून विश्वाला उपकृत करून ठेवावे.”

“हे महर्षी अगस्त्या, आपल्या आज्ञेनेच केवळ मी हे कार्य करीन.

अर्थातच महर्षी व्यासांच्या हातून ते ग्रथित होणार असल्याने आपणच नियमित केल्याप्रमाणे माझे दुय्यमस्थानही कायम राहते. हे महर्षे, आपल्या परामर्शाने आम्ही पावन झालो आहोत.” श्रीकृष्णाने आश्वासन दिले.

महर्षी अगस्त्यांनी पांडवांनाही प्रभू रामचंद्रांप्रमाणे अनेक आयुधे दिली. अगस्त्य विद्येचा प्रभाव भरत खंडात करावा हेही सुचविले. अतिशय प्रसन्नतेने पांडव अगस्त्यांचा परामर्श घेऊन निघाले. त्यांनी दक्षिणेतील विविध स्थाने पाहण्यास सुरुवात केली. दक्षिणेत सर्वक्षेत्री अगस्त्यांचे मार्गदर्शन सुरू असल्याचे त्यांच्या ध्यानी आले. अगस्तीश्वरम तंजावरात, अगस्तीयमपल्लई, मणिपती, रामसंतु, वैदर्भपर्वत, कुंजरपर्वत, दक्षिणेतील बदामी, अगस्त्यकूट, अगस्त्यस्थान अशी कित्येक स्थाने पाहिल्यानंतर पांडव पोथियिल पर्वतावर आले. येथे अगस्त्यांचा अतिशय भव्य व प्राचीन आश्रम असल्याचे त्यांच्या लक्षात आले. आश्रमात येताच त्यांचे स्वागत, महर्षी इक्ष्मवाहने आपल्या शिष्यगणांसह केले.

“हे महर्षी इक्ष्मवाहा, आपणास आमचे त्रिवार वंदन असो.” युधिष्ठिर म्हणाले.

पांडवांचे वंदन स्वीकारून त्यांना अतिशय आदराने इक्ष्मवाह स्वतः आश्रमात घेऊन आले. पांडवांनी अगस्त्यभेटीचा वृत्तांत सांगितला आणि ते इक्ष्मवाह यांना म्हणाले, “हे अगस्त्यपुत्रा, कुलगुरु, अगस्त्यांचे पूजन येथे सर्वदूर चाललेले आम्हास पाहावयास मिळाले. विविध भाषांमधून विविध आश्रमात अगस्त्यविद्या शिकविली जाते हेही आम्हास जाणवले. प्रत्येक आश्रमाचे वेगळेपण आम्ही पाहात आहोत. पोथियिल पर्वताविषयी विशेष कथा आपण आम्हाला सांगाव्यात.”

“हे पांडवांनो, ते तर माझे कर्तव्यच आहे तथापि आपण आश्रमात निवास करून आतिथ्य ग्रहण करावे. आपल्या वास्तव्याने हा आश्रम पावन होणार आहे. हे युधिष्ठिरा, आपले पूजन करण्याची आम्हास अनुमती द्यावी. आपण साक्षात यमधर्म आहात आणि दक्षिण ही तर यमधर्म पूजनाची दिशा आहे.”

“तथास्तु” धर्मराजाने संकोचाने सांगितले; ‘तथापि हे कुलगुरु, आम्हासही आपल्या पूजनाची संधी मिळावी.”

परस्परांचे यथोचित पूजन करून सन्मानपूर्वक परस्परांची विचारपूस करून

पांडवांनी तेथे निवास केला. दुसरे दिवशी पांडवांनी अगस्त्यपुत्र इक्ष्मवाहचा पिच्छा पुरविला.

हे पांडवांनो, या पर्वताचे माहात्म्य अगस्त्य परंपरेच्या दृष्टीने खूपच मोठे आहे. महर्षी अगस्त्यांचा येथे सूक्ष्मदेहाने नित्य वास आहे. ते नाहीत असा एकही क्षण नाही. याचे कारणही तसेच आहे. दक्षिणेतील जनजीवनाला निश्चित आकार देऊनही रावणाने दक्षिणेकडे जे अनार्यवृत्तीत्व दाखविले तसे पुन्हा घडू नये यासाठी अगस्त्यांनी ही व्यवस्था केली आहे. अंतर्ज्ञानाने अगस्त्यांना या पर्वतावर केव्हाही भेटता येते.

दक्षिणेकडे अगस्त्यांनी जी अनेक कामे केली, त्यात श्रीरावणास मार्गदर्शन हे सर्वात मोठे कार्य आहे. अगस्त्यांच्या सूचनेप्रमाणे रावणाने श्रीलंकेत जाऊन वास्तव्य करावयाचे ठरविले आणि प्रभू रामचंद्रांना श्रीलंकाधिशांचा पराभव करण्यासाठी पाण्ड्य परिसरातील सेतुबंधाजवळील या पर्वताचा चांगलाच उपयोग झाला. दक्षिण व्यवस्थापन या दृष्टीने या आश्रमाला खूपच महत्त्व आहे. त्या दृष्टीने तातांनी मला येथे निवासासाठी पाठविले आहे. हे पांडवांनो, येथून समुद्रापलीकडील व पृथ्वीतलावरील सर्व गोष्टींवर देखरेख करता येते. हे अथर्वण विद्येचे महाकेंद्र आहे. अथर्वविद्येचे असंख्य मंत्र येथे लोकभाषेत प्रसृत करून अगस्त्यांनी मायावी शक्तींशी झुंज देण्यासाठी सर्वांना सक्षम केले. या पर्वताचे सर्वात मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे विश्वभर पसरलेल्या ताम्रपर्णीचा उदय अगस्त्यकूट किंवा अगस्त्यमैल पोथियिल पर्वतावर होतो. त्याची विलक्षण कथा सांगतो.

हे पांडवांनो, एकदा अगस्त्य पोथियिल पर्वतावर ध्यानस्थ बसले असता एका वनस्पतीने स्त्रीरूपात अगस्त्यांच्या पुढ्यात जाण्याचे धाडस केले. तिने अगस्त्यांना नमस्कार केला आणि ती अगस्त्यांना म्हणाली, “हे ब्रह्मर्षी, आपण महान तपस्वी व सर्वज्ञ आहात. मी आपणास शरण आले आहे.”

“हे स्त्री तू कोण आहेस?” अगस्त्यांनी साशंकतेने विचारले. हे मायावी रूप आहे हे त्यांच्या लक्षात आले.

“हे महर्षी, मी एक सामान्य स्त्री. आपल्या लोककल्याणाच्या कामात मला साहाय्य करावयाचे आहे.”

अगस्त्य महर्षी तिचा युक्तिवाद ऐकण्यास उत्सुक होते. ती स्त्री इंद्र दरबारातील अप्सरांसारखी सुंदर होती. ती पुढे सांगू लागली, “मला ब्रह्मदेवाने

निर्माण केले असून, 'महर्षी अगस्त्यांच्या सूचनेनुसार तू काम कर' असे सांगितले आहे. आपण कावेरीचा हट्ट पुरविला तसा माझाही हट्ट पुरवावा. कावेरी जशी सतत सर्व लोकांना जीवन देते आहे तसे मला काही करण्याची इच्छा आहे.' अजूनही ती आपले खरे स्वरूप न सांगता केवळ कावेरीशी तुलना करून अत्यंत मादकपणे अंगविक्षेप करून आपल्याला आकर्षित करून घेण्याचा प्रयत्न करते आहे हे पाहून महर्षींना राग आला. ते म्हणाले,

“हे मादक स्त्रिये, ब्रह्मचर्यव्रत धारण करून सदैव कार्यरत असलेल्या मला मी त्रिकालज्ञ व सर्वसाक्षी असूनही आपले खरे रूप दाखवित नाहीस तेव्हा तुला पृथ्वीतलावर सर्वांना मादकपणे गुंगवित फिरावे लागेल. तू एक वनस्पती असूनही तुझा थेट उपयोग कोणी करणार नाही. तुला जवळ घेऊन काम होताच तुला थुंकून टाकतील.” अगस्त्यांनी शापवाणी उच्चारताच आपण रूप बदलण्यात चूक केली हे ताम्रपर्णीच्या ध्यानी आले. ती अनन्यभावाने अगस्त्यांना शरण आली.

“हे ऋषिवर, आपणाशी विवाह करण्याच्या लालसेने मी ब्रह्मकन्या असूनही आभासरूप धारण केले. तथापि मी आता आपल्याला शरण आले आहे. माझा उद्धार करणे आता केवळ आपल्या हाती आहे. तेव्हा आपणच आता माझा उद्धार करा.” ताम्रपर्णीचे काकुळतीचे बोलणे ऐकून अगस्त्यांना दया आली त्यांनी तिला उःशाप दिला.

“हे ताम्रपर्णी, तू शिवांची तपश्चर्या कर. हजार वर्षांच्या तपश्चर्येनंतर शेषनाग अवतार कृषिवृत्तीकर श्रीबलरामांच्या दर्शनाने तुझा उद्धार होईल आणि शिवप्रसाद म्हणून तुला सर्वजण जवळ बाळगतील. तुझ्या सेवनाने मन एकाग्र होईल आणि अनेक लोक एकमेकांशी जोडले जातील. अनोळखी लोकांना जोडून स्वभाव जाणण्यासाठी तुझा उपयोग होईल. सोमरसाप्रमाणे विशिष्ट कार्य एकाग्रतेने करताना तुझे सेवनाचा छंद अनेकांना जडेल.”

“हे महर्षी, मी हजार वर्षे तप करावयास तयार आहे, तथापि आपण मला पत्नी म्हणून स्वीकारावे.”

“तथास्तु, तुझा आग्रहच असेल तर तू माझी पत्नी म्हणून ओळखली जाशील.”

“हे ऋषिवर, मी धन्य आहे. आता फक्त एकच इच्छा आहे. आपली पत्नी होण्याचा मान देऊन आपण मला गौरविलेत, तेव्हा माझ्या संदर्भातील

कृषिकर्म कसे करावे त्याचे मार्गदर्शन आपण करून मला पतिसुखाचा लाभ द्यावा.”

“तथास्तु!” अगस्त्यांनी ताम्रपर्णीची तीही मागणी मान्य केली.

“हे पांडवांनो, ही ताम्रपर्णी विश्वविख्यात झाली असून शिवप्रसाद म्हणून तिचे सेवन होते.”

दक्षिणपथाच्या पूर्वकिनाऱ्यावर भीषण दुष्काळ पडला. दानव, राक्षस, वानर, जांबुवंत, कोळी, अवघ्या लोकांच्या तोंडचे पाणी पळाले. काय करावे काही कळेना. पशू, पक्षी, स्थलांतर करून निघून जाऊ लागले. वृक्षवेली करपून गेल्या. डोंगर तापून आग ओकू लागले. पृथ्वीची लाही झाली. भेगाळून भेगाळून तिला शोष पडला. क्षितिजापर्यंत पसरलेला सागर आणि धावत येऊन सागराला मिळणाऱ्या नद्या यांच्या कथा ऐकून आपण आगीत भस्मसात होतो आहोत ही भावना आणखी तीव्र झाली. येणारा प्रत्येक सूर्य, समुद्राच्या लाटांवर आरूढ होऊन आणखी कोटी कोटी पर्तींनी तेजस्वी होऊन पृथ्वीला भाजून काढीत होता. लोकांची वरुण, इंद्रांची करुणा भाकून झाली. पर्जन्यासाठीचे अगस्त्यांनी सांगितलेले अनेक तोडगे करून झाले. पोथियिल, अगस्त्यकूटावर महर्षी इध्मवाह, अगस्त्य खूपच अस्वस्थ झाले होते. पृथ्वीला पडणारी प्रत्येक भेग आपल्या शरीराला पडते असे त्यांना वाटत होते. सूर्यानेच प्रज्वलित केलेल्या यज्ञात दक्षिण पूर्वेची पूर्णाहुती होणार यात शंका राहिली नाही. त्यांनी मान्दार्थ अगस्त्यांची प्रार्थना केली. “हे मान्दार्थ, इंद्रमरुताची गाढ मैत्री जमविणाऱ्या, मित्रावरुण पुत्रा, कावेरीनाथा त्राही भगवन्, हा तुझा पुत्र असंख्य पुत्रांसह आपली करुणा भाकत आहे. तंजावर तार्मवर्णी प्रदेशाला पर्जन्यवृष्टींनी सफल करा. हे मान्दार्थ, आपणच शिवरूपात भगवती गंगामातेला, भगीरथाला देऊन सगरपुत्रांच्या कल्याणार्थ पृथ्वीवर आणून पृथ्वीमातेला आणि अवघ्या उत्तर दिशेला दुष्काळमुक्त केलेत. शूरपद्माचे गर्वहरण करून आपणच दक्षिणमध्य भागाला शांतविलेत. आता पृथ्वीच्या पदकमलांना ज्वाला भडकल्याच्या वेदना होत असताना हे लोकभावन अगस्त्या, आपण प्रसन्न व्हा!” आपल्या पुत्राची ही लोककल्याणकारी हाक ऐकून अगस्त्य इध्मवाहासमोर प्रकट झाले.

“हे अगस्त्यपुत्रा, तू ऋषिपदाला पोहोचलेल्या महान मानव्याचे स्वरूप आहेस. तुला तुझ्या पित्याची करुणा भाकण्याचे कारण काय? हे इध्मवाहा, तुझ्या स्तुतीने मी प्रसन्न झालो. शिवकृपेने व माझ्या आशीर्वादाने येथे सूर्यज्वालांनी अंगार बनलेल्या पर्वताला पाझर फुटतील. हा पर्वत ताम्रधातुयुक्त आरोग्यवान जल निष्पन्न करील. या मित्रावरुणीच्या सांगण्यावरून हे पुत्रा, तू शिवाराधना कर. भगवान महारुद्रांना आवाहन कर. प्रत्यक्ष सूर्यमुखाने त्यांना अर्घ्य दे. तुझ्या आवाहनपूर्वक केलेल्या महायज्ञाने प्रसन्न होऊन भगवान शिव आपणा सर्वांची इच्छा फलद्रूप करतील.”

इध्मवाहाने अगस्त्यांच्या आज्ञेनुसार भगवान शिवांना प्रसन्न करण्यासाठी, ध्यान, जप, यज्ञ, पूजन आणि स्तोत्रे यांचा महोत्सव केला. प्रत्यक्ष सूर्यनारायणाला या महोत्सवासाठी आवाहन केले. आर्त प्रजेने केलेल्या इध्मवाहाच्या नेतृत्वाखालील या महोत्सवाने शिव प्रसन्न झाले.

“हे अगस्त्यपुत्रा, अगस्त्या तू आरंभिलेल्या या महोत्सवाने मी प्रसन्न झालो आहे. सांग, तुझी कोणती इच्छा मी पूर्ण करावी?”

“हे सर्वसाक्षी भगवन्, आपणास आमच्या मनातील सर्व इच्छा माहीत आहेत एवढेच काय परंतु त्या इच्छांचाही कर्ताकरविता तूच आहेस. हे भगवन्, आम्ही तहानेने व्याकुळ झालो आहोत. सूर्यनारायणाच्या महातेजाने आम्ही जळत आहोत. सूर्यनारायणाच्या उग्ररूपाने पृथ्वी आर्त क्षुधापीडित झाली आहे. तेव्हा हे भगवान, आम्हास सदैव उत्साहक आणि आमचे जीवन जगविणारी नदी आपण प्रसादरूपात द्यावी. अशी आमची इच्छा आहे.”

“तथास्तु, हे लोककल्याणकारी इध्मवाहा, तू स्वयंप्रकाशी ताऱ्याप्रमाणे सर्वांना प्रकाश देऊन दुःख हरण करणारा आहेस. तुझे कल्याण होवो. तुझ्या इच्छेनुसार तुम्हाला अखंड जीवन देणारी नदी तुझ्या महोत्सव स्थलापासूनच निर्माण होईल. ती ताम्रधातुयुक्त असून अगस्त्यांनी आयुर्विद्येमध्ये उपयोग करावा असे या नदीचे पाणी पवित्र व औषधी असेल. ही नदी साक्षात गंगेचे रूप आहे. मात्र या नदीचा स्वीकार कावेरीप्रमाणे झाला पाहिजे हे ध्यानात ठेवावे.”

“अर्थात कावेरी मातेसमान याही नदीला तीर्थ म्हणून आम्ही सर्व तिचे पूजन करू. माता म्हणून तिचा बहुमान ठेवू.”

“हे भक्तशिरोमणी इध्मवाहा, आपण कावेरीचे चिंतन करा आणि

क्षणात नदी आपणासमोर उगम पावेल. तांबूस रंगाचे तिचे पाणी अतिशय तेजस्वी अशा तांबुलाचा तेजोमयी स्वाद घेऊन प्रकटते आहे. त्या पाण्याच्या प्राशनाने पृथ्वीची तर तहान भागेलच तथापि पशुपक्षी इ. सर्व आनंदाने जगू लागतील.”

सर्वांनी कावेरीचे चिंतन केले. ढगांच्या गडगडाटाप्रमाणे गर्जना करीत नदी अवतीर्ण झाली आणि शिव पुन्हा निघून गेले. अगस्त्य पुन्हा प्रकटले.

“हे पुत्रा, शिवप्रसादाच्या रूपाने आपणास ही नदी मिळाली. या नदीला ताम्रपर्णी या नावाने ओळखतील. या शिवप्रसादावर अनेक तीर्थ स्थाने निर्माण होऊन लोकांना पावन करतील.”

“हे इध्मवाहा, ही ताम्रपर्णी प्रभू रामचंद्रांच्या पदस्पर्शाने पावन होईल, एवढेच काय परंतु ही सागराला मिळताना आपल्या मीलन प्रदेशात शंख शिंपल्यांबरोबर मोती पिकतील. हे मोती विश्वविख्यात होतील. श्रीलंकेला जाण्याचा मार्ग ताम्रपर्णीमधून जाईल. युधिष्ठिर, द्रौपदी व पांडवांसह या ताम्रपर्णीचे आणि प्रभू रामचंद्रांच्या पदकमलाचे दर्शन घेतील आणि तेथे यज्ञयाग करतील. ही नदी गंगा, सिंधू, सरस्वती, यमुना, कृष्णवेण्या, कावेरी, गोदावरी अमृतवाहिनी प्रमाणे अतिपवित्र आहे. उत्तरेत ब्रह्मदेवांनी निर्माण केलेली सरस्वती, मध्य भारतात दंडकारण्यात सह्यपर्वतात शिवकृपेने अवतीर्ण झालेली अमृतवाहिनी प्रवरा आणि दक्षिणेत अगस्त्यमलैमधून अगस्त्यकृपेने उत्पन्न झालेली शिवप्रसादरूपिणी ताम्रपर्णी या जलप्राशनार्थ विश्वातील सर्वोत्तम नद्या असतील. या नद्यांच्या जलप्राशनाने वाङ्मयकलेला बहर येईल. जीवनसमृद्धी, ज्ञानसमृद्धी, आरोग्यसमृद्धी यासाठी या नद्या सुप्रसिद्ध असतील.”

“हे अगस्त्यांनो, आपण अतिशय गौरवास्पद अशी कथा आम्हास सांगितली त्यामुळे अगस्त्यांच्या कृषिविद्येचा परिचय आम्हाला झाला. आणखी कोणत्या गोष्टी या पर्वतावर आणि आश्रमाच्या संदर्भाने घडल्या त्या आपण आम्हास सांगाव्यात.”

“हे पांडवांनो, याच पर्वतावर श्रीराम पुन्हा एकदा परामर्श घेण्यासाठी अगस्त्यांकडे आले. श्रीरामांना सागर पार करून श्रीलंकेत जायचे होते. अगस्त्यांनी सेतुमार्ग दाखविला. सर्व सागर पार करून सप्तद्वीपांत आणि सर्व लोकांत संचार करणाऱ्या अगस्त्यांना हे काहीच अशक्य नव्हते. त्यांनी श्रीरामांना पाठिंबा देण्यासाठी आणि गोत्रज बिभीषणाला मार्गदर्शन करण्यासाठी सेतुस्थलाजवळ

स्वतंत्र आश्रम उभारला. हनुमानाला सेतुनिर्मितीची युक्ती अगस्त्यांनी कथन केली आणि गोत्रज बिभीषणाला रावण मरणोत्तर दक्षिणेतील अतिमहत्वाचे स्थान असलेल्या श्रीलंकेच्या राजसिंहासनावर बसविले.”

“हे इध्मवाहमहर्षे, मान्दार्य अगस्त्यांचे कोठे कोठे आश्रम आहेत याची माहिती आम्हाला सांगा. दक्षिणेत येण्यापूर्वी आम्ही उत्तरेतही त्यांची अनेक स्थाने पाहिली. पूर्वपश्चिम दिशांनाही अगस्त्यांचे नाव ऐकू येते. या सर्व ठिकाणी अगस्त्यांचा संचार असतो का?”

“हे पांडवांनो, आपण जंबुद्वीपाचे कल्याणकर्ते राज्यकर्ते होणार असल्यामुळे आपणास ही माहिती मिळणे आवश्यक आहे यात शंका नाही. अगस्त्यांचे आश्रम आणि स्थान नाही असा एकही भूप्रदेश पृथ्वीतलावर नाही. हे जाणून घेण्यासाठी श्रीरावणांनी सर्वत्र संचार केला. विश्वात सर्वत्र अगस्त्यांचा संचार असून प्रत्यक्ष शिवस्वरूप असे त्यांचे अस्तित्व असल्यामुळे सर्वकाळ त्यांचे अस्तित्व व संचार आहे. लौकिकरूपात ते उत्तरेत काशी, गंगाद्वार, मध्यभारतात प्रवरेकाठी अगस्त्यपुरी आणि गोदाकाठी पंचवटी, तर दक्षिणेमध्ये बदामी, अगस्त्यकूट किंवा पोथियिल येथे त्यांचे वास्तव्य आहे. पश्चिमेकडे पुष्करतीर्थ, प्रभास, रुद्रप्रयाग, दक्षिणेत रामसेतू, अगस्त्यकुंड, गया येथे नर्मदा नदीवर अगस्त्येश्वर तीर्थ, अगस्त्येश, पूर्वेकडे महानदीवर व वंगेमध्ये अग्नित्रिपाणपल्ली, हिमालयात अगस्त्यवट आणि वसिष्ठवट अशी स्थाने आहेत. याशिवाय पश्चिमेकडे सागर आणि सागरोत्तर भूमीवर पश्चिमदक्षिण भूमीवर अगस्त्यशिव स्थाने आहेत तर पूर्वेकडे ब्रह्मावर्तात अगस्त्येश शिवालये अनेक आहेत. हे पांडवांनो, या सर्व स्थळी अगस्त्यांचा नित्य संचार असतो. काही ठिकाणी सायंकाळ निशाकाल तर काही ठिकाणी प्रातःकाळ, काही ठिकाणी माध्यान्ह, मात्र मध्यनिशेच्या वेळी ते अवकाशात अगस्त्य ताऱ्याच्या रूपात असतात. तेथे त्यांचा विस्तीर्ण आश्रम आहे. या आश्रमात माता लोपामुद्रा, पुत्र इध्मवाह म्हणजे अस्मादिक आणि पिताश्री यांचाच वास असतो. त्या आश्रमात सप्तऋषी आणि ब्रह्माविष्णुमहेश या त्रिदेवांचा चातुर्मास वास असतो. हे सर्व महात्मन सूक्ष्मरूपाने सर्वत्र वास करतात.”

“हे महर्षे, परंतु सामान्य जनांना हे सर्व कसे ज्ञात व्हावे?” युधिष्ठिरांनी विचारले.

“हे पुण्यश्लोका, तू खूपच चांगला प्रश्न विचारला आहेस. तर ऐक,

अगस्त्य हे तत्त्व आहे. अगस्त्यतत्त्वाचा अनेक ऋषींनी आणि अनेक महान मनांनी मनःपूत अर्थ लावला आहे. प्रकृतिरूपिणी महामाया, महासरस्वती, शक्तिरूपिणी विश्वमाता पार्वतीदेवींनी मान्दार्यांना अगस्त्य असे घोषित केले आहे. विश्व हे एक विश्वनियंत्यापुढे अर्थात प्रत्यक्ष परब्रह्मापुढेही एक कूट आहे. या अज्ञानावर अर्थात अज्ञानरूप पाषाणाला भग्न करून त्याला नामशेष करून किंवा ठार करून मार्ग दाखविणारा द्रष्टा म्हणून अगस्त्य हे बिरूद आहे. मरिची, अदितीकश्यपांपासून निष्पन्न झालेला मित्रावरुणा, मान मान्य मान्दार्य अगस्त्य हे सर्वश्रेष्ठ ज्ञानी किंवा आर्य होत. प्रत्यक्ष शिवस्वरूप होत. मर्त्य लोकातील काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर या षड्विकारांसह निर्माण झालेल्या अहंकाराने ब्राह्मण्य किंवा आर्यत्व किंवा तेजस्विता किंवा चैतन्यत्व लोप पावते आणि अज्ञा, अहंकार हेच बल वाटू लागते. त्या बलाचा दर्प निर्माण होतो हे अनार्यत्व होय. हा अनार्यत्वरूपी पर्वत, मेघ, अंधार ठार करून ज्ञान, अहिंसा, नम्रता, ऋजुता, सामंजस्य, शक्तिमत्ता, स्नेह, उदारता, शांतता आदी आर्यगुणांचा उदय अगस्त्य करतात. अगस्त्यांनी त्यांच्या उदयापासून आजपावेतो आणि अवकाशाच्या अंतापर्यंत उदय अगस्त्य करतात. अगस्त्यांनी त्यांच्या उदयापासून आशीर्वादाने स्वीकृत केले आहे. हे कार्य जरी सर्वत्रात्मक होऊन ते करू शकत असले तरी लौकिकदृष्ट्या ते बरे नव्हे म्हणूनच आश्रमांची, गुरुकुलांची स्थापना त्यातून अगस्त्यविद्येचा प्रसार, त्याचबरोबर मर्त्यलोकी अस्तित्वात असलेल्या जडचेतनाचा प्राणिमात्रास असणाऱ्या उपयुक्तेचा शोध यांचे सर्व गुरुकुलात सदैव संशोधन, भाषा, कला, शास्त्र यांचे संशोधन, पुनर्मांडणी आणि प्रचार, सर्व मानवमात्राच्या कल्याणासाठी यज्ञसंस्थेचा विकास, कृषिकर्मयज्ञाची साधना, दुष्टांचे निर्दालन, सृष्टांचे पालन आणि संस्थापन यासाठीची अखंड धडपड, यासाठी शिष्यवर्गाची निर्मिती, त्याचबरोबर अगस्त्यांचे हे कार्य पुढे नेण्यासाठी युगायुगातून युगपुरुषांची योजना असे हे कार्य सतत सुरू असते. त्यामुळे त्यात खंड पडणे केवळ अशक्य होय. मत्स्य, कच्छ, वराह, नरसिंह, परशुराम, वामन, राम, कृष्ण, बुद्ध आणि कलंकी या मर्त्यांच्या उद्दारासाठी विष्णुभगवंतांच्या अवताराबरोबर, ब्रह्मवेत्तेऋषी, नद्या, पर्वत, श्रेष्ठ मानव, विविध तत्त्वांतून निष्पन्न झालेले पांडवांसारखे अवतारी, मुनी, तपस्वी, संत, सिद्ध या सर्वांचा उपयोग अगस्त्यतत्त्वाच्या प्रसारार्थ होत असतो. हे पांडवांनो, आपणही अगस्त्यांच्याच

मार्गाने जात आहात नव्हे काय? योग, कौशल्य आणि कला यांच्या माध्यमातून भाषा आणि आयुधे यांच्या साहाय्याने हे विश्व आर्यमय करण्याचे कार्य अविरत सुरू आहे.” इध्मवाहांनी निवेदन केले.

“हे इध्मवाह महर्षे, आपण दिलेल्या माहितीने आम्ही सबल झालो आहोत. आमच्यातील नैराश्य पूर्ण नाहीसे झाले आहे. आम्हाला पूर्वेकडील महानदी व गयाशिरस सरोवराचा परिचय घडवावा. आम्ही तीर्थयात्रा करीत आहोत. महानदीवरील अगस्त्य आश्रमात आम्हास जाऊनच पुढे जायचे आहे.” युधिष्ठिरांनी पुन्हा विनंती केली.

“हे पांडवांनो, महानदी व गयाशिरस सरोवर या परिसरात अगस्त्यांनी आश्रम उभा केला आहे. या आश्रमाचे नाव ब्रह्मसरस असे असून या आश्रमात जाऊन अगस्त्यांचे दर्शन केल्याशिवाय अगस्त्य परिक्रमा पूर्ण होत नाही. अगस्त्यांचे जन्मस्थान म्हणून गंगातीरावरील कलशतीर्थ सांगितलेले असले तरी प्रत्यक्ष अगस्त्यांचा जन्म प्रकाश आणि आर्द्रता यातून अर्थातच मित्रावरुणी झाला आहे. याचा अर्थ सूर्यप्रकाशाची आभा ज्या मान-मानस सरोवरात गंगापात्रात परिवर्तित होते, तेथून अगस्त्यांचा जन्म झाला आहे. हे साक्षात अग्नी असले तरी अग्नीमुळेच यज्ञ आणि यज्ञामुळे पर्जन्य असा क्रम असल्याने अगस्त्य हे अग्नी आणि पामी या दोन्हींचे गुण घेऊन प्रकटले; मात्र हिमालयात शिवतत्त्वाचे व प्रकृतीचे प्रथम स्थान असून पुरुष-प्रकृतीपासून जीवांचा उदय हिमालयात झाल्यामुळे हिमालय हेच अगस्त्यांचे जन्मस्थान होय. कैलासावर विद्या प्राप्त करून ते गंगातीरी काशीक्षेत्री बसले. प्रयाग आणि गयेत त्यांनी गुरुकुले, आश्रम उभारून मिळविलेल्या विद्येचे प्रात्यक्षिक आरंभिले. अथर्वणाची विद्या वंगातील परिसरात उजळली. ही त्यांची उत्पत्ती आणि प्राप्ती परब्रह्माच्या आज्ञेने ब्रह्मदेवांनी केली. म्हणूनच वंग विद्या विकास केंद्र ज्ञानप्रभेचे केंद्र यापासून अगस्त्य परिक्रमा सुरू करून आपली विद्या पारखून घेत अगस्त्यांच्या मार्गाने जावे असा दंडक शिष्यगणांना आणि सहकारी ऋषिमुनींना, अगस्त्यगोत्रजांना घालून दिला आहे. वंगपासून पूर्व, उत्तर, पश्चिम, दक्षिण, पूर्वेने प्रवास करीत महानदी आणि गयाशिरस परिसरात ब्रह्मसरस आश्रमात यावयाचे. तेथे संपूर्ण अगस्त्यविद्या प्राप्त होते. म्हणूनच अगस्त्यविद्या साधनेतील अखेरचे स्थान म्हणून ब्रह्मसरस हे नाव आश्रमाला शोभून दिसणारे आहे. आपण आपल्या वनपर्वात ही परिक्रमा पूर्ण करीत आहात, त्यामुळे आपणाला

अगस्त्यविद्या पूर्ण प्राप्त होईल.”

“हे इध्मवाह महर्षे, जंबुद्वीप, महाभारतातील ही परिक्रमा आपण आम्हाला सविस्तर सांगितलीत तथापि सप्तद्वीप, वसुंधरा, भूतल आणि सूर्यलोक, इंद्रलोक, चंद्रलोक, शिवलोक, स्वर्गलोक, पाताळ, रसातल, तलातल, वितल, ब्रह्मलोक, अवकाश आणि काळ यात अगस्त्यांचा वास आहे असे आपण म्हणालात ते कसे? मर्त्यलोकीच्या मानवाला या सर्व स्थानांची प्राप्ती कशी होणार?”

“हे पांडवांनो, अगस्त्यांना जाणून घेण्याची प्रचंड ओढ आपल्यात असल्यानेच केवळ मी आपणास याची माहिती करून देतो. हे पांडवांनो, मर्त्यलोकातील मानवाला यातील सर्व लोकी प्रवेश आहे. यासाठी त्यांना अगस्त्यरूप होऊन सूक्ष्मरूपाने या सर्व ठिकाणी संचार करण्यात येतो. ही विद्या योगसामर्थ्याने प्राप्त होते. निस्सिम श्रद्धा आणि तपश्चर्या बलाने सारे काही प्राप्त होऊ शकते. विश्वात माणूस हा सर्वात श्रेष्ठ प्राणी आहे. देवलोकातील देवांना त्यांच्या विशिष्ट शक्तीच्या मर्यादा आहेत, त्यांनाही यशप्राप्तीसाठी त्रिदेवांना शरण जावे लागते. त्रिदेवांतही काळ आणि ब्रह्म यांनाही धारणातत्त्व रूप विष्णूंना सर्वलोक शरण जातात. कारण विष्णुरूप कैवल्यरूप आहे. अवकाश अवस्थेला संचलित करणाऱ्या परब्रह्मतत्त्वापासून कैवल्याचा जन्म झाला आहे व त्याक्षणीच विलयकारी कालपुरुषाचा जन्म झाला. त्यातून परब्रह्माचे स्वप्न कैवल्यरूप विष्णुभगवंतांनी पाहिले. ब्रह्माने ते साकार केले. काळाने ते नियमित करताना सृष्टी आणि विलयाचे कारणही काळ झाला. विष्णूंच्या आज्ञेने घडलेल्या या महाविश्वात देव, ऋषी, मानव यांचा जन्म झाला. त्यांच्यातही दैवी संपत्ती पुरेपूर भरली; परंतु मानवाला विविध शक्ती समुच्चयाचा आकार देताना त्या शक्तींच्या विचरणांनी विकार निर्माण केले. अर्थातच या विकारांच्या व्यवस्थापनांचे उत्तरदायित्व ब्रह्माकडे आले म्हणून ब्रह्माने ऋषी, कलावंत यांना त्रिदेवांचे कार्य करण्याची प्रेरणा दिली. शक्य तेथे स्वतः अवतार घेऊन कार्य केले. अगस्त्यांचे स्वयंप्रकाशी असे अवकाशातील स्थान यासाठीच नियमित केले आहे. मर्त्यलोकांवर नियमित दिशा देऊन निरीक्षणपूर्वक मार्गदर्शन करण्यासाठी सप्तर्षी आणि ध्रुवतान्याची योजना या सप्तर्षींनी ब्रह्माच्या आशीर्वादाने केली.”

“हे इध्मवाह महर्षे, आपण दिलेल्या ज्ञानाने आम्ही आनंदित झालो.

अगस्त्यांच्या कृपाप्रसादाने आमच्यात बल संचारले आहे. आम्ही येथून कोणत्या मार्गे परिक्रमा पूर्ण करण्यासाठी जावे म्हणजे आमची यात्रा सफल होईल हे आम्हाला सांगावे.

“हे पांडवांनो, आपण अगस्त्यसरस तीर्थात स्नान करून मग पुढे जावे म्हणजे आपली यात्रा सुफळ होईल.”

“हे महर्षी, या तीर्थाचे माहात्म्य जाणण्यास आम्ही उत्सुक आहोत.”

“हे पांडवांनो, मेरूपर्वताचे वैभव पाहून विंध्यपर्वताच्या मनात स्पर्धा निर्माण झाली होती. सूर्यचंद्राने आपल्यालाही प्रदक्षिणा केली पाहिजे असा हट्ट अगस्त्यशिष्य विंध्याने धरला आणि वाढता वाढता त्याने उत्तर आणि दक्षिण असे दोन भाग केले. त्या संघर्षातून मार्ग काढण्यासाठी अगस्त्यांनी दक्षिणात्यांसाठी अगस्त्यसरस तीर्थ निर्माण केले. या तीर्थात स्नान केल्याने उत्तरदक्षिणेचा तुटलेला संपर्क प्रस्थापित करता येईल. आपल्या वाढण्याचा हेतू अशा तऱ्हेने आपल्याच गुरूंकडून विफल होतो आहे हे विंध्याच्या ध्यानात आले. विंध्यांना आपल्या गुरूंकडून मार्गदर्शन घेण्याची इच्छा झाली. त्यासाठी त्यांनीही अगस्त्यसरस तीर्थक्षेत्रात स्नान केले आणि अगस्त्यांचे आशीर्वाद मिळविण्यासाठी पात्रता मिळविली. हे पांडवांनो, या तीर्थात स्नान केल्याने आपण अवलंबिलेल्या मार्गाविषयी स्वच्छ ज्ञान प्राप्त होते आणि आपल्या मार्गातील अडचणी दूर करण्यासाठी सबलता प्राप्त होते.”

इध्मवाह महर्षींकडून विपुल ज्ञान मिळवून पांडव पुन्हा तीर्थयात्रेस निघाले. त्यांच्या पुढील मानवी कल्याणाचे ध्येय आता स्पष्ट झाले आहे. संघर्षातून मार्ग काढण्याचा उपायही आता स्पष्ट झाला होता. पांडवांबरोबर असलेल्या द्रौपदीने युधिष्ठिरांना विचारले, “धर्मराजा, अगस्त्यांच्या मार्गाने जायचे तर आपला प्रवास खरोखरीच खूपच खडतर होणार आहे.”

“हे द्रौपदी, अगस्त्य महर्षींनी सांगितल्याप्रमाणे आपल्याला पाठिंबा देण्यासाठी साक्षात श्रीकृष्ण आपल्या बाजूला असताना चिंता कशाला? अगस्त्यांचे शुभाशीर्वाद आपल्याला प्राप्त असल्याने अडचणीरूपी डोंगर आपण सहज नाहीसे करू यात शंका वाटत नाही.”

“हे पांडवांनो, अगस्त्यांचे दर्शन घेतलेले आपण काही काळ अगस्त्यसरस तीर्थावर निवास करावा असे मला वाटते.”

“हे द्रौपदी, तुझी तशीच इच्छा असेल तर आमचीही तीच इच्छा

आहे.”

पांडवांनी आपल्या तीर्थयात्रेसह अगस्त्य परिक्रमा पूर्ण केली. अनेक दुष्टांचा नाश करीत संपूर्ण भारतवर्षात आपल्या पराक्रमाने आश्वासक बल प्राप्त केले. ब्रह्मसरस आश्रमात निवासास असताना द्रौपदीला अतिश्रमाने अचानक मूर्च्छा आली. वनपर्वतातील ही पहिलीच घटना होती. महापराक्रमी पांडवही गडबडून गेले. आश्रमवासी कुलगुरू अगस्त्यांनी अधिक चौकशी केल्यानंतर झाला प्रकार त्यांच्या ध्यानी आला. त्यांना विलक्षण आनंद झाला. त्यांनी गयाशिरस सरोवरातील तीर्थ आणून द्रौपदीच्या मस्तकावर टाकले. द्रौपदी मूर्च्छित अवस्थेतून जागृत झाली तेव्हा अगस्त्य कुलगुरूंनी प्रश्न केला, “हे, पांचाली, तुला कोणत्या गोष्टीमुळे मोहनिद्रा आली होती?”

“हे, कुलगुरू अगस्त्या, मान मान्दार्थ अगस्त्यांनीच मला माझ्या पूर्व जन्मात नेले होते. माझ्यातील शक्तिरूपिणीचा उदय त्यांनी घडविला. त्यामुळे अगस्त्यांचे तेज आता माझ्या नेत्रात आणि बाहूत प्राप्त झाले आहे. मोहवश झालेल्या माझ्या पंचप्राणांची शक्तीही त्यामुळे आता पुन्हा प्राप्त झाली आहे. खरोखरीच अगस्त्य हे साक्षात शिव आहेत. त्यांच्या आशीर्वादाने हा संग्राम आम्ही सोमवंशीय लोक जिंकू.” द्रौपदीच्या या बोलण्याने पांडव आणि कुलगुरू अगस्त्य आनंदित झाले.

“हे महर्षी अगस्त्यांनो, आमची अगस्त्य परिक्रमा आपणामुळे फलद्रूप झाली आहे, तरी आणखी उत्सुकता आमच्या मनात वास करते आहे. कृपया आपण त्याची तृप्तता करावी.”

“कोणत्या गोष्टीविषयी आपल्या मनात उत्सुकता आहे?”

“हे महर्षे, अवकाशातील अगस्त्यांच्या स्थानाविषयी आम्हाला माहिती सांगावी आणि अगस्त्यांचा पूजाविधीही कथन करावा.”

हे पांडवांनो, आपली ही इच्छा ऐकून खूप आनंद वाटला. आपल्या इच्छेप्रमाणे मी आपणास अगस्त्य स्थानाविषयी माहिती सांगतो. हे युधिष्ठिरा, अगस्त्य हे अवकाशात स्वतंत्र आणि समूहाने झळकत आहेत. माता लोपामुद्रा अवकाशस्थानातही त्यांची सहचारिणी आहे. परब्रह्माच्या कृपेने ऋषींनी अवकाशात आपली स्थाने निश्चित करण्यात यश मिळविले आहे.

सृष्टी, अवकाश, कैवल्य आणि काल यांच्या प्रेरणेतून परब्रह्माच्या इच्छेची नियमित पूर्तता करण्यासाठी अगणित तेजोराशी परब्रह्मांच्या अंशात्मकतेने

प्रकट झाल्या. या तेजोराशी विविध प्रकारे उत्पत्तीचे आविष्कार घडविण्यासाठी निर्माण केल्या आहेत. या तेजोराशींमध्ये ऋषींची योजना सूर्यलोक, चंद्रलोक, इंद्रलोक, शिवलोक, ब्रह्मलोक, विष्णुलोक, भूलोक, स्वर्गलोक, नर्कलोक, पाताळ, रसातल, तलातल, वितल, वैकुण्ठ, कैलास या सूर्यतेजोराशींमधील सुविहित मांडणींना सुनियंत्रित करण्यासाठी ऋषींची स्थाने निर्माण केली. परब्रह्माच्या आज्ञेने निर्माण झालेल्या या स्थानांना ऋषिवर्यांच्या तेजमय अस्तित्वाचा प्रत्यय ऋषींच्या कल्याणकारी आणि ज्ञानदानाच्या कार्यातून मर्त्यलोकांना झाला. या सर्व ऋषींना शाप, उःशापाचे अधिकार होते. त्यांच्याच आशीर्वादाने मर्त्य मानव तपःसामर्थ्याने ऋषिपदाला आणि मुनिपदाला पोहोचत असे. ऋषी परिवाराला वर्धिष्णू करण्याने मर्त्यलोक अधिक सुव्यवस्थित होत आहे.

अगस्त्यांचा तारा या प्रकाशराशीत ऋषी प्रकाशराशी म्हणून प्रसिद्ध आहे.

अगस्त्य हे आपल्या यज्ञकर्मातील दान-पुण्याने स्वर्गात उच्च स्थान मिळवितात. ते सूर्यमंडलात राहून अमर होतात. सज्जनलोक स्वर्गात जातात तेव्हा त्यांच्या प्रकाशाच्या स्वरूपात तारे चमकू लागतात. अशी भ्रामक कल्पनाही प्रचलित आहे तथापि अगस्त्य महर्षी दक्षिणेकडील आपल्या उच्च श्रेणीच्या कार्याने तारामंडळात सिद्ध झाले आहेत.

‘उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुर् मे अश्वदाः सह ते सूर्येण ।
हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्ते वासोदाः सोम प्र तिरन्त आयुः ॥
एनानि वै दिवो ज्योतीषि तान्येवाव रुन्ये
शुक्रतां वा एतानि ज्योतिषि येन नक्षत्राणि...’

यज्ञ करणाऱ्या व्यक्तींना ताऱ्यांचे रूप प्राप्त होते.

‘असतः सद् ये ततक्षुः । ऋषय सप्तात्रिंश यत ।
सर्वे त्रयो अगस्त्यश्च । नक्षत्रेः संस्कृतो वसेन ॥’

अगस्त्यांसह सप्तर्षी हे धर्मज्ञानी ऋषी प्रकाशपुंज म्हणून स्वर्गात गेले आहेत. दक्षिणेच्या सप्तर्षींमध्ये अगस्त्य आणि इक्ष्मवाह वसले आहेत. अगस्त्यांच्या समुद्रप्राशन, विंध्यदमन आदी अलौकिक कार्यामुळे अगस्त्यांना

अवकाशात व भूलोकी आश्रम स्थापन करता येतात. अगस्त्यांनाच कॅनोपस कुंभोद्भव तारा म्हणून पृथ्वीवर ओळखले जाते असे इजिप्त संस्कृतीत स्पष्ट आहे.

पुराण कथा सांगणारांनी विष्णुपरंपरेतील अगस्त्यांचे स्थान सांगताना अगस्त्यताऱ्यांच्या उत्तरेकडे, अजविथ्याच्या दक्षिणेला, वैश्वानर मार्गाच्या बाहेर, पितृयाण आहे. ध्रुवमंडलाच्या वरील भागात अगस्त्यनक्षत्र वेगाने संचार करते असे भविष्यवेत्ते सांगतात. एकूण अगस्त्य किंवा कॅनोपस हा आकाशातील ध्रुवमंडळातील सप्तर्षींमध्ये दुसऱ्या क्रमांकाचा तारा आहे. त्याचा वर्ण पिवळा असून तो सूर्य कक्षेत फिरत आहे.

राशीचक्रानुसार सूर्याला कन्याराशीत प्रवेश करण्यास अत्यल्प अवकाश असताना अगस्त्यांचा उदय होतो. उत्तर मध्यभारतात तो स्पष्ट दिसतो आणि हस्तनक्षत्रात सूर्याने प्रवेश करण्याच्या वेळी अगस्त्याचा अस्त होतो. सामान्यतः श्रावणात अगस्त्य तारा उगवतो. अगस्त्योदयाच्या वेळी जलाशय शांत व निर्मळ होतात.

‘उदयेच मुनेरगस्त्यनाम्नः कुसुमायोगमल प्रदूषितानि ।
हृदयानी सतामिव स्वभावात् पुनरम्बुनिभवन्ति निर्मलानि ॥’

या ताऱ्याच्या दर्शनाने पूजनाने अनेक चांगले-वाईट परिणाम होतात. अगस्त्य ताऱ्यांचे पूजन हे अगस्त्यतेजाचे पूजन असते.

सात वर्ष सतत या ताऱ्याला अर्घ्य देण्याने राजा सार्वभौम होतो. अगस्त्य व्रताच्या पालनाने सर्व प्राणिमात्रांना लाभ होतो. अगस्त्यतारा पिंगट दिसला तर ते दुष्काळाचे चिन्ह समजावे, अगस्त्य धूसर दिसू लागला तर ते गायीगुरांना अशुभ असते. अगस्त्य तारा स्वच्छ, तेजस्वी, सोनेरी व स्फटिक शुभ्र अगस्त तारा पृथ्वीवर अन्नाची समृद्धी करतो. भीती व रोगराईची मुक्तता सूचित करतो. अगस्त्य धूमकेतूचा किंवा उल्केचा जेव्हा स्पर्श होतो, तेव्हा दुष्काळ, रोगांच्या साथी यासारखी संकटे येतात.

अगस्त्य ताऱ्याच्या उदयासमयी अगस्त्यार्घ्य व्रत करणाऱ्या गृहस्थाने प्रातःकाली लवकर उठावे. पांढरे तीळ घातलेल्या पाण्याने स्नान करावे व शुभ्रफुलांची माळ धारण करावी. शिवव्रतासारखेच हे व्रत असते. नंतर छिद्ररहित घट जमिनीवर ठेवावा, शुभ्र फुलांनी, वस्त्रांनी तो सजवावा, त्यात पंचरत्न

टाकावीत. एक भांडे तुपाने भरून त्या कलशावर ठेवावे. अंगठाभर उंचीची प्रतिमा तयार करून चार मस्तकांची व चतुर्भुज लांब हातांची ही प्रतिमा कलशावर ठेवावी. तो कलश सप्तधान्यांनी भरून आणि वस्त्राने सजवून योग्य अशा विद्वान सद्वर्तनी माणसास दान करावे. ते नसेल तर यथाशक्ती दान करावे. शक्य झाल्यास सवत्स धेनूचे दान द्यावे मात्र तिचे खूर चांदीने मढवावेत, शिंगे सोन्याने मढवावीत. गळ्यात घंटा घालून ती गाय योग्य व्यक्तीस दान द्यावी. अगस्तोदयानंतर हे व्रत सात दिवस करावे किंवा सतरा दिवस करावे. या पूजन प्रसंगी अगस्त्यभार्या लोपामुद्रांचे स्मरण करावे व त्यांना अर्घ्य प्रदान करावे.

‘राजपुत्रि महाभाग ऋषीपत्नी वरानने ।
लोपामुद्रे नमस्तुभ्यम् अर्घ्योमे प्रतिगृह्यताम ॥’

“हे पांडवांनो, अगस्त्य नावाचा वृक्ष दंडकारण्यात आणि दक्षिणेतही प्रसिद्ध आहे. याच वृक्षाला बकवृक्ष असेही संबोधिले आहे. अगस्त्यांनी या वृक्षात सर्व प्रकारच्या औषधींचा समुच्चय ठेवला आहे अशी कल्पना आहे. आयुर्वेदात अगस्त्यवृक्षाची वंगसेन, मुनिपुष्प, मुनिद्रुम अशी नावे आली आहेत. ही वनस्पती पित्त, कफ, ताप, थंडी या रोगांवर गुणकारी आहे. सर्व रोगांची सुरुवात या गोष्टींच्या आधिक्याने होत असते. त्या रोगांना प्रतिबंध म्हणून अगस्त्य वृक्षाचा व फुलांचा वापर करता येतो. ही वनस्पती थंड, रूक्ष स्वरूपाची असून चवीला कडू, वातकारक आहे. हे झाड छोटे मऊ लाकडाचे असते. त्याची पाने आणि विशेषतः फुले पूरक अन्न म्हणूनही वापरता येतात. ही झाडे मंदिराच्या परिसरात वाढतात. कार्तिक मासात शिवाला ती अतिप्रिय वाटतात. अगस्तीची फुले पांढऱ्या किंवा तांबड्या रंगाची असतात. श्रावणापासून मार्गशीर्षपर्यंत त्या झाडांना बहर असतो. या फुलांना हादग्याची फुले म्हणून मान्यता आहे. मात्र अगस्त्य वृक्षाला समुद्रकिनाऱ्यावरील लोक सहसा स्पर्श करीत नाहीत. एके काळी अगस्त्यांनी समुद्रप्राशन केले होते. त्याचे चांगल्या-वाईट प्रकाराने लोक स्मरण करतात. दक्षिणेकडील लोक अकतीवृक्षांना अगस्त्य वृक्ष म्हणतात. अगस्त्य हे आयुर्विद्येचा शोध घेणारे व शास्त्र मांडणारे असल्याने अगस्त्यांच्या आश्रमाभोवती अकती वृक्ष उभे असतात. त्यातून रसशाळेत व रुग्णालयात चिकित्सा केली जाते.

“पृथ्वीवर वृक्ष आणि अवकाशात तारा असे स्थान मिळविलेले अगस्त्य हे एकमेव ऋषी होत.”

“हे अगस्त्यांनो, आपण अगस्त्य तेजोराशीची आम्हाला माहिती सांगून उपकृत केले आहे. आपल्या या माहितीमुळे अगस्त्यांना पूजाविधीसह सत्कारित करता येईल. तसेच त्यांच्या मनोभावे पूजनाने लोककल्याणाचा मार्ग मोकळा होईल. हे अगस्त्यांनो, अगस्त्य ताऱ्यांच्या संकेतामुळे कृषिवलांना पूर्वज्ञान प्राप्त होऊन ते कृषिकर्माचे नियोजन करीत आहेत. हे अगस्त्यांनो, आपण ही उपयुक्त माहिती सर्वांना द्यावी व जनकल्याणाचा मार्ग प्रशस्त करावा.”

“हे पांडवांनो, अगस्त्यकुलाचा तो कुलाचारच आहे. अगस्त्यांचे आश्रम ही या दृष्टीने गुरुकुलेच आहेत. आपण या आश्रमातून अगस्त्य परिक्रमा पूर्ण करून जात आहात ही अतिशय गौरवास्पद गोष्ट आहे. भावी काळ पांडवांकडे अगस्त्य परंपरांचे पाईक म्हणून पाहात आहे. हे पुण्यश्लोक युधिष्ठिरा, आपल्या आगमनाने आणि माता द्रौपदींच्या दिव्य अनुभूतीने आश्रम पावन झाला आहे. युगायुगातून जनकल्याणाचे मार्ग शोधण्यासाठी अगस्त्यांनी केलेल्या प्रयत्नांचे हे फळ आहे.”

“हे अगस्त्यांनो, आम्ही येथून कोणत्या मार्गाने पुढे निघावे ते आम्हाला सांगावे.”

“हे पांडवांनो, आपण आता पुन्हा एकवार पंचवटीमार्गे जाऊन अगस्त्यपुरीतील अगस्त्यांसह लोपामुद्रांचे तसेच सिद्धेश्वरांचे दर्शन घेऊन पुढील मार्गक्रमणा करावी.”

ब्रह्मसरस आश्रमांच्या कुलगुरूंना अतीव नम्रतेने वंदन करून द्रौपदीसह पांडव दंडकारण्यातील गोदातीरावरील पंचवटीत येऊन आश्रमातील कुलगुरूंना भेटले. प्रवरातीरावरील अगस्त्यपुरीमधील अगस्त्यांचे दर्शन घेण्यासाठी अनुमती घेऊन ते अमृतवाहिनी पुरी प्रवरातीरस्थ आश्रमात अगस्त्यांसह लोपामुद्रांचे दर्शन घेऊन कृतकृत्य झाले.

द्रौपदीसह पांडव महर्षी अगस्त्यांना भेटून गेल्यापासून अगस्त्यांचे मन विचलित झाले. महायुद्धाची चाहूल त्यांना केव्हाच लागली होती. पूर्णावतार भगवंतांनाही मार्गदर्शन करण्याचा संदेश देऊन अगस्त्य शांत झाले नाहीत.

महायुद्धाच्या प्रसंगी आपण पुष्कर आश्रमात किंवा गंगाद्वारी जाऊन राहणे योग्य होईल असे त्यांना सारखे वाटत होते. त्यांनी मनाशी भगवान शिवपार्वतीचा संदेश घेण्याचे ठरविले. त्यांनी अगस्त्यपुरीतील सिद्धेश्वरस्थानी शिवाराधनेला सुरुवात केली. अमृतवाहिनीच्या तीरावर शिवपार्वतींनी अगस्त्यांना दर्शन दिले.

“हे पुत्र, युगायुगातून, आज पहिल्यांदाच विचलित झालेले दिसता. असे कोणते अरिष्ट आपणावर कोसळले? कोणत्या संकटाचे निवारण करण्यात आपण अयशस्वी होणार आहात?” माता पार्वतींनी अगस्त्यांना विचारले.

“हे माते, महायुद्ध होऊ पाहात आहे जंबुद्वीपात अर्थात महाभारतात असे युद्ध न भूतो न भविष्यती असे आहे. मानवाच्या कल्याणासाठी भगवान शिवपार्वती विविध रूपाने विश्वात प्रकट झाले आहेत. त्यांनी त्यांचे हे कल्याणकार्य आम्हा ऋषींवर सोपविले असताना नरसंहारक महायुद्ध समोर ठाकले, यामुळे खिन्न झालो आहोत. काय करावे हे मला समजत नाही. तेव्हा आपणच मला परामर्श द्यावा.”

“हे अथर्वण शिवस्वरूप अगस्त्या, युगांतर घडत असताना प्रलय अटळ असतो हे आपणास विदित आहे. मर्त्यलोकात प्रलयापूर्वी बुद्धिभ्रंश आणि बुद्धिभ्रंशातून घोर हिंसा अटळ आहे!”

“होय भगवन्, परंतु प्रलयानंतर सृष्टिसतीला उत्तमगती प्राप्त होणे हा क्रम नाहीसा होणार असल्याची चिंता मला त्रास देते आहे.”

“हे नृषु प्रशस्तः लोकभानव, अगस्त्या, तुमची ही चिंता अस्थानी नाही. परंतु सृष्टिनिर्मितीच्या शेवटच्या पर्वात प्रवेश होणार आहे. या पर्वात मानवाची श्रद्धा आणि अश्रद्धा, दैवीसंपत्ती आणि दानवीसंपत्ती या दोन्ही वृत्ती समांतरपणे कार्यरत असणार आहेत तसा परब्रह्माचा संकेत आहे. सत् आणि असत् यांचा संघर्ष युगे सुरू आहे, परंतु आता हा संघर्ष मर्त्य मानवाच्या ठिकाणी सतत सुरू राहणार आहे. माया, यातुशक्ती बलिष्ठ होणार असून मोहाचे अधिराज्य अटळ आहे. त्यामुळे अहंकार हा स्थायिभाव होणार आहे. हे लोकभावना, मातृवात्सल्याने आणि परब्रह्माच्या दैवी संपत्ती निधानाने आजवर आपण कार्य करीत आलात त्यामुळे आपणास ही चिंता त्रास देते आहे.”

“हे भगवन्, आपल्या शक्तीने आणि प्रेरणेने अगस्त्यविद्येचा आम्ही प्रसार करीत आहोत. सप्तद्वीपात आणि सर्वलोकी आश्रमांची व्यवस्था करून

गुरुकुल सुरू केली, तेथील कार्य निष्प्रभ होण्याची भीती नाही काय?”

“हे मुनिश्रेष्ठा, अगस्त्यविद्या ही अनादि आणि अनंत काळ मानवाला प्रेरक अशी विद्या आहे. त्या विद्येचा केव्हाही ज्हास होणार नाही. याउलट सत्ताबदलांच्या पर्वात लोककल्याणासाठी शिवशक्तीचा आणि अगस्त्यविद्येचाच उपयोग होईल. श्रीराम-रावण संघर्ष आणि कौरव-पांडव संघर्ष हे अखेरचे निर्णायक संघर्ष होत. यानंतर संघर्षचक्रे सुरूच राहणार आहेत. पुढील लक्षवेधी वर्षे हे संघर्ष अटळ आहेत. तथापि हे अगस्त्या, विचलित न होता वानप्रस्थाश्रम स्वीकारलेल्या तुला तेजरूपाने आणि सूक्ष्म रूपाने निर्माण केलेल्या सर्वस्थानांवरून तुझे मूलभूत कल्याणकारी कार्य सुरूच ठेवले पाहिजे.”

“हे भगवन्, मला भारतीय युद्धप्रसंगी उपस्थित राहून सत्मार्गाची स्वीकारपूर्वक पाठराखण करण्याची इच्छा आहे.”

“हे अगस्त्या, तुझी ही इच्छा नेहमीच्याच इच्छेप्रमाणे आहे परंतु महाभारत युद्ध प्रसंगापासून देव, पंचतत्त्वे, ऋषी, मुनी, विचारवंत, कलावंत यांनी प्रस्तुत काळात ताटस्थपूर्वक सत्प्रवृत्ती निर्माण होण्यासाठी सतत मार्गदर्शन करावे एवढेच त्यांचे कार्य होय.”

“हे भगवन्, याचा अर्थ तपःसामर्थ्य, विद्या, कला यांतील सत्त्व नाहीसे होणार काय?”

“हे ब्रह्मर्षे, या सर्व गोष्टी अबाधित आहेत हे सर्वकाळ सत्य आहे कारण या सर्व गोष्टी परब्रह्मस्वरूप आहेत, परंतु मायेच्या अर्थात यातुशक्तीच्या आवरणात या सर्व गोष्टींचा केवळ भौतिक स्वरूपात विचार आणि वापर होईल. त्यामुळे या सर्व गोष्टींच्या उपयोगितेवर त्यांचे महत्त्व ठरेल.”

“हे भगवन्, कृषिक्षेत्रातही याचा प्रभाव पडेल काय?”

“होय, कृषिवले, यांत्रिक कार्यावर आणि तांत्रिकतेवर अधिक विसंबतील आणि कृषिकर्माचा देखील व्यवहार होईल.”

“हे भगवन्, अशा काळात लोककल्याणकारी कार्य कोणत्या स्वरूपात प्रकटेल?”

“हे अगस्त्या, लोककल्याण कार्य हे परब्रह्माचे अस्तित्व रूप आहे. ऋषी, मुनी, तपस्वी, चिंतक, शास्त्रज्ञ, लोकहितैषी हे कार्य अलिप्तपणे करतील मात्र त्यांची प्रतिष्ठा दुर्लक्षित होईल. त्यांच्या कार्याचाही राजकीय उपयोग करून सत्तास्पर्धा घडेल!”

“हे भगवन्, लोकांचे भवितव्य कोणत्या प्रकारे असेल?”

“हे मुनिश्रेष्ठा, लोकभवितव्याचा विचार करण्याचे उत्तरदायित्व आपणाकडेच आहे. त्यासाठी हे मुनिश्रेष्ठा, लोकधुरिणांना सत्प्रवृत्त करण्यासाठी हाती शस्त्र न धरता लोकोत्तर चमत्कारांनी लोकधुरिणांसह सर्वांना आकर्षित करून किंवा लोकसमूहांना मार्गस्थ करूनच कार्य साधावे लागेल. हे लोकभावना, यासाठी ऋषी, मुनी, तपस्वी, देव, दानव या अवस्थांपलीकडे जाऊन लोकमार्गाचा अवलंब करावा लागेल.”

“हे भगवन्, आम्ही कोणते कार्य करावे ते स्पष्ट करून आम्हाला आज्ञा द्यावी.”

“हे लोकभावना, आपण विश्वपरिक्रमा करून उदासीनपणाने मार्गदर्शन करावे. यासाठी लोकधारक, लोकबंध अवतारी भगवान श्रीकृष्णांना अर्थात परात्पर गुरूंना शरण जाऊन कार्य करावे. ब्रह्मशक्ती, शिवशक्ती ही सूक्ष्मरूपाने कार्यरत असेल. तसेच ऋषिकार्यही सूक्ष्मरूपात राहून कार्यरत होईल. आपल्या स्थूल वृत्तीने व्रते, साधना, चमत्कार आणि प्रत्यक्ष तर्कज्ञान यांचा प्रचार करणे आवश्यक आहे. आपल्या गुरुकुलातून आपण या प्रकाराने कार्य करावे. असे कार्य युगानुयुगे प्रत्येक युगात प्रलयकाली करावेच लागते. हे अगस्त्या तू तेजस्वरूप ताऱ्याच्या अवस्थेत अविचलपणे सत् कार्याची प्रेरणा देत राहावे.”

“हे भगवन्, आपल्याशी परामर्श घडल्याने माझे विचलन काहीसे नाहीसे झाले आहे. मी गंगाद्वार आश्रमात जाऊन तटस्थपणे महायुद्धाचे अवलोकन करेन.”

“हे महर्षी, आपणाशी योग्य वेळी व्यासमहर्षी संपर्क करतील. आपण आपल्या समग्र शक्ती पांडवांना दिल्या आहेत. त्यांचा विजय निश्चित आहे.”

“हे भगवन्, आपणास माझे प्रणाम असो. हे माते, आपल्या आशीर्वादाने येथवर मी कार्यरत राहिलो, आता मातेच्या चिंतनात पूजनात आणि पिताश्रींच्या तपश्चर्येत काळ व्यतीत करण्याची इच्छा मनात निर्माण झाली आहे.”

“हे ब्रह्मर्षी, ऋषी ही अवस्था ब्रह्मदेवाच्या मानसपुत्राची आहे. त्यामुळे ऋषींना केवळ ध्यानमग्न राहता येत नाही. क्रियावानता हेच त्यांचे खरे कार्य होय. तेव्हा उदास न होता आपल्या गुरुकुलाचे कार्य सतत करीत राहावे.”

अगस्त्यांची उद्विग्नता नाहीशी करून भगवान शिवपार्वती कैलास भुवनी निघून गेले. अगस्त्य गंगाद्वारच्या दिशेने निघाले.

हजारो वर्षांनंतर उत्तरेत गंगाद्वारी अगस्त्य येणार म्हणून उत्तरेत आनंदाला उधाण आले होते. गंगाद्वार आश्रमात मान मान्य मान्दार्थ अगस्त्यांचे परंपरेनुसार स्वागत झाले. पाद्यपूजनोत्तर गोत्रज कुलगुरू अगस्त्य मान्दार्थाना म्हणाले,

“हे परात्परगुरो, आमच्यासाठी कोणती आज्ञा आहे? आपल्या आज्ञेची आम्ही वाट पाहात आहोत. आपल्या तेजस्वितेने परिसर उजळून निघाला आहे.”

“हे कुलगुरो, आश्रमात सोमयागसत्रासह साफल्यप्राप्ती यज्ञाची तयारी करावी.”

“जशी आपली आज्ञा!”

उत्तरेत होणाऱ्या महायुद्धाला तोंड फुटले. कुरूक्षेत्रावर संग्रामार्थ महापराक्रमी योद्धे जमा झाले. युद्धाला सुरुवात होत असतानाच अर्जुनाच्या मनात सगोत्रांविषयी मोह निर्माण झाला आणि अर्जुन आपली आयुधे उतरवून एखाद्या संन्याशासारखा निवांत झाला. हे अंतर्ज्ञानाने महर्षी व्यासांना कळले. आपले अन्य सर्व कार्य थांबवून महर्षी व्यासांनी कुरूक्षेत्राकडे जाण्यासाठी आश्रम सोडला. आपले संपूर्ण सामर्थ्य पणाला लावून हे महायुद्ध थोपविण्याचा निर्धार त्यांनी केला.

“नारायण नारायण, प्रणाम महर्षी व्यास!” नारदांनी व्यासांना प्रणाम केला.

“प्रणाम महर्षी, आपण कोणते वर्तमान घेऊन या ठिकाणी उपस्थित झाला आहात?”

“हे व्यासमुने, आपण कुरूकुलोत्पन्न असून आपण कुरूक्षेत्रावर कोणाच्या बाजूने युद्ध करण्यासाठी जात आहात?”

“अर्थातच हे युद्धच थांबविण्यासाठी!”

“हे कसे?”

“हे ब्रह्मर्षी, खरेतर द्रोण-भीष्मांनी महायुद्ध घडू नये म्हणून प्रयत्न करावयास हवे होते तथापि ते साध्य झाले नाही तेव्हा मला आश्रमकार्य सोडून पुन्हा कुलाचारात सहभागी होण्याची वेळ आली आहे.”

“हे महर्षी व्यास, आपण जवळच असलेल्या शिवस्वरूप महर्षी अगस्त्यांच्याकडून परामर्श घेऊन मगच युद्धात सहभागी व्हायचे की नाही ठरवावे.”

“तसे करूया, परंतु हे ब्रह्मर्षी, महायुद्ध थांबविणे हे माझे कर्तव्य नव्हे

काय?’’

परोपरीने चर्चा करीत व्यास आणि नारद गंगाद्वारी अगस्त्य आश्रमात आले. अगस्त्यांनी त्यांचे यथोचित स्वागत करून त्यांना येण्याचे प्रयोजन विचारले.

“हे महर्षी अगस्त्यमुने, आपण अतिप्राचीन काळापासून कालक्रम अनुभवला आहे. तेव्हा कुरुक्षेत्रावर होणाऱ्या महायुद्धात महर्षी व्यासांनी सहभागी होणे कितपत योग्य होईल याविषयी परामर्श करण्यासाठी आम्ही उपस्थित झालो आहोत.”

“हे महर्षी व्यासांनो, आपण सर्वज्ञ आहात आणि प्रत्यक्ष ब्रह्मज्ञानी आहात. ब्रह्माने दशदिशांना उत्पन्न केलेले ज्ञान आपण एकत्रित करून सिद्ध केले आहे. आपणास कोणते सूचन करावे? तेव्हा हे महर्षी, भगवान शिवांनी केलेल्या उपदेशानुसार आपणास मी सूचन करतो.”

“हे महर्षी, शिवांनी केलेल्या उपदेशाची आवश्यकता सर्व ऋषींना आहे. आम्हास ते सूचन करावे.” ब्रह्मर्षी नारदांनी सांगितले.

“हे महर्षी व्यासांनो, ऋषींनी साक्षी होऊन शिवास्पद आणि कल्याणकारी कार्यांना बळ मिळेल असे कार्य करावे. आपली शक्ती ताटस्थपूर्वक केवळ सत्कार्याच्या कामी उपयोजित करावी. तेव्हा हे व्यासांनो, आपण या महाभारतीय युद्धाचे साक्षीदार होऊन महायुद्धाचा इतिहास लिहावा आणि सगोत्रांमधील स्पर्धेने सर्वनाश कसा होतो हे मांडावे. भगवान श्रीकृष्णमुखाने अर्जुनाला जीवनविद्या प्राप्त होणार आहे. त्या विद्येचे आपण साक्षीदार व्हा. आपणास दिव्यचक्षू प्राप्त आहेत. ते जागवून कुरुक्षेत्रावर क्षणाक्षणाला घडणाऱ्या गोष्टी चक्षुर्वैसत्यम् मांडा. त्या ऐकताना आणि वाचताना माणसांचे डोळे उघडले पाहिजेत. हे व्यास महर्षी, सत्त्वयुक्त बीजाने विश्वात अंकुरावे आणि जगाला दिपवून टाकावे असे आपण अखेरचे ऋषी आहात. ऋषिपरंपरा नाहीशी होणार आहे. ज्या योगे ऋषींचे मौखिक परंपरेतील ज्ञान लेखनपरंपरेत आणून द्रष्टेपणाने ते प्रलयापर्यंत प्रवास करणाऱ्या मानवाला प्राप्त होईल असे पाहा. हे महर्षी, आपण साक्षात ब्रह्म आहात. आपण जे संकलित लिखित आणि ग्रथित कराल त्यापलीकडे जाऊन मानवी इतिहास शोधण्याचा कितीही प्रयत्न केला तरी तो अपूर्णच राहील. ‘व्यासोचिष्ट जगत्रय’ असा संकेत रूढ होईल. म्हणून कुळाचा विचार न करता आपण आपल्या आश्रमकार्यात मग्न व्हावे एवढेच

मला वाटते.”

“हे महर्षी अगस्त्या, तुम्ही मला अतिशय नेमकेपणाने मार्गदर्शन केले आहे, मी त्याचा अनुसार करेन. हे ब्रह्मर्षी नारदा, आपण योग्य वेळी येऊन महर्षी अगस्त्यांची भेट घडविलीत. आम्ही धन्य झालो.”

भगवान महर्षी व्यास आश्रमात निघून गेले. अगस्त्य आपल्या चिंतनात गढून गेले. श्रीमद् नारद कुरुक्षेत्रावरील युद्धाचा परामर्श घेण्यासाठी निघून गेले. वचनाप्रमाणे भगवान श्रीकृष्णांनी श्रीमद्भगवत गीता, भगवत् विद्येतून कुरुक्षेत्रावर स्पष्ट करण्याचा अभूतपूर्व प्रसंग, महर्षी व्यासांनी श्रीमद्भगवतगीता नावाने प्रसृत केला. अगस्त्य, व्यास आणि नारद अन्य ऋषिवर्यांबरोबरच महायुद्धाचे साक्षीदार होते. क्षणाक्षणाला सर्वनाश करणारे महायुद्ध पुढे जात होते. अखेरीस सर्वनाश होऊनच हे युद्ध थांबले. द्रौपदीसह पांडव विजयाच्या आनंदाने प्रसन्न होण्याऐवजी हताश झाले! हस्तिनापूरचे सिंहासन युधिष्ठिरांनी स्वीकारले. कर्तव्यदक्षतेने राजव्यवस्था लावली. अश्वमेधादी यज्ञही केले आणि चक्रवर्ती सम्राट युधिष्ठिर एकाएकी उदासीन झाले. पांडवांनी द्रौपदीसह आणि कुरूकुलातील वानप्रस्थाश्रमींसह सर्वांनी उत्तरापंथे गमन करावयाचे ठरविले.

श्रीकृष्णविद्येचा प्रकर्ष झाला. भगवान श्रीकृष्णाने कर्म आणि भक्तिमार्ग पुढील प्रवासात सर्वांना तारील असे सांगून एकप्रकारे स्वविरक्ती जाहीर केली होती. यादवी होऊन यादवकुलही नाहीसे झाले. स्वगोत्रजातील वैराने सर्वनाश होण्याची चिरंतन उदाहरणे डोळ्यांसमोर ठेवून भागवत आणि महाभारतही संपले!

महर्षी अगस्त्य आणि व्यास हे सर्व महाभारताचे साक्षी होते. त्यांनी आपल्या आश्रमांच्या पीठावरून आपले कार्य पुढे नेण्याचा निश्चय करून सदैव सेवारत राहण्याची जणू प्रतिज्ञा केली. व्यास आणि अगस्त्य दोघेही अमरत्वाचा शेला बांधूनच वावरत होते.

महर्षी अगस्त्य आपले प्रत्यक्षकार्य संपले आहे असे मानून सर्व आश्रमवासीयांना भेटून मार्गदर्शन करावयासाठी प्रवासास बाहेर पडले. उत्तरेकडील वंगपासून अगस्त्यपद गया, प्रयाग, काशी, आदी गंगाकिनारी तसेच गंगाद्वारापासून अगस्त्यवर आणि तेथून थेट पुष्करापर्यंत, प्रभासपासून उज्जैनवरून विंध्यवासिनीला वंदन करून नर्मदा परिक्रमा आटोपून, गोदावरी परिक्रमा पूर्ण करून, ते प्रवेच्या तीरावरील आपल्या आश्रमात आले. या सर्व प्रवासात लोपामुद्रेने त्यांची साथ

कोठेच सोडली नाही. अगस्त्यपुरीमध्ये आल्यानंतर अगस्त्यांनी काही दिवस विश्राम केला. नंतर पुन्हा प्रवास करून कावेरी परिक्रमा पूर्ण करून पोथियिल, श्रीलंकेसह आग्नेय आशियातील सर्व आश्रमात ते जाऊन आले. बदामीलाही काही काळ विश्राम करून ते अगस्त्यपरिक्रमा पूर्ण करणाऱ्या महानदी व गयाशिरस सरोवर परिसरातील ब्रह्मसरस आश्रमात आले. तेथे त्यांच्या मनात विवस्वताकडे जाण्याची इच्छा निर्माण झाली. त्यांनी लोपामुद्रेस म्हटले,

“हे ब्रह्मवादिनी, आपण जंबुद्वीपातील आपल्या सर्व आश्रमांना भेटी देऊन परतलो, कृतकृत्यतेचे समाधान झाले. आता विवस्वताकडे जावे असा मानस आहे! तुझा परामर्श कोणता?”

“हे अतिप्राचीन, अमर, तेजस्वरूप, लोकभावन ब्रह्मर्षी, आपल्या मनातील हा विचार खरोखरीच सामान्य साधकाला, मानवाला, सिद्धाला किंवा अवतार धारण करणाऱ्या पुरुषास साजेसा आहे. परंतु हे तेजोराशी, आपण मी व इध्मवाहासह स्वयंप्रकाशी तारापुंज आहात. हे तारापुंज हजारो मनु पाहात पाहात परब्रह्माच्या किंवा कैवल्याच्या अस्तित्वापर्यंत प्रकाशमान असणारच आहेत. मग हा उदासीनतेचा विचार का बरे करता? आश्रमधारी पारंपरिक गुरुकुलांच्या परंपरेला आणि गोत्रजांच्या दृष्टीने या विवस्वतास जाण्याचा विचार लौकिक दृष्ट्याही हानिकारक आहे. शिवाय भगवान शिवांनी देखील या संदर्भात आपणास ज्ञान दिले आहेच. यासाठी सूर्यमालेतील तेजोवलयत आपले अस्तित्व सर्वकाल जाणवतच राहिल अशा तऱ्हेने आपण सर्व आपल्या अस्तित्वासह कैवल्याचे स्मरण करीत प्रकाशत राहणे क्रमप्राप्त होय.”

“मर्त्यांना मुक्तीची, मोक्षाची कल्पना आणि सुविधा ठीकच आहे. परंतु साक्षात चराचराला सृष्ट करून त्यांचे व्यवस्थापन करणाऱ्या तत्त्वांना आपले निर्गुण स्वयंप्रकाशनेच आवश्यक. परब्रह्माने ऋषी आणि मुनिपद हे अनंतातून अनंताकडे तत्त्व म्हणून प्रवासणारे कैवल्यरूप सिद्ध केले आहे. प्रकाशने हाच त्याचा स्वभाव. लोकांतात आणि परब्रह्मावादात ते प्रकाशने क्रमप्राप्त होय. तेव्हा हे भगवन् अगस्त्या, आपणास या ब्रह्मसरस आश्रमात विवस्वतास जाण्याचा विचार आला म्हणून जंबुद्वीपातील मानव आपण येथून विवस्वतास गेलात असे मानतील, तथापि जेथे प्रत्यक्ष शिवपार्वतींनी अमृतवाहिनी निष्पन्न करून आपणास अखंड चिंतन करण्याची प्रेरणा दिली, त्या अमृतवाहिनी प्रवरेच्यातीरी स्वनामनगरात आपण स्थूल देहाने संजीवनयुक्त समाधीयोग साधावा.

मलाही आपणासमवेत असणे क्रमप्राप्त आहे. इध्मवाह हाही सूक्ष्मरूपाने आपल्या समीपच असेल. तेथून नित्य स्नान गोदावरीचे घडत राहिल. ज्या योगे श्रीरामतत्त्वाचे प्रकटीकरण नित्य होईल. अगस्तीपुरीतील अमृततत्त्व, पंचवटीतील रामतत्त्व यासह पोथियिल स्थानावरील अगस्त्यतत्त्व यांसह सूक्ष्म अस्तित्वासह संचार सर्वत्र राहिल असा विचार आपण करावा.”

“हे ब्रह्मवादिनी, लोपामुद्रे, तू आदर्श सहधर्मचारिणी आहेस. पतीच्या उत्तर कर्माचे व्यवस्थापन सहधर्मचारिणीने केले तर सृष्टीला होण्यातील साफल्य मिळते.”

“हे ब्रह्मर्षी, कोणत्याही फलाशेने माझ्याकडून हे वदविले गेले नाही. मी आणि इध्मवाह ही दोन्ही अस्तित्वे वेगळी नाहीतच. ती आपल्या तेजस्वितेची केवळ प्रतिरूप आहेत. त्यामुळे आपण सर्वलोकी शिवस्पर्शाने शिवस्वरूपात आपले अस्तित्व प्रकटविणार आहोत. प्रकाश आणि पय, शिवतत्त्व आणि प्रकृतिमाता किंवा शक्तिमाता यांचे अस्तित्व या परब्रह्माच्या प्रकटीकरणात आहे. तोपर्यंत आपल्या अस्तित्वाचा प्रत्यय सर्वांना येणारच आहे.”

“हे महातपस्वी स्वयंप्रकाशी, ऋषिरूपिणी, भ्रमलेल्या पतीला योग्य मार्ग कथन करणे यालाच कांतासंमित उपदेश म्हणतात. पार्वतीमाता असा उपदेश सदैव शिवांना करीत असते. त्यामुळे शिवतत्त्वाचा तोल सतत सावरला जातो. विचलनाला स्थैर्य देणाऱ्या ऊर्जेलाच शक्ती असे म्हणतात. तेव्हा हे मनभावन ब्रह्मवादिनी, आपण अगस्त्यपुरीतील सिद्धेश्वराच्या सान्निध्यात शिवपार्वतींनी स्वमुखाने आणि आशीर्वादाने निर्मिलेल्या अमृतवाहिनीच्या अर्थात प्रवरेच्या तीरीही लौकिक दृष्ट्या संजीवन समाधीयोग साधूया.”

“हे ब्रह्मर्षी, तेवढ्याने हा प्रवास आटोपता येणार नाही. आपण सदैव कैवल्याचे स्मरण करीत लोकबंध स्वरूप श्रीविष्णुरूप मनमोहन श्रीकृष्णांच्या चिंतनात रममाण होऊ. हे महर्षी, यासाठी आपणास ब्रह्मर्षी नारदांचा परामर्श घेणे आवश्यक आहे. म्हणून हे महर्षी, आपण श्रीमन् नारायणस्वरूप नारदांना निमंत्रित करूया.”

“नारायण नारायण, हे ब्रह्मवादिनी, आमचा प्रणाम असो. ब्रह्मर्षी अगस्त्यांनी या नारदांना निमंत्रण देणे म्हणजे स्वतःलाच निमंत्रित करणे होय. तेव्हा काय आज्ञा असेल ती कथन करावी.”

“हे ब्रह्मर्षी नारदांनो, आमच्या आश्रमात आपले स्वागत असो. आम्हाला

आपणाकडून मार्गदर्शनाची आवश्यकता आहे. आमचे मन्तव्य आपण सर्वसाक्षी सर्वज्ञ असल्याने जाणताच! तेव्हा नित्य कैवल्याचे स्मरण होईल असे भगवान विष्णूचे अस्तित्व आम्हाला कोठे आढळेल?”

“हे, त्रिकालज्ञ, ब्रह्मर्षी अगस्त्यांनो, आपण साक्षात मानस आहात तेव्हा आम्ही आपल्याला काही सांगणे योग्य होणार नाही तथापि आमच्या मुखाने माझ्या प्रेय आणि चिंतन विषयाचे स्रोत आपणास हवे असेल तर ते मी आपणास अवश्य सांगेन. हे अगस्त्यांनो, आपण महायुद्धाने दुःखी झाला आहात. खरेतर कैवल्य स्वरूपाला सुखदुःखांची भावना, क्रोध-मोहाची भावना अंतर्त्यामी नसतेच तथापि लौकिकात वावरताना अलौकिक न होता व्यवहार करावा लागतो हे जाणून मी आपणास सांगतो.”

“आपण कांची नगरीत जाऊन तेथे कैवल्याच्या पूजनात तल्लीन व्हावे तेथे प्रत्यक्ष विष्णुभगवंत आपल्या संपूर्ण लीलेसह आपणास दर्शन देतील. वास्तविक ब्रह्माविष्णू आणि महेश हे त्रिदेव आपल्याला वश असून आपल्या ऋषिकार्यात नित्य सहभागी आहेत तथापि कैवल्यालाही विविध रूपात नटून लीला स्वरूपात क्रीडा करण्याची इच्छा आहे त्यासाठी तर हा सृष्टीचा प्रपंच. तेव्हा हे माते ब्रह्मवादिनी, आपण उभयता कांची नगरीत जाऊन श्रीकृष्ण भक्तीत लीन होणे श्रेयस्कर होय.”

“हे ब्रह्मऋषी नारदा, आम्ही आपल्या सूचनेनुसार लवकर कांची नगरीत जाऊ.”

महर्षी अगस्त्य लोपामुद्रेसह अमृतवाहिनीकडे आले. अमृतवाहिनीच्या उगमस्थानी जाऊन त्यांनी उभयता भगवान शिवांच्या लिंगस्वरूप मुखातून स्रवणाऱ्या अमृताचे प्राशन केले. रत्नेश्वर, अमृतेश्वरांना वंदन करून त्यांनी जवळच आश्रमवासी असणाऱ्या वाल्मिकींची भेट घेतली. नंतर कलशस्थित पार्वतीच्या दर्शनाला गेले. तेथून त्यांनी अगस्त्यपुरीत प्रवेश केला. सिद्धेश्वरांचे दर्शन घेऊन ते आपल्या अगस्त्य आश्रमात आले. विश्वसंचारी अगस्त्यांनी अवकाशासह सर्वत्र असलेल्या आपल्या आश्रमातील ऋषींना, कुलगुरूंना, शिष्यांना, पारंपरिकांना, गोत्रजांना सूक्ष्मरूपाने भेटून संजीवन समाधीचे वृत्त कथन केले. कांचीपुरीतून परतल्यानंतर अमृतवाहिनीतीरी संजीवन समाधी घेऊन पूर्वीप्रमाणे नित्य सर्वत्र वास असेल हेही कथन केले. अगस्त्यांनी

अगस्तीपुरी आश्रमात काही काळ वास्तव्य करून कृष्णभक्तीसाठी तयारी केली आणि ते भ्रमंती करीत निघाले.

कौरव पांडवांच्या महायुद्धाचा जंबुद्वीपात सर्वत्र विपरीत परिणाम झाला होता. साक्षात अगस्त्यही विचलित व्हावेत असा घोर संग्राम घडला होता.

वेदवेदांगाचे पारदर्शी ज्ञाते, ब्रह्मसाक्षात्कारी, त्रिकालज्ञ महर्षी अगस्त्य सर्वत्र संचार करीत कांचीनगरात आले. भगवान श्रीकृष्णाच्या मंदिरात प्रवेश करून लोपामुद्रेसह त्यांनी श्रीकृष्णांचे दर्शन घेतले. मनाशी निश्चय करून ते कांचीपुरीच्या जवळच वनात आले. अदृश्य मठ तयार करून नेहमीच्या यज्ञयागसत्रांपेक्षा वेगळ्याच पद्धतीने त्यांनी श्रीकृष्णांची मानसपूजा सुरू केली. योगी अगस्त्य आणि योगिनी लोपामुद्रा ध्यानस्थ बसले. पद्मासनस्थ अगस्त्य व लोकामुद्रा अदृश्य स्थितीत ध्यानयोगस्थितीत मग्न झाले! त्यांचे हे तप अनेक वर्षे सुरू होते. अगस्त्यस्थान मानून पारंपरिक लोक अगस्त्यांना वंदन करीत होते. अगस्त्य मात्र ध्यानमग्न अवस्थेतून बाहेर आले नाहीत. अखेर त्यांच्या या अवस्थेचे कौतुक वाटून या परिवर्तित भक्ताला दर्शन देण्यासाठी लोकोपकारी श्रीमन्नारायण प्रसन्न झाले. त्यांनी शंख, चक्र, गदा, पद्मधारी अत्यंत तेजस्वी असे रूप धारण केले होते. श्रीमन्नारायण हयग्रीवाच्या स्वरूपात प्रकट झाले. हयग्रीव अगस्त्यांना म्हणाले,

“वत्सा, तुझ्या उदारमनस्क निस्सीम तपाने मी प्रसन्न झालो आहे. आता तू योग्य असा वर माग.”

श्रीनारायणांना आपल्यापुढे प्रकट झालेले पाहून महर्षी अगस्त्य आणि लोपामुद्रा आनंदाने मोहळून गेले. ते विनम्रभावाने आणि अतीव भक्तीने श्रीमन्नारायणाचे स्तोत्र गात राहिले. नम्रतेने प्रार्थना करीत म्हणाले,

“प्रभो, आपण जर माझ्यावर खरोखरीच प्रसन्न झाला असाल तर कृपा करून या प्रापंचिकांना उद्धार करण्याचा एखादा वर्तमानकाळास उपयुक्त असा उपाय कथन करा.” अगस्त्यांनी विनविले.

“हे लोककल्याणकारी महात्म्या, हाच प्रश्न सर्वप्रथम शिवांनी, नंतर ब्रह्मदेवांनी, त्यानंतर दुर्वासांनी आणि आता आपण विचारला आहात. खरेतर हे आपणास माहीतच आहे की मीच चराचराचा स्रष्टा आहे. पालनकर्ता

आणि विध्वंसकही आहे. सृजन, रक्षण आणि विलय या तीनही कार्यासाठी मीच आपल्या त्रिगुणांना ब्रह्मदेव, विष्णू व शिव यात विभक्त केलं आहे. या तीनही अवस्था माझ्याच स्वरूपाच्या असल्यामुळे या तीनही अवस्थांत मीच स्थित आहे. यातील माझ्या अस्तित्वाला पुरुष असे म्हणतात तर माझ्या पराशक्तीसच प्रकृती म्हणतात. म्हणून माझ्या शक्तीची उपासना हाच मानवी मुक्तीचा सरळ उपाय आहे. चिरकाल तप करून, यमनियमांचं पालन करून, त्यागभावनेनं निष्काम कर्म करून माणसास माझ्या तत्त्वांचा बोध होतो. या जगात राहून नित्य कर्मांचा त्याग करणं कठीणच नव्हे तर असंभव आहे हे लक्षात घेऊनच प्रत्येक माणसास काहीना काही तरी कर्म करावंच लागतं. कर्म केलं तर त्यांची फळं भोगण्याची वासना होणं शक्य आणि स्वाभाविकच आहे.

“म्हणूनच तत्त्वज्ञानाकडे प्रवृत्ती वळली तर जीवाचं कल्याण होऊ शकते. तत्त्वज्ञानाखेरीज माणसाच्या आत्मविकासास दुसरी गती नाही. या तत्त्वज्ञानाचा सरळ, संपन्न, निर्भ्रान्त व निर्विवाद अर्थ असा आहे की मला अर्थात पुरुषास व प्रकृतीस सत्य मानून माझ्या शक्तिमान शक्तिरूपाची उपासना करावी. योगी, तत्त्वद्रष्टा विद्वान, माझ्या अव्यक्त शक्तीस पराशक्ती मानूनच त्रिपुरेश्वरीच्या अर्थात ललितेच्या व्यक्तरूपात तिची आराधना करतात. माझ्या या दिव्य शक्तींची नित्य उपासना करून भगवान शंकर अर्धनारीश्वर व सिद्धाधिपती या नावांनी प्रसिद्ध झाले. जीवाचं इहलौकिक सुख व पारलौकिक कल्याण यांचा एकच उपाय आहे तो म्हणजे माझ्या या शक्तीची उपासना करणं. ध्यान करणं हेच तत्त्वज्ञान दर्शन होय.” हयग्रीवांनी त्रिपुरेश्वरीविषयी सांगितले.

“हे भगवन्, महादेवी त्रिपुरेश्वरी कोणकोणत्या रूपात प्रकट झाली आहे? तिच्या विहारांचे आणि स्थानाचं वर्णन कृपा करून करा. त्यामुळे तत्त्वदर्शनाचं लौकिकातील विस्ताररूप आमच्या ध्यानी येऊ शकेल.” अगस्त्यांनी उत्सुकतेने हयग्रीवांना विनविले. हयग्रीवांनी विनंती मान्य केली. ते म्हणाले,

“ब्रह्माच्या ध्यानयोगापासून प्रकट झालेल्या हयग्रीवांच्या पराशक्तीचे प्रथम नाम प्रकृती हे आहे. ती याच नामरूपाने देवांची इष्टसिद्धी साधते. त्यांच्या पराशक्तीच्या दुसऱ्या रूपाचे नाव आहे मोहिनी. मोहिनीच्या दर्शनाने सर्वज्ञ असलेले भगवान शंकरही मोहित झाले. पार्वतीला सोडून ते मोहिनीत रममाण झाले.”

“हे प्रभो, भगवान शंकर तर कामावर विजय प्राप्त केलेले योगी आहेत. ते कोणत्याही रमणीवर आसक्त होणे कसे बरे शक्य आहे? त्यांनी मोहिनीपासून पुत्र निर्माण करणे कसे शक्य होईल?” अगस्त्यांनी पुन्हा प्रश्न विचारला.

अगस्त्यांच्या संशयाचं निराकरण करणेच हयग्रीवांना अधिक महत्वाचे वाटले. त्यांनी देवराज इंद्रकथा सांगण्यास सुरुवात केली. ते म्हणाले, “देवराज इंद्र आपल्या विपुल संपत्तीने आणि ऐश्वर्याने गर्वोन्मत्त झाला. त्याचा अहंकार शिखराला पोहोचला. भगवान शंकरांनी त्याच्या अहंकार बळाचा दर्प नाहीसा करण्यासाठी दुर्वासमुनींना पाठविले. दुर्वासमुनी मनोवेगाने आकाशमार्गे देवेंद्रांकडे आले. त्यांना त्यांच्या वाटेवर एक विलक्षण मायावी विद्याधारी भेटली. ती अतिशय सुंदर स्त्री होती. तिच्या हातात एक आश्चर्यकारक माला होती. दुर्वास थबकले. ती विश्वसुंदरी दुर्वासांशी बोलण्यास उत्सुक होती. दुर्वासही अगदी आश्चर्यचकित झाले होते. कोण ही सुंदरी, त्यांच्या मनात कुतूहल निर्माण झाले. हिला विचारावे तरी कसे! तरी त्यांनी विचारले,

“हे अनुपम सुंदरी, तुझ्या हातात ही आश्चर्यकारक रम्य माला कोणती आहे? आपण माझे कुतूहल शमवाल काय?”

“हे ऋषिश्रेष्ठा, मी चिरकाल साधना करून परांबिकेकडून, तिला प्रसन्न करून ही माला प्रसादरूप म्हणून प्राप्त केली आहे.”

“हे सुंदरी, या मालेचे रहस्य कोणते?”

“हे मुनिवर, ही माला धारण केल्याने आपली इच्छा फलद्रूप होते.”

“हे अतीव सुंदर स्त्रिये, आता तू कोणती इच्छा मनात धरून मालेसह माझ्यासमोर प्रकट झाली आहेस?”

“हे मुनिश्रेष्ठा, आपल्याला भेटण्याची व आपली सेवा करण्याची इच्छा माझ्या मनात आहे.”

“ही माला तू मला अर्पण करून तुझी सेवेची इच्छा तू पूर्ण करावीस अशी माझी इच्छा आहे.” दुर्वासांनी तिला गोंधळात टाकण्याचा प्रयत्न केला तथापि ती विद्याधारी सुंदरी अजिबात गोंधळली नाही. तिने दुर्वासांना ती माला समर्पण केली. महर्षी दुर्वासांनी मोठ्या उत्कंठेने प्रथम ती माला गळ्यात घालून नंतर प्रेमपूर्वक ती माला आपल्या शिरावर धारण केली. ते अत्यंत आनंदित झाले. दुर्वासांनी त्या विद्याधारीचा आपल्यावरील भक्तिभाव पाहून तिला वरदान दिले.

“हे, मनमोहक सुंदरी, तू चिरसुंदरी होशील. तुला जरा, व्याधी, दुःख आदी स्पर्श करणार नाही.” विद्याधारीने मनोभावे महर्षी दुर्वासांना प्रणाम केला, तेव्हा दुर्वासमुनी पुन्हा आकाशमार्गाने इंद्रलोकास निघून गेले.

दिव्य सुगंधी मालेच्या प्राप्तीमुळे दुर्वासांमध्ये आमूलाग्र परिवर्तन झाले. आता आपण मनात आणलेली कोणतीही इच्छा फलद्रूप होणार या कल्पनेने त्यांना अहंकार झाला. ते स्वतःस भगवान मानू लागले. परंतु ही गोष्ट तात्पुरतीच. ते जेव्हा इंद्रलोकात गेले तेव्हा आपल्या कार्याचे भान त्यांना आले आणि त्यांनी ती माला प्रसादरूपाने इंद्रास दिली. इंद्राने मात्र त्या मालेकडे उपेक्षेने पाहिले आणि ती माळ स्वतःच्या गळ्यात घालण्याऐवजी आपल्या ऐरावत नावाच्या हत्तीच्या गळ्यात फेकली. मालेचा मादक गंध हत्तीला सहन झाला नाही. त्याने ती खाली टाकली. एवढेच नव्हे तर ती माला ऐरावताने पायदळी तुडविली. आपण दिलेल्या प्रसादाची आपल्या डोळ्यादेखत चाललेली अवहेलना महर्षींना सहन झाली नाही. दुर्वासमुनी क्रोधाने लाल झाले. त्यांनी इंद्राला, इंद्राचे सर्व वैभव नष्ट होईल, असा शाप दिला. तेव्हा मात्र इंद्राला आपण केलेल्या चुकीचे भान आले. त्यांनी महर्षींचा परोपरीने अनुनय केला. क्षमायाचना केली. मात्र दुर्वासांनी दिलेला शाप कशानेच कमी होण्याची चिन्हे दिसेना.

ऋषींच्या या शापाचा यथोचित लाभ दैत्यराज बलीने करून देवेंद्रांचे इंद्रत्व हस्तगत केले. हताश झालेल्या केविलवाण्या इंद्रांनी विचार केला, बृहस्पतींच्याशिवाय महर्षी दुर्वासांच्या शापातून आपणास कोणीही मुक्त करू शकणार नाही. ते सर्व देवांसह बृहस्पतींना शरण गेले. बृहस्पतींनी देवेंद्रांना स्पष्ट शब्दात सांगितले, “हे देवेंद्रा, कोट्यवधी कल्पे गेली तरी केलेल्या कर्माची फळे भोगल्याशिवाय किंवा प्रायश्चित्त घेतल्याशिवाय कृत कर्माचा नाश होत नाही. त्याची फळे व्यक्तीस भोगावीच लागतात. त्यामुळे हे देवेंद्रा, आपण दुर्वासमुनींचा अपराध केला आहे. तेव्हा त्याचे फळ आपल्याला भोगावेच लागणार. फलभोगापासून वाचण्यासाठी प्रायश्चित्त एवढाच उपाय आहे.”

“हे भगवान बृहस्पती, आपण सर्वज्ञानी आहात. आपण सांगाल ते प्रायश्चित्त घेण्यास मी तयार आहे.” इंद्रांनी विनविले.

“हे देवराजा, श्रद्धा व भक्ती यांनी परिपूर्ण होऊन स्नान करावे व पंचाक्षरी

मंत्राचा जप करावा. तो पंचाक्षरी मंत्र असा, भगवत्यै दुर्गायै महाकाल्यै नमो नमः” बृहस्पतींनी सांगितले.

“हे बृहस्पती गुरुवर्या, या जपाची फलश्रुती सर्वांसाठी कथन करावी.” देवेंद्रांची लोककल्याणाची दृष्टी पाहून बृहस्पतींनी सांगितले.

“ ‘भगवत्यै दुर्गायै महाकाल्यै नमो नमः’ या मंत्राचा स्नानानंतर जप करत पराशक्तीचे पूजन करणारा कोटी कोटी जन्मात केलेली पापे संपवून टाकतो. तो असंख्य पापांतून मुक्त होतो. आपत्तीपासून सुरक्षित राहतो. सर्व प्रकारच्या अभिष्टांची त्याला प्राप्ती होती.” तरीदेखील देवेंद्रांच्या मनात शंका होत्या. त्याचे निरसन व्हावेसे वाटत होते.

“हे परम गुरुदेव, माझ्या कोणत्या दुष्कर्माचे फलस्वरूपाने मला हे संकट सहन करावं लागलं? मी असं कोणतं कर्म केलं आहे? माझी अशी दूषित बुद्धी कशामुळे झाली? मी दुर्वासांचा अनादर प्रमादपूर्वक का केला? या संकटातून मुक्त होण्याचा मार्ग कोणता?”

देवेंद्रांच्या प्रश्नांनी भगवान बृहस्पतीही व्याकुळ झाले. त्यांना देवेंद्रांची दया आली.

वत्सा, कश्यपांनी दिती नावाच्या आपल्या पत्नीपासून दनू नावाची एक अत्यंत रूपवती कन्या निर्माण करून तिचा विवाह ब्रह्मदेवांशी केला. दनूनं विश्वरूप नावाच्या एका अत्यंत तेजस्वी व प्रतापी बालकास जन्म दिला. स्वाभाविकपणे हे बालक वेदान्त व वेदांगात अत्यंत निपुण होते. भगवान विष्णूसमान ते परम दीप्तिमान होते. दैत्यराजाने त्या तेजस्वी बालकास आपला पुरोहित केले. त्याही वेळी हे देवेंद्रा, देवांच्या प्रमुख आसनावर राजा म्हणून आपणच आसनस्थ होता. त्यावेळी यज्ञप्रसंगी तू ऋषींना प्रश्न केलास की या जगतात कर्तव्याकर्तव्यांचा निर्वाह करून जिवंत राहाणं चांगलं की, संसाराचा त्याग करून तीर्थाटन करणं चांगलं? या प्रश्नाचं उत्तर अर्थातच ऋषींनी द्यायचं होतं. दैवयोगाने मीच प्रथम आपला निर्णय सांगितला की सांसारिक जबाबदारी स्वीकारण्यापेक्षा तीर्थयात्रा करणं अधिक श्रेयस्कर आहे. या निर्णयामुळे रुष्ट होऊन ऋषींनी मला मर्त्यलोकांतून निघून जाण्याचा आदेश दिला. फक्त मी दुःखी होऊन या कांचीपुरीत आलो. तेव्हा आपली इंद्रपुरी पुरोहितरहित पाहून तू चिंताग्रस्त झालास. तू अर्थातच विश्वरूपाला आपला पुरोहित होण्यासाठी प्रार्थना केलीस. त्या प्रार्थनेमुळे तो दानवांचा पुरोहित असतानाही त्याने त्यांचा

स्वीकार केला. देव आणि दानव या दोघांचाही तो पुरोहित झाल्याने स्वाभाविकपणे देव आणि दानव समान बलवान झाले. ही गोष्ट तुला अजिबात आवडली नाही. तू थेट विश्वरूपास मारण्यासाठी प्रवृत्त झालास. क्रोधाविष्ट बनून तू त्वरित विश्वरूपाच्या आश्रमात पोहोचलास. समाधिस्थ विश्वरूपाच्या शरीराचे तू तुकडे तुकडे करून टाकलेस. हे घडल्यानंतर तुला आपल्या कृत्याबद्दल पूर्ण पश्चात्ताप झाला. दुःख वाटू लागले. इकडे विश्वरूपाचा पिता तर पुत्रशोकाने प्रक्षुब्ध झाला होता. त्यानेच तुला तुझं वैभव नष्ट होईल असा शाप दिला.

ऋषींचा हा शाप देवांनी ब्रह्मदेवांकडे जाऊन सांगितला. ब्रह्मदेवानं चिंतित होऊन या संबंधीच्या प्रायश्चित्ताचा विचार सुरू केला. परंतु त्यांना कोणताही उपाय सापडेना. या चिंतेने ग्रस्त झालेले ब्रह्मदेव सर्वदेवांसह विष्णूकडे आले. देवेंद्रांच्या दुर्दशेचा वृत्तांत त्यांनी श्रीविष्णूंना सांगितला. करुणासागर भगवान श्रीविष्णूंनी वृक्ष, स्त्रिया व पृथ्वी यावर या पापाचा भार ठेवून तुझे ओझे कमी केले परंतु त्यांनी त्याच वेळी सांगितले की देवेंद्रा, तू जर सत्तामदांध होऊन राजश्रींचा उपभोग घेतलास तर हाच शाप फलीभूत होईल.

“देवराज, भगवान विष्णुनारायणाच्या कृपेनेच तू वाचलास. तुला नष्ट झालेल्या वैभवाची पुनःप्राप्ती झाली. परंतु तुझ्या पापकर्माचा भोग मात्र उरला. तू मदोन्मत्त होऊन कैलासालाही पीडित करू लागलास. म्हणूनच शिवशंकरांनी दुर्वासमुनींकडून तुला शासन घडविले. तुझ्या या पापाचं क्षालन प्रायश्चित्ताच्या रूपानं होईल. तू तुझ्या नष्ट झालेल्या वैभवास पुन्हा प्राप्त करून घेशील.”

बृहस्पतींनी सांगितलेली कथा सांगून हयग्रीव अगस्त्यांना म्हणाले,

“बृहस्पती देवराज इंद्रांना ही कथा सांगत असताना मलकादी महादैत्यांनी स्वर्गावर आक्रमण केले. त्या गर्वदर्पित दुष्टांनी नंदनवन छिन्नभिन्न केले. अप्सरांचे अपहरण केले. इंद्रलोकातील या भयंकर उपद्रवाने देवांना पळून जाण्याशिवाय दुसरा पर्यायच राहिला नाही. देवेंद्रही भयभीत झाले. अन्य देवतांच्यासह देवेंद्र ब्रह्मलोकात गेले. देवांचे दुर्भाग्य ऐकून ब्रह्मदेवांना सहानुभूती वाटली. त्यांनी देवांना श्रीकृष्णांना शरण जाण्याची सूचना केली. ते देवांना म्हणाले, जगताचे निर्माते दैत्यांचे शत्रू हे भगवान नारायण असून तेच देवांचे कल्याण करू शकतील. अखेर देवेंद्रांच्या आग्रहाने सर्व देवांसह ब्रह्मदेव क्षीरसागराच्या तटावर येऊन परोपरीने विष्णुनारायणाचे स्तवन करू लागले. विष्णू भगवान प्रसन्न होऊन त्यांनी देवांना दर्शन दिले. देवांचे गाव्हाणे ऐकून त्यांनी कृपावंत

होऊन देवांना सांगितले की देवांनी बुद्धिबलाने काम करावे. सध्यातरी थेट असुरांशी संधी करावा. त्यांच्याशी मिळून आपण समुद्रमंथन करावे. सर्वांनी मिळून सर्व औषधींचा संग्रह करावा. त्या औषधींना क्षीरसागरात मंदराचलाला रवी व वासुकीनागाचा दोर करून विष्णूंच्या साहाय्यानं समुद्र घुसळून काढावे. त्यामुळे तुम्हास अमृताची प्राप्ती होईल. त्याच्या पानाने तुम्ही शक्तिशाली बनाव. अजरामर व्हाल. त्यानंतर दैत्य, दानव तुमच्यापुढे टिकूच शकणार नाहीत. देवांनी सर्वांनी ही योजना घेऊन दानवांकडे जाऊन त्यांनी आश्वासन द्यावे की अमृत देव आणि दानव वाटून घेतील.”

हयग्रीव अगस्त्यांना समुद्रमंथनकथा सांगू लागले. त्रिकालज्ञ महर्षी अगस्त्य समुद्रमंथन प्रसंगात खरेतर सूक्ष्मरूपात सहभागी होतेच तथापि त्यांना हयग्रीवांच्या मुखाने कथा ऐकण्यात विशेष आनंद वाटे. ते प्रसन्नमनाने कथा ऐकू लागले. हयग्रीव सांगत होते,

“भगवान विष्णूंच्या आदेशानुसार देवांनी दानवांशी संधी केली. त्यांना अमृताच्या गुणांनी प्रलोभित केले. भगवानांच्या निर्देशानुसार सर्व औषधींना समुद्रात टाकून त्यांनी मंथनकार्यास सुरुवात केली. देवांनी वासुकीचे शेपूट धरले. दानवांनी मुखाची बाजू स्वीकारली. वासुकीच्या मुखातून उष्णश्वास बाहेर पडत होते. त्यामुळे दानव बलवान असूनही दुर्बल होत गेले. ते इतके दुर्बल झाले की मंदराचल समुद्रात स्थिर होईना तेव्हा भगवान विष्णूंनी कूर्मावतार स्वीकारून मंदराचलास आपल्या पाठीवर धारण केले. पर्वत स्थिर होताच मंथनकार्य जोरात सुरू झाले.”

“देव व दानव यांनी कितीतरी कालावधी मंथन केल्यानंतर सर्वप्रथम सागरातून सुरभी प्रकट झाली. तिच्या दर्शनाने देव आणि दानव यांना प्रसन्नता वाटली. त्यांनी मंथनकार्य सुरूच ठेवले. त्यानंतर समुद्रातून वारुणीदेवी प्रकट झाली. ही देवता असुरांपुढे उपस्थित झाली. त्यांनी वारुणीदेवीचा स्वीकार केला नाही. तेव्हा ती देवांपुढे जाऊन उभी राहिली. देवांनी तिचा स्वीकार केला. सुराग्रहण न केल्याने दानव असुर बनले व सुराग्रहण केल्यामुळे देव सुर बनले.” हयग्रीव बृहस्पतींच्या मुखीची कथा सांगत होते.

अनिल पुराणकथा सांगत असताना विज्ञाननिष्ठ योगेश्वर तन्मयतेने ऐकत होता.

समुद्राचे मंथन सुरूच होते. त्यातून कल्पवृक्ष प्रकट झाला. त्याच्या

सुगंधाने सारे वातावरण सुरभित झाले. त्यानंतर क्रमवार अनुपमस्वरूपाच्या अप्सरा, चंद्र, विष, कौस्तुभ, विजया अशी रत्ने या समुद्रमंथनातून प्रकट झाली. त्यानंतर हातात अमृतकुंभ घेऊन स्वतः धन्वंतरी प्रकटले. त्यांना पाहून आपली तपश्चर्या फलद्रूप झाली असे देवदेवतांना वाटले. त्यांना प्रफुल्लता वाटली. त्यानंतर क्षीरसागरातून हातात पद्म धारण करणारी लक्ष्मी प्रकट झाली. तिचे दर्शन होताच ऋषिमुनींनी वेदोक्त श्रीसूक्ताचे तिने स्तवन व अर्चन केले. गंधर्वांनी गीते गाऊन, अप्सरांनी नृत्ये करून लक्ष्मीचे अभिनंदन केले. सर्व पाहात असतानाच लक्ष्मी श्रीविष्णूच्या वक्षःस्थलावर जाऊन विसावली आणि देवांसाठी दयाभाव प्रकट करू लागली.

यानंतर भगवान श्रीविष्णूच्याच योजनेने त्यांना शरण आलेल्या देवांचा अभ्युदय होत गेला. दानव खिन्न, हतवीर्य आणि विषण्ण झाले. त्यांनी धन्वंतरीच्या हातातून तो अमृतकुंभ हिसकावून घेतला. ते पाहून देवांनी दानवांना विरोध केला. देव-दानवांचा घोर संग्राम सुरू झाला.

त्यावेळी लोकबंध, लोकरक्षक भगवान विष्णूंनी सुश्री ललितादेवींचे आर्त भक्तिभावाने आणि स्वसंवेदनेने ध्यान केले. देव आणि दानव यांच्यात सुरू असलेला घनघोर संग्राम पाहून ब्रह्मदेव आपल्या धामाकडे ब्रह्मलोकात, शिव कैलासाकडे निघून गेले. दोघांनी या युद्धाकडे लक्ष दिले नाही. धर्मरक्षक विष्णुभगवंतांनी देवांच्या रक्षणार्थ तेथेच थांबून ललितादेवींचे स्तवन, पूजन, अर्चन केले. कटिभृंगन्यायाने ललितादेवीची आराधना केली. ते ललितादेवीशी तद्रूप झाले. त्याचवेळी ललितादेवीचे एक परम आकर्षक, अतिलावण्यमय व दिव्य, मोहक असे रूप पाहून दानव तिच्यावर लुब्ध झाले.

“ललितारूपधारी विष्णूंनीही आपल्या नाजूक कामुक क्रीडांच्या द्वारे दानवांना मोहित केले. त्यांना तिने आपले दास केले. दानवांना आपल्या अधीन ठेवून ललितेने त्यांच्याकडून अमृतकलश स्वतःकडे घेतला. तिने त्यांना आश्वासन दिले की देव व दानव या सर्वांनी नीट एका ओळीत बसावे. आपण सर्वांना अमृताचे वाटप करू. कूटनीतीचा आश्रय करून ललितादेवींनी दानवांना म्हटले की आपण देवांकडे जाऊन त्यांना अमृत देऊ व नंतर दानवांसाठी ते प्राप्त होईल. आपण तुमच्यासाठी तुमच्या निवासस्थानी येऊ असेही तिने दानवांना प्रलोभन दिले.” मध्येच अनिलला थांबवित योगेश्वरने विचारले, “नेवाशाचे मोहनीराज हेच भगवान विष्णूंचे ललितारूप का?”

“होय, महर्षी अगस्त्य आणि ब्रह्मर्षी नारद यांच्या साक्षीनेच विष्णुभगवंतांनी भगवान शिवांशी विचारविनिमय करून हे रूप धारण केले होते. मात्र याची किंचितही शंका दानवांना आली नाही. अगस्त्यांनी मोहनीराजांशी दानवांना काय सांगावे याविषयी चर्चा केली. अगस्त्यांना सह्य पर्वतशिखरावर समुद्रातून निघालेली सर्व रत्ने मांडून त्यांची पूजा करण्याची युक्ती सुचविली. ललितारूपधारी भगवान विष्णूंनी अर्थात मोहनीराजांनी अगस्त्यांची सूचना दानवांना सांगितली. अगस्त्यांचा समुद्रावरील अधिकार दानवांना माहीत होता. त्यांनाही ती सूचना आवडली. आपल्याला अमृत मिळणार या कल्पनेनेच ते उताविळ झाले होते. सह्यगिरीच्या रत्नगड शिखरावर अमृतकलश ठेवून पूजन होताच दानवांचे कल्याण करण्यासाठी सिद्धस्वरूप धारण करणाऱ्या अगस्त्यांनी भगवान शिवांना मानवासाठी अमृतधारा निर्माण करण्याची विनवणी केली. सिंधुसम्राट शिवस्वरूप अगस्त्यांची ही विनंती ललितारूपधारी मोहनीराज भगवान विष्णूंनी ब्रह्मर्षी नारद यांच्या संमतीने आणि पार्वतीमातेच्या आग्रहाने मान्य केली आणि अमृतवाहिनी निर्माण झाली.” अनिलने योगेश्वराला मध्येच ही सूक्ष्म आडकथा सांगून निःशंक केले आणि पुन्हा तो पुराणकथा पुढे सांगू लागला,

दानवांना अशा प्रकारे फसवून ललितारूपधारी श्रीविष्णूंनी देवांना बोलावून अमृतकलशाचे रत्नांच्या राशीवर पूजन करविले, श्रीशंकरांना प्रथम अमृत प्राशनासाठी बोलावून अमृत वाटण्यास प्रारंभ केला. राहू नावाच्या दैत्याने श्रीविष्णूंचे हे कपट जाणले व तो देवांचे रूप धारण करून सूर्य, चंद्र यांच्यामध्ये देवांच्या पंगतीत जाऊन बसला. अमृतवाहिनी ललितानी राहूच्या हातावर अमृतबिंदू टाकले. त्याचवेळी त्याचे वास्तविक रूप पाहून सूर्य व चंद्र यांनी हा दानव आहे असा बोभाटा केला. नंतर ललितेने आपल्या तीक्ष्ण अशा कुशस्त्राने राहूचा कंठशिरच्छेद केला. पण त्यापूर्वीच अमृत त्यांच्या कंठातून खाली उतरले होते. याचा परिणाम म्हणजे राहू द्विखंडित होऊनही अमर झाला. ललितादेवीचे रूप, लावण्य पाहून दानव मोहित झाले. शेवटी ललितादेवी अमृतकलश रिक्त करून स्वतः अंतर्धान पावली. श्रीशिवांनी त्यांच्या मुखातून अमृतवाहिनी प्रकट केली. त्यांच्या मुखातून स्रवणारे द्रव पाहून ते हलाहल आहे असे वाटून दानवांनी त्याकडे दुर्लक्ष केले.

“अखेर अमृत हाती लागले नाही हे लक्षात घेऊन दानवांनी देवांवर

आक्रमण करावयाचे ठरविले. परंतु अमृतप्राशनाने देव अमर व बलशाली झाले. त्यांचा आत्मविश्वासही वाढला. दानवांचे मनोबल खचून गेले. ते सर्वथा निराश झाले. त्यांना देवावर आघात किंवा प्रहार करायलाही भीती वाटू लागली. यात दानव थकून गेले. त्यांना आत्मरक्षणासाठी पळून जावे लागले. ते पाताळात निघून गेले. श्रीललितादेवींनी आपल्या कृपेने देवेंद्रांना मलकादी दैत्यांवर विजय मिळविण्यास मदत केली. केवळ त्यांच्या कृपेनेच गतवैभव त्यांना पुन्हा प्राप्त झाले. अमृतप्राशनाने समस्त देव मोठ्या आत्मविश्वासाने वावरू लागले.” कथा सांगून हयग्रीव अगस्त्यांना म्हणाले,

हे महामुने, माझ्या महामायेचं, ललितादेवीचं हे दिव्य चरित्र ऐकून नारदांना अत्यंत विस्मय वाटला. ते कैलास पर्वतावर गेले. तेथे पोहेचल्यावर नंदीकेश्वरांनी नारदांचे यथोचित स्वागत केले. नारद स्वस्थ होऊन यथोचित आसनावर बसले. त्रैलोक्यात भ्रमण करणाऱ्या नारदांना स्वर्गातील वृत्तांत सांगण्यास महादेवांनी सुचविले तेव्हा नारदांनी त्यांना सर्व वृत्तांत सांगितला. नारदांकडून महादेवांनी सर्व वृत्तांत ऐकला. त्यांनी नारदांना निरोप दिला व ते सर्वप्रथम भूते, स्कंद, नंदी, विनायक इत्यादींना न सांगताच अदृश्यरूपाने पार्वतीसह विष्णुलोकात गेले.

पार्वतीसह शिवशंकरांना पाहताच शेषशय्येवरून उठून भगवान विष्णू भगवान शंकरांच्या स्वागतासाठी क्षीरसागराच्या तटावर आले. त्यांनी अर्घ्य देऊन त्यांचे स्वागत केले. शिवशंकरांचा यथोचित सत्कार केला. पार्वती व परमेश्वर प्रसन्नपूर्वक आसनावर स्थानापन्न झाले. त्यानंतर श्रीविष्णूंनी महादेवांना येण्याचे कारण विचारले तेव्हा महादेवांनी श्रीविष्णूंना श्रीललितादेवींच्या दिव्यरूपात दर्शन देण्याची प्रार्थना केली.

“श्रीविष्णूंनी शिवांचे बोलणे ऐकून त्यांचा सन्मान करण्यासाठी त्यांना आपले नयनमनोहर रम्य रूप दाखविले. शिवपार्वतींनी विष्णूंच्या स्थानावरच एक रूपवान किशोरी चेंडू खेळत असताना पाहिली. त्या युवतीचे विलक्षण रूपसौंदर्य मनमोहक, मादक, आकर्षक रूप पाहून मदनविजेत्या योगी भगवान शंकरांनाही त्या रूपाचा, स्त्रीचा मोह निर्माण झाला. ते पार्वतीमातेला सोडून त्या रूपवती स्त्रीस स्पर्श करण्यासाठी तिच्या मागोमाग गेले. पार्वतीनेही तिच्या रूपसौंदर्याकडे पाहून शिवांचे तिच्यामागे जाणे स्वाभाविकच मानले. तिला या वर्तनाचा विस्मयही वाटला नाही. एखादी स्त्री आपल्यापेक्षा अधिक रूपवती व

सुंदर स्त्रीस पाहून मत्सराने उग्र व क्रोधित झाली असती. मोहिनीचे स्वरूप एवढे कोमल होते, इतके पवित्र होते, एवढे चित्ताकर्षक होते की पार्वती आपल्या रूपाची निंदा करू लागली. तीही मोहिनीच्या स्वरूपाची महती गाऊ लागली.”

“अनिल, भगवान शिव, भगवान विष्णू, ब्रह्मर्षी नारद, महर्षी अगस्त्य या सर्वांना ललितारूपधारी भगवान विष्णू मोहिनीस्वरूप ज्ञात होते. मग पुन्हा नारदांनी त्यांना सांगणे, श्रीशंकरांनी सामान्य माणसाप्रमाणे वागणे हे अतर्क्य नव्हे का?” योगेश्वराने विचारले.

“हे बघ, तुझे म्हणणे अगदी बरोबर आहे. परंतु सूक्ष्म स्वरूपात, गुप्तरूपाने त्रिदेवांनी घडविलेल्या या गोष्टी सर्व लोकांसमोर मांडताना या शक्तींनी अशाप्रकारच्या नाट्यलीला केल्या आहेत. ऋषी, देव, दानव आणि मानव यांच्या मनात त्रिदेवशक्तींच्या संदर्भात सामान्य कल्पना निर्माण व्हावी. त्रिदेवांच्या महान आणि अंतिम निर्णायक शक्तीविषयी अपार श्रद्धा निर्माण होण्यासाठी असे नाट्यमय प्रसंग मायारूपाने आणि क्रीडास्वरूपात घडविलेले असतात. त्यातूनच अदभुताचे वलय निर्माण होते. सामान्य जीवनाच्या पलीकडे एक अदभुत विश्व असल्याची भावना आणि श्रद्धा निर्माण होऊन अहंकार नाहीसा होतो आणि तत्त्वज्ञानात्मक अद्वैताकडे सर्वांचे लक्ष जाते.” अनिलने स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु योगेश्वराला हे स्पष्टीकरण पटल्यासारखे वाटले नाही. तरीसुद्धा तो लक्षपूर्वक ऐकू लागला.

मोहिनीच्या मागे शिवशंकर पळू लागले. तेव्हा मोहिनीही पुढे पुढे जाऊ लागली. त्यामुळे शिवांच्या मनातील वासना अधिक उद्दिप्त झाली. थोडा प्रयत्न करून शिवांनी मोहिनीस पकडले. तिला त्यांनी वारंवार आलिंगन दिले. तिचे चुंबन घेण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. त्या आलिंगन-चुंबनांनी शिवांच्या वासना अधिकच उग्र झाल्या. त्यांचा वीर्यस्राव झाला. त्यावेळी आपले मोहिनीचे रूप आवरून धरून श्रीविष्णूंनी स्वतःच्या रूपात आपणास प्रकट केले. त्यांना पाहून शिव लज्जित झाले. तेव्हा तेथे न थांबता त्यांनी विष्णूंची आज्ञा घेतली आणि ते कैलासास निघून गेले. अगस्त्य ऋषे, श्रीविष्णूंच्या दिव्य रूपाचा प्रभाव असा होता.

“हे भगवान विष्णुस्वरूप हयग्रीवा, मोहिनी स्वरूपातील भगवान विष्णूंनी आणखी कोणते पराक्रम केले ते कृपया मला सांगा.” अगस्त्यांनी आग्रह धरला.

“हे अगस्त्यऋषे, मी आपल्या भक्तिभावाने प्रसन्न झालो आहे. म्हणून मी आपणास भंडासुराची कथा निवेदित करतो. हे आख्यान मी आजपर्यंत कोणासही कथन केलेले नाही. ते एका,

फार पूर्वकाली एक अत्यंत पराक्रमशाली, दुर्दान्त दैत्यशिरोमणी भंडासुर नावाचा असुर होता. त्याने आपल्या उजव्या भागापासून सेनेचे रक्षण करण्यास समर्थ व इंद्रासारख्या पराक्रमी विशुक्र नावाच्या दैत्याची निर्मिती केली. त्याने आपल्या डाव्या भागापासून विषांग नावाच्या दैत्याची उत्पत्ती केली. धूमिनी नावाच्या एका भगिनीचीही उत्पत्ती केली. आपल्या दोन्हीही दुर्दम्य बंधूसह त्या शूरवीर दैत्याने साऱ्या ब्रह्मांडास खंडित केले. या तेजस्वी दैत्याची उग्रता व उद्धटपणा पाहून देवांनीच नव्हे तर ब्रह्मदेव, विष्णू आणि शिव यांनीही आपल्या घरातून बाहेर पडण्याचे बंद केले. त्यावेळी सर्व देवांना उन्मुक्त श्वास घेणेही कठीण झाले. त्या दैत्यांनी देवांच्या घरात घुसून त्यांच्यावर आक्रमण केले. तेव्हा ते बिचारे पाताळ व पर्वतकंदरे यांच्यात जाऊन लपले. भंडासुराने देवांखेरीज ऋदभूः, यक्ष, सर्प, सिद्ध इत्यादींना पराजित केले. त्यांची संपत्ती, त्यांच्या स्त्रिया यांचे त्याने अपहरण केले.

त्रिलोकावर आलेली आपत्ती पाहून, त्याचे रक्षण करण्यासाठी, त्या दुष्ट दानवाचा नाश करण्यासाठी परादेवी ललिताने शालिनीचे रूप धारण केले. देवीचे हे तिसरे नाव आहे. या रूपात या देवीने चार हातांत पाश, अंकुश, धनुष्य व बाण अशी आयुधे धारण केली होती. याच रूपात राहून या महामयीदेवीने त्या दुष्टाचा वध केला. भंडासुर नामशेष झाल्यावर देवांनी देवीचे आभार मानले. त्यांनी तिची अनेक प्रकारांनी स्तुती केली.

‘प्रसीद विश्वेश्वरि विश्ववंदिते, प्रसीद विश्वेश्वरि वेदरूपिणी ।
प्रसीद मायामयी मन्त्राविग्रहे, प्रसीद सर्वेश्वरि सर्वरूपिणी ॥’

विश्वस्वामिनी, सकळ जगतातील प्राणिमात्रांकडून मनस्कृत अशा देवी, विद्या प्रदान करणाऱ्या देवी, वेदस्वरूपिणी, वेदमंत्रांनी स्तवन होत असलेल्या देवी, सर्व देवदेवतांत भावनारूपाने विद्यमान असणाऱ्या माते, तू आमच्यावर प्रसन्न व्हावेस.

ललितादेवीने प्रसन्न होऊन भक्तिभावाने देवांना अशा प्रकारचा आशीर्वाद दिला. ती म्हणाली, ‘निर्भयाः मुदिताः सर्वे देवगणाः – सर्व देवदेवता आपल्या

गणांसहित निर्भय व प्रसन्न भावाने विचरण करोत.’ देवीचा हा आशीर्वाद प्राप्त झाल्यावर देवांनी तिला प्रणाम केला व ते आपल्या स्वर्गलोकी गेले. भगवतीच्या कृपेने निश्चित बनून ते स्वर्गसुखाचा उपभोग घेत राहिले.

देव निघून गेल्यावर ब्रह्मदेव, विष्णू व शिव यांनीही तेथे येऊन श्रीललितादेवीची स्तुती केली. ब्रह्मदेव त्यावेळी विचार करू लागले की जर देवीने शिवांना आपल्या पतीरूपात स्वीकारले तर दोघांचेही जीवन सफल होईल. इकडे शिवही श्रीललितेचे रूपसौंदर्य पाहून आपल्या योगास व वैराग्यास विसरून गेले. तेही तिच्यावर अनुरक्त झाले. ललितादेवीही शिवांना स्वतःचे रूप मानून त्यांच्यावर अनुरक्त झाली.

दोघांचे परस्पर आकर्षण पाहून, अनुराग लक्षात घेऊन ब्रह्मदेवांनी देवीस सांगितले की देवी, सर्व देव, ऋषी, गंधर्व व सिद्धमुनी आपला विवाह पाहण्यासाठी उत्सुक आहेत. आपण आपणास योग्य अशा वराची निवड करावी आणि आम्हा सर्वांची इच्छा पूर्ण करावी. ब्रह्मदेवांना वचन देताना देवी म्हणाली की देवी तर स्वतंत्र व सदा स्वेच्छेने आचारविचार – विहार करणारी आहे. त्यामुळे तिच्या प्रकृतीस अनुरूप असा तिचा वर असेल तर त्या दृष्टीने प्रयत्न करू.

“श्रीललितादेवीने आपल्या गळ्यातील माला हातात घेऊन ती आकाशाच्या दिशेने फेकली. ती नेमकी महादेवांच्या गळ्यात जाऊन पडली. या घटनेने ब्रह्मदेवादी सर्व देव ऋषी, सिद्धगण प्रसन्न होऊन त्यांनी भगवान विष्णूंना विनंती केली की त्यांनी हा ललितादेवी आणि शिव यांचा विवाह घडवावा. विष्णूंनी हे ग्रंथिबंधन केले. विवाहानंतर शिव ललितेला घेऊन आपल्या कैलासाकडे गेले. तेथे त्यांनी रतिक्रीडेत दहा हजार वर्षांचा काळ एका क्षणासारखा व्यतीत केला. तेव्हा हे अगस्त्या, यात आश्चर्य वाटण्यासारखे काही नाही. माझी पराशक्तीच चतुर्थ रूपात पार्वती झाली होती.”

“हे प्रभो, आपण मला ललितादेवींकडून भंडासुराचा विनाश कसा झाला हे विस्तार करून सांगावे.” अगस्त्यांनी आग्रह धरला.

हे अगस्त्यांनो, एकदा नारदमुनींनी कैलास पर्वतावर भगवती जगदंबेस प्रणाम करून म्हटले की जगताच्या कल्याणासाठी दुर्जनांचा नाश करून सुख प्राप्त करण्यासाठी आपण अवतार घेतला आहात. यावेळी भंडासुराने त्रैलोक्यात उत्पात माजविला आहे. त्याचा वध केवळ आपणच करू शकाल.

नारदांचे बोलणे ऐकून कंटकप्राय अशा भंडासुराचा वध करण्याचा निश्चय केला. तिने सैन्य जमा करून रणवाद्ये वाजवित त्या दैत्याशी उघड युद्ध पुकारले. देवी सिंहारूढ झाली. देवीच्या या भयंकर रणचंडिकेच्या रूपाने धरतीही कापू लागली. चार दिशा दोलायमान झाल्या. तिच्या शस्त्रास्त्रांसह रणगर्जनेने प्रलयाची चिन्हे दिसू लागली.

देवीने भंडासुराच्या सेनेवर मोठा घातक प्रहार केला. त्रैलोक्यात उत्पात करणारा भंडासुर आणि त्याचे सैन्य घाबरून गेले. तिने मोहन, मारण, उच्चाटन, स्तंभन, भक्षण, निकृन्तन इत्यादींनीही दैत्यसेनेस निर्बल व कमकुवत बनविले. जेव्हा देवीने धनुष्यावर बाण रोखला, त्यांची प्रत्यंचा खेचली, त्याचवेळी मृत्यूने दैत्यांचा ग्रास करण्याचे ठरविले. भंडासुराचे प्रधान सैनिक ललितादेवीच्या आगमनाच्या वृत्तानेच विचलित झाले. पुन्हा ते एकत्रित झाले. त्या महावीरांनी देवीवर तेवढेच निकराचे आक्रमण केले. परंतु देवीने प्रत्याक्रमण करून त्यांना थोपवून धरले. भंडासुराच्या पुत्रांना, विशुक, विषांग यांना देवीने आक्रमण केले असल्याचे वृत्त समजले. तेव्हा त्यांनी स्त्रीशी सामना करण्याचे काम अनार्योचित समजून दूतांकडून देवीस युद्ध थांबविण्याविषयी संदेश पाठविला. देवीचा अस्वीकार घेऊन दूत परत आले. मंत्र्यांनी, राजकुमारांनी ही साधारण स्त्री नसून या देवीने शुंभनिशुंभाचाही वध केल्याच्या कथा सांगितल्या. सचिवांनीही भंडासुरांना प्रेरणा व चेतना देण्याचा प्रयत्न केला.

अखेर पुत्र युद्धास तयार झाले. त्यांनी आपल्याकडील वीरांची गणना केली. एक मोठी सूचीच तयार केली. त्यात कुटिलाक्ष, कुरड, करंक, कर्कश, कल्किवाहन, हुम्बक, हलमुल्लंघ, जंबुकाक्ष, जंभुषा, वज्राघोष, ऊर्ध्वकेशी, पुलकस, पुंडकेतु, चण्डबाहू, कुक्कर, पट्टसेन, पूर्वमारक, कुम्भाग्रीन, घटोदर इत्यादींची नोंद करून त्यांनी आपला विजय निश्चित होणार हे गृहीत धरले. भंडासुराने सेनापतीस आदेश दिला की त्याने प्रधान सेनाध्याक्षास बोलावून युद्धाची तयारी पूर्ण करावी.

भंडासुराने आपल्या नगराच्या रक्षणासाठी चारही दिशांना कुशल सेनाध्यक्षांच्या आधिपत्याखाली खूप सैनिकांना नेमले. देवसेनेवर हल्ला करण्याचे त्याने ठरवले. आक्रमकतेने मोठमोठ्या गर्जना करीत योद्ध्यांनी देवीस चारही दिशांनी घेरले. शक्ती, तोमर, मुद्गल, खड्ग, परशू इत्यादीनिशी ते देवीवर तुटून पडले. देवीनेही आपल्या शस्त्रास्त्रांनी प्रहार करून दानवांचे हल्ले परतविण्यास

प्रारंभ केला. तीही त्यांच्यावर प्रखर वार करू लागली.

“दानव आपल्याला अवगत असलेल्या मायाशक्तीचा वापर करू लागले. त्यांनी मायाजलाने अंधकार पसरविला. उल्कांची वृष्टी केली. अनेक प्रकारे डोंगर, पर्वत, भूमी हादरवली. सोसाट्याचे वारे निर्माण केले. एवढेच नव्हे तर विष्टावर्षाव केला. देवीने आपल्या पराशक्तीने एका क्षणातच या सर्व गोष्टी विफल करून टाकल्या. मायेचाच नाश झाल्यावर दानव घाबरले. परंतु त्यातील काही दानवांनी नवनवीन मायाजाल निर्माण केले. सर्पवृष्टी, रक्तवृष्टी, अग्निवृष्टी सुरू केली. आभाळच कोसळते की काय असे वाटू लागले. हिंस्र श्वापदे, वेताळ, पिशाच यांच्या चीत्कारांनी आसमंत दणाणून सोडला. देवीभोवती असलेले इंद्रादीदेवही भयचकित झाले. आता देवी यातून सोडवेल का, अशी शंका क्षणभर मनात आली. परंतु साक्षात पराशक्तीपुढे दानवांचे काही चालेना. पराशक्तीपुढे मायाशक्ती निष्प्रभ ठरली. देवीने मायाशक्ती व्यर्थ करून टाकली. देवीच्या सिंहनादाने दानव घाबरून गेले. देवीच्या सहस्रबाहूंनी सहस्रशस्त्रे भंडासुराच्या सैन्यावर वर्षाव करू लागली. भंडासुराचे सर्व सेनाध्यक्ष, त्याचे दोन्ही पुत्र यांना मारून पृथ्वीस पापरहित केले.” हयग्रीवांनी पराशक्ती ललितादेवीच्या पराक्रमाचे सविस्तर वर्णन केले.

“प्रज्ञाननिष्ठ प्रभो, आपल्या मुखातून देवीचे हे परमपवित्र चरित्र ऐकून माझं मन खरोखरच प्रसन्न झालं आहे. आता आपण मला हे सांगावं की देवीनं काय केलं? युद्धातील अखेरच्या घटना मला सांगाव्यात.” अगस्त्यांनी शक्तिमग्नतेने विचारले. अगस्त्यांची ही इच्छा हयग्रीवांनी पूर्ण केली. ते म्हणाले,

“भंडासुर व त्याचे पुत्र, त्याचे सेनापती यांना नष्ट केल्यावर देवीने आपल्या अमृतमय नेत्रांनी प्रेमपूर्वक आपल्या सैनिकांकडे पाहिले. तिच्या दृष्टिक्षेपानेही सैनिकांचे श्रम दूर झाले. निद्रेतून जागे झालेल्या व्यक्तीसारखे ते आपले स्वास्थ्य व सुख अनुभवू लागले. यावेळी भंडासुराच्या वधामुळे ब्रह्मादीदेव प्रसन्न झाले. विष्णू, शिव, इंद्रादी सर्व देव, आदित्य, वसू, रुद्र, मरुत, साध्यदेव, सिद्ध, किंपुरुष, यक्ष, नैऋषी, निशाचर आणि ब्रह्मांडनिवासी अनेक प्राणी तेथे उपस्थित झाले व त्यांनी सिंहासनाधीन भगवती जगदंबेस प्रणाम केला. तिच्यापुढे त्यांनी कृतज्ञता प्रकट केली. त्यांनी तिचे स्तवन सुरू केले. भगवती ललितादेवीची स्तुती करताना ब्रह्मदेव म्हणाले,

‘नमो नमस्ते जगदेकनाथे नमो नमः श्री त्रिपुराभिधाने ।
नमो नमो भण्डमहासुघ्ने नमोस्तु कामेश्वरी वाम केशि ।।’

त्रिपुरादेवी या नावानं प्रसिद्ध असलेल्या सकल जगताची स्वामिनी भंडभावाच्या महादैत्याचा विनाश करणाऱ्या देवी, इच्छांची पूर्ती करणारी महादेवी, दुष्टांचा नाश करणाऱ्या माते, आपणांस माझे कोटीकोटी प्रणाम असोत.

विष्णूंनी भगवतीचे स्तवन करताना म्हटले,-

भगवान शंकरासहित सर्व शक्तिस्रोतांना प्रणम्य सर्वज्ञाकडून अभिवंद्य असलेली, सर्वांपेक्षा अधिक व सर्वांत व्याप्त आणि सर्व सिद्धींना देणारी ही ललितादेवी आहे. देवी आपणास माझे कोटीकोटी प्रणाम असोत.

इंद्राने जगदंबेचे स्तवन करताना म्हटले, भक्तांना निर्भय करणारी, सदैव त्यांचे रक्षण करणारी, सुंदर, काळे, कुरळे केस असणारी, सर्व देवांच्या सर्व आकांक्षा पूर्ण करणारी, सर्व लोकांची आराध्य भगवती ललितादेवी, तुला माझे कोटीकोटी प्रणाम असोत.

याप्रमाणे आदित्य, रुद्र, वसू, मरुत, सिद्ध, यक्ष, निशाचर आदी सर्वांनी परोपरीने स्तुती केली. अशा प्रकारे देवीचे स्तवन केल्यावर ब्रह्मदेवांनी शंकराच्या क्रोधाने भस्म झालेल्या व शोकाकुल असलेल्या कामदेवांच्या विधवा पत्नीस - रतीस भगवती ललितादेवीच्या पुढे उभे करून तिचा परिचय करून दिला. त्यावेळी भगवान विष्णूंनी सांगितले की पतीच्या वियोगाने व्यथित व आर्तस्वरूपात रुदनशील कामदेवी हीस भगवती जगदंबेने विनंतीनुसार भयमुक्त करावे. सनाथ होण्याचा एखादा उपाय सांगावा. विष्णूचे हे बोलणे ऐकून दयामूर्ती भगवती ललितादेवींनी करुणार्द्र बनून तत्काळ आपल्या कटाक्षाने कामदेवास उत्पन्न केले त्यास शिवशापमुक्त केले. आपल्या पतीस पाहून रती कृतकृत्य झाली. भगवतीच्या चरणांवर पडून ती कृतज्ञतापूर्वक आनंदाश्रूंचा अभिषेक करू लागली. भगवतीने रतीच्या शिरावर आपला वरदहस्त ठेवून तिला सुंदर वेशभूषा, अलंकार दिले व पतीच्या चरणांपाशी जाण्याचा आदेश दिला. देवीचा आदेश शिरोधार्य मानून हे दांपत्य कांचीपुरात आले. त्याने शामलानदीत स्नान केले. सुंदर वस्त्रांनी अलंकारांनी स्वतःस त्यांनी सुशोभित केले.

कामरती परत आल्यावर ललितादेवीच्या आदेशाने वसिष्ठादी ब्रह्मऋषींनी

त्या दोघांचा विधिवत् विवाह केला. इंद्रादीदेवांनी हे सर्व कौतुक पाहून देवीला धन्यवाद दिले. त्यांनी तिची खूप प्रशंसा केली. कामदेवाने देवीच्या जवळ जाऊन तिच्या चरणांना प्रणाम केला आणि गद्गद्वाणीने देवीची पुढील कार्यासाठी आज्ञा मागितली. भगवतींनी कामदेवाला संपूर्ण अभय प्रदान करून परोपरीचे आशीर्वाद दिले. कामदेवाच्या कृपेने शिवगिरिजा विवाह संपन्न होईल. त्याचप्रमाणे कामदेवाच्या शरीरातून कोटीकोटी कामदेव प्रकट होतील व ते अदृश्य राहून प्राण्यांना मोहित करतील असे वरदान दिले. कामदेवाने भगवती भक्तांना भरपूर कामसुख देऊन, कामसुखापासून केव्हाही वंचित ठेवू नये असे कामही सोपविले.

भगवतीची आज्ञा शिरोधार्य मानून, तिच्या अनुमतीने कामदेव निघून गेले. भगवतीच्या वचनानुसार कामदेवाच्या शरीरापासून कोटीकोटी कामदेव उत्पन्न झाले. त्यांच्यामुळे विश्वातील सर्व प्राणी मोहित होऊ लागले. भगवतीच्या वरदानाने उत्साहित होऊन कामदेवाने शिवांना जिकण्याच्या इच्छेने आपले साथीदार वसंतास प्रोत्साहित केले. कोकिळ, आम्रमंजिरी, मलयानील यांना बरोबर घेऊन कामदेव शिवांच्या आश्रमात आले.

कामदेवाने तपोस्त शिवांच्या हृदयात आपल्या पुष्पबाणांनी प्रहार केला. त्याचा परिणाम असा झाला की, शिवांचे वैराग्य व तप यांचा भंग होऊन त्यांच्या विरागमय हृदयात पार्वतीची मूर्ती सारखी उभी राहू लागली. शिवांनी आपले मन संयमित ठेवण्याचा खूप प्रयत्न केला. पण पर्वतपुत्री काही त्यांच्या डोळ्यांपासून दूर होईना. शिवांचा सर्व समय पार्वतीचे ध्यान करण्यातच व्यतीत होऊ लागला. तिचेच चिंतन ते करू लागले. त्यांच्या मनःशांतीचा भंग झाला. ते पूर्णपणे व्यग्रचित्त बनले. म्हणून ते पार्वतीशी विवाह करण्याचा विचार करू लागले.

भगवती ललितादेवींनी सांगितल्याप्रमाणे कामदेवाने याप्रकारे शिवांना काममोहित केल्यावर तो सर्व तयारीनिशी पार्वतीपाशी गेला. तिची कठोर साधना पाहून तो द्रवित झाला. त्याने देवी ललितादेवी त्यांच्यावर अपार प्रसन्न असल्याचे सांगितले. त्यांच्याच आज्ञेने आपण त्यांना अनुरागी बनविलं आहे. आता शिव पार्वतींशी निश्चितच विवाह करतील असा विश्वासही कामदेवांनी प्रकट केला.

भगवती ललितादेवींच्या योजनेनुसार शिवांनी पार्वतीशी विवाह केला.

दोघांनीही चिरकालपर्यंत कैलासाच्या शिखरावर सानंद रतिविलासाचा उपभोग घेतला. शिवामचे वीर्य उग्र असल्याने पार्वती ते सहन करू शकली नाही. तिने ते आपल्या योनीतून पृथ्वीवर सोडले. पृथ्वीही त्या वीर्यास धारण करू शकली नाही. तिने ते वीर्य अग्नीत फेकून दिले. अग्नीनेही आपली असमर्थता प्रकट केली व ते वीर्य कृतिकाकडे फेकले. कृतिकांनी ते वीर्य गंगाजलात फेकून दिले. गंगेने ते वीर्य एका वनात फेकून दिले. त्या वनातच षडाननाचा जन्म झाला. गंगेने आपल्या सान्निध्यात ठेवून त्याचे पालनपोषण केले.

“शिवांनी आपल्या या पुत्रास सर्व विद्या शिकविल्या. हे बालक आपल्या पित्याच्या आज्ञेने देवांचा सेनापती बनले. त्याने अतिशय दुष्ट अशा राक्षसांचा वध केला. देवशत्रू तारकासुराचाही वध केला. त्याने आपल्या पराक्रमाने देवांना सुखी बनविले. देवेंद्रांनी कृतज्ञतावश होऊन आपल्या अत्यंत रूपवती पुत्रीशी अर्थात देवसेनेशी षड्मुखाचा विवाह केला. यामुळे षड्मुखास अत्यंत संतोष झाला. त्याने त्या सुंदरीशी रमणीविलास केला. या सर्व घटनांनंतर श्रीललितादेवी श्रीपुरास निघून गेली.” हयग्रीवांनी सविस्तर सांगितले.

“हे प्रभो, हयग्रीवा, आपण आत्ताच श्रीपुराचा निर्देश केलात. आपण कृपा करून या स्थानांची माहिती द्यावी.” अगस्त्यांनी जिज्ञासा व्यक्त केली.

हे अगस्त्या, आपली जिज्ञासा पाहून मी आपणास स्थानमाहात्म्य सांगतो. अनंत योजने उंच व जगतास आधारभूत असलेल्या मेरूपर्वताच्या चारही दिशांना, पूर्वेस, पश्चिमेस, दक्षिणेस, उत्तरेस अनुक्रमे इंद्र, वरुण, अग्नी व वायू यांचा शिखरावर निवास असतो. या चारही लोकांना इंद्रलोक, वरुणलोक, अग्निलोक, वायुलोक अशी नावे आहेत. त्यांच्यामध्येच शतयोजने उंच असे एक शिखर आहे. ते चारही लोकांच्या बाजूंनी चारशे योजनांपर्यंत फैलावले आहे. याच शिखरावर ब्रह्मदेवाच्या आदेशानुसार विश्वकर्माने भगवती जगदंबा ललितादेवीच्या निवासासाठी श्रीपूर निर्माण केले आहे.

“या त्रिपुराच्या चारही बाजूंना उन्नत, विस्तृत, सुवर्णखचित तोरणद्वारे आहेत. सुंदर फळांनी लगडलेले वृक्ष आहेत. लता, देवी, वल्ली यांनी हे सुंदर उपवन समृद्ध आहे. येथील हिरव्यागार गवताने आच्छादिलेली आकर्षक मैदाने आहेत. यासारख्या उपवनात अनेक पक्षी कलरव करीत आहेत. त्यांच्या विचरणाने व दर्शनाने सर्वांची मने आकर्षित होतात. याच पुरात भगवती ललितादेवीचे भवन अत्यंत सुंदर, सुखद व चित्ताकर्षक आहे. येथे प्रतिदिन

देव, यक्ष, गंधर्व, ऋषी, सिद्ध, मुनिश्चर इत्यादी देवीच्या दर्शनासाठी येत असतात. तिच्या आशीर्वादाने त्यांचे जीवन सफल होते. येथे मान्यमातंगकन्या नित्य गात असतात, क्रीडा करीत असतात.” हयग्रीव सांगत होते.

“प्रभो, हा मान्यमातंग कोण?” अगस्त्यांनी मध्येच विचारले.

हे अगस्त्या, प्राचीन काळी मतंग नावाचे एक अत्यंत तेजस्वी महात्मा होते. त्यांना अशी इच्छा झाली की आपण त्वष्टा बनावे. त्यांचीही इच्छा पूर्ण झालीच नाही. परंतु त्यांना एक अत्यंत तेजस्वी, धर्मात्मा, देवीभक्त पुत्राची प्राप्ती झाली. आपल्या पित्याच्या नावावरून तो मातंग या नावाने प्रसिद्धीस आला.

या मातंगाने भगवती ललितादेवीची उपासना केली. त्याच्या तपश्चर्येने देवीने प्रसन्न होऊन त्याला दर्शन दिले. एखादा वर मागण्यास सांगितले. तेव्हा त्यांनी देवीस सांगितले की देवीच्याच कृपाप्रसादाने त्यांना अणिमा गरीमादी सर्व सिद्धी प्राप्त झाल्या आहेत. परंतु एक कामना मात्र त्यांना सतत व्यथित करीत आहे. लहानपणी त्यांची मैत्री हिमवानाशी होती. एके दिवशी या जीवलग मित्राने थेटने त्यांना हिणवले. मातंगाने गौरीचा पिताच असावे असे तो म्हणाला. तेव्हापासून गौरीसारखी पुत्री असावी अशी इच्छा मातंगांच्या मनात घर करून आहे. असे सांगून मातंगाने भगवतीस प्रार्थना केली की भगवतीनेच त्यांची पुत्री व्हावे कारण त्याशिवाय त्यांना हिमवानासमान होता येणार नाही.

“भक्ताची ही विनम्रवाणी ऐकून करुणामयी ललितादेवी प्रसन्न होऊन ‘तथास्तु’ म्हणाली आणि तेथेच अंतर्धान पावली. यथासमय मातंगमुनींची पत्नी गर्भवती झाली. तिला कन्यारत्नाची प्राप्ती झाली. त्या कन्येचे नाव लघुश्यामा ठेवले. असे असूनही लोक तिला ‘मातंगी’ म्हणू लागले. या मातंगीमुळेच ते मुनी मातंग मान्य झाले. देवीच्या स्वरूपापासून उत्पन्न झालेली मातंगी देवीच्या सान्निध्यात राहिली. देवीचे हे पाचवे रूप होय.”

हयग्रीवांनी अगस्त्यांना ललितादेवीचा महिमा वर्णन करून सांगितला. पूर्णातून पूर्ण वजा केले तरी पूर्णच शिल्लक राहते. वजा केलेले पूर्णही सदा पूर्ण असते. ही देवी आपल्या स्वरूपापासून भिन्न रूपे धारण करते तरी देवीचे प्रत्येक रूप परिपूर्णच असते. तिची वेगवेगळी रूपेही पूर्णच असतात. हीच या देवीतत्त्वाची महत्ता होय. तीच या तत्त्वाची विशिष्टता होय. या दृष्टीने ललिता

लघुश्यामा झाली तरी दोनही रूपे पूर्णत्वाच्या दृष्टीने सुरक्षित असतात. त्या अतर्क्य भावाविषयी संदेह प्रकट करण्यास कोणतेच कारण नाही.

“वस्तुतः ललितादेवीचा महिमा वर्णनातीत आहे. ‘यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा ह’ या प्रमाणे तिचे चिंतन वा वर्णन मन आणि वाणी यांना करता येण्यासारखे नाही. असे सांगणे म्हणजे पक्षपात, मोह, अथवा स्नेह आहे. असे समजण्याचे कारण नाही. सर्वसंमत आणि शास्त्र प्रतिपादित सत्य हे आहे की जरी कल्पतरूच्या सर्व फांद्या तोडून त्यांच्या लेखण्या केल्या. सात सागरांची शाई केली आणि परार्थापर्यंत सर्व लोकपाल देवीचा महिमा लिहीत बसले, बृहस्पतीसारखा कुशल साहाय्यक मिळाला, तरी त्यांच्याकडून एवढ्या अवधीत देवीच्या चरणकमलाच्या एका बोट्याचेही सौंदर्य वर्णन करून होणार नाही. समग्ररूपाने त्याचा महिमा वर्णन करता येण्यासारखा नाही.” हयग्रीवांनी सांगितले. “हे प्रभो, आपल्या मुखातून भगवती ललितादेवीचा गौरव ऐकला. महत्त्व ध्यानात आले. आता माझ्या चित्तात या देवीच्याविषयी अनुराग उत्पन्न झाला आहे. म्हणूनच माझे नम्र निवेदन आहे की मला भगवंताच्या सहज प्रसन्नतेसाठी एखादा सिद्धप्रद असा दिव्य मंत्र सांगावा. या मंत्राने मी तिची आराधना करून तिचा प्रसाद प्राप्त करू शकेन.” अगस्त्य अत्यंत भक्तिभावाने म्हणाले.

हयग्रीवांनी देवीच्या दिव्य मंत्राची माहिती अगस्त्यांना दिली. त्यांनी सांगितले, “या विश्वातील सर्व पदार्थाहून शब्दाची महत्ता व विशिष्टता अधिक आहे. सर्व शाब्दिक वर्णनांत सर्वाधिक महत्त्व वेदांना आहे. वेदांतील मंत्रांना सर्वाधिक महत्त्व आहे. मंत्रभागवतात स्तुती व ब्राह्मण भागात यज्ञयागांची वर्णने आहेत. विष्णूच्या स्तुतिमंत्रांनंतर सर्वांत अधिक मंत्र दुर्गादेवीच्या आराधनेसाठी आहेत. यानंतर गणपतिस्तोत्रांना महत्त्व आहे. गणपतीनंतर क्रमशः सूर्य, शिव, लक्ष्मी, सरस्वती, गिरिजा, वराह यांचे स्तुतिमंत्र आहेत. या सर्वांत ललितादेवीच्या मंत्रांना महत्त्वाचे स्थान आहे. ललितादेवीची स्तुती करणारे दहा मंत्र असून एक अत्यंत आशुफलप्रद असा मंत्र आहे. तो म्हणजे कामराज महेश्वरमंत्र होय. याच्या साधनेने मनुष्यास या लोकी सुख व परलोकी मोक्ष यांची प्राप्ती सहजतेने होते.”

हा परमपवित्र मंत्र स्वतः ब्रह्मदेवांनी शिवांना प्रदान केला. शिवांपासून ते कामपत्नी रतीने ग्रहण केला. या देवीने याच मंत्राने ललितादेवीस प्रसन्न केले. शिवांच्या रोषाने आपला दग्ध झालेला पती कामदेवीने परत मिळविला.

तेव्हापासून या मंत्राचे नाव कामराज महेश्वरमंत्र असे झाले. या मंत्रास शिवांपासून भृंगूनी, भृंगूपासून चंद्राने व चंद्रापासून पृथ्वीतलावरील मुनींनी ग्रहण केले व त्याच्या जपापासून मुक्ती व भुक्ती यांचा लाभ झाला. हा मंत्र असा आहे.

‘ओ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रीं स्वः हुं फट् स्व ।

श्रीः परामवाच विशदज्योस्तना निर्मल-विग्रहा ॥

ओं ऐं श्रीं ह्रीं क्लीं स्वः स्वः फट् हुं स्वः स्वः फट् हुं स्वः स्वः सौः॥’

या परमपवित्र, गोपनीय व रहस्यमय आणि निश्चित सिद्धिप्रद अशा मंत्राचा जपादी विधीही देतो. हे अगस्त्या, साधकाने प्रातःकाली उठून गुरू व इष्ट देव यांचे स्मरण करावे. त्यांना अभिवादन करावे. घराच्या बाहेर जाऊन शौचादी क्रिया कराव्यात. तेल वगैरे लावून स्नान करावे. शुद्ध, शुभ्र, पवित्र वस्त्र धारण करावे. शुद्ध व पवित्र झाल्यानंतर मंदिरात वा एखाद्या पवित्र स्थानी जाऊन ललितादेवीची प्रतिमा स्थापून तिच्यापुढे शुद्ध आसन घालून बसावे. शुद्ध जल घेऊन ‘अघमर्षणादि’ मंत्राने स्वतःवर व चारही दिशांना जल शिंपडून वातावरण शुद्ध करावे. नंतर आचमन करून हृदयात परांबिका ललितादेवीचे ध्यान करावे. त्यानंतर ऊर्ध्वपुंड अथवा त्रिपुंड मस्तकास लावावा. अशा रीतीने बाहेरील व आतील शुद्धी झाल्यावर संध्यावंदन करावे. संध्यावंदनानंतर सूर्यदेवास कुश, तांदूळ, पुष्पे, चंदनमिश्रित अर्घ्य अर्पण करावे. सूर्याच्या बिंबातच देवीचे दर्शन घेऊन देवीसाठी तीन वेळा सुवासित अर्घ्य समर्पित करावेत.

याप्रकारे ललितेश्वरीस तृप्त करून श्रीनगराचे, ललितादेवीच्या निवासस्थानाचे ध्यान करावे. त्यानंतर अंगन्यास करावा. षोडशोपचारांनी देवीची पूजा करावी, अर्चना करून कस्तुरी आदींनी सुवासित अशी पुष्पमाला देवीच्या गळ्यात घालावी. या सर्व क्रियांनंतर सांगितलेल्या मंत्राचा छत्तीसलाख जप करावा. तीन लाख साठ हजार आहुती अग्रीत समर्पण कराव्यात. अन्नदान करावे.

अशाप्रकारे विधिविधानाने, निश्चित संख्येच्या जपाने मंत्र सिद्ध होतो. मनुष्यास याच्या सिद्धीने सर्व पापांपासून, तापापासून, कायाक्लेशांपासून, संकटांपासून मुक्तता मिळते. देवीची त्यांच्यावर कृपा होते. या मंत्राचा आठ लाख जप केल्यास सर्व देवदेवतांना वशीभूत करता येते. पाच लाख जप केल्यास सिद्धीची प्राप्ती होते. एक लाख जपाने अभिष्टाची प्राप्ती होते. या

मंत्राचा जप प्रतिदिनी निश्चित संख्येने केल्यास मनुष्यावर भगवतीदेवीची कृपा होते. सर्व पापांपासून तो मुक्त होतो. कामदेवासारखा सुंदर होतो. बृहस्पतीसारखा सिद्धवाणीचा होतो. वायूसारखा बलवान होतो. इंद्रासारखा पराक्रमी, समुद्रासारखा गंभीर व विष्णूसारखा श्रीसंपन्न होतो. देवीभक्ताच्या भ्रूभंगानेच जगतात आतंक फैलावतो. त्याचा क्रोध तर विश्वाला प्रलयाचा अनुभव आणून देणारा आहे. देवीचा भक्त अठरा विद्यांचा अर्थात चार वेद, सहा शास्त्रे, पुराणे, धनुर्वेद, आयुर्वेद, इतिहास, कला, नाट्य, काव्य व संगीत या सर्वांचा ज्ञाता होतो. त्याची वाणी गंगेसारखी पवित्र, निर्मल व मधुर होते. त्याला अज्ञेय असे काहीही राहात नाही. तो सर्व तत्त्वांचा ज्ञाता होतो. त्याच्या सर्व संशयांचे निरसन होते. त्याच्या दर्शनानेच लोकांची दुःखे नाहीशी होतात. दैन्य उरत नाही. त्याचे उज्ज्वल यश दिशांना व्यापून टाकते.

यासाठीच चार वेद, सप्तशास्त्रे ललितादेवीचेच स्तवन करितात. जगदंबा ललितादेवीच परमात्मा व परागती आहे. तिच्याहून भिन्न असे कोणतेच अन्य परमतत्त्व नाही. मुनी याच ललितादेवीचे गायन करतात. सनकादिक ऋषी याच देवीचे ध्यान करतात. ब्रह्मादी सुरश्रेष्ठ पाचही प्रकारच्या सिद्धीसाठी याच देवीची अर्चना करतात. हे मुनिश्रेष्ठ अगस्त्या, आपण अत्यंत भक्तिभावाने ललितादेवी माहात्म्य, मंत्र आणि विधिविधानांचे श्रवण केलेत म्हणूनच तिची विविध रूपे आपण जाणून घ्या.

तत्त्वचिंतनाद्वारे अचिंत्य, सूक्ष्मरूपात निराकार ललितादेवीच सर्वप्रथम द्विभुजस्वरूप धारण करते. हिच्या उजव्या हातात योग मुद्रा व डाव्या हातात पुस्तक शोभते. कधी दहा हातांच्या दुर्गेचे रूप धारण करते. या ललितेने त्रिपुराचा नाश करण्यासाठी चतुर्भुज रूप धारण केले होते. हीच देवी कांचीपुरीत कामाक्षीदेवी बनून भक्तांना आल्हादित करते. काशी व कांची हे भगवान शिवांचे दोन नेत्र आहेत. दोहोंतून ललितादेवीच आपल्या दोन भिन्न भिन्न रूपात विराजमान होते.

“एकदा ब्रह्मदेव कांचीपुरीत भगवती ललितादेवीच्या दर्शनासाठी गेले. तेथे त्यांनी मोठी दुष्कर तपश्चर्या केली. त्यामुळे देवी प्रसन्न झाली व पद्महस्ता लक्ष्मीच्या रूपात तिने ब्रह्मदेवांसमोर स्वतःस प्रकट केले. त्या परात्पर ज्योतीचे दर्शन होताच ब्रह्मदेव प्रसन्न झाले. त्यांनी ‘आदिलक्ष्मी’, ‘त्रिपुरादेवी’, ‘ब्रह्माविष्णुजननी’, ‘कामाक्षी व मंगलमूर्ती’ इत्यादी नावांनी अभिवादन केले.

ते स्तवन करताना देवीला म्हणाले, ‘जगताची निर्मिती करणारी, सहजसौंदर्याचे निधान, भक्तांचे सर्व प्रकारे मंगल करणारी आनंदमयी जननी आपणास माझे कोटीकोटी प्रणाम असोत.’ ब्रह्मदेवांचा भक्तिभाव पाहून भगवती श्रीललितादेवी त्यांच्या समोर प्रकट झाली. तेव्हा ब्रह्मदेवांनी देवीच्या आग्रहावरून विमूढ लोकांच्या कल्याणासाठी कांचीतच नित्य वास करण्याचे आवाहन केले. त्याचबरोबर शिवांसह या ठिकाणी ललितादेवींचे वास्तव्य असावे असे विनविले. शिवललितांसाठी ब्रह्मदेवाने अनेक प्रकारच्या सुखसोयींनी उपयुक्त असा प्रासाद बनविला. दोघांचा निवास सुखकर व्हावा यांसाठी त्यांचे मंदिर उभारले. त्यानंतर देवी बिंबरूपाने येथे स्थिर होऊन अंतर्धान पावली.”

हे अगस्त्य ऋषे, ललितादेवींबरोबर शिवांनी वास केलेल्या कांचीपुरीत पार्वतीने ललितादेवींना प्रसन्न करण्यासाठी तपश्चर्या केली आहे. तेही मी निवेदन करतो. तेव्हा हयग्रीवांनी निवेदनास सुरुवात केली.

एकदा कैलास शिखरावर हास्यपरिहास विलासक्रीडा चालली असताना पार्वतीने शिवांचे दोन्ही डोळे आपल्या हातांनी बंद केले. शिवांचे दोन नेत्र म्हणजेच चंद्र आणि सूर्य. ते बंद होताच सर्व विश्वात अंधकार पसरला. पर्याप्त काळापर्यंत पृथ्वीवर अंधारच पसरून राहिला. यामुळे यज्ञयागादी क्रिया बंद पडल्या. श्राद्धतर्पणादी विधीही बंद झाले. विश्व कृश होऊ लागले. पार्वतीच्या या दुष्ट क्रियेमुळे शिवही रुष्ट झाले. त्यांनी पार्वतीचा परित्याग केला. पार्वतीने अनुरागार्थ अनुनय केला. तेव्हा शिवांनी पार्वतीस कांचीपुरीत जाऊन सिद्धेश्वरी देवी ललितामहाराणीस तप करून प्रसन्न करून घेण्यास सांगितले. पार्वतीने आपले पाप या तपाने घालवावे असे शिवांनी सुचविले.

आपल्या पतीच्या वचनास मान देऊन पार्वती कांचीपुरीस आली. तिने भगवती ललितादेवीची आराधना करण्यासाठी घोर तप केले. पार्वतीच्या साधनेने प्रसन्न होऊन ललितादेवी तिच्यासमोर प्रकट झाली व म्हणाली, ‘आपण दोन्ही तर एकच आहोत. केवळ नामरूपाचा भेद आहे. मी तुझ्या रूपानं प्रसन्न झाले आहे. तू अभिष्ट वर माग.’ पार्वतीने शिवांकडून आपला झालेला परित्याग, त्यांच्याच आदेशाने आपण केलेली तपस्या इत्यादी सर्व वृत्तांत देवीस सांगितला. देवीने पार्वतीस प्रायश्चित्त दिले व तिला परत शिवांकडे जाण्याचा आदेश दिला. देवीने शिवांच्या मनात पार्वतीबद्दल अनुराग निर्माण केला. पार्वती परत येताच शिवांनी मोठ्या आदराने तिचा स्वीकार केला.

कांचीपुरीत प्रतिष्ठित झालेल्या सिद्धेश्वरी ललितादेवीचा महिमा वर्णन करणारी आणखी एक कथा आता मी आपणास सांगतो. असे म्हणून हयग्रीवांनी पुढे सांगावयास सुरुवात केली. अगस्त्यही मोठ्या भक्तिभावाने ऐकत राहिले.

“एकदा ब्रह्मसभेत सर्व देवदेवता, सिद्ध, तपस्वी, महात्मे एकत्र बसून चर्चा करीत होते. त्या सभेत पंचमुख ब्रह्मदेव, चतुर्भुज विष्णू व पंचमुखी शिव होते. शिव व ब्रह्म दोघेही पंचानन असल्याने त्यांच्यापैकी ब्रह्मदेव कोण? शिव कोण? हे समजणे कठीण झाले. त्यात श्रेष्ठ कोण, असा वाद निर्माण झाला. त्या वादाचा परिणाम शिवांचा कोप ओढवून त्यांनी स्तंभातून काळभैरव निर्माण केला. कालभैरवाने ब्रह्मदेवांचे एक शिर कापले. परंतु ते कालभैरवाच्या हातास चिकटले आणि ब्रह्महत्येचे पातक कायमचे शिवांच्या माथी आले. भैरवनाथांनी हे पातक नाहीसे होण्यासाठी कांचीपुरीस येऊन ललितादेवीची प्रार्थना केली. त्यांचा निर्णायक भक्तिभाव पाहून कालभैरवाची ब्रह्महत्या देवीने स्वतःकडे घेतली. त्यामुळे ब्रह्मदेवांचे शिर ललितेच्या हातास चिकटले.”

“हे भगवान, हयग्रीवा, कोणी कोणी ललितादेवीची तपश्चर्या करून आपली संकटे निवारण केली ते कृपया मला सांगावे.”

“हे अगस्त्या, ही तुझी जिज्ञासा पूर्ण करणे अवघड आहे कारण ही सूची न संपणारी आहे. परंतु हे अगस्त्या, अयोध्यापती पुत्र-संतानासाठी अयोध्यापती राजा दशरथ, यांनी देवींना प्रसन्न केले होते. खरेतर या लोकीच्या व परलोकीच्या सर्व तृष्णा भगवतीवर सोडून जो तिचा भक्त होतो, त्या अनन्य भक्ताला ललितादेवी सर्वतोपरी मदत करते.” हयग्रीवांनी सांगितले. तरीही अगस्त्यांचे समाधान झाले नाही. त्यावर अगस्त्यांच्या आग्रहाने प्रसन्न होऊन हयग्रीवांनी अगस्त्यांना ललितासहस्रनाम सांगितले, सहस्रनामोच्चरणाचे महत्त्वही कथन केले आणि ते म्हणाले, आपले नित्याचे कर्तव्य म्हणून या सहस्रनामाचा पाठ करावा. श्रीचक्राची पूजा करावी. देवीनामाचा जप पाठ करावा. भक्तांनं या सहस्रनामाचं पठण प्रतिदिन निश्चयानं करावं. जर त्याला वैभवाची, संपत्तीची इच्छा असेल तर त्यानं स्तोत्रादी इतर गोष्टी कराव्यात. मात्र सहस्रनामाचा पाठ करावा. हे कुंभोद्भव अगस्त्य मुने, मी याचं एक कारण सांगतो, ते ऐक. ‘पूर्वी एकदा ललितादेवींनी आपल्या भक्तांचं कल्याण व्हावं, हित व्हावं, या इच्छेनं ज्या देवतांत वादेवीवशिनी मुख्य आहे, अशा देवतांना बोलावून ती त्यांना म्हणाली, ‘हे देवतांनो माझे म्हणणे लक्षपूर्वक ऐका. बोलण्याची दिव्य शक्ती

प्राप्त व्हावी म्हणून मीच तुमची नेमणूक केली आहे. माझ्या चक्राचं रहस्य तुम्हाला माहीत आहे. तुम्ही माझ्या नावाचा उच्चार करण्यात पूर्ण रंगून गेला आहात. म्हणून माझ्यावर तुम्ही स्तोत्र रचावीत अशी माझी तुम्हास आज्ञा आहे. माझ्या सहस्रनामांनी सुशोभित असे स्तोत्र आपण तयार करावे. म्हणजे सहस्रनामांनी भक्त माझी स्तुती करतील.’ अशाप्रकारे देवीच्या आज्ञेने हे स्तोत्र तयार झाले आहे. हे अगस्त्यमुने, अशा स्तोत्रांच्या गायनासाठी त्रिदेवांसह सर्वदेव व सर्वकोटीतील मानवांसह लोक आले. त्यांनी या स्तोत्राचे मोठ्या भक्तिभावाने गान केले. त्या सर्वांवर ललितादेवीची कृपा झाली.”

“हे भगवान हयग्रीवा, आपण श्रीललितादेवींच्या या आख्याने आणि त्यांच्या सहस्रनाम स्तोत्राने मला कृतार्थ केलेत. मला यापुढील काळासाठी मुक्तीचा मार्ग सापडला.”

“मुळातच अथर्वण असलेल्या अगस्त्यांनी श्रीललितादेवीस्वरूप श्रीविष्णूंचे ध्यान करून तिच्या उपासनेच्या विधिविधानांसह ते तपश्चर्येला गेले. त्यांनी यथासांग तपश्चर्या करून श्रीललितादेवींना प्रसन्न केले. ललितादेवींनी त्यांना अगस्त्यविद्या चिरकाल राहिल आणि त्या विद्येचा अनुसर करणारे जीवनात अत्यंत सफल होतील असा वरही दिला. अगस्त्य प्रसन्न झाले. प्रसन्न झालेल्या त्रिपुरेश्वरी ललितादेवींनी अगस्त्यांना अगस्त्यविद्या सुफल होण्याचे वर दिल्याने, अगस्त्य गुरुकुलामध्ये आनंदाला पारावार राहिला नाही. अतिशय गुप्त अशी विद्या अगस्त्यांना प्राप्त झाली होती. अगस्त्य आश्रमातील सर्व कुलगुरूंनी कांचीपुरीत येऊन अगस्त्यांचे दर्शन घेतले आणि श्रीललिता, त्रिपुरेश्वरी अर्थात पराशक्तीने साध्य होणारी पराविद्या अगस्त्यांकडून ग्रहण केली. श्रीविष्णू, साक्षात धन्वंतरी त्यामुळे प्रसन्न झाले.”

विष्णुरूप हयग्रीवांनी ललिताख्यान कथन केल्यानंतर हयग्रीव अंतर्धान पावले.

“अनिल, पुराणकथा अद्भुत, सुरस आणि चमत्कारिक असतात हेच खरे तरी आपण ‘इतिहास पुराणे’ असा शब्दप्रयोग का करतो?” योगेश्वरने शंका व्यक्त केली.

“तू म्हणतोस ते बरोबर आहे. मौखिक परंपरेत आलेल्या सर्व

लोककथांमध्ये कालौघात अशी अद्भुत, सुरस चमत्कारिकता निर्माण होत आहे. असे असले तरी त्यात सत्यांश दडलेला असतो. सत्यांश हा इतिहास असतो. इतिहासातून लोकधारणा घडताना हे इतिहासाचे पुराणीकरण घडत जाते.” अनिलने सांगितले. तो पुढे सांगू लागला,

मान मान्य मान्दार्थ अगस्त्यांनी ऋषिपद त्यागून संन्यास घेण्यास योग्य काळ असल्याचा विचार केला. मानवीजीवनाचा स्वीकार ही अगस्त्यांच्या जीवनातली अतिशय विलक्षण, आश्चर्यकारक तरीसुद्धा हेतुपूर्वक स्वीकृत केलेली अवस्था होती. या अवस्थेतून ऋषी, देव या अवस्थांना जाणे सामान्य माणसांना प्रयत्नांनीही अवघड आहे हे त्यांनी जाणले. अगस्त्यांचा थेट संपर्क परब्रह्म स्वरूपाशी होताच तथापि ब्रह्मा, विष्णू, महेश्वरांशीही होता. मानवी कल्याणासाठी निसर्ग आणि मानवाचे सुयोग्य व्यवस्थापन यासाठी त्यांनी मानवी जीवनाचा स्वीकार त्रिदेवांच्या आणि आकाश, अंतरिक्षातील देवांच्या परामर्शातूनच घेतला होता. आश्रम परंपरा निर्माण करून विश्वभर संचारासह अगस्त्य विद्येचा प्रचार, प्रसार करण्यातही ते यशस्वी झाले होते. महायुद्धोत्तर बदललेल्या परिस्थितीत आश्रमांना एका सूत्रात ठेवणे भावी चंचल युगाच्या दृष्टीने ठीक नाही हे त्यांनी जाणले. त्रिकालज्ञ अगस्त्यांना पुढील काळातील विश्वात्मक धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या चारही पुरुषार्थांच्या साधन संपादनासह घडणाऱ्या धर्म, राजसत्ता, गुरुकुले, गोत्रे, यज्ञसंस्था यातील बदलांचे द्रष्टेपणाने ज्ञान झाले होते. अगस्त्यांच्या पारंपरिक गुरुकुलांमध्ये आश्रमात अनेक राजघराणी व अनेक पुरोहित घराणी, वैश्य, शुद्र घराणी, राक्षस, दैत्य, वानर, दानव म्हणविणारी घराणी येऊन मिळाली होती. त्यांत एकछत्रीपण नव्हते. महायुद्धाच्या परिणामामुळे आश्रमगुरुकुलांची नित्यव्यवस्था व साहाय्य यांच्यात दुर्बलता आली होती. मात्र अगस्त्यविद्येचे उद्दिष्ट, श्रद्धा, आरोग्य यांसह मानवी कल्याण याविषयी गुरुकुलांमध्ये, विविध राज्यांमध्ये, लोकसमूहांमध्ये खात्री होती.

अगस्त्यांनी व्यास-शिष्यांना आपल्या परंपरेतील सर्व मौखिक परंपरा उदारतेने काळाची पावले ओळखून दिल्या होत्या. ऋषी, गोत्र आणि गुरुकुले यांची परंपरा खंडित होण्याची स्थिती आली होती. चार वेद, पुराणे, नीतिशास्त्रे, शास्त्रे यांचे स्वतंत्र लेखन, लेखन विद्येमुळे शक्य झाले होते. वाल्मिकींनी रामायण आणि व्यासांनी महाभारतकथा लिहून प्रलयोत्तर निर्माण झालेल्या मनूच्या सर्व गोष्टी एकत्रित आणल्या होत्या. पुराणांनी जनलोकांमध्ये, विविध

गुरुकुलांमध्ये रेंगाळणाऱ्या अवशेषात्मक कथांची संगती विविध देवतांच्या अनुषंगाने लावली होती. लाखो वर्षांचा इतिहास दिव्यदर्शित्वाने लोकांसमोर नव्या विद्यापीठातून दिला जात होता. राजनीती, युद्धनीती, समाजनीती, कृषिनीती, आरोग्यनीती, अथर्वण, धर्मशास्त्र, दैवतकथा व तंत्रशास्त्र यांची निर्मिती होत होती. अगस्त्य गुरुकुले त्यात मागे नव्हती. संस्कृत आणि लोकभाषेतून लेखन सुरू झाले होते. यज्ञसंस्थेला तंत्रशास्त्राचे स्थान प्राप्त झाले होते. देवतांचे, दानवांचे, राक्षसांचे, पिशाच्च, गंधर्व, नाग, ऋषी, वृक्ष, नद्या, सागर, पर्वत या सर्वांचे मानवीकरण पूर्ण झाले होते. दिव्यशक्ती, तपश्चर्या, साधना या गोष्टी मानवाधीन शास्त्रांतर्गत, योगविद्येंतर्गत, तंत्रशास्त्रांतर्गत समाविष्ट करणेही आता शक्य झाले होते.

महायुद्धोत्तर काळात अनेक ऋषींनी आपली स्वतंत्र गुरुकुले बंद केली होती. व्यक्तिगत पातळीवर गुरुपरंपरा सुरू केली होती. साधक, साधू, सिद्ध, गोसावी, मुनी अशा वैयक्तिक साधना करणाऱ्यांचा वर्ग निर्माण होऊ लागला होता. तंत्रशास्त्रात तांत्रिकांचे वाम आणि दक्षिणमार्ग निर्माण होऊन मांत्रिक, हटयोगी आणि पुरोहितांचा वर्ग निर्माण होत होता. तारकागणात समाविष्ट झालेल्या दिव्यशक्तिप्राप्त ऋषिगणांनी लोककल्याणार्थ परामर्श देऊन मार्गदर्शन द्यावे असा संकेत रूढ झाला होता. ऋषींची ही मंदिरे झाली होती. त्यांना दिव्य देवतांचे स्थान प्राप्त झाले होते.

अगस्त्य अतिप्राचीन परंपराप्राप्त मान मान्य मान्दार्थ ऋषी असल्याने त्यांच्या गुरुकुलांचा व्याप सप्तद्वीपात अर्थाच सर्वदूर समुद्रापलीकडेही पसरला होता. या सर्व ठिकाणी अगस्त्य मनोवेगाने सूक्ष्मदेहाने सर्वदूर संचार करीत असत. अगस्त्यांनी स्वर्गातील आपल्या ‘तारा’ धिष्टित आश्रमांसह सर्व आश्रमातील अगस्त्य कुलगुरूंना कांची नगरीत एकत्रित केले. अगस्त्यविद्येच्या अवलंबनाने सर्व कुलगुरू कांचीपुरीत जमले. अगस्त्यांनी हजारो वर्षांत प्रथमच सर्व विद्यमान कुलगुरूंना पाचारण केले होते. कांचीपुरीत महान अगस्त्ययागाचे स्वरूप प्राप्त झालेला सोहळा सुरू होता. सर्वदूर अगस्त्ययाग असल्याचेच बोलले जात होते. दक्षिणेतील गुरुकुलांतील अगस्त्यांनी आपल्याबरोबर महत्त्वाचा शिष्यपरिवार आणला होता. अगस्त्ययागाचे आयोजन, हयग्रीवांनी अगस्त्यांना ललिताख्यान ज्या स्थळी कथन केले होते, त्या पवित्र स्थळीच आयोजित केले होते. अगस्त्यपरंपरेतील पद्धतीप्रमाणे सोमयागपूर्वक यागास

प्रारंभ झाला. सर्व अगस्त्यांनी यागात सामूहिकरीत्या अगस्त्यवेदांचे पुरश्चरण केले. अगस्त्य परंपरेतील द्युस्थानीय देवता, अंतरिक्ष देवता आणि पृथ्वीस्थानीय देवतांना सूक्ते गाऊन आवाहन केले. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद आणि अथर्ववेद या चारही वेदांतील परंपरा अगस्त्य आणि लोपामुद्रा यांच्यासमोर इध्मवाह यांच्या पुढाकाराने पुनःघोषित केल्या जात होत्या. पुराणांमध्ये ग्रथित अगस्त्यकथांचे स्मरण सत्रांच्या विश्रांतीसमयी विविध अगस्त्य व अगस्त्यशिष्य करीत होते. दशदिशांना पसरलेल्या अगस्त्यस्थानांचे माहात्म्य उजळले जात होते. अगस्त्यांच्या कार्याचा पट अगस्त्यपरंपरेसमोर उजळला जात होता. अगस्त्य आणि लोपामुद्रा जणू विष्णुलक्ष्मी, शिवपार्वतीप्रमाणे शोभायमान आणि प्रसन्न दिसत होते.

सत्रांची पूर्णाहुती होईपर्यंत अगस्त्ययागाचे प्रयोजन कशासाठी याविषयी कोणीच काही बोलत नव्हते. लाखो वर्षांच्या तपश्चर्येतून प्रकटलेल्या अनुभवसिद्ध ज्ञानप्रकाशात प्रत्येकजण प्रकाशमान होत होता. आश्रमवासी पुरुषस्त्रियांच्या प्रसन्न मुद्रांमध्ये अगस्त्यतेज जाणवत होते. मान मान्य मान्दार्थांच्या लक्षावधी वर्षांच्या तपश्चर्येचे फळ अगस्त्यविद्येच्या रूपाने सर्वकषतेने प्रकट झाले. त्रिदेवांच्या उपस्थितीत सर्व देवदेवतांनी अगस्त्यांना आणि अगस्त्यविद्येला अमरत्वाचे वरदान दिले. आशीर्वादाने तृप्त झालेल्या अगस्त्यांनी गांभीर्याने परामर्श देण्यास सुरुवात केली.

“हे कुलगुरू अगस्त्यांनो, माता पार्वती आणि महादेव शिव यांच्या आशीर्वादाने, परब्रह्माच्या इच्छेनुसार आणि ब्रह्मा, विष्णू, इंद्र, मरुत, मित्र, वरुण यांच्या आदेशात्मक परामर्शानुसार हजारो वर्षे, देव, दानव, मानव, प्राणिमात्र, पृथ्वी या सर्वांच्या कल्याणार्थ यज्ञसंस्थेसह सोमयागपूर्वक अगस्त्यविद्या प्रसाराचे कार्य अगस्त्य आश्रमांनी अर्थात गुरुकुलांनी केले. अगस्त्यविद्येचा समावेश वेदव्यासांच्या संकलनात पूर्णतः अंतर्भूत झाला आहे. विश्व आर्यमय झाले आहे. गुणकर्मानुसार तात्कालिकपणे निर्माण होणाऱ्या आसुरी संपत्तीचा विनाश करण्याची क्षमता मानवाला विवेकातून प्राप्त झाली आहे. विश्वविख्यात ऋषींच्या ज्ञानाचा, तत्त्वज्ञानाचा लाभ संकलित विद्यापीठातून, गुरुकुलातून होण्याची सुविधा आता होत आहे. महत्त्वाच्या सर्व मानवी कुलांनी नव्या संकलित विद्यापीठातून शिक्षण घेणे, त्या विद्यपीठांना वृत्ती देणे मान्य केले आहे. या कारणाने अगस्त्य आश्रमांचे स्वरूप आता ऐच्छिक विद्यासंपादन

क्षेत्रासारखे झाले आहे. नियमित श्रमपूर्वक पाठशाळांची आता आवश्यकता नाही. जेथे आग्रहपूर्वक अशी आवश्यकता असेल तेथे गुरुकुले चालतीलही, तथापि या आश्रमांचा उपयोग, परामर्श, ऐच्छिक विद्यासंपादन, तत्कालिक स्थानिक प्रश्नांवरील संकटमोचक यत्न, लोककल्याणासाठी पारंपरिक यज्ञयाग व कुलगुरू ऋषींच्या ध्यान, तप, योग, तंत्र, सिद्धी, मोक्षसाधन आणि आरोग्यशाळा यासाठी व्हावा. भगवान हयग्रीवांनी अर्थात लोकबंधांनी दशदिशांच्या लोकपालांचे मनोगत जणू ललिता आख्यानाच्या रूपाने सांगितले आहे. परब्रह्म, त्रिदेव, यज्ञीय वेदोक्त देवता यांची प्रतीकात्मक पूजा व पुरुष, प्रकृती रूपांचे तांत्रिक मार्गाने सिद्धतापूर्वक उपयोजन असा मनू अवतीर्ण झाला आहे. भगवान हयग्रीवांच्या परामर्शानुसार आपण आपल्या विश्वभर पसरलेल्या आश्रमांचा, पवित्रकर्म स्थानांचा उपयोग लोककल्याणासाठी करणार आहोत. त्या त्या प्रदेशातील भाषा, लोकाचार, रूढीपरंपरा, धर्ममूल्ये यांना श्रद्धा, कृषिकर्म आणि आरोग्य या तत्त्वत्रयींच्या आधारे अनुभूतीपूर्वक वळण देण्याचे कार्य यापुढे अगस्त्य गुरुकुले, स्थाने करतील. मी स्वतः मान मान्य मान्दार्थ अगस्त्य स्थूल स्वरूपात दशदिशांना विशिष्ट स्थानी चिरवास्तव्य करणारच आहे. सूक्ष्मदेवाने मी सर्वत्र असणार आहेच. तसेच तारकापुंजात प्रकाशमान होत अगस्त्यविद्येची जाणीव करून देणारच आहे. प्रचलित मनूमध्ये सिद्ध स्वरूपात कटिबद्धतेने माझ्यातील अगस्त्य शक्तियुक्त विद्येने लोककल्याणाची कामे लौकिकस्वरूपात मानवी रूपधारी देवतांप्रमाणे आपण करणारच आहोत. लोपामुद्राही माझ्याबरोबर या कामी आपणासमवेत सर्वत्र आहेत. ब्रह्मा, विष्णू, महेशांच्या आशीर्वादाने आणि परब्रह्माच्या इच्छेने नव्या मनूतील प्रथेप्रमाणे आपण कार्यरत होऊया. एका युगाचा अस्त होऊन नव्या युगाची सुरुवात होते आहे. यात तंत्रमार्गांना महत्त्व आहे. लोकव्यवहारच मुळी तंत्रानुसारी असतो. तंत्रे वामदक्षिण दोन्ही प्रकारे, वृत्तीप्रमाणे सुरू असतात. कोणत्याही तंत्राचे साध्य अखेर एकच असते. मानवी कल्याणाच्या दृष्टीने तंत्रशास्त्राच्या अभ्यासास आपापल्या आवश्यकतेनुसार गती दिली पाहिजे. साक्षात्कारी दिव्य सिद्ध पुरुष आणि तांत्रिकतेचे पौरोहित्य या दोन्ही तऱ्हेने आपणास कार्य करता येईल. विविध दैवीशक्तींना, आसुरी शक्तींना आणि मूळशक्ती, महाशक्तींना प्रसन्न करून घेऊन कार्यसिद्धी साधण्यासाठी मंत्र, तंत्र, तोडगे, विधिविधाने यांना या मनूत विशेष महत्त्व प्राप्त होणार आहे. याचा अर्थ

जपतपाचे महत्त्व कमी झाले नाही. श्रम, तपश्चर्या, अभ्यास, योग यांनाही त्या त्या मार्गे महत्त्व आहेच. यज्ञयागांचेही तंत्रशास्त्रानुसारच होईल. त्यातच आपण सहभागी व्हावयाचे आहे. शैव, शाक्त, गणपत्य, सौर, वैष्णव आदी देवतंत्रात शिवगणातील सर्व देवतांचा समावेश असून मनुष्यशरीराला केंद्रस्थानी ठेवून ही उपासना किंवा साधनातंत्रे निर्माण करता येतात. मानवी समूहामध्ये अनेक मते आणि मार्ग नव्याने सिद्ध होणार आहेत. त्या त्यावेळी त्यांचीही तंत्रे निर्माण होतील. यात बुद्धिजन्य व ऐंद्रियजन्य शक्तींच्या आधारे ही तंत्रे निष्पन्न होतील. यांचा गुरुपरंपरेसह विनियोग करावा असे नव्या मनूचे तंत्र आहे. हे अगस्त्यांनो, मी यानंतर संपूर्ण संन्यासपूर्वक सूक्ष्मरूपाने सर्वांना अवगत होणार आहे. या लौकिकार्थाने संन्यास असला तरी अगस्त्य ही श्रमजीवनास कल्याणकारी मानवी जीवन परंपरा आहे. निसर्ग आणि मानव, देव आणि मानव यांच्या संबंधासह आर्यत्व या कसोटीवर सर्व मानवाला उभे करण्याचे कार्य यापुढेही सुरूच राहणार आहे. त्याप्रमाणेच आपणही आपापला मार्ग प्रशस्त करणे योग्य होईल. आवश्यक तेथे स्मरण करताच मी उपस्थित होईन. काल आणि अवकाश अनंत आहे. पृथ्वीप्रमाणेच लोकनिर्मितीही अनंत आहे. एका मनूकडून पुढच्या मनूकडे आपला प्रवास आहे.” एका प्रलयाकडून दुसऱ्या प्रलयाकडे आपला प्रवास आहे. अगस्त्यांनी उच्चारलेला एक एक शब्द वेदमंत्र घोषासारख्या नव्या मन्वंतराची ग्वाही देत होता. अगस्त्यविद्या अमर असल्याची ग्वाही देत होता. त्याचबरोबर पतिर्वनाचीही ग्वाही देत होता.

“नारायण नारायण, हे अगस्त्यांनो आपणास प्रणाम असो.”

“हे ब्रह्मर्षे, आपणांस आम्हा अगस्त्य परंपरेचा प्रणाम असो.”

“हे अगस्त्यांनो, आपण केलेला परामर्श योग्यच आहे. परंतु मान मान्य मान्दार्थ अगस्त्यांनी संन्यास घेणे ही गोष्ट हयग्रीवांनाही अपेक्षित नाही. महायुद्धोत्तर निर्माण झालेल्या विदारक परिस्थितीतून महर्षी अगस्त्यांनी हा विचार मांडला आहे. तथापि हे ऋषींनो, आश्रमाधिष्ठित ज्ञानार्जन, ज्ञानदानाची आवश्यकता संपलेली नाही. ऋषिगुरुकुलांचे परिवर्तन, सामूहिक वेदविद्या, युद्धविद्या, आयुर्वेदादी वेदउपांगे, राज्यविद्या या सर्व गोष्टींसाठी सामूहिक विद्यापीठांची निर्मिती होत आहेच. वेदव्यासांची परंपरा अखंडितपणे विद्यापीठांचे आचार्य पुढे नेणार आहेत. त्यात आपल्या योगदानाची आवश्यकता आहेच. तंत्रविद्येसाठी अथर्वण आणि आयुर्वेद, ज्योतिर्वेद, योगविद्या या गोष्टींचा विकास आपल्या

स्थानांवरून अपेक्षित आहे. लोकभाषा, लोकविद्या, विज्ञानविद्या यात तंत्रशास्त्राला महत्त्व प्राप्त होणार आहे, हे निर्विवाद सत्य मान्दार्थांनी सांगितले आहे. या सर्व तंत्राची शक्तिदेवता उमा, महेश, गणेश आणि विष्णू, सूर्य, चंद्र आणि लोकदेवता असणार आहेत. परब्रह्माने, ब्रह्माकडून विष्णू महेशांच्या साहाय्याने आणि इंद्र, वरुण, मरुत, चंद्र, सूर्य, अग्नी या देवतांच्या साहाय्याने निर्माण केलेल्या सृष्टीचे व्यवस्थापन करण्यासाठी तपसामर्थ्यवान ऋषी, तपःसामर्थ्ययुक्त महाबली यांची निर्मिती सृष्टिशक्ती माया यामध्ये केली होती. मायेतील यातुशक्ती आता संपूर्ण सृष्टीला व्यापण्याइतपत सबळ आहे. त्यामुळे शक्तिद्रष्टे, मंत्र, सूक्तकर्ते ऋषींचे स्थान, शक्ती अंकित करून उपयोजन करणारे तांत्रिक वैज्ञानिक घेणार आहेत. म्हणूनच ऋषिसंस्था विराम पावून साधक, साध, तांत्रिक, पुरोहित, योगी, सिद्ध आणि वैज्ञानिक, अथर्वण यांना ऋषिसंस्थेची कामे करावी लागणार आहेत. शब्द माध्यमातून ग्रथित ज्ञानाला महत्त्व येऊन त्यासह तंत्र अवलंबिणारे श्रेष्ठ शास्त्रे होतील.”

“यासाठी हे अगस्त्यांनो, मान मान्य मान्दार्थ, हे शिव, विष्णू, ब्रह्म, इंद्र, मरुत, अग्नी, मित्र, वरुण आदी शक्तींनी युक्त आणि शक्तीने प्रत्यक्ष आशीर्वादित केलेली अमानवी, त्रिकालज्ञ आणि सृष्टिरूप विभूती आपणास मानवी स्वरूपात गेली लाखो वर्षे प्रत्यक्ष काम करताना पाहावयास मिळाली. या अवस्थेतून निष्पन्न मरिची, कश्यप, अगस्त्य आदी ऋषीपरंपरेतील विभूती आता विवस्वतास जाऊन पुढील विवस्वताच्या तयारीस नवा भूलोक स्थापन करण्याच्या तयारीसाठी महानिर्वाणाप्रत जाणार आहेत. अगस्त्यांची प्राकृतिक अवस्था अन्य ऋषीपेक्षा वेगळी, अमानवी, मानवी अशी असल्यामुळे आणि ते तपस्वी, शक्तिमान, सिद्ध आणि महाबली अथर्वण असून सृष्टिशक्तीचे व्यवस्थापक असल्याने सर्व तंत्रज्ञानावर त्यांचा प्रभाव आहे. त्यामुळे त्यांचे विवस्वतास जाणे हेही केवळ लाक्षणिक असणार आहे. त्याकरिताच त्यांनी आपणास युक्त शक्तिमार्गासह स्थानमाहात्म्याचे रक्षण करीत, अगस्त्यपरंपरेचे रक्षण करीत, लोककल्याणकारक कर्मे करण्याची आज्ञा दिली आहे.”

“हे ब्रह्मऋषी नारदा, आपण हे जे विस्तृत भविष्यकाळविषयक भाष्य केले आहे, त्यातील अगस्त्यांचे स्थान कोणते? नवा विवस्वत निर्माण होणार ते कसे हे कृपा करून आम्हास मान्दार्थ अगस्त्यांच्या साक्षीने कथन करावे.” इध्मवाहांनी ब्रह्मर्षी नारदांना पुन्हा बोलते केले.

“हे इध्मवाह अगस्त्यमहर्षे, आपण अतिशय मार्मिक आणि भविष्यकाळाची उकल घडविणारा प्रश्न विचारला आहे. त्यासाठी सृष्टिरहस्य उलगडून पाहिले पाहिजे. अवकाशात कैवल्यातून त्याच्या स्वभावानुसार अकारण अनेकात रूपांतरित होण्याची क्रिया घडते आणि येथूनच कार्यकारण, क्रिया प्रतिक्रियात्मक कालमापन सुरू होते. कैवल्यस्वरूप परब्रह्माचे अस्तित्व चिरंतन असल्याने अवकाशात असंख्यातील असंख्य, कालमानासह क्रिया प्रतिक्रियात्मक मनू घडतच असतात. या प्रत्येक मनूचे कालमापन कैवल्याच्या मनस्वीपणाने कमी अधिक असते मात्र त्या मनस्वी स्वप्नवत् अवस्थेचे कारक उत्पत्ती, स्थिती आणि लय ह्या अवस्था असतात. या तीन अवस्थांनाच कैवल्य निष्पादित ब्रह्मा, विष्णू, महेश, अवस्था, शक्ती किंवा त्रिदेव असे म्हणतात. या त्रिदेवांच्या प्रेरणेने ब्रह्मातून आणि विष्णू, महेश तत्त्वांतून सृष्टितत्त्वे निष्पन्न होऊन कार्यान्वित होतात. यात विष्णू हाच ऊर्जास्रोत, सूर्य, अग्निरूप किंवा तेजरूप होतो तर शिवतत्त्वातून प्रकृती माया, पृथ्वी, वायू आणि पाणी निष्पन्न होतात. वरवर पाहता विष्णू, महेश रूपातून तत्त्वे निष्पन्न होत असली तरी ब्रह्माच्या आज्ञेप्रमाणे या सर्वांचा कारक प्रत्यक्ष ब्रह्म हाच असतो. तो या सर्व तत्त्वांचे सूत्रसंचालन इंद्रशक्तीकडून करवून घेतो. यात कैवल्यमय ब्रह्मा, विष्णू, महेश असे रूप असून ही सर्व तत्त्वे प्रत्यक्ष निर्माण होतात. म्हणूनच त्यांना भूते असे नाव आहे. पृथ्वी, आप, तेज, वायू आणि अवकाश किंवा त्यातच निष्पन्न मायाकाश या पंचतत्त्वांचा जनिता परब्रह्माच असतो व ही तत्त्वे कैवल्यातून त्रिदेवांच्या विकाररूपातून अकारण निष्पन्न होतात. म्हणूनच ती सर्व तत्त्वे अखेर कैवल्यातच विलीन होणार हे उघड आहे. मायाकाशात भूत व्यवस्थापनातून क्रिया प्रतिक्रियात्मकतेने सृष्टी संचलित करण्यासाठी त्रिदेवांतून आणि पंचतत्त्वातून निष्पन्न होणाऱ्या द्यु-देवता, अंतरिक्ष देवता आणि पृथ्वी देवता यांच्यासह अनेकविध प्रकारे निष्पन्न झालेले मन, प्रकृती आणि वासना असलेले मानव आणि अन्य प्राणी यांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी परब्रह्माच्या आज्ञेवरून ब्रह्मानुसार शक्तिस्वरूप त्रिविध देवता, श्रमपूर्वक ऋतू व्यवस्थापन करणारे व प्राण्यांच्या जीवनाला यथायोग्य आकार देणारे ऋषी निष्पन्न होतात. मरिची, कश्यप, अगस्त्यादी माझ्यासह ऋषी हे ब्रह्मदेवाचे मानसपुत्र असतात. मायावकाशातील एका विकारातील व्यवस्थापनासाठीच्या प्रक्रियेत ते अवतीर्ण होतात आणि पुढील नव्या मायावकाशातील विकारातील व्यवस्थापनेसाठी ते

अंतर्धान पावतात. कैवल्य निष्पादित ब्रह्माविष्णुमहेश त्रिदेव आणि त्यांच्यापासून निष्पन्न या शक्ती खरेतर निर्विकारी असतात. त्यांचा विकार हाच आभास असतो आणि मायावकाशातील घडणाऱ्या तत्त्वाधिष्ठित उत्पत्ती, स्थिती, लययुक्त विकार व्यवस्थापनात त्या अवस्था निर्विकार सूत्रांचेच तत्त्वज्ञान सतत मायावकाशातील अस्तित्वांना सांगत असतात व या विकारातून निर्विकार कैवल्याकडे जाण्याची प्रेरणा देत राहतात. मान्दार्थ अगस्त्यांनी इंद्र मरुतादी देवांचे रक्षण करणे, सागर, विंध्य, असुर, रावण, नहुष आदींचे अहंकार दमन करणे, गाथी, कृषिवल यांचे व्यवस्थापन करणे, सोमयागपूर्वक यज्ञसत्रे करणे, आयुर्वेद उपासना करणे, शल्यचिकित्सापूर्वक रसचिकित्सा, रुग्णसेवा, परंपरा सांभाळणे, पर्जन्य आणि पाणी यांचे आकाश, पृथ्वी आणि सागर यांत व्यवस्थापन करणे हे ब्रह्मकर्तव्यभावनेने घडलेले कार्य आहे. म्हणूनच शिवशक्तिस्वरूप अथर्वण अगस्त्य, अशी अगस्त्यांची अनेक रूपे लाखो वर्षात पाहावयास मिळाली. रामचंद्रांना, परशुरामांना, श्रीकृष्णासह पांडवांना योग्य मार्गदर्शन करून देवानवरहित संपूर्ण मानवी जीवनाची श्रद्धापूर्ण स्थापना करणारे अगस्त्य आपणास पाहावयास मिळाले.

“हे अगस्त्यांनो, येथून पुढे अवघी एकवीस हजार वर्षे विद्यमान मनूची अवस्था असणार आहे. महाप्रलय समीप आला आहे. ही मनूअवस्था नास्तिक आणि आस्तिक संघर्षातून मानवी मनात संघर्ष करणार आहे. यातच लोकमानस अडकून नास्तिकतेला बळकटी येईल आणि स्वाभाविकपणे कैवल्यज्ञानाकडून विज्ञाननिष्ठ माहिती आणि तंत्रज्ञानाकडे या विवस्वताचा भर असेल. सृष्टितत्त्वातील जीवतत्त्वांवर तंत्रज्ञानाचा प्रभाव जीवसृष्टीच्या विकासास आमंत्रण देईल. या अवस्थेत ऋषी, मुनी, तपस्वी, वेदविद्या, तत्त्वज्ञान, निष्प्रभ ठरेल. अंतर्ज्ञान, आत्मज्ञान, आत्मसंबंध, अतिंद्रिय शक्ती, अतिंद्रिय ज्ञान यांचा विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामुळे विसर पडल्यासारखे वाटेल. जीवसृष्टीचा न्हास होत जाईल. सूर्याच्या उष्णतेने आणि अनैसर्गिक प्रकल्पांमुळे पृथ्वी दोलायमान होईल. मानव आणि प्राणी यातील असंतुलन आणि संकर वाढेल. मानव स्वत्व विसरून परावलंबी होईल आणि तंत्रज्ञानाच्या जोरावर तात्पुरत्या इच्छा, वासना, आकांक्षापूर्तीसाठी धडपडत राहील. ग्राम, नगर, राज्य, सत्ता, अर्थ सर्व व्यवस्थापन विस्कळीत, परावलंबी होईल. वासनांची असंतुष्टता, बुभुक्षितता वाढेल. प्राणिजीवन मोजक्या तांत्रिकांच्या हाती जाईल. लोकराज्ये हतबल

होतील. स्वशस्त्रांनीच मानव भस्मासुराप्रमाणे स्वतःला संपवून टाकेल.”

“हे ब्रह्मर्षे, हे सृष्टिरहस्य सर्वांना विदित करवून आपण सर्वांना भयग्रस्त करीत आहात. यातून मार्ग काढणारे महामानव निष्पन्न करणे परब्रह्म कैवल्याच्या हाती नाही का?” इध्मवाह अगस्त्यांनी नारदांना पुन्हा प्रश्न विचारला.

“हे इध्मवाह अगस्त्ये, आपण अतिशय चाणाक्षपणे आणि लोककल्याणाच्या इच्छेने प्रश्न विचारीत आहात. कैवल्य अस्तित्व गृहीत आहे. हे विज्ञानास अवगत होत नाही तेव्हा आस्तिकवृत्ती नाहीशी होते. पंचेंद्रिययुक्त प्राप्त जीव धर्म एवढेच सत्य, कैवल्याचीच ही विविधरूपे असून प्रलयापर्यंत कालमानात क्रियाप्रतिक्रियात्मकतेने भासात्मक अस्तित्वासह तेच तेच तत्त्व अथवा बहुविध प्रकटलेले ते तत्त्व सतत नवे रूप घेत ही सृष्टी भोगित राहते. यातच त्याला मोक्षमार्ग किंवा भौतिकमार्ग प्रतीत होतो. भौतिक मार्गाने जाणारे लोक नास्तिक बुद्धीचे व डोळे असून आंधळे असतात. वस्तुतः ते ज्या अस्तित्वाचा विचार करतात, तो विचार करण्याची बुद्धी त्यांना शाश्वत कैवल्य शक्तीद्वाराच प्राप्त होते. तथापि ते प्राप्त व्यवहारच प्रमाण मानून त्याचाच विचार करीत भोग भोगित देह विसर्जित करतात. विज्ञानप्रामाण्य किंवा प्रत्यक्ष प्रमाण मानणाऱ्यांना शास्त्र अवगत झाल्यासारखे वाटले. तरी ते आत्मज्ञानाला वंचित होऊन अज्ञान, अहंकार यांच्या आहारी जातात. वास्तविक नास्तिकता ही आस्तिकतेच्या चिंतनातूनच निष्पन्न होते आणि आस्तिकतेचा शोध हेच तिचे लक्ष्य असते. तेथपर्यंत पोहोचण्याची बुद्धी मात्र आवश्यक असते. भविष्यकाळात नास्तिक मते निर्माण होऊन त्यांचा प्रभाव वाढेल. मानवी अवस्थेची ही वास्तव आणि अंतिम अवस्था होय. यातून तरून जाऊन आत्मज्ञानाने सिद्ध होणे म्हणजे पुढील मायाकाशाच्या पलीकडे पोहोचणे होय.”

“हे अगस्त्यांनो, नास्तिकमते आणि आस्तिकमते माणसामाणसांत तात्त्विक संघर्ष करीत राहतील. संपूर्ण ब्रह्मांडात कैवल्य तत्त्वाचाच आविष्कार आहे. हे उपनिषदांचे सार किंवा वेदान्त अस्वीकार्य वाटून या मतभिन्नतेतून राज्य, राष्ट्रवाद आणि त्यातून युद्धे होत राहतील. सत्ताकारणासाठी निमित्त म्हणूनही त्यांचा वापर होईल. ब्रह्मांडातील अवघ्या सृष्टीतत्त्वाचा विचार करण्यापुरताही अवसर गवसणार नाही. यातूनच विश्वाचा लय अटळ आहे. मात्र यातून सनातन लोकधारणा कैवल्य भक्तीच्या विविध आविष्कारातून आस्तिक मतानुसार वर्तन करील तथापि व्यवहार आणि विचार महदंतर पडेल. कैवल्यभक्तीच्या

मार्गाने संपूर्ण सृष्टीविषयक आस्तिकमतानुसार प्रेमभावना बाळगली तरच मानवी कल्याण घडेल. परंतु मानवी मनाच्या संतुलनाबरोबर सृष्टीतील पंचतत्त्वांचे संतुलन फारच महत्त्वाचे आहे. त्यासाठी मानवी वर्तन हे सृष्टिसंतुलनाचा विचार करून घडले पाहिजे. तसे घडले तर विद्यमान मनू परब्रह्माच्या आशीर्वादाने लक्षावधी वर्षे यथायोग्य प्रकाराने कालक्रमणा करीत राहील. शाश्वत आणि अशाश्वत यातील कैवल्य कारण प्रक्रिया कळली पाहिजे. शाश्वत हे निर्विकार निर्गुण आणि निराकार आहे. तेच वास्तविक तत्त्व आहे आणि अशाश्वत हे विकारी, सगुण आणि साकार आहे. आहार, निद्रा, भय आणि मैथुन ही त्याची सकारण प्रतिक्रियात्मक वृत्ती आहे. सृष्टीतील सर्व जीव त्यात अडकले आहेत. म्हणूनच त्यांचा संघर्ष मायाकाशातच अशाश्वत स्वरूपात सुरू आहे. पाण्यावरच्या लाटांचे, वायुलहरींचे, वस्तूंच्या, छायांच्या अस्तित्वाप्रमाणे त्यांचे अस्तित्व अशाश्वत आहे. नास्तिकमते या अशाश्वतातील प्रत्यक्ष अस्तित्वाला महत्त्व देऊन जीवनाची मांडणी करतात, तर शाश्वत हे अशाश्वताच्या पलीकडे आहे असे मत काही आस्तिकमते मांडून जीवन त्यादृष्टीने जपून क्रमावे असे सांगतात तर निखळ अस्तित्ववादी शाश्वत हे अशाश्वत अवस्थेतही अस्तित्वात आहे आणि पलीकडेही तेच आहे, मूळ कारण अस्तित्व आणि पलीकडील अस्तित्व या तीनही गोष्टी कैवल्यातच सामावल्या आहेत असे सांगतात. मायाकाशातील सृष्टीला कैवल्याप्रत नेण्याचे भान आणण्यासाठी ऋषींनी मानवी कल्याणाचे विविध प्रयत्न केले आणि मायाकाशातील सर्व सत्ता मानवाच्या हातात दिली. कैवल्य आणि त्रिदेव, त्यांपासूनचे व्यवस्थापक केवळ साक्षी आहेत. म्हणूनच कैवल्य आणि त्रिदेवांपासून निष्पन्न शक्तींनी साक्षी राहून मार्गदर्शन करणे हे त्यांचे कार्य अव्याहत सुरू राहणार आहे.” नारदांनी भविष्याची वास्तवस्थिती निरूपित केली. त्यावर अगस्त्य म्हणाले,

“हे ब्रह्मर्षे, आपण माझ्या स्मरणानुसार उपस्थित होऊन अगस्त्यपदाच्या कार्याच्या अवस्थेची आणि अस्तित्वाची जाण सर्वांना करून दिल्यामुळे अगस्त्यपरंपरा यथोचितपणे कार्य करीत राहील. भगवान विष्णूंनी हयग्रीवाच्या रूपाने जो उपदेश केला, त्याच्या अनुसार अगस्त्य परंपरा करीतच राहील.”

“हे महर्षे, अगस्त्या, भगवान विष्णूंच्या संदेशाप्रमाणे प्रलयाच्या अंतिम क्षणापर्यंत आणि नव्या वैवस्वतात, लोकधारणा करण्याचे कार्य करण्यात समस्त ऋषिपरंपरेने कार्यरत राहायचे आहे.” नारद म्हणाले.

“होय महर्षे, तथापि भविष्यकाळात मानव आणि भूते जी याचना करतील त्या संदर्भाने साहाय्य करणेच आपल्या हाती नव्हे काय? त्यांना प्रेरणा देणे आणि सामंजस्यपूर्वक समन्वयात्मक ब्रह्माण्डहितैषी वृत्तीने कार्य करण्याचे आवाहन करणेच आपल्या हाती आहे.” अगस्त्यांनी स्पष्टीकरण केले.

“हे अगस्त्यांनो, भगवान हयग्रीवांनी यासाठी कोणता उपाय सांगितला आहे ते कृपया आम्हाला विदित करावे.”

“हे ब्रह्मर्षे नारदा, हयग्रीवांनी सगुणोपासनेसह तंत्रमार्गाचा अवलंब लोक करतील असे वर्तविले आहे. म्हणूनच त्या मार्गाचा अवलंब करणे क्रमप्राप्त आहे.” अगस्त्यांनी पुन्हा एकवार मार्गविश्लेषण केले.

अगस्त्यांच्या या निर्णायक वक्तव्यानंतर विश्वातील अगस्त्य परंपरा, अगस्त्यांचा निरोप घेऊन, अगस्त्यांच्या समन्वयकारी, लोककल्याणकारी, सृष्टिसंतुलनवादी, पर्जन्य व आयुर्विद्यानिष्ठ, शक्तिमान आणि अहंकाराशी युद्धपूर्वक तोंड देण्याची तसेच लोककल्याणामधील कामनापूर्तीपासून समग्रविश्वरूप लोककल्याणाची भूमिका मनात घेऊन आपापल्या स्थानी परतले.

मान मान्य मान्दार्थ अगस्त्यांनी कांचीपूरमकडून आपला प्रवास सुरू केला. कावेरीमध्ये प्रेमपूर्वक स्नान करून त्यांनी कावेरीला आलिंगन दिले. इध्मवाहला शुभाशीर्वाद देऊन अगस्त्य पंचवटीत आले. तपोवनातील अनेक ऋषींची त्यांनी भेट घेतली. सर्वच ऋषी एका वेगळ्याच अवस्थेत चिंतित होते. भविष्याचे प्रश्न चिन्ह सर्वांच्याच चेहऱ्यावर होते. वसिष्ठ, विश्वामित्र, भृगु, दुर्वास, अंगीरस, एक ना अनेक ऋषींनी अगस्त्यांशी परामर्श केला. तपोवनात एक प्रकारे ऋषिसंमेलनच भरले होते. परामर्शोत्तर सर्वांना एकच जाणीव होत होती तटस्थ तपश्चर्या! नव्या वैवस्वतापर्यंत!

पंचवटीतून अगस्त्य अमृतवाहिनी प्रवरेच्या तीरावरील आपल्या अगस्त्यपुरीत आले. अगस्त्यपुरी त्यांची हजार वर्षे प्रतीक्षा करीत होती. सिद्धेश्वरांचा प्रिय अथर्वण अगस्त्य सिद्धेश्वरांच्या समोर उभा राहिला.

“हे सिद्धेश्वर महादेवा, आपल्या तेजासह मित्रावरुणींनी दिलेल्या संधीमुळे मी त्रिदेवांना अपेक्षित कार्य करीत आलो. मनु बदलला, कार्यकारणभाव बदलले. अगस्त्यविद्या वेदवेदांगात, ब्राह्मणग्रंथात आणि पुराणात ग्रथित झाली.

अथर्वणाला महानिर्वाण तंत्राचे स्वरूप प्राप्त झाले. माझ्यावर सोपविलेले कार्य कैवल्याच्या प्रसादाने अग्निनारायणाच्या शक्तीने पूर्ण केले. आता मानवी अवस्था देव, राक्षस, पिशाच्च, दैत्य आदी अवस्था विसरून एकाच परिपक्व मानवी अवस्थेत साकारली. भूततत्वांचे नियंत्रण करण्याचा प्रयत्न करू लागली. तंत्रे निर्माण झाली. माया, आदिशक्ती, यातुशक्ती, वाममार्ग, दक्षिणमार्ग, तंत्र विज्ञान आणि शस्त्र, अस्त्र, तंत्रज्ञान या गोष्टींना मानवी शरीर-माध्यमातून प्रकट करण्यास सुरुवात झाली. लोकनिष्ठा आणि आत्मनिष्ठा यातील संघर्ष वाढले. हे सिद्धेश्वरा, नवा मनु नास्तिक, आस्तिकांच्या संघर्षात अडकला. अशा काळात अगस्त्य परंपरा, अगस्त्यविद्या याचनेची प्रतिक्रिया या दृष्टीने उपयोजित करण्याचा अगस्त्य परंपरेचा मानस आहे. यासाठी आपली आज्ञा अतिमहत्वाची आहे. हे सिद्धेश्वरा, आपले दर्शन घेऊन मी अमृतवाहिनीच्या तीरी समाधीयोग साधण्याचे ठरविले आहे. आपली आज्ञा हवी आहे. माता पार्वतीविषयीचा परामर्श भगवान हयग्रीवांकडून मिळाला आहे. ऋषी अवस्था अनादि अनंत आहे. ती प्रत्यक्ष ब्रह्मनिर्मित आहे. त्यांच्या आज्ञेखेरीज या अवस्थेत कोणतीही गोष्ट केवळ अशक्य आहे. परंतु हे पिताश्री, मान सरोवरात्मक पुष्कर स्वरूप कुंभातून मित्रावरुणींच्या आणि माता उर्वशींच्या वरदानाने आपल्या आत्मतत्त्वासह अग्निस्वरूप वृत्तीने मला आपण प्रकट केलेत. पर्जन्य, जल, आयुर्विमा, युद्धविद्या, सामविद्या, कृषिविद्या, अहंकार, मनविद्या यांचा लाभ आपणाकडून झाला. त्यायोगाने देव, मानव आणि गोमातांचे रक्षण, पृथ्वीसेवा आणि मानवसेवा करण्यासाठी अगस्त्यविद्या स्वरूप ज्ञानप्राप्ती पार्वतीमातांच्या आशीर्वादाने श्रीगणेश, शारदा आणि कार्तिकेयांच्या साहाय्याने झाली. वसिष्ठ, मत्स्य, नहुष, गणेश, कार्तिकेय आदी अनेक महाशक्तिमान बंधू प्राप्त झाले. अनेक ऋषींच्या सहवासात सृष्टी आणि कैवल्याचे आत्मस्वरूप अनुभवता आले म्हणून हे मूळबीजा, मी कृतार्थ झालो. मला आज्ञा द्या!”

अगस्त्यांचे हे निर्वाणीचे भाषण ऐकणारे श्रीसिद्धेश्वर घनगर्जनेसह प्रकटले.

“हे अगस्त्या, नारायणा, तू कृतार्थ आहेस, जनकल्याणाचे काम तू यथार्थ केले आहेस. लोपामुद्रा, इध्मवाह आणि कावेरी यांसारखी जगत्वंद्य शक्ती तुझ्या सहवासाने, कृपेने सिद्ध होऊन जगताचे कल्याण करण्यात आणि तुझ्यासमवेत तारकापुंजातून मार्गदर्शन करण्यात गढून आहेत. हे अगस्त्या, तुझा समाधीयोगही यशस्वी होईल. महान कार्यानंतरही अहंकाराचा लवलेश

तुझ्या मनाला स्पर्शला नाही. अहंकार दमन करणारा म्हणून तुझी ख्याती आहे. हे महातेजस्वी पुत्रा, तू अहंकार, अज्ञान, काठीण्य, संकटभेदक आहेस. मार्ग प्रशस्त करणारा आहेस. भूमी, जल, वायू यांच्या व्यवस्थापनासह मानवाला आरोग्य प्रदान करणारा आहेस. संतती, धन, शक्ती शुद्ध मार्गाने प्राप्त करण्याची विद्या तुला प्राप्त आहे. तुझ्या कृपेने भांडणे नाहीशी होतात. मन शांत होते. गाढ मैत्री निष्पन्न होते. तुझ्या शक्तीपुढे दुष्टशक्ती टिकूच शकत नाही. दुष्टांचा नाश करणारा तू महान योद्धा आहेस. लोकांचा कैवारी आहेस, देवराजांचा मित्र आहेस, दैत्य दानवांचा हितैषी आहेस म्हणूनच प्रत्यक्ष परब्रह्माचे तू रूप आहेस. हे अगस्त्या, समाधीयोगामध्ये पुढील वैवस्वतापर्यंत तू ध्यानमग्न असतानाही तुझ्या पूजनाने, ध्यानाने, तुझा याग मांडल्याने, एवढेच काय तुझ्या केवळ स्मरणानेही लोकांच्या मनोकामना पूर्ण होतील. कल्याणाचा मार्ग निष्कंटक होईल असे अभिवचन तू या ब्रह्मांडाला द्यावेस आणि याचकांचे, दीन, दुर्बल, पीडित यांचे कल्याण व्हावे, एवढीच माझी आज्ञा आहे. हे अगस्त्या, अगस्त्यपुरीतील अमृतवाहिनी प्रवरेच्या तीरावरील तुझा आश्रम हे जीवनशांतीचे निधान, ज्ञानाचे तीर्थ आणि संरक्षणाच्या कवचाचे, आयुरारोग्याचे प्राप्तिस्थान होईल. बदलत्या मनूमध्येही तुझ्याकडे येणारा कृतार्थ आणि समाधानी होईल. सूक्ष्मरूपाने तुझा संचार ब्रह्मांडात राहील, अगस्त्यतारकेच्या भूमिकेतून तू स्वतःच सतत तुझ्या कार्याचे अवलोकन करशील आणि स्मरणही देत राहशील असा माझा आशीर्वाद आहे.” सिद्धेश्वरांच्या आशीर्वादाने कृतार्थ झालेले अगस्त्य अगस्त्यपुरीतील आपल्या आश्रमात आले. लोपामुद्राला त्यांनी मनोभावे अभिवादन केले. अमृतवाहिनीमध्ये स्नान करून सूर्य, इंद्र, चंद्र, ब्रह्मा, विष्णू, महेश, पृथ्वी, कैवल्य, काल यांना अर्घ्य दिले आणि ते आपल्या सुनियोजित स्थानी निघाले.

मान्दार्य अगस्त्य अमृतवाहिनीत मनसोक्त स्नान करून परतले. तो लोपामुद्राही अमृतवाहिनीत स्नान अर्घ्यादी कर्मे करून संध्या करीत होती. उच्चारवाने तिने गायत्रीमंत्राचे पुरश्चरण केले. अगस्त्यांनी लांबूनच लोपामुद्रेचे ध्यान पाहिले. आपणच आपल्या तेजातून निष्पन्न केलेली महर्षी लोपामुद्रा त्यांना वेगळ्याच तेजाने प्रकाशमान झालेली दिसली. अगस्त्यांचे अवघे तेज तिच्यातून प्रकाशमान होत होते. नेत्र आकाशी स्थिरावले होते. सूर्याच्या प्रखर किरणांनाही तिचे नेत्र पार करून पलीकडे अवकाशात गेले होते. मान्दार्य

अगस्त्य लोपामुद्रेजवळ आले. लोपामुद्रेने आपली संध्या पूर्ण केली आणि ती तेजस्विनी स्वयंप्रकाशी तारका अगस्त्यांच्या चरणाला स्पर्श करण्यासाठी पुढे सरसावली. लोपामुद्रा संपूर्ण अगस्त्यमय अवस्थेत त्यांच्याकडे आली. साक्षात देवी ललिता त्रिपुरेश्वरी, पार्वती, लक्ष्मी, सरस्वती त्यांच्याकडे येते आहे असे अगस्त्यांना वाटले. त्यांनी देवीला साष्टांग वंदन केले आणि लोपामुद्रा अधिकच तेजस्विनी झाली. तिचे तेज पृथ्वीवर मावेना. अगस्त्य पाहातच होते. लोपामुद्राने अगस्त्यांना वंदन केले आणि ती अगस्त्यांत संपूर्ण लोप पावली. अगस्त्यांना काय घडते आहे हे कळत होते. कैवल्याचा हा नवा साक्षात्कार त्यांना विलोभनीय, हवाहवासा आणि विश्वचैतन्यमय जाणवला.

हा अवघा चमत्कार अगस्त्यपुरीतील अगस्त्य सेवाधारी शिष्य स्त्री-पुरुष पाहात होते. त्यांनी मनोभावे अगस्त्यांमध्ये सामावणाऱ्या लोपामुद्राला वंदन केले.

मान्दार्य अगस्त्यांनी सुनियोजित ध्यानस्थानी पद्मासन घालून समाधीयोगास आरंभ केला. अगस्त्यपुरीतील समस्त नागरिकांना समाधीयोगाची चाहूल लागली होती. अगस्त्यपुरीवासी स्त्री-पुरुषांनी आश्रमात दाटी केली. ॐ अगस्त्यै नमः । ॐ अगस्त्यनारायणाय नमः । ॐ अगस्त्यसिद्धेश्वराय नमः । ॐ अगस्त्य ब्रह्माय नमः । ॐ अगस्त्यतः मान्दार्य परब्रह्मायै नमः । त्वं साक्षात ब्रह्मासी । त्वं परमात्मासी नित्यं । ॐ श्री परब्रह्मरूपाय मान्दार्य अगस्त्याय त्राही भगवन् । नगरवासीयांनी घोषणांचा, प्रार्थनांचा घोष केला आणि मान्दार्य अगस्त्य भगवान सहस्ररश्मी, सहस्रकोटीनाम प्रकाशमान झाले. अवघे विश्व दिपून गेले. अवकाशात देवदेवता, ऋषिमुनी, यक्ष, गंधर्व, पंचतत्त्वे, महामाया, पराशक्ती ललिता, त्रिदेव यांनी अगस्त्यांचे हे अमृतवाहिनीच्या तीरावरले ब्रह्मांडव्यापी दिव्य प्रकाशमान विराट परब्रह्मस्वरूप सानंद न्याहाळले. अवकाशातून अमृतशब्द निनादले, ‘परब्रह्म स्वरूपाय मान्दार्य अगस्त्याय नमो नमः । नमो नमः । नमो नमः ।’ त्रिदेवांनी शब्द केला, ‘हर, हर, हर, आत्मन् अवकाशे चिर प्रकाशमान!’ आणि अवकाशात तारकांची दाटी झाली. सूर्यचंद्रादी तेजोगोल निस्तेज वाटू लागले. अमृतवाहिनीच्या विमल देदीप्यमानपणे लकाकत दिव्य देदीप्यमान तेजोराशी दक्षिण दिशेने सरकत सरकत अवकाशात सप्ततारका पुंजात विलीन झाला. अगस्त्यांसमवेत लोपामुद्राही दिसू लागली.

अगस्त्यपुरीतील नागरिक हा चमत्कार चक्षुर्वैसत्यम पाहात असतानाच

आसमंतात शब्द उमटले,

“हे अगस्त्यपुरीनिवासी अगस्त्यांनो, अवकाशातील सर्वलोकी जेथे अगस्त्यस्थान झाले आहे, तेथे अगस्त्य चिरसंजीवन समाधिस्थ स्थापित आहेत. निःशंकपणे त्यांना आपले प्रपंच, माया, व्यवहार, परमार्थ, दैवी, अदैवी संकटांचे गाऱ्याणे घाला, आपल्यातल्या अगस्त्यांना जागवा. आपली मनोकामना पूर्ण होईल. माझा सूक्ष्मस्वरूप निवास अगस्त्यस्वरूप असला तरी वायूप्रमाणे माझा संचार सर्वत्र आहे. अगस्त्यपुरी हे माझे चिर स्थिर पीठ असून अगस्त्यकूट, विंध्य, गंगाद्वार, काशी, प्रयाग, गया, वंग, ब्रह्मसरस आदी भारतात सर्वत्र आणि सर्वलोकी माझा वास आहे. मानवी, दैवी आणि अदैवी सर्वांच्या सुयोग्य मर्यादित माझे साहाय्य, माझे मार्गदर्शन, इच्छापूर्तिकार्य सतत सुरूच असणार आहे. त्याविषयी आपण विसंबित असा. लोककल्याणार्थ, लोकहितार्थ, आरोग्यार्थ, सृष्टिफलनार्थ, पृथ्वीतृप्तीसाठी जे जे कार्य आपण कराल, त्या सर्व ठिकाणी माझे स्मरण करताच मी उपस्थित होईन. सूक्ष्मरूपात प्रकटून कोणत्या ना कोणत्या रूपात मी कार्य सिद्धीस नेईनच!”

अगस्त्यपुरीतील वासीयांनी या आपल्या ऋषीला पालखीत बसविले. तेजस्वी ध्यानमग्न समाधीस्थ मूर्तीची न भूतो न भविष्यती शोभायात्रा अगस्त्यपुरीतून सिद्धेश्वराला दर्शवून, अगस्त्य आश्रमात आली. समाधीयोगात मग्न अगस्त्यांचे मंदिर निर्माण झाले. समाधीस्थ अगस्त्यांना समाधिस्थल उभारून प्रतीकमान त्या स्थलातून अगस्त्य घोषणेने निष्पादित शिलाखंड समाधिस्थळावर अगस्त्य मूर्तिरूपात बसविला आणि अगस्त्यांची मानसपूजा करण्यासाठी प्रतीकपूजा करण्यात अगस्त्यपुरीवासी गढून गेले. श्रीराम, वाल्मिकी, विश्वामित्र, ऋष्य शृंगादींचा, भार्गव, वसिष्ठ नित्यवास, नित्यपाठ सुरू झाला.

“महर्षी अगस्त्यांची समाधी कोठेही नाही हे कसे?” योगेश्वरनी प्रश्न विचारला.

“अगस्त्यपुरीनिवासी देखील त्यांची प्रतीकरूप समाधी मानतात. ही समाधी सामान्यतः मानतात तशी समाधी नाही.” अनिलने स्पष्ट केले.

“अनिल, अगस्त्यांचे कार्य पुढेही अगदी आजपर्यंत सुरू आहे असे तू म्हणतोस, ते कसे?” योगेश्वराने प्रश्न विचारला.

अगस्त्यवर, अगस्त्यमुनिग्राम (धर्मारण्य), गंगाद्वार, काशी, प्रयाग, गया, वंग, पुष्कर, प्रभास, उज्जैन, विंध्य, रावेर, अंबाई, पंचवटी, अकोले, नेवासा, बावधन, महानदी (ब्रह्मरसा), अगस्त्यस्थान बदामी, अगस्त्यकूट (पिथियल/पोथियल), पांड्य ताम्रपर्णी, वैदुर्य, कुंजरपर्वत, मलयपर्वत, औदित, विद्युत्वाण आणि विश्वंभर शिवालयांच्या स्वरूपात अगस्त्यांची स्थाने झाली. ब्रह्माविण, श्रीविद्या, अथर्वण, धनुर्विद्या, आरोग्यविद्या, कृषिविद्या, जलविद्याप्राप्त अगस्त्य अद्वैत स्वरूपात अगस्त्यतारा आणि त्यांची विश्वंभरातील स्थाने येथे सूक्ष्म स्वरूपात सशरीर समाधिमग्न अवस्थेत अस्तित्वात आहेत. परब्रह्मस्वरूप अगस्त्य त्रिदेवांप्रमाणे त्रिदेवांच्या स्वरूपातही दर्शन देतात. हयग्रीवांनी सांगितल्याप्रमाणे यंत्र, तंत्र, विधिविधाने आणि सिद्धप्राप्तीसह चमत्कार यांच्या योगानेच अनेक स्वरूपात आजही त्यांच्या प्रत्येक स्थानी प्रचीती घडवितात. शंकराचार्य, बुद्ध, जैन, गुरुनानक, कबीर, ज्ञानदेव, तुकारामादी, संत धर्मात्मे आणि महाभारतोत्तर काळातील राजे यांना प्रेरणा देऊन आर्यमय विश्व निर्माण करण्याचा ध्यास कार्यसिद्धीस नेण्याचा त्यांचा सृष्टिउत्पत्तीपासूनचा संकल्प ते पूर्णत्वास नेत आहेत. मगधराजे इक्ष्वाकू, लिच्छिवी, कुरू, भद्र, नाग, कुले, सम्राट, भोज, विराट, राजन, एकराट, स्वराट, सार्वभौम असे सर्व प्रकारचे राजे यांच्याकडून आणि पुरोहित, मुनी, शिष्यगण यांचेकडून नित्य, काम्य, सोमयागपूर्वक यज्ञांच्या आधारे करवून घेत आहेत.

‘असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय । मृत्योर्मा अमृतं गमय ॥
ॐ पूर्णं मदः पूर्णमिदम् । पूर्णात्पूर्णं मुदच्युते । पूर्णस्य पूर्णमादाय ।
पूर्णमेवाशिष्यते ॥’ हे अगस्त्य अद्वैततत्त्वज्ञानाचे उद्दिष्ट आहे.

नंदराजे, बिंबिसार, नंदिवर्धन, महापद्म, पौरस, पुष्यमित्र, खारवेल, शातवाहन, कृष्णसातवाहन, आन्ध्रभृत्य, अशोक, शातकर्णी, गुणाढ्य, चोल, पांड्य, चेर या सर्वांचा अगस्त्य आश्रम, अगस्त्यस्थानांशी, अगस्त्यतीर्थांशी संबंध आहे. चंद्रगुप्त मौर्य आणि आर्यचाणक्य यांनी अगस्त्यविद्येचा पुरेपूर वापर कृषी आणि जलव्यवस्थापनात आणि आरोग्यविद्येत, धनुर्विद्येत करून घेतला आहे. यज्ञसंस्था उभारून विश्व आर्यमय करण्याचा ध्यास याही घराण्यांना होता.

नाग, वाकाटक, कदंब, मैत्रक, परिव्रजक अगस्त्यविद्येचा शिवतत्त्वासह उपयोग करीत असत. नागार्जुन आणि अगस्त्य यांच्यात द्वैताद्वैतावरून विवाद

होऊनही नागार्जुनांनी अगस्त्यमार्ग महायान पंथाच्या आधारे स्वीकारलेला दिसतो.

उज्जैनी, वलभी, पदमावती, वत्सगुल्म, अयोध्या, काशी, पाटलीपुत्र, मथुरा, नालंदा, नाशिक, प्रतिष्ठान, कांची, तंजावर या ठिकाणी असलेल्या विद्यापीठांतून अगस्त्य अर्थात अद्वैततत्त्वज्ञान, आर्यत्व, जलविद्या, कृषिविद्या, युद्धकर्म व धनुर्विद्या, धनविद्या, पशुविनिमय, आरोग्यविद्या, यज्ञविद्या, अथर्वणासह मंत्रतंत्रविद्या आणि श्रीविद्या यांचा समावेश होता. अगस्त्यांना विद्याभ्यास परंपरेत मोठे स्थान प्राप्त झाले आहे.

वर्धनगुप्त, चालुक्य, पुलकेशी, कलचुरी, पल्ल व पाण्ड्य, चोळ विक्रमादित्य, राष्ट्रकूट या राजघराण्यांनी अगस्त्यविद्या अवगत केली. अगस्त्यस्थाने, तीर्थे यांना भेटी दिल्या. अगस्त्यांच्या स्मरणार्थ शिवालये बांधली, जीर्णोद्धार केले. चालुक्य शैलीतील शिवालये मोठ्या प्रमाणावर दिसतात.

येथवरच्या प्रवासात अगस्त्यांचे आश्रम, गुरुकुले, स्थाने, तीर्थे ही अगस्त्यशिष्य परंपरांची स्थाने होती. शिष्यपरंपरेमध्ये अगस्त्यांच्या विद्येतील विविध उपांगे निरनिराळ्या ठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर अनुसरली गेली. पूर्वाचलात व मध्य भारतात अथर्वण, तत्त्वज्ञान आणि कृषिविद्या यांचा मोठा अनुसर झाला. दक्षिणेत तत्त्वज्ञान, भाषा, यज्ञविद्या, कृषिविद्या, आरोग्यविद्या यांचा मोठा अनुसर झाला. पश्चिमेकडे कृषिविद्या, अथर्वण, आरोग्यविद्या यांचा मोठा अनुसर झाला. पश्चिमेकडील कृषिविद्या, अथर्वण, आरोग्यविद्या यांचा प्रसार झाला.

मान मान्य मान्दार्य, अगस्त्य, समुद्रप्राशक आणि विंध्यगर्वहारक म्हणून अगस्त्यांची प्रसिद्धी कधीच कमी झाली नाही.

मध्ययुगीन काळात विश्वविद्यालये सुरू राहिली तरी त्यांचे महत्त्व कमी झाले. परकीय आक्रमणांच्या रेट्यात वेदविद्या, प्राचीन युद्धविद्या मागे पडल्या. फारच थोडे अभ्यासक, साधक या विद्यांचा अभ्यास करित. भारतात यावनी सत्तेचा उदय झाला. भाषा, संस्कृती याबरोबरच शास्त्र, शास्त्रे यांतही बदल झाले. एवढेच काय परंतु यज्ञ, याग, तप, जप इ. ना केवळ प्रासंगिक आणि कौटुंबिक स्थान उरले. उलट व्रते, यंत्र, तंत्रे, जादुटोणे यांना दुःख, भय, आणि भूतबाधा व रोगनिवारणार्थ मोठे महत्त्व आले. अर्थात यातही अगस्त्यांच्या

अथर्वणाचा उपयोग होत राहिला. यादवांचा काळ हा भारतीय संस्कृतीच्या न्हासाचा काळ ठरतो की काय असे वाटू लागले. अशावेळी नाथ, शैव, शाक्त, वैष्णव, भागवत आणि महानुभाव पंथांचा उदय झाला. अगस्त्यांची योगविद्या, अथर्वणविद्या, आयुर्विद्या, नाथ, शैव, शाक्त यांनी स्वीकारली तर अद्वैत तत्त्वज्ञान, भागवत, महानुभाव यांनी स्वीकारले.

■

“अनिल, मध्ययुगीन काळात देखील अगस्त्यांची प्रचीती येते असे तुझे म्हणणे आहे. हे तू कसे सांगतोस?” योगेश्वरांनी प्रश्न विचारला.

“हे बघ योगेश्वर, मी अगोदरच सांगितले मला जे सांगण्यासाठी महर्षी अगस्त्यांची आज्ञा झाली ते मी कथन करित गेलो आहे. आता हेच पाहा, नेवासे येथील मोहनीराजाचे मंदिर म्हणजेच समुद्रमंथन प्रसंगातील मोहिनी ललितादेवीरूपातील मोहिनीराज. जवळच गोधेगावी अगस्त्यांचे स्थान आहे. अगस्त्यांनी स्थापित केलेले नारदमंदिर आहे, तसेच सिद्धेश्वर मंदिर आहे. ही सर्व स्थाने अमृतवाहिनी प्रवरेच्या तीरावरच आहेत. मोहिनीराजांच्या दर्शनाने श्रीसंत ज्ञानेश्वरांना ‘भावार्थदीपिका’ लिहिण्याची प्रेरणा झाली. ‘अमृतानुभव’ देखील त्यांच्याच प्रेरणेने झाला. यामागील मुख्य प्रेरणा कोठून आली? ती त्यांना अद्वैताचा प्रथम पुरस्कार करणाऱ्या अगस्त्यांकडून मिळाली. श्रीज्ञानेश्वरांनीही दृष्टान्त देताना महर्षी अगस्त्यांच्या सर्वज्ञात समुद्रप्राशन प्रसंगाचा दृष्टान्त दिला आहे.” अनिल विस्ताराने सांगू लागला.

“अनिल, ही कथा ऐकण्याची मला इच्छा आहे.” योगेश्वरने इच्छा व्यक्त केली.

“हे बघ, त्या काळातील विभूतींची नावे आणि संदर्भ कदाचित भिन्न वाटतील. उदा. रामानंदस्वामींनी विठ्ठलपंत यांना आज्ञा दिली. कबीरांचेही ते गुरू होत; परंतु मला महर्षी अगस्त्यांनी जसे निवेदन करावयास सांगितले ते मी सांगतो.”

संन्यास स्वीकारून विठ्ठलस्वामी काशी नगरीत आले. संन्यासाश्रमाप्रमाणे त्यांचे जीवन व्यतीत होत होते. गंगास्नान आणि काशी विश्वनाथांचे दर्शन हा त्यांचा नित्यक्रम होता. दर्शनोत्तर ते काशीस्थित विविध आश्रमांना, स्थानांना भेट देत असत. योगायोगाने विठ्ठलस्वामींची पावले अगस्त्यस्थानाकडे वळली.

अगस्त्य आश्रमात त्यांनी अगस्त्यांची महती ऐकली. त्यांच्या प्रदेशात त्यांच्या गावाजवळून गोदावरी नदी वाहते. त्यामुळे पंचवटी, अंकाई, अकोले आणि खुद्द नेवासे ही अगस्त्यस्थाने त्यांना माहिती होती. संन्याशाच्या मनात प्रेम निर्माण होऊ नये तथापि अगस्त्यांविषयी त्यांच्या मनात अपार प्रेम निर्माण झाले. लोककल्याणासाठी सतत प्रयत्नशील असणाऱ्या महान शक्तिमान अगस्त्यांचा आशीर्वाद आपणास मिळावा असे त्यांनी मनोमनी म्हटले. आपण विरक्त होऊन काहीच साधले नाही असेही त्यांच्या मनी आले. परंतु गृहस्थाश्रमात तरी आपण काय साधले असते, या विचाराने त्यांचे मन द्विधा झाले.

पौर्णिमेचा दिवस होता. प्रातःकर्म, स्नानादी आटोपून विठ्ठलस्वामी पुन्हा अगस्त्यस्थानी आले. त्यांनी मनोभावे वंदन केले. मनातली द्विधावस्था मनोमनी निवेदित केली. पत्नीकडे एक तपस्वी जटाधारी पद्मासनस्थ बसला होता. त्याला वंदन करून त्यांनी मनोगत व्यक्त केले.

तो जटाधारी काहीसा कमी उंचीचा, बलदंड, विशाल उदर होता. मात्र त्याच्या जटांवरून त्याने मेरूपर्वतात राहून हजारो वर्षे तप केले असावे असे विठ्ठलस्वामींना वाटले. त्यांनी मनोमनी त्यांना गुरू मानले आणि त्यांनी गुरुपदेश मागितला.

“हे वत्सा, मला तू गुरू मानले आहेस, तथापि गुरू मानले तर गुर्वाज्ञा कठोर तपश्चर्येसारखी पाळावी लागते याचे भान तुला आहे का?”

“हे गुरुदेव, आपण सांगाल ती आज्ञा मला शिरसाबंध असेल.”

“हे विठ्ठलस्वामी, संन्यासमार्गात कोणी कोणाचा गुरू किंवा शिष्य असत नाही. तथापि तुझ्या मनात गुरुपदेश घेण्याची वृत्ती जागृत झाली. त्यामुळे याही बाबतीत तुझ्याकडून आश्रमापराध घडला आहे. तथापि तुझा प्रयत्न आणि मनोकामना प्रामाणिक आहे.” जटाधारी यती म्हणाला.

“हे गुरुदेव, आपण मला शिष्य म्हणून स्वीकारावे एवढेच माझे मागणे आहे. मी आपल्या उपदेशाचा याचक आहे.” विठ्ठलस्वामींच्या या वचनांनी संतुष्ट झालेला जटाधारी योगी समाधानी झाला आणि म्हणाला,

“योग्य वेळी मी तुला योग्य ते उपदेश करेन. मात्र त्याचे तू मनोभावे पालन केले पाहिजे.” एवढे बोलून तो योगी तात्काळ अदृश्य झाला.

विठ्ठलस्वामी अस्वस्थ झाले तरी नित्यक्रम सुरू राहिला. या नित्यक्रमात अगस्त्यस्थानाकडे जाणे नित्य घडत राहिले. तो योगी विठ्ठलस्वामींना भेटलाच

नाही. पाहता पाहता वर्ष उलटले. पौर्णिमा होती. विठ्ठलस्वामी प्रत्येक पौर्णिमेला अगस्त्यस्थानी योग्याची वाट पाहात.

विठ्ठलस्वामी अगस्त्यस्थानी आले. त्यांनी नित्यानुसार वंदन केले. पत्नीकडे जेथे विठ्ठलस्वामींना तो योगी प्रथम भेटला होता, तेथे विठ्ठलस्वामींची दृष्टी गेली. विठ्ठलस्वामींना अतीव हर्ष झाला. आनंदाने ऊर उचंबळून आला. नेत्रांतून ओघ दाटले. ते अधीरपणे पत्नीकडे त्या स्थानाकडे गेले. तोच योगी पद्मासनस्थ ध्यानमग्नपणे तेथे बसला होता. काय करू आणि काय नको असे विठ्ठलस्वामींना झाले. त्यांनी त्या योग्याला भक्तिभावाने साष्टांग दंडवत केला. विठ्ठलस्वामी हात जोडून तिष्ठत उभे राहिले. प्रहर लोटला तरी तो योगी ध्यानमग्न होता. विठ्ठलस्वामींनी उत्कंठितपणे प्रार्थना केली. पुन्हा एकवार साष्टांग दंडवत घालून ते उभे राहिले. काही क्षण युगासारखे वाटले आणि त्या योग्याने नेत्र उघडले. समोर विनम्रपणे हात जोडून उभे असलेले विठ्ठलस्वामी दिसले.

“आपण विठ्ठलस्वामी, होय ना?”

“होय गुरुदेव.”

“एवढे दिवस कोठे गेला होतास?”

“मी तर नित्य येथे येतच होतो. आपले स्मरणही मला नित्य आहे.”

“तरी तू मला येथे पाहू शकला नाहीस?”

“गुरुदेव क्षमा असावी.”

“याचाच अर्थ तू संन्यासी होण्यास अद्याप अपरिपक्व आहेस.”

“गुरुदेव...”

“तुला काय हवे आहे?”

“गुरुपदेश...”

“मी सांगेन ते तू अनुसरशील?”

“प्रतिज्ञापूर्वक.”

“जगरहाटीविपरीत असले तरी?”

“आज्ञा गुरुदेव.”

“वत्सा विठ्ठला,” योग्यांनी हाक मारली तेव्हा विठ्ठलस्वामी गलबलले.

“आज्ञा...”

“हे बघ अद्वैत हेच अंतिम तत्त्वज्ञान आहे. त्याचा प्रचार सर्वत्र व्हावा.

जे प्रपंचात मग आहेत त्यांच्यासाठी यज्ञ, मंत्र, तंत्र, व्रतवैकल्ये या गोष्टी आहेत तथापि भक्तिमार्ग हा अद्वैताकडे नेणारा सर्वात सोपा मार्ग आहे. त्या मार्गाने तू जावेस व जगालाही तो मार्ग तुझ्या माध्यमातूनच मिळणार आहे. त्यासाठी तुला दिव्य करावे लागेल.”

“आज्ञा गुरुदेव.”

“हे बघ, तू संन्यास त्याग करून पुनः गृहस्थाश्रम स्वीकार. रुक्मिणी तुझी वाट पाहते आहे. प्रपंचाला कंटाळणे हे घोर पाप आहे. तू पुनः प्रपंच कर. तुला तीन पुत्र व एक कन्या होईल. ही चारही अपत्ये शैव, शाक्त, वैष्णव आदी सर्व मार्गांना एकत्र आणतील. यांच्याच मुखाने योगमार्ग, भक्तिमार्ग, कर्ममार्ग या सर्व गोष्टी सहज लोकांपर्यंत जातील. वेद आणि उपनिषदांचे सार असलेले श्रीमद्भगवतगीता या प्रकरणातून वेदान्त आणि मार्ग यांची उकल सर्वसामान्य जनतेला होईल. प्रत्यक्ष भगवान आपल्या उदरी जन्म घेणार आहे. जातपंथादी भेद नाहीसे करण्यासाठी मार्ग प्रशस्तच होईल.” योग्यांनी सांगितले.

“गुरुदेव, मी धन्य झालो. अगस्त्यऋषींचा परिचय झाल्याक्षणपासून लोककल्याणाची प्रेरणा माझ्या मनात निर्माण झाली होती. आपण सर्वसामान्य जनतेसाठी काही करावे असे मनात होते. आपल्या उपदेशाने समाजसेवेचा मार्ग प्रशस्त झाला. हे गुरुदेव आपणास वंदन असो.” विठ्ठलस्वामींनी पुन्हा पुन्हा दंडवत घालून वंदन केले. त्यांचे नेत्र भरभरून वाहात होते. त्यांनी पुन्हा एकवार दंडवत घातले. योग्यांनी त्यांच्या मस्तकावर हात ठेवला. तो हस्तस्पर्श घडताच विठ्ठलस्वामींचा देह आगळ्या चैतन्यस्पर्शाने मोहरून गेला. त्यांनी गुरुदर्शनार्थ अक्ष विस्फारले. तो योगी गुप्त झाला होता.

विठ्ठलस्वामी मोठ्या आनंदाने आपल्या आश्रमनिवासी आले. त्यांनी संन्यासदीक्षा देणाऱ्या गुरुजींना संपूर्ण वृत्तांत कथन केला. त्यांची आज्ञा घेतली आणि विठ्ठलस्वामी आळंदीत आले. रुक्मिणीदेवींनी त्यांना ओळखले. त्यांना स्वीकारले. प्रपंच सुरू केला. वर्णाश्रमधर्माने वाळीत टाकले. विठ्ठलस्वामी डगमगले नाही. निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई प्रकटले. नाथसंप्रदायाच्या रूपाने अगस्त्य विद्येतील अद्वैत, अथर्वण, आयुर्विद्या उपयोजित झाल्या. अगस्त्यांचा जीवनदायी कल्याणपदमार्ग कर्म आणि भक्तियोग रूपाने ज्ञानदेवांनी प्रशस्त केला. सोपान, मुक्ताबाईंनी ज्ञान आणि मुक्तीचा मार्ग सांगितला.

“नेवाशाच्या सिद्धेश्वर मंदिरात आदिनाथ शिवशंकरांच्या सान्निध्यात

वेदान्त गायन करणारी गीता ज्ञानेश्वर मुखाने निवृत्तिनाथांच्या आज्ञेने प्रकट होऊ लागली. ‘ॐ नमो जी आज्ञा । वेद प्रतिपाद्या । जयजय स्वसंवेद्या आत्मरूपा।’ प्रत्यक्ष पांडुरंग, विष्णू ज्ञानेश्वररूपाने निरूपण करीत होते. सूक्ष्मरूपाने गोदातीरी भगवान अगस्त्य हे अमृतबोल ऐकत होते. सौम्य, शांत, स्निग्ध, समन्वयक, कल्याणकारी तत्त्वज्ञान आणि भक्तिमार्ग श्रीज्ञानेश्वर मुखातून स्रवत होता.”

“कल्याणच्या सुभेदारांचा पाडाव करून शिवछत्रपतीसेना मार्गस्थ झाली. मार्गात जटायूतीर्थ पाहिले. छत्रपतींनी मोठ्या भक्तिभावाने तीर्थात स्नान करून तीर्थ प्राशन केले. दूरवर दिसणाऱ्या कळसाईचे दर्शन घेतले आणि पाचुपट्टागडावर पट्टाईच्या आश्रयाला विश्रांत होण्यासाठी आले. पट्टाईचे दर्शन होताच पट्टागडावर त्र्यंबक प्रांतातल्या महत्त्वाच्या व्यक्तींची बैठक झाली. कल्याणमोहीम फत्ते झाल्याने सर्वच मोठ्या आनंदात होते. जटायूच्या प्रदेशात, दंडकारण्यात प्रभू रामचंद्र अगस्त्यऋषींना भेटले होते हा वृत्तांत त्यांना समजला. अगस्त्य तक्षीमेचे पाटील, रामचंद्र संत उपस्थित होते.

“महाराज, आपण अवश्य अगस्त्यांचे दर्शन घ्यावे. विश्व आर्यमय करण्याचा संकल्प करून अगस्त्यांचे कार्य घडले आहे. त्रिकालदर्शी, अजरामर, देवेंद्रांना वाचविण्यासाठी आणि दानवांचा नाश करण्यासाठी, दानवांशी लढणारा आणि अखेर समुद्रप्राशन करून दानवांचा समूळ नायनाट करण्यास साहाय्य करणारा, इंद्रमरुतांचा संधी घडविणारा, कावेरीपती, विंध्यगर्वहर्ता, अथर्वण, आयुर्वेद आणि जलविद्या आणि कृषिविद्या जाणणारा, महान धनुर्धारी मान्दार्य अगस्त्यऋषींचा आश्रम प्रवरा तीरावर अकोल्याला आहे. आपण तेथे जाऊन त्यांचे दर्शन घ्यावे म्हणजे आपले ध्येय गाठणे आपणास सोयीचे होईल.”

“संत, आपण अगस्त्य परिसराचे पाटील. आपण केलेली सूचना आमच्या हिताचीच आहे. आम्ही जरूर अगस्त्यपुरीला अर्थात अकोल्याला भेट देऊ.”

“शिवछत्रपती आपल्या निवडक स्वारांसह पट्टागडावरून अकोल्याकडे निघाले. मध्ये केळेश्वर, टाहाकारी येथील सुंदर मंदिरे पाहून त्यांचे मन भक्तिभावनेने भरून गेले. प्रवरेच्या काठी येताच संत पुढे सरसावले,

“महाराज ही प्रवरा अमृतवाहिनी, ‘गोदास्नानम् प्रवरापानम्’ अशी म्हण आहे. ते प्रत्यक्ष शिवतीर्थ आहे. या शिवतार्थाच्याभोवती सह्यपर्वताची उंच

शिखरे, त्यात रत्नगड, हरिश्चंद्र, अळंग, मदान, कळंग, जोड किल्ले, बितानगड, कोंबडकिल्ले, पेमगिरी जेथे आपले पिताश्री शहाजीमहाराज बाळ निजामांना सांभाळण्यासाठी राहिले होते.’ हे ऐकताना महाराजांचे डोळे चमकत होते.

“संत, हे अमृतवाहिनी शिवतीर्थ कसे?”

“महाराज, समुद्रमंथनातून निघालेल्या अमृतकलशाचे पूजन रत्नगडावर रत्नांच्या राशीवर झाले. हलाहलधारी शिवांनी आपल्या मुखातून मृत्युलोकीच्या लोकांसाठी अमृतवाहिनीच्या रूपाने वाहवले. अमृतवाहिनीचा उगम रत्नगडावर आणि पायथ्याला अमृतेश्वराचे अर्थात रत्नेश्वराचे मंदिर आहे. महादेवाच्या बाणाखालून शाळुंकेच्या खोबणीतून प्रवरा वाहते. येथे महादेव आणि कळसाईच्या रूपाने पार्वती वास करते. तिची लेकरं महादेवकोळी भोवती राहतात आणि प्रभू रामचंद्रांचे वंशज सूर्यवंशी ठाकर वस्ती करून आहेत.”

“संत, किती अर्थ भरला आहे ना या आख्यायिकांत. आम्हीही हे तीर्थ प्राशन करून पावन होऊ.” संतांनी धर्माधिकारींना पौरोहित्य करण्यास सांगितले. धर्माधिकारींनी पुण्यश्लोक राजा शिवाजींना प्रवरेचे तीर्थ दिले.

“महाराज प्रवरेपलीकडे सिद्धेश्वरांचे दर्शन घेऊन अगस्त्यपुरीत प्रवेश करावा.”

“पाटील आपण सांगा, तसे करूया.”

सिद्धेश्वराचे स्वयंभू लिंग आणि सुंदर शिवालय पाहून छत्रपतींचे भान हरपून गेले.

“महाराज, हे अगस्त्यांचे दैवत.” छत्रपतींनी मनोभावे सिद्धेश्वरांना दंडवत घातले. पाठीमागे असलेल्या राममंदिरात जाताना भवानीचे दर्शनही त्यांना घडले. रामांचे दर्शन घेऊन महाराज अगस्त्यआश्रमाकडे गेले. प्रवरेच्या उताराच्या पाणवठ्यावरून सहज पलीकडे जाता येत होते. शुभ्र स्फटिकांसारखे आणि मधुर पाणी अनुभवून महाराजांना धन्यता वाटली.

अगस्त्यांच्या मंदिरात अगस्त्यांच्या तांदळ्यासमोर उभे राहून शिवछत्रपतींनी डोळे मिटून अगस्त्यांचे चिंतन केले आणि त्यांची मुद्रा अतिशय तेजस्वी होऊ लागली. सोबतचे लोक पाहात होते. सूर्यतेजस्वी मुद्रा पाहून संतांचे डोळे दिपून गेले. महाराजांची भावसमाधी लागली होती. छत्रपती भानावर आले तेव्हा त्यांचे डोळे आनंदाने चमकत होते.

“संत, अगस्त्य आम्हाला भेटले, आम्ही पावन झालो. संत, आश्रमाची

व्यवस्था लावा, स्वच्छता ठेवा. कुंडाची डागडुजी करून घ्या. निधीचा विचार करू नका. संत, मोरोपंत, अगस्त्यांनी आम्हाला कृषिवल आणि गोधन सांभाळण्याचा महत्त्वाचा सल्ला दिला. दुष्काळ निवारण्याचा मार्ग अवगत केला. प्रभू रामचंद्रांना अक्षयबाण भाता देऊन रावणाचा वध करविला. तसाच दुष्काळरूपी रावण मारण्यासाठी ‘पाणी अडवा पाणी जिरवा’ असा अक्षयबाण भाता आम्हालाही मिळाला. आम्ही पावन झालो. त्र्यंबकप्रांतातील या परिसराची नीट व्यवस्था लावा.”

“जशी आपली आज्ञा.”

“पाटीलकीच्या तक्षीमा शहाआलम शहागाजी दगाजी पिराजींनी दिल्या. त्या कायम करा.”

“जशी आज्ञा.”

“संत, आपण अगस्त्यांचा प्रसाद देऊन आम्हाला धन्य केलेत. आम्हाला कोटीसूर्याचे बळ प्राप्त झाले. आम्हाला आपण ऋणी करून ठेवलेत. आपले एक घराने देशपांडे वतनही सांभाळते. होय ना? ती वतने कायम करा. अगस्त्यपुरी हे नाशिकसारखे तीर्थ व्हावे अशी अगस्त्यांची इच्छा आहे. प्रवरेला बांधलेले घाट नीट दुरुस्त करून घ्या.” अगस्त्यांना पुन्हा एकवार दंडवत घालून महाराज निघाले. रामकुंड, सीताकुंड, अगस्त्यकुंड यांची यात्रा करून त्यांनी अगस्त्यांचे दर्शन घेतले होते. त्यांच्या मनात जाता जाता विचार आला, ते म्हणाले, “पंत, पाचुपट्टागडावर आल्याने आमच्या मनाला खरी उमेद मिळाली. अगस्त्यांचा आशीर्वाद आपल्या राज्याला मिळाला. यादवांनी टिकविले म्हणून आम्हाला पाहता आले. मन विश्राम झाले. पट्टागडाला विश्रामगड असे नाव द्या.”

“महाराज, आपली आज्ञा.”

“शिवछत्रपतींच्या भेटीने शिवशिवाची भेट झाली आणि चमत्कार घडला. रामदासांनी अगस्त्यांचा उल्लेख केला होता. छत्रपतींना प्रचीती आली. छत्रपती, मराठी राज्य, संत आणि परिसर धन्य झाले.”

■

“पुण्यश्लोक अहिल्यादेवींचा प्रवास संपूर्ण त्र्यंबकप्रांतात घडत होता. अगस्त्यपरिसरातले अमृतवाहिनी प्रवरा, मूल्यवर्धिनी मुळा आणि तारकापुंजात

अगस्त्यांना अढळस्थान मिळवून देणारी अढळा यांच्या खोऱ्यातला हा प्रवास. शिवभक्त अहिल्यादेवी त्र्यंबकेश्वरांचे दर्शन घेऊन थेट जटायूतीर्थ टाकेदला आल्या. तेथून त्यांनी माता पार्वती कळसाईला मनोभावे अभिषेक केला आणि त्या अमृतवाहिनी परिक्रमा करण्यासाठी थेट रत्नगडी पोहोचल्या. रत्नगडावर गोविंद खाड्यांनी त्यांचे मनःपूर्वक स्वागत केले. गोविंद खाडे, झडेपाटील, रामजी भांगरे अशी मोजकी महादेवकोळी मंडळी त्यांच्याबरोबर होती. त्यांच्यासह त्या अमृतेश्वराशी आल्या. विष्णुपंत धर्माधिकारी अकोल्याहून अमृतवाहिनी प्रवरा परिक्रमेचे पौरोहित्य करण्यासाठी उपस्थित होते. अमृतेश्वराचे प्राचीन मंदिर, त्यासमोरचे तीर्थकुंड, पुष्करिणी पाहून त्यांचे मन प्रसन्न झाले. चालुक्य शैलीतल्या अमृतेश्वर मंदिराची आणि तीर्थकुंडाची योग्य निगा राखली जावी असे आदेश त्यांनी गोविंद खाड्यांना दिले.

अमृतेश्वरावर यथासांग अभिषेक करून त्यांनी अमृतवाहिनी प्रवरेची मनःपूर्वक पूजा केली आणि त्यांची परिक्रमा सुरू झाली. अहिल्यादेवींना राज्यकारभाराच्या व्यापात परिक्रमा पूर्ण करणे शक्य कितपत होईल हे लक्षात घेऊनच त्यांनी तिन्ही जलौघांच्या परिसरातील सर्व कामे जाताजाता आटोपावयाचे ठरविले होते. घोरपडीमाता, रणदगावाजवळचा उसळता तवा (धबधबा), सीतापाऊल यांचे दर्शन घेऊन प्रभू रामचंद्रांचे स्मरण केले. चेमदेव, खंडोबा, म्हाळसाई यांना अभिषेक, पूजा करीत त्या अगस्त्यपुरी अकोले येथे आल्या. सिद्धेश्वर मंदिराच्या दर्शनाने त्यांना अमृतेश्वर मंदिराचे स्मरण झाले. सिद्धेश्वर परिसरात त्यांचे भव्य स्वागत झाले. तेथून त्या अगस्त्य आश्रमात आल्या. अनकाई ते अकोले अशा दोन्ही ठिकाणी अगस्त्य आश्रमांना भेटी देताना त्यांनी पंचवटीत अगस्त्यस्थानाचे दर्शन घेतले होते. प्रवरा तीरावरील अगस्त्य दर्शनाने त्यांची अगस्त्य यात्रा आणि परिक्रमाही पूर्ण होणार होती. अहिल्यादेवी अगस्त्यांसमोर हात जोडून, डोळे मिटून करुणा भाकत होत्या. तेवढ्यात त्यांची कर्णरंध्रे दिव्य प्रसादध्वनींनी भरून, भारून गेली. ‘हे अहिल्ये, तू ठिकठिकाणी जाऊन लोककल्याणासाठी कामे करीत आहेस. तुझे कल्याण होईल. दुष्काळ निवारण आणि अन्न, वस्त्र, निवारा देणं हे राजाचं पहिलं काम होय. तुझ्यासमोर माझ्या गळ्यात असलेली रुद्राक्षमाला तुझ्याजवळ असू दे. या रुद्राक्षमालेच्या साहाय्याने तुझ्या लोककल्याणकार्याला सतत यश येईल. विहिरींना उदंड पाणी लागेल. तुझी कीर्ती दिगंत जाईल. रुद्राक्षमालेच्या रूपाने

मी शिवांसह सदैव तुझ्याबरोबर राहीन. तू पुण्यश्लोक आहेस. तुझे कल्याण असो.’ त्या दिव्यध्वनीने अहिल्यादेवींना प्रथम काहीसे भय वाटले. त्या भानावर आल्या तेव्हा पुरोहित धर्माधिकारी अहिल्यादेवींना ओंजळ पुढे करण्यास सांगत होते. अहिल्यादेवींनी ओंजळ पुढे करताच धर्माधिकाऱ्यांनी अगस्त्यांच्या तांदळ्यावरील रुद्राक्षांची माळ प्रसादस्वरूप अहिल्यादेवींच्या ओंजळीत घातली. धर्माधिकारी प्रासादिक वाणीत म्हणाले, ‘हे अहिल्यादेवी माता, आपण ठिकठिकाणी जाऊन लोककल्याणासाठी कामे करीत आहात. आपले कल्याण असो. दुष्काळनिवारणार्थ अन्न, वस्त्र, निवारा हे राजाचे पहिलं काम होय. आपण ते करीत आहात. ही रुद्राक्षमाला सतत जवळ असू द्या. या रुद्राक्षमालेच्या साहाय्याने आपल्या लोककल्याणाच्या कार्याला सतत यश लाभेल. विहिरींना उदंड पाणी लागेल. आपली कीर्ती दिगंत जाईल. या रुद्राक्षमालेच्या रूपाने सिंधुसम्राट मान्दार्य अगस्त्य शिवरूपात सदैव आपल्या बरोबर असतील.’ धर्माधिकारी म्हणाले.

अहिल्यादेवींनी मनोभावे रुद्राक्षमाला स्वीकारली. त्यांनी अगस्त्यांना पुन्हापुन्हा वंदन केले. न राहवून त्यांनी धर्माधिकारींना झालेला दृष्टांत सांगितला. त्यावर धर्माधिकारी म्हणाले,

“अगस्त्यदेवत अतिजागृत आहे. पुण्यवंतांना आणि लोककल्याणाच्या भावनेने प्रेरित होऊन काम करणाऱ्यांना असे साक्षात्कार होतात. आपण धन्य झालात.” धर्माधिकारींनी पुष्टी दिली. अगस्त्यपुरीजवळच दक्षिणेकडे कोतुळेश्वरी जाताना अहिल्यादेवी थोड्या घुटमळल्या. वाटेत नाशेरे ग्रामस्थ अहिल्यादेवींना भेटण्यासाठी रस्त्यात थांबले होते. गावातील पंचमंडळींनी गावाच्या पाण्याच्या दुर्भिक्षाचे भीषण चित्र अहिल्यादेवींसमोर उभे केले. अहिल्यादेवींनी रुद्राक्षमालिकेला स्पर्श करून विहीर खोदण्याचे आवाहन केले.

“पंचमंडळी, या येथे विहीर खोदा. निधीची चिंता करू नका. कामाला लागा.” विहीर खोदण्याचे कार्य सुरू झाले. विहिरीला उदंड पाणी मिळाले. अहिल्यादेवींनी विहिरीचे पाणी अचूक सांगितले आणि निधी उपलब्ध करून दिला.

“लोकांच्या आनंदाला पारावार राहिला नाही. ‘पुण्यश्लोक अहिल्यादेवींचा जयजयकार असो.’ अशा घोषणांनी आसमंत दुमदुमला. पुण्यश्लोक अहिल्यांना अगस्त्य आशीर्वादाचा पडताळा मिळाला. पुढे तर त्यांनी विहिरी व धर्मशाळा,

“अगस्त्य आश्रमात पाच योगी संन्यासी वस्तीला होते. तीर्थाटने करीत नाशिक त्र्यंबकेश्वराहून ते अगस्त्यदर्शनार्थ आले होते. स्वातंत्र्यचळवळीचा काळ, महात्मा गांधींची शांततेच्या मार्गाने चाललेली स्वातंत्र्यचळवळ आणि क्रांतिकारकांची, जहालमतवाद्यांची चळवळ यांत स्वातंत्र्यवीर सावरकर अग्रणी होते. अकोले तालुक्यातही क्रांतीचे वारे वाहात होते. गणेश जगन्नाथ जोशी, धुमाळ, नवले आदी मंडळींच्या नेतृत्वाखाली लोक स्वातंत्र्याचा विचार करीत होते. भूमिगतांना आश्रय देण्याचे कार्य करीत होते. त्याकाळी मामलेदार हा त्या परिसराचा राजाच असे. इंग्रजांची सत्ता त्याच्या मुखे चालत असे. इंग्रज सरकारचे आपण सर्वाधिक, आज्ञाधारक आणि एकनिष्ठ सेवक आहोत हे दाखविण्याची अधिकाऱ्यांमध्ये चढाओढ असे. तो शेख मामलेदार अती मगूर हिंदूद्वेषा, स्वातंत्र्यचळवळ खच्ची करण्यासाठी दहशत निर्माण करण्याचा त्याचा प्रयत्न असे.

शेख मामलेदाराला अगस्त्य आश्रमात काही साधू वस्तीला आले असल्याचे वर्तमान कळले. ते साधू नसून वेश धारण करून आलेले जहाल क्रांतिकारक आहेत असा अहवाल त्यांनी तयार केला. या साधूवेशातील क्रांतिकारकांचा बीमोड करण्याच्या उद्देशाने त्याने दहशत निर्माण होईल अशा तऱ्हेने प्रथम त्यांना भ्रष्ट करायचे ठरवले. आपल्या लवाजम्यासह तो अगस्त्य आश्रमात आला. पोलिसांना त्या साधूंना पकडून आणावयास सांगितले. त्यांना पकडून समाधीसमोरील अगस्त्यकुंडावर आणण्यात आले. तेथे त्यांची चौकशी सुरू झाली. चौकशीचे ते एक उद्दाम नाटक होते. साधू काही केल्या आपण क्रांतिकारक असल्याचे मान्य करेनात. ‘आम्ही उदासीन बाबांच्या आखाड्यातले साधू तीर्थाटन करीत तेथे अगस्त्य दर्शनाला आलो आहोत.’ असे त्या साधूंनी परोपरीने सांगितले. हे त्या दर्पोद्दाम शेख मामलेदाराला मुळी पटवून घ्यायचेच नव्हते. त्याने दोन न्हाव्यांना बोलावून आणायला सांगितले.

अगस्त्यांच्या समाधीसमोर अगस्त्यकुंडावर त्या साधूंचे पूर्ण चकोट, मुंडण करून त्यांना भ्रष्ट करण्यात आले. वाटेवरून जाणाऱ्या परिसरातील ग्रामस्थांनी हा प्रकार पाहिला आणि त्यांचे रक्त सळसळले. काही ग्रामस्थांनी

हा प्रकार थांबविण्याची विनंती केली, तथापि ही विनंती कोण मान्य करणार?

या प्रकाराने सर्वत्र चर्चा सुरू झाली. चर्चा तापत गेली. गणेश जगन्नाथ, धुमाळ आदी पुढाऱ्यांच्याही कानावर चर्चा गेली आणि त्यांनी लक्ष घातले. वातावरण गंभीर होत गेले. साधूंना तुरुंगात डांबून ठेवण्याने आगीत तेलच पडले. गणेश जगन्नाथांच्या आणि धुमाळांच्या नेतृत्वाखाली अवघे अमृतवाहिनी प्रवरा खोरे जागृत झाले. काहीतरी केले पाहिजे! शेख मामलेदारच काय परंतु इंग्रज सरकारलाही दहशत बसली पाहिजे, या विचाराने चर्चा, बैठका सुरू होत्या.

मध्यरात्र उलटून गेली. पहिला कोंबडा आरवला आणि गर्द झोपेत असलेला प्रवरा परिसर खडबडून जागा झाला. गाढ झोपेतल्या सगळ्यांना अग्निस्वरूप, रुद्रावतारी अगस्त्य स्वप्नात आदेश देत होते, ‘गाढ झोपेत आहात, नपुंसकांनो उठा. एकत्र या, निरपराधी साधूंना भ्रष्ट करणाऱ्या, निरपराध्यांचे, गोरगरिबांचे शोषण करणाऱ्या उद्दाम अधिकाऱ्याला भस्मसात करा.’

गुरांना पहाट वाऱ्यात जागायला नेण्याची वेळ, स्वप्नच ते, तरी रोमांचकारी. अस्वस्थता वाढलेली. एक गायखा दुसऱ्याला म्हणतो, ‘सपन पडलं?’

“असां, मलायबी.”

“असं, अगस्त्यऋषी सपनात आलं आन म्हन का निरपराधी साधूंना भ्रष्ट करणाऱ्या अधिकाऱ्याला भस्मसात करा.”

“मलायबी तेच सपान पडलं.”

“आं. मंजी.”

बोलू त्याच्याकडून हाच अनुभव सर्वांना ऐकू येऊ लागला.

चक्र फिरली. अवघं डांगाण, पेहरा खोरा, अगस्त्यपुरी अकोलकर, खेड्यापाड्यातले लोक, हाती लागेल ते हत्यार घेऊन अकोल्यात प्रवरातीरी जमा झाले, शोधाशोध सुरू झाली. वाणसामानाच्या दुकानातून रॉकेलचे डबे उचलून आणण्यात आले. मामलेदाराच्या वाड्याला गराडा पडला. लोक पाहता पाहता आत शिरले. मिरच्यांची पोती घरात टाकून पेटवली. खाट झाला. बायकामुलं मामलेदाराच्या वाड्यातून बाहेर पडली. बेगमबाईना व मुलांना सुरक्षित जागी खमाटून नेण्यात आलं.

हे सगळं सुरू असताना तिकडे टेलिग्रामच्या तारा तोडून टाकल्या होत्या. रस्त्यांत मोठी झाडे तोडून टाकली होती. अकोले म्हणजे एक बेटच

बनलं होतं.

“काही केल्या मामलेदार बाहेर येत नव्हता. ‘हर हर महादेव’ ‘अगस्ती महाराज की जय’च्या जयघोषांनी अवघा परिसर दुमदुमून गेला होता. अखेर मामलेदाराचा वाडा जाळून टाकण्याचा निर्णय झाला. हा हा म्हणता चोहोबाजूंनी वाडा पेटवला, आग भडकली आणि पाठीमागच्या दारातून शेख मामलेदार बाहेर पडू पाहात असताना अगदी दरवाजात त्याच्यावर कुऱ्हाडीचे सपासप वार पडले. उंबऱ्यावर मामलेदार तोडला. ‘मामलेदार तोडला. मामलेदार तोडला.’ विजयी आरोळ्या उमटल्या ‘अगस्ती महाराज की जय’ ‘हर हर महादेव’ घोषणांनी आसमंत घुमत राहिले. पुढे या संपूर्ण क्रांतीने इंग्रज सरकार हादरले. जालीम कारवाई करण्याचे ठरले. पोलिस फौज पाठविण्यात आली. चळवळीच्या म्होरक्यांना पकडायचे ठरले. गणेश जगन्नाथांसह म्होरके भूमिगत झाले. तालुका पिंजून काढला. अखेर फितुरांनी काम केले. म्होरके सापडले. त्यांना शिक्षा झाली. अंदामानच्या तुरुंगात पाठवले. नेमके स्वातंत्र्यवीर सावरकर त्यावेळी तेथे होते. अगस्त्य परिसराची जरब मात्र आजतागायत नगर जिल्ह्याला आहे.”

अगस्त्यपुरी अकोल्यातील दगडू आसाराम बाहेती हा एक मोठा शेठी सावकार. शेतकरी, कष्टकरी, आडल्या नडल्यांना तारण ठेवून घेऊन दामदुपटीने किंवा त्याहीपेक्षा प्रसंगी अधिक व्याज लावून कर्ज देणारा. त्याने मनात एक संकल्प केला. त्याने अगस्त्य ऋषींची संगमरवराची मूर्ती बसविण्याचे ठरविले. अगस्त्यभक्तांना त्याचा विचार खूपच आवडला. अगस्त्यमंदिराचा जीर्णोद्धार होईल आणि मोठा धार्मिक सोहळा घडेल असे सर्वांनाच वाटले. अकोले, संगमनेर आणि नाशिक जिल्ह्यात सर्वदूर बोलबाला झाला. अगस्त्यांची संगमरवराची मूर्ती बसविणार.

काही दिवसांनंतर अगस्त्यांची अर्थातच एका ऋषींची मूर्ती तयार होऊन बाहेतींच्या घरी आली. त्यांनी ती आपल्या घरी मांडली. ग्रामस्थ मूर्ती पाहून मनोभावे दर्शन घेण्यासाठी गर्दी करू लागले.

दुसरीकडे शेठजींनी मूर्तीच्या प्राणप्रतिष्ठेची तयारी सुरू केली. हरिनाम सप्ताहाचे आयोजन केले. त्यात धुंडामहाराजांपासून अनेक सुप्रसिद्ध कीर्तनकारांची

कीर्तने आयोजित केली. पंचक्रोशीतील भजनीमंडळांची सेवेसाठी रीघ लागली. वासुदेव रामचंद्र धर्माधिकारी यांच्या मदतीने महत्वाच्या क्षेत्रातून वेदशास्त्रसंपन्न विद्वान ब्रह्मवृंद येणार असल्याच्या बातम्या येऊ लागल्या. काशी, पैठण, नाशिक इ. ठिकाणीहून हा ब्रह्मवृंद येणार होता. अन्नछत्राचे आयोजन केले होते. एक ना अनेक गोष्टी. प्राणप्रतिष्ठेची तयारी पूर्ण झाली. प्राणप्रतिष्ठेपूर्वी अगस्त्यपुरीतून अगस्त्यांच्या मूर्तीची भव्य मिरवणूक होणार होती. या मिरवणुकीसाठी रथ तयार करण्यात आला. पंचक्रोशीतील गावोगावच्या ग्रामस्थांनी आपल्या बैलगाड्या, बैलजोड्या आणल्या. शेपाचशे बैलजोड्या रथाला जुंपल्या गेल्या. असंख्य लोक रथ ओढण्यासाठी पुढे सरसावले. लेझीम, टिपऱ्या, टाळकरी-दिंड्या, महिलांचे खेळ अशी ती अगस्त्यांची शोभायात्रा गावातून फिरत होती.

अवघा गाव सुशोभित झाला होता. सुवासिनींनी रांगोळ्या, फुलांची पखरण यांनी रस्ते सजविले होते. साजशृंगार करून त्या अगस्त्यप्रतिभेला औक्षण करण्यासाठी सज्ज झाल्या होत्या. अगस्ती महाराज की जय! या घोषणेने अगस्त्यपुरी दुमदुमत होती. गुलालाची, फुलांची उधळण होत होती.

एकीकडे अगस्त्यमंदिरात ब्रह्मवृंदांचे होमहवनाच्या तयारीचे काम सुरू होते. माध्यान्हीला प्राणप्रतिष्ठा होणार होती. त्याचा विचार करूनच मिरवणुकीचे आयोजन केले होते. ब्रह्मवृंदांनी प्राणप्रतिष्ठा समारंभाला सुरुवात केली.

गाभाऱ्यात पूर्वीपासूनचा अगस्त्यांचा तांदळा - त्याची स्थापना केव्हा झाली होती की स्वयंभू होता कोणालाही माहीत नाही - तो तांदळा हलवून त्याजागी अगस्त्यांच्या मूर्तीची स्थापना होणार होती. ब्रह्मवृंदांनी मंत्रोच्चार विधिपूर्वक तांदळा हलविण्यास परवानगी दिली आणि ता तांदळा हलविण्यासाठी पहारी सरसावल्या. खोदकाम सुरू झाले. सगळीकडून तांदळा मोकळा झाला. तो खाली भक्कम रोवल्यासारखा दिसत होता. सहज हलवता येईल या विचाराने पहारी रोवून तरफ करण्याचा विचार झाला. प्रयत्न सुरू झाले. काही केल्या पहारी हव्या तशा जाईनात. सापट सापडेना, तरफ लागेना, तांदळा हलेना. बांधकाम खोदकामात कळते म्हणणारांनी सूचनांचा सपाटा लावला. काहींनी पुढे होऊन स्वतः प्रयत्न करून पाहिले. त्यावर मूर्ती कशा हालत नाहीत, त्यासाठी कोणता तोडगा करावा लागतो. याविषयी चर्चा, गप्पा सुरू झाल्या, तसतसा वेळ वाढत गेला. प्राणप्रतिष्ठेचा मुहूर्त टळू लागला. ब्रह्मवृंदांनी

सुचतील ते सर्व तोडगे करून पाहिले. बाहेतींनी साष्टांग दंडवत घालून माफी मागितली. ग्रामस्थांमध्ये नाही नाही त्या पापपुण्य, शिवाशिव यांच्या वावड्या उठू लागल्या. सर्वांना हलवणारा अगस्त्य मात्र हलायला तयार नव्हता. पुन्हा मंत्रोच्चारपूर्वक आवाहन करण्यात आले. शेवटचा प्रयत्न म्हणून पुन्हा पहारी सरसावल्या आणि क्षणात तांदळा हादरला पण हलला मात्र नाही. तांदळ्यावर शेकडो वर्षांचे शेंदराचे कवच गळून पडले आणि पहारी लावणारांना घाम फुटला. अगस्त्य कोपले! एकच गलका झाला. मिरवणुकीने मूर्ती मिरवून आलेले ग्रामस्थ, भक्त एकदम उलट बोलू लागले, आता मूर्ती बसवू नका. अगस्त्यांना शांत करा. सगळं भस्मसात होईल. प्रत्येकाच्या तोंडी एकच वाक्य उमटत होते. काय करावे, मार्ग कसा काढावा, काही कळेना. सर्व कार्यक्रम ठप्प झाले. पंचमंडळी एकत्र जमली, विचार झाला. धर्माधिकारी आणि पाटील, संत यांनी एकत्र विचार केला. पंचासमोर मांडला. सर्वांना विचार पटला. जमलेल्या ग्रामस्थांसमोर पंचमंडळी, ब्रह्मवृंद उभे राहिले. धर्माधिकारींनी घोषणा दिली. ‘अगस्ती महाराज की जय!’ सर्वांच्या मुखातून जोरदार घोषणा घुमली. ‘हे पाहा, आता सर्वांनी हात जोडा! सर्वांनी हात जोडले. म्हणा, हे ब्रह्ममहर्षी अगस्त्या, आम्ही सर्व तुझी लेकरं आहोत. आमच्याकडून आपली पूर्वापार प्रतिमा हलवून मूर्ती बसविण्यासाठी आगळीक घडली. आम्हाला क्षमा करा, क्षमा करा, क्षमा करा शांत व्हा!’ धर्माधिकारींच्या मागे सर्वजण म्हणत गेले. जनसमुदाय शांत झाला. मग धर्माधिकारी पुरोहित म्हणाले, ‘म्हणा, हे अगस्त्या नारायणा, हे अगस्त्या सिद्धेश्वरा आम्ही चुकलो. आम्ही आपल्याला हलविणार नाही! हलविणार नाही! हलविणार नाही!’ जनसमुदाय धर्माधिकारींच्या मागे उच्चारवाने म्हणत होता. नंतर धर्माधिकारी जनसमुदायाला उद्देशून म्हणाले, पंचमंडळींनी विचार केला आहे. आपल्या दगडूशेठनी मूर्ती मोठ्या भक्तिभावाने करून आणली आहे. ती मूर्ती आपण अगस्त्यांच्या तांदळ्याच्या मागच्या बाजूला शोभिवंत म्हणून उभी करू. आम्ही सर्वांनी अगस्ती महाराजांपुढे कान धरून नाक घासले आहे. तांदळ्याला समारंभपूर्वक पुनःप्राणप्रतिष्ठेसह स्थापित करू. हे स्थान अगस्त्यांचं मूळ आणि मुख्य समाधिस्थान असल्याची प्रचीती त्यांनी दिली. त्यामुळे तांदळ्याच्या मागे अगस्त्यमूर्ती हे या स्थानाचं वेगळेपण राहील! म्हणा, ‘ब्रह्ममहर्षी, शिवविष्णुरूप अगस्ती महाराजकी जय!’ धर्माधिकारींनी सांगितलेले सर्वांना पटले आणि

कार्यक्रम पुढे सुरू झाले. विश्वातील अगस्त्यस्थानांत अगदी वेगळे स्थान म्हणजे अकोले अगस्तीपूर येथे अगस्त्यांचा चैतन्य स्वरूपात सदैव वास आहे त्याची प्रचीती सतत येत राहते.”

संदर्भ साधने

१. युगायुगातील अगस्त्य परंपरा डॉ. मधुसूदन बोपडीकर
प्रोफेसर कॉलनी, सावेडी,
अहमदनगर
२. प्राचीन भारताचा राजकीय इतिहास हेमचंद्राय चौधरी
अनुवाद प्राचार्य सदाशिव आठवले
व डॉ. मधुसूदन बोपडीकर
डायमंड प्रकाशन, पुणे ३०.
मराठी प्रथम आवृत्ती २००६.
३. अगस्त्यमुनि में अगस्त्यऋषी संतोष बेंजवाल
कला मंच रैबार अगस्त्यमुनि गढवाल.
४. महर्षि अगस्त्यः मे. एम. आर. नरसिंहन,
भारत-भारती (मराठी संस्करण) अनु. दि. भा. घुमरे
प्रमुख वितरक- भारतीय विचार
साधना, पुणे. मोतीबाग ३०९
शनिवार पेठ,
पुणे. ४११०३० तृ.आ.
सप्टेंबर २००१.
५. भारतीय संस्कृतिकोश पं. महादेवशास्त्री जोशी संपादक,
भारतीय संस्कृतिकोश मंडळ,
४१०, शनिवार पेठ,
पुणे ४११०३०.
६. ऋग्वेद संहिता मराठी भाषांतर सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव
भारतीय चरित्रकोश मंडळ,
जंगली महाराज रोड, पुणे.
७. यजुर्वेद संहिता मराठी भाषांतर पद्मभूषण पं. श्रीपाद दामोदर
सातवेलकर
स्वाध्याय मंडळ, पारडी,
जि. बलसाड.

८. सामवेद मराठी भाषांतर पद्मभूषण पं. श्रीपाद दामोदर
सातवेलकर
स्वाध्याय मंडळ, पारडी,
जि. बलसाड.
९. अथर्ववेद मराठी भाषांतर पद्मभूषण पं. श्रीपाद दामोदर
सातवेलकर
स्वाध्याय मंडळ, पारडी,
जि. बलसाड.
१०. श्री महाभारत केळकर भालबा
वरदा प्रकाशन, सेनापती बापट मार्ग,
पुणे १६
११. ब्रह्माण्डपुराण, श्रीशिवपुराण, प्र. न. जोशी
स्कंदपुराण, भागवत पुराण, प्रसाद प्रकाशन, १८९२,
श्रीविष्णुमहाराजपुराण, ब्रह्मपुराण, सदाशिव पेठ, पुणे ३०
नारदपुराण, यासह पुराणे.
१२. वाल्मिकी रामायण अमरेन्द्र लक्ष्मण गाडगीळ.
संपादक, श्रीरामकोश मंडळ, पुणे.
१३. रामचरित मानस डॉ. केळकर काशिनाथ शंकर
मोघे प्रकाशन, कोल्हापूर.
१४. उपनिषदे देवधर स. कृ.
प्रसाद प्रकाशन, १८९२,
सदाशिव पेठ, पुणे ३०.